

9/47.925/

B-84

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԼԱ.

ՀԱՅԳ Ի ԶՄԻՒՌՆԻԱ ԵՒ Ի ՇՐՋԱԿԱՅՍ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

ԶՄԻՒՌՆԻԱ ԵՒ ՀԱՅՔ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1899.

5 OCT 2011

(47.925)

84

ՀԱՅՔ

ԶՄԻՌՆԻԱ ԵՒ Ի ՇՐՋԱԿԱՅՍ

ՀԱՏՈՐ Ա.

ԶՄԻՌՆԻԱ ԵՒ ՀԱՅՔ

ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ

ՄՐՋԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԱՑ

ԳՐԵՑ

→: Հ. ՅԱԿՈԲ Վ. ՔՕՍԵԱՆ ←

Ի ՄԻՄԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

53 ՊԱՏԿԵՐՈՎ

ՎԻԵՆԱ

ՄԻՄԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1899.

20833

23796-4h.2

ՔԵԶ

Յ Ո Վ Ս Ե Փ Ա Յ

ԱԶՆԻՒ ՊԱՅԱԶԱՏԻԴ

ՏՈՀՄԻՆ

⇒ Ե Ո Ի Ս Ո Ի Փ Ե Ա Ն Յ ⇐

ԵԻ

ԲԱՐԵՐԱՐԻԴ

ՆՈՒՒՐԵՄՔ ԶԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՍ

ԶԱՅՍ

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն .

Ժամանակն անգամ կը ջնջէ մարմարին քարերու խորափոր քանդակներն եւ կ'անհետացընէ տարիներու եւ դարերու արձանագրութիւններն՝ մատնելով իսպառ մոռացութեան՝ վեհ, մեծահոգի եւ գործունեայ անձանց յիշատակն եւ անունները:

Յոնիական ծովուն ափանց վրայ ժպտող եւ ի հնումն թէ կրօնական եւ թէ քաղաքական տեսակէտով նշանաւոր հռչակուած քաղքին՝ Զմիւռնիոյ՝ Ազգայնոց օրինասէր, մարդասէր եւ գործունեայ կենաց օրինակ թողուցած գործառնութիւններն ու անհատական անձանց անունն կենդանացընելու եւ ապագայ սերնդոց աւանդելու նպատակաւ ձեռնարկեցինք այս երկասիրութեան:

Նոր եւ ինքնահնար քաներ չեն գրքիս մէջ պարունակուածներն, այլ հոս հոն հրատարակուածներն ի մի ամոփած ենք, ասդին անդին գտնուած արձանագրութիւններն ի մի ժողոված եւ հնութեան հատակտորները կորստեան ժանիքներէն ազատել ջանացած ենք:

Անտարակոյս քանասէրք շատ քան մանրակրկիտ ըննութեամբ ներկայացուած տեսնել կարեւոր պիտի դատին, զոր կը քաղծայինք ընել եւ մենք, սակայն ժամանակն եւ պարագաները մեր այս քաղծանաց չափ եւ սահման դնելով՝ անոնց վրայ միայն ընդհանուր գազափար մը տալ քաւական համարեցանք:

Մեզի հետազօտութեան նիւթ ըրած առարկանիս շսկսած՝ Զմիւռնիոյ քաղքին վրայ ընդհանուր տեղեկութիւն մը տալ պատշաճ տեսնելով, հնախօս պատմագրաց ըսածներուն վրայ հիմնեալ, երեք գլխոյ մէջ Զմիւռնիոյ անցեալն եւ ներկան համառօտիւ յիշատակելէն յետոյ՝ սկսած ենք մեր բուն նիւթին:

Կը յայտնենք մեր շնորհակալիքն՝ այն ամէն ազնիւ անձանց, որոնք գրաւոր կամ քերանացի տեղեկութիւններ հաղորդելով եւ կամ ուրիշ որ եւ իցէ զեռնտուութեամբ նպաստեցին մեր աշխատութեան:

Կը յուսանք ի վերջոյ որ գրասէր անձանց խումբը հաճ աչք մը կը դարձնէ գործոյս վրայ, եւ մեր ամենափոքր ջանքը պսակուած կ'ըլլայ, եթէ գործս իւր սեռին եւ տեսակին մէջ ուրիշ մեծամեծներու եւ հետզհետէ նորագոյններու հրատարակման գրգիռ մ'ըլլայ եւ անոնց մէջ ներկայացուած ուղղամիտ, յառաջադիմասէր եւ պատուական անձանց կեանքը շատերու օրինակ հանդիսանայ:

Զմիւռնիա, 1/13 Յունուար 1899:

ՀԵՂԻՆԱԿՆ

Ց Ա Ն Կ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Պատմական ակնարկ Զմիւռնիոյ առաջին, երկրորդ եւ երրորդ շինութեան վրայ 1—15

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Զմիւռնիոյ տեսքը, փողոցները, տները, ծովեզերեայ քարափանց վրայ տեսարաններ, գաղթականութիւնները եւ վաճառականութիւնը 15—22

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Զմիւռնիոյ երկրաշարժները, հրդեհներն եւ զուարճաւիքը 22—28

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

Հայք ի Զմիւռնիա 29—38

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Հայոց այլեւայլ ժամանակներ Զմիւռնիա գաղթելը : Նախկին մատուոն եւ գերեզմանոցը. այժմեան թաղը. զանազան տարիներու մէջ ունեցած թուերնին 38—45

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Ս. Ստեփանոս 45—78

1. Եկեղեցին, արտաքին գաւիթը, պարտէզը, արձանագրութիւններն եւ շինութեան թուականը 45—58

2. Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյն ներքինը, սիւները, մեծութիւնը, գմբեթը, դասը, բեմը, խորանները, փոքր տաճարները, զանգակատան աշտարակը, վերնատունները, յատակը եւ Ս. Ստեփանոսի հնագոյն պատկերը 58—71

3. Դատաստանի պատկերը 71—77

4. Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ ճարտարապետները 77—78

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

Գերեզմանաքարեր եւ արձանագրութիւններ 78—105

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

Առաջնորդարան, ազգային վարչական կազմակերպութիւն եւ առաջնորդք 106—116

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

Ս. Մեսրոպեան վարժարան: Առաջին շէնքը, տեսուչները, վարժարանին յորելեանը, երկրորդ շէնքը, թանգարանը, նորաշէն վարժարանիս տեսուչները, գլխաւոր դասատուները, վերջին տարւոյ ուսմանց ծրագիրը 116—134

ԳԼՈՒԽ ՏԱՄՆԵՐՈՐԴ

Ս. Հռիփսիմեան վարժարան: Առաջին, երկրորդ եւ երրորդ անգամ կառուցուած շէնքը, վերջին տարւոյ ուսմանց ծրագիրը 134—144

ԳԼՈՒԽ ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

Ս. Լուսաւորչեան Ազգային Հիւանդանոց: Հիւանդանոցիս վայրը, Սպարթալեան երկու մեծ քարերաւաց շիրիմները, Ս. Լուսաւորչայ եկեղեցին. յարակից մատուռները, Ս. Լուսաւորչայ Պատկերը, Հիւանդանոցին շէնքը. երկրորդ եւ վերին յարկը, հիւանդները, Հոգաբարձութիւն Հիւանդանոցիս 144—173

Յաւելուած՝ Խօսք ի հանդիսի նորոգ քացման

Ազգ. Հիւանդանոցին Զմիւռնիոյ . . . 173—176

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

Ազգային կրթական եւ քարեգործական հիմնարկութիւնք եւ ընկերութիւնք 177—270

1. Սիւնեաց Ընկերութիւն 177—179

2. Արագածունեաց Ընկերութիւն . . . 179—180

3. Աղքատասիրաց Ընկերութիւն, Աղքատախնամ Ընկերութիւն 180—192

4. Հայ Ընթերցատուն 193—203

5. Անճնուէր Ընկերութիւն 204—205

6. Վահանեան Ընկերութիւն 205—206

7. Հոգատար — Որքախնամ Ընկերութիւն. Որքանոց Եղջկանց 207—216

8. Հռիփսիմեան Կրթասէր Ընկերութիւն, Մանկական Պարտէզ 216—239

9. Արեւելեան Ակումբ 239—248

10. Ուսումնասէր Ընկերութիւն 248—249
11. Մեսրոպեան Գրասիրաց Ընկերութիւն 249—258
12. Արուեստանոց 258—260
13. Գթասիրաց Ընկերութիւն 260—261
14. Ներսէսեան Որբասիրաց Ընկերութիւն 261—270

ԳԼՈՒԽ ԵՐԵՔՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

Տպարանք եւ այլ եւ այլ հրատարակութիւնք 270—283

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐԵՔՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

Ազգային նուիրատունք 283—287

ԳԼՈՒԽ ՀՆԳԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

Վաճառականութիւն եւ արուեստք . . . 287—295

ԳԼՈՒԽ ՎԵՇՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

Ազգ. Գերեզմանատուն 295—298

Վերջին ԷԿՆԱՐԿ ԶՄԻՒՌՆԻՈՅ ՀԱՅՈՑ ՎՐԱՅ 298—301

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

Կաթողիկեայ Հայք 301—351

1. Առաջին գաղթական Կաթողիկեայ Հայք: Իրենց քնիկ երկիրը, Միաքանող Եղբարք. Զմիւռնիա գաղթելնին, մատուոն եւ Ս. Կուսին արձանը, ունեցած վիճակնին. անհովիւ մնալը, տոհմային սովորութեանց դադարումը, մատրան նորոգուիլը, տապանաքարեր, Հ. Ալիշանի՝ Սիսականի մէջ Պարսկահայոց վրայ գրած տողերը 301—320
2. Երկրորդ գաղթական Կաթողիկեայ Հայք: Նախընթաց տարիներու մէջ ունեցած կրօնական վրձակնին, ժամանակ ժամանակ ունեցած հոգեւոր հովիւները, առ Յովհաննէս վրդ. Յարութիւնեան ուղղեալ նամակի մը պատճէնը, Լիքանանու վանականները, Ստեփան վրդ. Վեցմատեան, 1828—30 ունեցած դիրքերնին, առաջին հոգաբարձութիւն, դպրոց եւ եկեղեցի չունենալնուն հետեւանքները 320—330
3. Վիեննայի Մխիթարեան Հարց գալուստը, դպրոց եւ մատուո մը քանալնին, Հ. Բերովքէ վ. Իսպէնեանի գրութիւնը, նոր ժողովրդապետութիւն, ժողովրդեան օտարասիրութեան պատճառները, ժողովրդապետութեան Լատին իրաւասութենէ բոլորովին ազատ ըլլալն, ժողովրդ-

ԺԲ

դեան թիւը . քաղաքական վիճակ 1830—1898.

Միւթարեանց վարժարանի վարիչները 331—351

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՒՏԱՄՆԵՐՈՐԴ

Զմիւռնիոյ շրջակայ գիւղօրէից հայերն . 351—369

1. Պոլսնասպատ 351—356

2. Գորտէլիօ 356—362

3. Գարաթաշ 362—366

4. Կէօզ—Թէփէ 366—369

ՅՈՂՍԷՓ ԶԵՂԵՊԻ ԵՌԽՍՈՒՓ:

Զ Մ Ի Խ Ռ Ն Ի Ա Ե Ի Հ Ա Յ Ք

Գ Լ ՈՒ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

Պատմական ակնարկ Զմիւռնիոյ տուաջին, երկրորդ եւ
երրորդ շինութեան վրայ:

Ա. Նշանաւոր դարաւոր քաղաքներու նախ-
նական հիմնարկութիւնն եթէ գտնել աշխատինք,
շատերունը մութ ու դիցաբանական զրոյցներով
խառն կը գտնենք. կը տեսնենք որ անստոյգ ժա-
մանակէ մը սկսելով՝ դարէ դար երթալով աւելի
լուսաւորուած, ստուգուած, նախնական դիցաբա-
նական անունը փոխած եւ նշանաւոր քաջ յաղ-
թողի, դիւցազնի մ'անուամբ նորոգուած են: Նմա-
նապէս եթէ Զմիւռնիոյ հիմնարկութեան ու նախ-
կին շինութեան վրայ եղած պատմութիւններն եւ
պատմագիրները թերթելու ըլլանք, կը տեսնենք
որ սկիզբն անորոշ է եւ դիցաբանական վէպերով
խառն. դարձեալ չէ թէ միայն մէկ անգամ, այլ
քանիցս կործանած եւ նորոգուած է. ոչ միայն
անունն՝ այլ իւր տեղն իսկ փոխուած է:

Զմիւռնիոյ քաղքին նախկին հիմնարկու-
թեան թուականը կը հասնի ժե դար նախ քան
դՔրիստոս: Քաղքիս հնութեան վրայ խօսող մա-
տենագիրք ու հնախոյզ պատմագիրք միաբան չեն
ճշգրիտ եւ որոշ թուական մը նշանակելու. սա-
կայն ընդհանրապէս այս հնախօսաց¹ ամէնուն

¹ Tacite, Aristide, Etienne de Byzance, Strabon, Pausanias.

կարծիքն եւ ցուցումները յայն կը յանդին, թէ 1410—1370ի միջոցները ն. ք. ք. առաջին անգամ այս կողմերը քաղաք մը շինուած է:

Այս հնախօսաց ամէնն ալ կ'ընդունին Սիպիլ¹ (Sipyle) լեռանց շղթային վրայ շինուած քաղաք մը: Արիստիդէս² կ'ըսէ թէ Չմիւռնիոյ «Ամենահին քաղաքը Սիպիլ լեռան վրայ հաստատուեցաւ, որ եղաւ օթեւան չաստուածոց եւ Կուռէտից³ խմբին (Curètes). եւ ի սկզբան անդ տեղն այնչափ հաճելի եղաւ չաստուածոց որ բանաստեղծք կը պատմեն, թէ չաստուածները դիւցազանց հետ խառն՝ հոն խնջոյքներ եւ հացկերոյթներ կ'ընէին:»

Տանտաղոս Լիւդիոյ թագաւորն Չմիւռնիոյ առաջին հիմնարկողը կը համարուի, որ ի սկզբան անդ քաղաքը Նաւլօխօն⁴ (Ναύλοχον) անուանած է: Այս Սիպիլ լեռան վրայ շինուած քաղաքը՝ հնախօսաց տուած մեկնութեանց համաձայն, այժմ Պայրազը ըսուած գիւղին կողմերն էր, ուր հնախոյզ անձինք⁵ գտած են դարերու յիշատակը ծածկող աւերակներու մնացորդները եւ մատնանիշ ըրած հին քաղքին տեղը:

Առաջին անգամ կառուցուած եւ Նաւլօխօն ըսուած Չմիւռնիոյ նախնական քաղաքը զարհուրելի երկրաշարժէ մը տակնուվրայ եղած կը պատ-

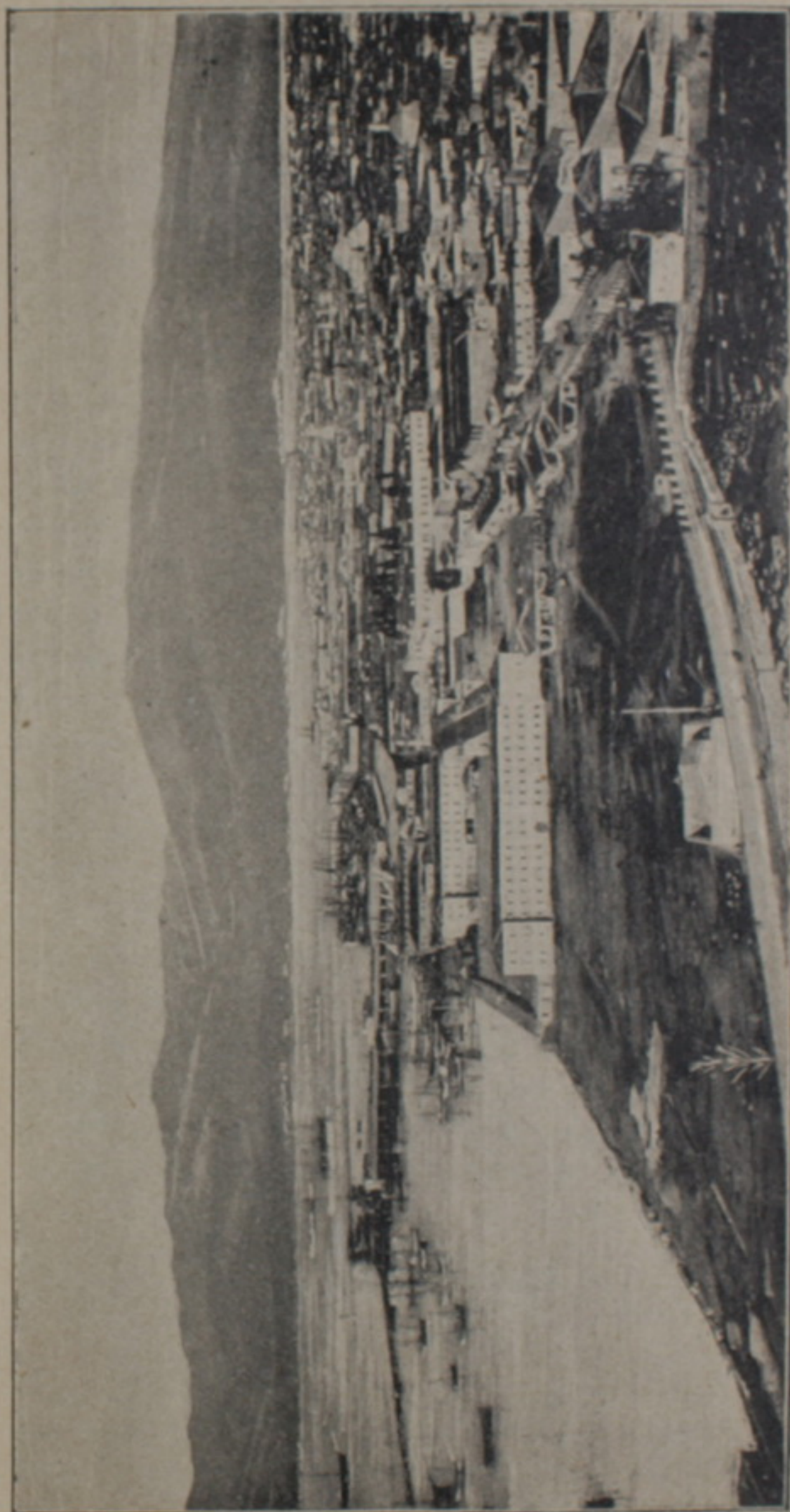
¹ Սիպիլ (Sipyle) Փոքր Ասիոյ լեռներէն մին է, որ ի նախնու մն Hermus, այժմ Sarabat կամ Kedus ըսուած գետին հարաւային կողմէն կ'երկնայ դէպ ի Չմիւռնիոյ ծովախորշը:

² Aelius Aristide, Oeuv. compl. Ed. Dindorf.

³ Կուռէտք (Curètes) Արամազդայ պաշտօն մատուցանող քուրմեր էին:

⁴ Նաւլօխօն (Ναύλοχον) կը նշանակէ կայան, նաւաւայք, նաւահանգիստ:

⁵ Pockocke, Chandler, M. Ch. Texier, M. W. Hamilton.

[illegible]

մեն վերոյիշեալ մատենագիրք . ի մէջ այլոց Արիստոտէլ¹ կ'ըսէ, թէ “Երկրաշարժ մը Սիպիլ լեւան վրայ կառուցուածները տակնուվրայ ըրաւ:” Նոյնպէս Ստրաբոն² կը հաստատէ ըսելով թէ “Ինչ որ Սիպիլ լեւան եւ անոր կործանման համար կը պատմուի, առակաց կարգը դասելու չէ:” Գարձեալ Պլինիոս³ եւ Պաւսանիաս⁴ կը յիշեն այս արկածը:

Բ. Չմիւռնիոյ նախկին քաղաքն այսպէս առաջին անգամ կործանուելէն ետքն՝ երկրորդ անգամ վերաշինութեան տեղն եւ անունն ալ փոխուած կը գտնենք: Քաղաքիս երկրորդ շինութեան տեղն աւելի որոշ եւ յայտնի կը դնեն առջեւնիս վերոյիշեալ պատմագիրք: Ստրաբոն⁵ կ'ըսէ, “Ալազոմէնէ Չմիւռնիա գալու ճամբուն վրայ՝ Ապողոնի տաճար մը կայ եւ տաք բաղանիքներ, Չմիւռնիոյ (այժմեան) խորշն ու քաղաքը, եւ անմիջապէս յետոյ ուրիշ ծովախորշ մը, ուր էր նախկին Չմիւռնիան, քսան վտաւան հեռու այժմեան քաղաքէն:” Ստրաբոնի ըսած վայրը եւ ծովախորշն ուրիշ չի կրնար ըլլալ, բայց եթէ այժմեան Հալքապունարի կողմը տեսնուած ծովախորշը . ուստի ամենայն ստուգութեամբ կրնանք ըսել, թէ Հալքապունարի եւ Թէփէճիկի կողմերն էր երկրորդ Չմիւռնիան: Այն կողմերը գտնուած այնչափ անչափ աւերակներն՝ այլ եւս տարակուսի տակ չեն թողուր Ստրաբոնի ըսածը: Սպոն⁶ կը ցուցնէ, թէ Անահտայ բաղանեաց (Baine de

¹ Aristote (Météorol. II, 8).

² Strabon (XII, 8, § 18).

³ Plin (II, 93, V, 31).

⁴ Pausanias, (VII, 24).

⁵ Strabon (XIV, 1, § 4).

⁶ Spon (vog. au Lev. t. I, p. 308). 1689ին ըրած է Ճանապարհորդութիւնը:

Diane) քովերը աւերակներ կան: Տուռնֆոր¹ կը պատմէ, թէ Անահտայ բաղանեաց շուրջերը մարմարեայ գործուածներու սքանչելի բեկորներ կան: Պոքոք² կը հաստատէ, թէ «Անահտայ բաղանեաց ճիշդ քովը կը տեսնուին արտաքոյ կարգի հին աւերակներ, կամարներ, որոնք հաւանաւանաբար սոյն բաղանեաց մասը կը կազմէին. եւ այս տեղէն մինչեւ քաղաքն աւերակներ միայն կը տեսնուին:»

Աերոյիշեալ հնախոյզ մատենագիրներէ զատ՝ վերջին տարիներու մէջ եղան անձինքներ, որոնք այս կողմերն այց ելլելով հնութեան մնացորդները յերեւան հանեցին: Մ. Ստորարի (M. Storari) կ'ըսէ, թէ երբ 1847ին Անահտայ բաղանեաց տեղւոյն վրայ թղթի գործատուն մը շինելու համար հիմ կը դրուէր, եւ հոն գտնուած ջրոյ աւազանը մաքրելու եւ նորոգելու համար՝ ջրոյ ախուքը գոցել կ'աշխատէին, Անահտայ արձան մը գտնուեցաւ, ասկէ զատ՝ Աստղիան (Venus) գլուխ մը, միւսիոն քարերով զարդարուած թաղար եւ ծաղիկ, խոյակներ, պատուանդաններ, գլուխներու բազուկներ՝ կիսակտուր եւ ապականած: Արաւանի կամուրջին աջ կողմը 1848ին մարմարեայ առիւծ մը գտնուեցաւ: Թէփէճիկի կողմերը 1864ին միւսիոն (մոզայիգ) քարէ գործուածներ գետնի տակէ հանուեցան: Աերոյիշեալ կամուրջին կողմը՝ տաճկական գերեզմանոցի մէջ՝ բազմաթիւ են հին մարմարեայ քարերու կտորներ եւ զարդերու մասեր: Շատ յառաջ չերթանք եւ մուացութեան կարգը դասուած տարիները չքննենք. բաւական է միայն 1897ին գտնուած քանդակաքարերը յիշել, որոնք

¹ Tournefort (ouv., etl. c. p. 388), Voyage du Levant, 1700ին:

² Pockoeke (ouv., etl. c. p. 22), Description de l'orient. Lond. 1742.

բնականապէս հնազոյն շէնքերու եւ զարդերու մաս մը կը կազմէին: Գիտէ Չմիւռնացին որ այս թուականին՝ Հալքապուլնարի կողմերէն քաղքին բնակչաց խմելու մաքուր ջուր մատակարարելու համար՝ բազմաթիւ գործաւորներ կ'աշխատէին այն կողմերը: Երբ մեծ աւազանը նորոգելու համար ջրոյ ակունքը գոցել կը ճգնէին, բաւական խորունկ՝ գետնին տակ ծածկուած գտան մարմարակուռ առիւծ մը եւ միւսին քարերով զարդարուած զանազան կտորներ: Ան անտարակոյս նախկին դարերը յիշեցընող եւ գետնին խորքերը թաղուած ուրիշ քանդակներ ալ, զորոնք ժամանակը յերեւան պիտի հանէ: Ժամանակ ժամանակ գտնուած հնութեան այս անդին յիշատակները, մատենագրաց ըսածին հետ միացած, բաւական են ապացուցանելու Հալքապուլնարի կողմերը շինուած երկրորդ Չմիւռնիան:

Սակայն եթէ հետաքրքրութեան համար գիտնալ ուզենք Չմիւռնիոյ երկրորդ անգամ շինութեան թուականն եւ հիմնարկողները, ստուգիւ ճշգրիտ թիւ մը եւ որոշ հիմնարկողներ պիտի չկարենանք գտնել, որովհետեւ կարծիքները զանազան են այս նկատմամբ. այսու ամենայնիւ մերձաւորապէս թուական մը կրնա՞ք նշանակել:

Հերոդոտոս¹ կամ այն անձն՝ որ իր անուան տակ Հոմերոսի կեանքը գրած է, Չմիւռնիոյ հիմնարկութիւնը Թեսէոսի² (Thésée) կ'ընծայէ, որ

¹ Hérodote, Vie d'Homère.

² Թեսէոս՝ յոյն գիւցազն, Ժերորդ թագաւոր Աթենացւոց եւ Եգէոս թագաւորին որդին, ծնած է ԺԲ դարու մէջ ն. ք. Ք.: Թեսէոս գրեթէ գիւցազնական դարու ամէն արշաւանաց մասնակցած է: Ամազոններու դէմ իսկ կռուած է: Իր մնացորդներն ի վերջոյ Աթէնք փոխադրուելով՝ քաղաքն իւր գիւցազին համար տաճար մը կանգնած է եւ զինքը կիսադից կարգը դասած: (Dictionnaire de Biographie et d'Histoire, Par Ch. Dezobry, Th.

իւր կնոջը համար յիշատակ մը կանգնել ուզելով, հիմնարկած քաղաքին անունը կնոջն անուամբ Զմիւռնիա յորջորջեց: Անն նաեւ հաստատողներ եւ ըսողներ, թէ Ամազոններն¹ այս տեղերուն տիրած եւ իրենցմէ մէկուն անուամբ Զմիւռնիա անուանած են քաղաքը: Երրորդ կարծիքն ալ կ'ըսէ, թէ Թեսէոս Ամազոններու յաղթելով, Ամազոն - Զմիւռնիոյ, այսինքն անոնցմէ մէկուն հետ, որ Զմիւռնիա կ'անուանուէր, ամուսնացած է եւ ի դարձին հաստատած ըլլայ գիւղեր եւ իւր կնոջ անուամբ Զմիւռնիա անուանած:

Այս կարծեաց մին կամ միւսն ընդունելով՝ Զմիւռնիոյ երկրորդ շինութեան թուականը կրնանք դնել 1362—1232 միջոցները ն. ք. Բ.:

Գ. Յիշատակաց արժանի հնագոյն աւերակաց թանկագին կտորները, որոնք ժամանակ ժամանակ գտնուած են եւ կը գտնուին, երկրորդ Զմիւռնիոյ շինութեան տեղը կը ցուցնեն մեզի: Զմիւռնիան այժմ կը տեսնենք ուրիշ տեղ մը. ուրեմն քաղաքն ունեցած է երրորդ շինութիւն մըն ալ, եւ այս՝ երրորդ տեղւոյ մը վրայ: Եթէ այս երրորդ հիմնարկութեան սկիզբն որոշ գիտնալ ուզենք,

Bachelet. Paris 1857.) Տես նաեւ Ընդհանուր Պատմութիւն, Հ. Ն. Վ. Աւգերեան, Վիեննա 1861, երես 142:

¹ Ամազոններն (Amazones) են ժողովուրդ խորհրդաւոր կանանց, պատերազմող եւ յաղթող: Երկու տեսակ ժողովուրդ կամ երկու ցեղ Ամազոններու կը զանազանուի, արեւելեան կամ ասիական եւ արեւմտեան կամ ամերիկեան: Ասիական Ամազոններն աւելի նշանաւոր եւ համբաւաւոր են քան ամերիկեանները. իրենց պատմութեան գլխաւոր դէպքերն են ի մէջ այլոց Թեսէոսի դէմ մարտը, Տրոիական (Troie) պատերազմը, որուն մէջ Տրոիացւոց կողմը բռնած են: Զմիւռնիոյ, Եփեսոսի եւ այլեւայլ քաղաքներու հիմնարկող կը համարուին: Ա'ըսեն թէ իրենց աղջկանց աջ ծիծերը կ'այրէին, որպէս զի աւելի գիւրութեամբ աղեղ կարենան գործածել: Աստի մը կը կրէին մահիկի ձեւով: Տես վերոյիշեալ բառագիրքը:

չենք կրնար մեր հետաքրքրութիւնը յագեցընել, որովհետեւ պատմագիրք չեն համարձակիր որոշ անձինքներու տալ այս հիմնարկութիւնն եւ հաստատել. ոմանք Աղեքսանդրի կամ իւր յաջորդաց, ոմանք ալ Լելեգեանց¹ (Léléges) կու տան այս մեծ պատիւը: Քաղենք համառօտիւ պատմագրաց բաժները: Աղեքսանդր Մեծ՝ Յունաց ոխերիմ թշնամիներէն՝ Պարսիցմէ ոխ լուծելու եւ իւր յաղթական դրօշը մինչեւ անգամ Պարսից երկրին վրայ ծփացընելու մտածութեամբ, Ասիա անցած ատենը, պատգամի մը համաձայն, Պագոս (Pagus) լերան վրայ քաղաք մը շինեց: Այս քաղաքը կէս մը լերան վրայ, կէս մ'ալ ստորոտը դաշտադետնայն վրայ՝ ծովուն մօտ շինած է, ինչպէս կ'ըսեն Պլինիոս², Պաւսանիաս³, Արիստիդէս⁴:

Սակայն Աղեքսանդրի՝ Պագոս լերան վրայ շինած քաղաքը նոր չէր. որովհետեւ Աղեքսանդրէ յառաջ կային Պագոս լերան վրայ աւերակներ, ըստ հետեւորդի ժամանակ մը բնակութեան տեղի էր հօն եւ Աղեքսանդր վերանորոգեց այն կողմերը: Պագոս լերան վրայ գտնուած են աւերակներ, որոնց շինութեան սկիզբն Աղեքսանդրէ շատ յառաջ կը համարուի: Այս աւերակաց ձեւը հնախօսներէն⁵ „Pseudisodomum“ կ'անուանուի. ինչպէս Շանդլէր⁶ եւ Համիլտոն⁷ եւս այս կողմերն այցելութեան ելլելով հաստատած են, թէ այս աւերակաց շինութեան ձեւն է Pseudisodomum.

¹ Լելեգեանք են Փոքր Ասիոյ նախկին յունացեղ ժողովրդոցմէ մին:

² Plin (I, V, c. 31).

³ Pausanias (VII, 5).

⁴ Aristide (oeuv. t. I. p. 431, 436, 440, 763. Ed. Dindorf).

⁵ Vitruve (II, 8, § 6). Plin (XXXVI, 51).

⁶ Chandler (oeuv. p. 139).

⁷ Hamilton (oeuv. t. I. p. 53).

Ճարտարապետական այս ձեւն Աղեքսանդրէ շատ յառաջ դործածուած ձեւն էր, եւ Աղեքսանդրի ժամանակն արդէն բոլորովին անդործածական եղած էր: Հռոմայեցւոց կայսրութեան ժամանակ Iso-domum բռնած ճարտարապետական ձեւը կը դործածուէր:

Պաւսանիասի¹ մէկ խօսքն անգամ բաւական է ցուցնելու թէ Աղեքսանդրէ յառաջ Պազոս լերան վրայ աւերակներ կային: Այս պատմագիրը կ'ըսէ. «Աղեքսանդր Պազոս լերան վրայ խուղարկութիւններ ընելով, կ'ըսեն, Նեմէսիսի (Némésis) տաճարին առջեւն եկաւ, երբ իր խուղարկութիւններէն կը դառնար: Սոյն աւերակաց Տիմնարկողներն են Նելեգեանք, ինչպէս կը հաստատէ Ստրաբոն² Ասիայի հնութիւնները հետազօտող գիտնականը: Երբ յոնիական ժողովուրդը, կ'ըսէ այս գիտնականը, «Եփեսոսէ դէպ ի այս կողմերն եկաւ, Մէլէսի քով, Անահտայ Բաղանեաց մերձ՝ բնակութիւնն հաստատելու, գտաւ հոն զՆելեգեանք, որոնք տեղւոյն այն կողմը բնակութիւններ հաստատած էին, ուր է այժմ Զմիւռնիան:» Պազոս լերան վրայ եղած աւերակաց մէկ մասին նախնական թուականը կ'ելլէ կը հասնի մինչեւ ԺԱ դարու սկիզբները ն. ք. Ք.: Ըստ հետեւորդի՝ պէտք ենք ըսել, թէ Աղեքսանդր եղաւ վերանորոգիչ Պազոս լերան վրայ գտնուած Տիմնարկութեանց, որ եւ հին Զմիւռնիոյ աջն ու ձախը գտնուող աւաններու մէջ բնակող ժողովուրդը հոն ժողովեց, որոնք պատգամի մը համաձայն, որ կ'ըսէր, թէ «Անոնք որ Պազոս պիտի բնակին, սուրբ Մէլէսի դիմացը, երիցս եւ շորիցս երջանիկ պիտի ըլլան³» թողուցին իրենց բնակավայրերն եւ եկան հաստատուեցան

¹ Pausanias (VII, 5).

² Strabon (XIV, 1, § 4).

³ Pausanias (VII, 5).

Պագոսի վրայ, թէպէտ եւ Ստրաբոն¹ Աղեքսանդրի յաջորդաց, այսինքն Անտիգոնոսի եւ Լիսիմաքոսի կու տայ Չմիւռնիոյ վերանորոգման պատիւը, բայց տեղւոյն նկատմամբ կը միաբանի ուրիշ պատմագրաց հետ:

Ըստ հետեւորդի Պագոս լերան վրայ Աղեքսանդրի կամ իւր յաջորդաց վերանորոգած Չմիւռնիան 2100 տարիէ աւելի կանգուն մնացած է իւր տեղը եւ միայն երբեմն երբեմն պատահած քաղաքական պատերազմներէ, սաստիկ երկրաշարժներէ, աւերիչ հրդեհներէ փոփոխութիւններ կրած է, հնագոյն շէնքերու տեղ նորեր են կառուցուած: Աղեքսանդրի մահուանէն ետքն Անտիգոնոս իւր ւթօռը Չմիւռնիա հաստատեց: Այս ժամանակները Չմիւռնիոյ վիճակը շատ ծաղկեալ կը գտնենք պատմութեանց մէջ: Աւճառականութիւնը, արուեստները, հասարակաց եւ առանձնականաց շէնքերը, բնակչաց մարդավարութիւնը եւ քաղաքականութիւնը կատարեալ աստիճանի հասած կը կարդանք: Տաճարները, ամէն տեսակ գիտութեանց, բայց առանձինն բժշկականութեան դպրոցները, բաղանիքները, կամարակապ սրահները, սալայատակ փողոցները, թաղերու գեղեցիկ բաժանումը, թատրոնները, գրատուններն են կատարեալ աստիճանի գեղեցկութեան մը հասած էին: Ասոր համար նոյն իսկ Ստրաբոն² երբ տեսաւ Չմիւռնիան՝ ստիպուեցաւ ըսել թէ “այս քաղաքը ամենագեղեցիկն էր”, իւր տեսած քաղաքաց մէջ: Իւր այս փառաւորութեան յիշատակները, հնագրամները, քանդակակերպ քարերը կը տեսնուին Եւրոպայի թանգարաններու մէջ, որոնք յընթացս ժամանակաց հոն փոխադրուած եւ պահուած են, ի մասնաւորի Օքսֆորդի թանգարանին մէջ գրա-

¹ Strabon (Liv. XIV).

² Strabon (1, XIV, c. I. 37).

նուած մարմարիոնները գեղեցիկ գրութիւններ կը բովանդակեն Չմիւռնիոյ վրայ: Հռոմայեցւոց կայսրները միշտ աշխատած են Չմիւռնիան ծաղկեալ վիճակի մէջ պահելու եւ զանազան անուներով պատուած են¹: Այսպիսի վիճակի մը մէջ էր Չմիւռնիան, երբ Քրիստոսի 177 թուականին զարհուրելի երկրաշարժէ մը տակն ու վրայ եղաւ: Սակայն Մարկոս Աւրելիոս (161—180) վերստին ծաղկեցընելու հոգ տարաւ: Դարեր անցուց Չմիւռնիան Հռոմայեցւոց կայսրութեան ներքեւ. հուսկ ուրեմն 1084ին Tzachas² տաճիկ ծովահէնն իր ընկերներէն թագաւոր անուանուելով, յարձակմամբ առաւ Չմիւռնիան. սակայն չկրցաւ երկայն իշխել: Ալեքս Ամենենոսի ժամանակ Չմիւռնիան վերստին աղատեցաւ³ (1097):

Այս ժամանակները սկսած էր Փոքր Ասիա աւերակներով ծածկուիլ: Չմիւռնիան եւս կորսնցուցած էր իւր յիշատակելի փառաւորութիւնները⁴: Քիչ մը յետոյ (1332) Ամուր Չմիւռնիոյ տիրած եւ իբր կառավար քաղքին՝ կը գտնենք⁵: Ասոր ժամանակ Ռոդոսի Ասպետները Չմիւռնիոյ ծոցը մտնելով, ծովուն քով կառուցուած գղեակն առին եւ տիրեցին եւ քաղքին մէկ մասին վրայ տէր եղան⁶: Այսպէս գրեթէ 50 տարւոյ չափ մաս մը Տաճկաց եւ մաս մ'ալ Ասպետաց իշխանութեան տակ մնաց Չմիւռնիան: Սուլթան Մուրատ՝ Ասպետաց դէմ ելլելով գղեակը պաշարեց, բայց չկրնալով տիրել, ետ քաշուեցաւ⁷:

¹ Barthélemy (oeuv. p. 26). Encyclop. (art. Smyr. p. 187). C. F. Wheler (p. 243). Eckhel (t. II, p. 544). Spon (t. III, 1. part, p. 184).

² Slaars (p. 30, § XIII. Smyrne 1868).

³ Le Beau (Vol. XV, 357). Gibbon (c. 59).

⁴ Chandler (oeuv. t. I. 132).

⁵ De Hammer (Hist. de l'Emp. Ott, 1, IV).

⁶ Hist. des Cortusi (1, VIII. c. 16).

⁷ Pierre de Loubeau (La Méditerranée).

Հուսկ ուրեմն (1402) նշանաւոր Լէնկթիմուր¹ (Tamerlan) Փոքր Ասիան քանդած կործանած ժամանակ, երբ լսեց որ Զմիւռնիան երկու իշխանութեանց բաժնուած է, իր հրոս մանկոյներով հասաւ, քաղաքը պաշարեց եւ երեք կողմանէ յարձակելով տիրեց ամբողջ քաղաքին եւ հարժ յատակ ըրաւ նշանաւոր շէնքերը: Ռոդոսի Ասպետները ստիպեց հեռանալ քաղաքէն եւ ծովախորշէն²: Լէնկթիմուր հաղարաւոր բանտարկելոց գլուխները կտրելով, իրր իւր յաղթութեան յիշատակ, աշտարակ մը կանգնեց, ամէն երկու քարի մէջտեղը գլխատած մարդիկներու գանկերէն տեղաւորելով³: Լէնկթիմուր Զմիւռնիայէն մեկնելով, իշխանութիւնը յանձնեց Քինէյիտի (Kinéit), որ սակայն չկրցաւ երկայն վայելել այս տեղը, որովհետեւ Սուլթան Մուրատ Բ. (1424) Քինէյիտը վճռաւելով ուրիշ կառավար մը գրաւ Զմիւռնիոյ վրայ:

Այս ժամանակէն սկսեալ մինչեւ ցայսօրս, Զմիւռնիա մնաց միշտ Օսմանեան կառավարութեան ներքեւ եւ սկսաւ վերստին ծաղկիլ⁴: Թէպէտեւ 1694ին, Ահմէտ Բ. ի կառավարութեան ժամանակ, Վենետիկի իշխանները նաւատորմով ուղեցին պաշարել քաղաքը, բայց Եւրոպական հիւպատոսներու միջամտութեամբ մեկնեցան ծովախորշէն, առանց բան մ'ընելու⁵: Ունեցաւ այն ժամանակ ժամանակ պատահած ներքին խռովութիւններ, ինչպէս (1736) Սարիմբէօղլույի (Sarim-

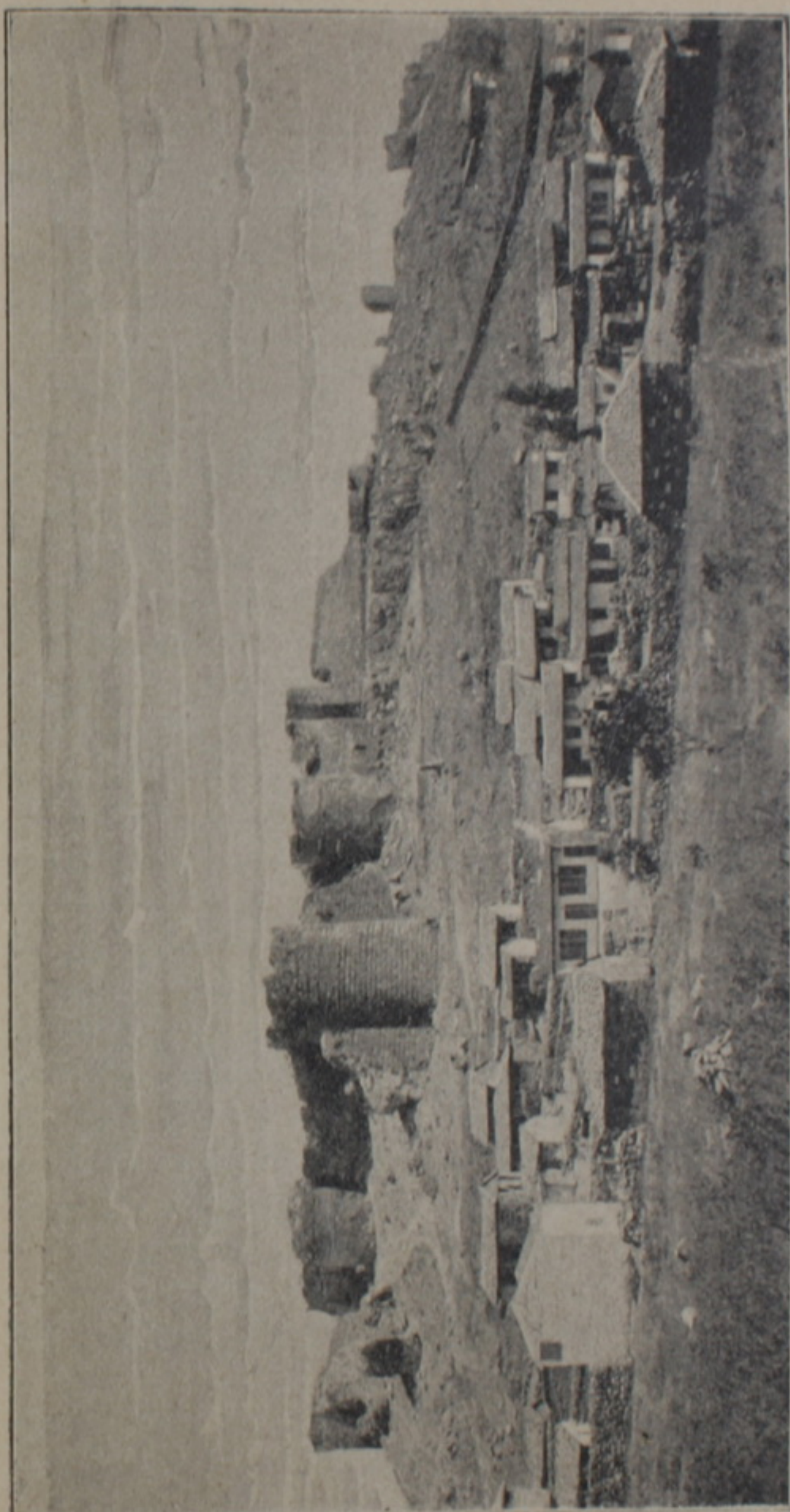
¹ Լէնկթիմուր (Tamerlan, Timour-Leng) նշանաւոր աշխարհակալ թաթարը ծնած է Քէխ (Kech) 1336ին Սամարղանդի մօտ եւ Ճինկիս խանի տնէն է:

² A. Mazas: Les Hommes illustres de l'Orient (t. II. p. 303).

³ Dugas (1, 17, p. 40—41). Mazas (p. 304, 305):

⁴ Chandler (oeuv. p. 135).

⁵ Dém. Cantém. (Hist. Ott, 1, IV, 47).

ՊԱՂՈՍ ԼՅՈՆԱՐԱԿԻՆ ԺՐԱՅ Դ. ԴԱՐՈՒՆ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԻՆ ՎԵՐԿԻՆ ՄՆԱՑՆԵՐԸ:

péoglou) եւ ուրիշ կոտորածներ, բայց ասոնցմէ այնչափ մեծ հետեւութիւն մը յառաջ չեկաւ Զմիւռնիոյ համար:

Մինչեւ ցայս վայր ըսուածներէն կը տեսնուին հինաւուրց քաղաքիս ունեցած փոփոխութիւնները: Եթէ ներկայիս մենք եւս ուզենք տեսնել վերոյիշեալ մատենագրաց եւ հնախօսաց յայտնած դարերու եւ տարիներու հնութեան սքանչելի յիշատակները, ստուգիւ չենք կրնար դտնել. աւերիչ եւ ապականիչ ձեռքերէ զատ՝ երկրաշարժը քանիցս տակն ու վրայ ըրած է քաղաքը: Աւերակաց մնացորդներն ալ ուրիշ շէնքերու շինութեան գործածուած են, ինչպէս բաղանիքներու եւ խաներու, ի մէջ այլոց նախկին պաղարը, Պէզէսթէնը որ 1675ին տակաւին շինութեան մէջ էր, Աէզիւր խանը եւ ուրիշ խաներ շինուած են հնութեան պատկանող քարերով: Ան տեղ տեղ պարտէզներու մէջ, հոս հոն պատերու մէջ խոյակներ, պատուանդաններ, սեան կտորներ, խորափոր եւ բարձրաքանդակ զարդեր, որոնք հնութեան ձեռաց գործուածքներն են: Այսպէս ցիր ու ցան եղած կտորներէն զատ՝ գլխաւորաբար կան տակաւին այսօրս Պազոս՝ լեւան վրայ աւերակներ, որոնցմէ մաս մը շատ հին, մաս մը Աղեքսանդրի ժամանակէն եւ մաս մ'ալ յետագայ տարիներէն մնացած են: Շէնքերու համար հիմեր փորուած ժամանակ կը գտնուին նաեւ երբեմն երբեմն հնագոյն գործուած քարերու կտորներ: Ան նաեւ բազմաթիւ մասեր Եւրոպական թանգարանաց մէջ փոխադրուած եւ պահուած, որոնք կորստեան ժանիքներէն եւ քանդիչ ապականիչ ձեռքերէ ազատած՝ պիտի պատմեն ապագայ տարիներու՝ Զմիւռնիոյ ունեցած փառքը:

1 Պազոս լեռը տեղացիներէն Գատիֆէ Գալէսի կամ Գատիֆէ տաղը եւս կ'անուանուի:

Պատմական տեսակէտով այս 3000 տարւան
քաղքին վրայ համառօտ գաղափար մը կազմեւէն
ետքը՝ դառնանք ակնարկ մ'ալ նետենք իւր
այժմեան դիրքին վրայ:

Գ Լ ՈՒՆ Ե Ր Կ Ր ՈՐ Դ

Զմիւռնիոյ տեսքը, փողոցները, տները, ծովեզերեայ
քարափանց վրայ տեսարաններ, գաղթականութիւն-
ները եւ վաճառականութիւնը:

Ա. Լամարդին Զմիւռնիան արեւելքի աստղը
կ'անուանէ, որ եւ բանաստեղծութեանց մէջ յո-
նիական ծովուն թագուհին կը յորջորջուի:

Զմիւռնիոյ ծովախորշն աւելի սիրուն եւ
գեղեցիկ է, քան Մարսիլիայի, Ճենովայի, Նապոլիի
խորշերը, կ'ըսէ Պիէր դը Լուբո¹, ականատես
բազմաթիւ անձանց տուած տեղեկութեանց վրայ
հիմնեալ: Երբ նաւ մ'այս խորշին մէջ կը մտնէ,
յարկին վրայ գտնուող օտարական ճանապարհորդը,
որ անհամբերութեամբ կը սպասէ նոր քաղաք մը
տեսնելու, վեր վար ելլելով իջնալով՝ աջ ու ձախ
հետաքրքրական նայուածք նետած ժամանակ,
վերջապէս կը նշմարէ հեռուն կարգ մը բլրակներու
վրայ եւ անոնց ստորոտը շինուած Զմիւռնիոյ քաղ-
քին շէնքերը, երկայն կարգի մը վրայ ճերմակ
տները, մզկիթներու գմբեթներն ու աշտարակ-
ները: Քիչ մ'աւելի քաղքին մօտեցած ժամանակ
կը տեսնէ ցած, խառնաշփոթ ու գոյնզգոյն տներուն
վրայ տիրող եկեղեցիներու գմբեթաւոր յարկերը,
դանգակաւոր բարձր աշտարակներն եւ նշանաւոր
շէնքերը: Իսկ երբ նաւը բոլորովին կը մերձենայ
նաւահանգստին, միայն կարգ մը շէնքեր կը
տեսնուին, որոնք ծովեզերեայ քարափանց վրայ

¹ Pierre de Loubeau (La Méditerranée Pittoresque).

վերէն վար շինուած, գեղեցիկ տեսարան մը, եւ-
րոպական քաղքի մը տեսքը կ'ընծայեն նաւուն
յարկին վրայ կեցող հետաքրքիր աչքերուն:

Բաց՝ խորշին մէջտեղէն՝ Չմիւռնիոյ շուրջն
ականարկ մը նետելով՝ կը տեսնենք քաղքին ետեւի
կողմը՝ հոս հոն նոճիի (cypres) մշտադալար ան-
տառակներ, որոնց կռնակը բարձրացած է Պագոս
լեռնաբլրակն իւր աւերակներով: Հարաւակողմը,
դէպ ի Եփեսոս կը տարածուին հարուստ արգա-
սաւոր գաշտագետիներ, որոնց վրայ կ'արծես թէ
կ'իշխէ կրկնագագաթ եւ “Երկու Եղբարք,” (Եքի
գարտաշլար) ըսուած լեռը: Հիւսիսային կողմը կը
տեսնուին Սիպիլ լեռանց շարքը, Գորտելիօ ցած
եւ Պայրաքը բարձր գիւղերն եւ ամառնային ուրիշ
բնակավայրեր: Իսկ հիւսիս-արեւելեան կողմը կը
տեսնուին Պուռնապատ եւ Հաճըլար գիւղերուն
ձորերն ու ծործորները: Չմիւռնիոյ ծովն եւ եր-
կինքն անոյշ կապուտակ են, օդն այնպէս մաքուր
եւ յստակ է որ խորշին արեւմտեան կողմը՝ հեռուն
եւ շուրջը բարձրացած լեռները կ'երեւան մօտ եւ
անշփոթ:

Արեւելեան քաղաքներու մեծագոյն մասին
նման՝ Չմիւռնիա ալ կրկին տեսք ունի. հեռուէն
դիտելով պալատներու եւ շքեղ ապարանքներու
բովանդակութիւն մը կ'երեւայ: Խորշէն ներս
մտած եւ քաղքին վրայ նայուածք մը նետած
ատեննիս՝ կախարդական տեսք մ'ունի կարծես,
նա մանաւանդ երբ մարը մտնող արեգակն իր վեր-
ջին հրաշէկ ճառագայթները ձգած ըլլայ՝ բլրակ-
ներուն բարձանց վրայ աստիճանաբար շինուած
տներուն, հազար ու մէկ ճառագայթներ, գոյն-
զգոյն ցոլացումներ ու շողշողուն կայծեր կը տեսնուին
անոնց պատուհաններուն թափանցիկ ապակիներէն
եւ երբեմն ալ հրաշէկ բոցերու մէջ ծածկուած
կ'երեւան ամբողջ տները: Այս շքեղ տեսարան-
ները զմայլման մէջ կը ձգեն հեռուէն դիտողը,

բայց երբ մարդս ոտքը գետինը դնէ եւ դէպ ի այն պալատակերպ տներուն կողմը, այն փողոցները մտնէ, զմայլումը բոլորովին կը փարատի, փողոցները նեղ եւ անմաքուր կը տեսնուին, տեսարանը կը փոխուի, հեռուէն ստացուած գաղափարն ալ կը կորսուի:

Բ. Պազոսի բարձանց վրայ եղած նախկին ծաղկեալ քաղաքին տեղը կան այժմ միայն կամարներու եւ աւերակաց մնացորդներ եւ ցիրուցան շինուած նորագոյն տնակներ եւ խրճիթներ, իսկ բուն քաղաքը շինուած է, ինչպէս կը տեսնենք, Պազոսի կողերուն վրայ եւ ստորոտը: Ստորոտը կառուցուած տներուն տեղը այսօրեան օրս կրկին անգամ ընդարձակուած է, ժամանակ ժամանակ ծովը լեցուած, ի մասնաւորի 1880 ծովեզերեայ քարափունքը շինուելէ յետոյ քաղաքն ալ մեծապէս փոխուած է: (Քարափը 1868ին սկսաւ եւ 1880 լմնցաւ): Ծովեզերաց սալայատակ ամուսնաքէն եւ ասոր հետ զուգահեռական եղող կրկին փողոցներէն, ինչպէս նաեւ քանի մը անցուդարձի աւելի ենթակայ կամ բանուկ փողոցներէն զատ, ընդհանրապէս միւս փողոցները նեղ եւ շատ գէշ յատակ ունին, այսպիսի փողոցներու վրայ քալել չգիտցողը մեծ զգուշութեամբ պէտք է քայլերը փոխել, որ չըլլայ թէ խորտուբորտ քարերուն վրայ կոխած ատեն ոտից մատուրները ցաւցընէ: Թէպէտ եւ վերջին տարիներուս մէջ քաղաքապետութեան կողմանէ մեծ հոգ տարուեցաւ անհարթ փողոցներու շինութեան համար եւ բաւական թուով փողոցներ ալ սալայատակ շինուեցան, բայց կան տակաւին թաղեր, գլխաւորաբար տաճկաց եւ հրէից թաղերն, որոնց փողոցները շինութեան մեծ պէտք ունին. ասոնցմէ զատ նոյն իսկ եւրոպացւոց բնակած թաղերուն կողմերը եւ կամ թէ բնեմ մաքուր եւ բանուկ փողոցի մը աջն ու ձախը կը գտնուին այնպիսի երկար փողոցներ ալ,

որոնք իրենց նեղութեան, խորտուբորտութեան եւ ի մասնաւորի անմաքրութեան համար պատիւ չեն բերեր քաղքին: Փողոցներն անկարգ են, զուգահեռական կրկին փողոցներէն եւ Հայոց թաղի փողոցներու կանոնաւոր բաժանումներէն զատ՝ մնացած թաղերու փողոցները խառնաշփոթ եւ ծուռ են:

Զմիւռնիոյ շէնքերն ընդհանրապէս կրկնաշարկ են, շատ քիչ կը տեսնուին երեք չորս դասիկոն ունեցող տներ: Տան մը շինութեան ներկայ եղողը կրնայ ընդհանուր գաղափար մ'ունենալ քաղքին շինուածոց վրայ: Տան հիմունքը դնելէ ետքն՝ այն հիմանց վրայ կը շինուի տան կմախքը փայտէ. խաչաձեւ զուգահեռական գերաններով ամբողջ տունը շինելէ ետքն՝ այս գերանները կ'առնուին քարերու, աղիւսներու եւ ծեփերու մէջ. փայտերը կը ծածկուին, տունը քարաշէն կը դառնայ: Զմիւռնիոյ ճարտարապետութեան այս կերպն եւ տներու ցած ըլլալն անոր համար է, որպէս զի բնութեան հարուածոց՝ երկրաշարժի ցնցումներուն դէմ դնել եւ դիմանալ կարենան: Նորակառոյց շէնքերն ունին այժմ երկաթեայ ձողեր իրենց պատերուն եւ դասիկոններու ձեղուններուն մէջ:

Քաղքին ամենաշքեղ շէնքերը կը գտնուին ընդհանրապէս քարափանց վրայ եւ «Փրանկաց» ըսուած փողոցին մէջ: Քարափանց վրայ շինուած շէնքերուն մէջ առաջին տեղին կը բռնէ Ս. Սպարթալեանի ամբողջ մարմարաշէն ճակատով փառաւոր բնակարանը, եւ ուրիշ հասարակաց շէնքեր:

Գ. Նորեկ եւրոպացի ճանապարհորդ մը, որ բնաւ արեւելեան քաղաքացի վրայ գաղափար չունի, նաւէն դուրս ելած եւ ոտքը ցամաք կոխած վայրկենին, զարմանալի տեսարաններ բացուած կը տեսնէ առջեւն. այնպիսի տեսարաններ որոնք ապշութեան մէջ կը ձգեն զինքը: Նրկայն շաբա

մ' ուղտերու քարափանց վրայ, խառնիճաղանձ ամբոխին մէջէն կ'երթան դէպ ի վեր, ուրիշ շարք մը կու գայ վերէն, օրն ի բուն շարժման մէջ են տաք կլիմայի բեռնաբարձ այս անասունները, բոժոժներով եւ զանգակներով զարդարուած, ոմանք ծանրաբեռն բեռնաւորուած՝ հանդարտաքայլ յառաջ կը շարժին, ոմանք բեռներէն թեթեւցած քիչ մ'աւելի շուտով կը քալեն, որոնց առջեւէն կ'երթայ սովորաբար իշուկ մը, վրան ալ կ'քած ընդհանրապէս սեւամորթ ուղտապանը, որ յոգնութենէն կէս մը կը մրափէ:

Առաջին անգամ այս ուղտերու շարքը տեսնողը կ'ապշի կը մնայ. քարափանց վրայ կը տեսնուին Եւրոպացիներ, որոնք հետաքրքրութեամբ միտ կը դնեն այս անասնոց քայլերուն, երկայն վզերուն, զարդարանքներուն՝ բոժոժներուն, երբ մանաւանդ «ըմբիշ» (𐎠𐎼𐎡𐎹) ըսուած ուղտը տեսնեն, որուն ոտքէն մինչեւ գլուխը զանգակիկներ կախուած, ճերմակ փրփուրը բերանը պատած, ահագին շառաշիւնով բարձրագլուխ կ'երթայ շարքին առջեւէն: Քարափանց վրայ եթէ քանի մը վայրկեան վեր վար քայլերնիս փոխելու ըլլանք՝ ուրիշ տեսարան մը կը տեսնենք. ամէն ազգէնաւաստիներ, Եւրոպացիներ իրենց զգեստովը, տեղացին հազար տեսակ զգեստներու տակ, վաճառականը, գործակատարը, գրագիրը, վհուկները, զանազան տիպերով խառնիճաղանձը, ոմանք դանդաղաքայլ, ոմանք հապճեպով կը քալեն, ոմանք նստած, ոմանք ոտքի վրայ խառն ի խուռն անցուդարձը կը դիտեն: Այս տեսարանները՝ որ արեւելեան քաղաքացի շատերուն յատուկ են, կը շլացնեն օտարին աչքերը եւ կը զուարճացնեն Զմիւռնիոյ այցելուները:

Դ. Զմիւռնիա Բաբելոնի խառնակութեան ճշմարիտ պատկերն է. ամէն տեսակ լեզու՝ տեսակ տեսակ շեշտերու տակ կը լսուի: Ան բաւական

Թուով զանազան հասարակութիւններ, որոնք իրենց սեպհական լեզուն կը գործածեն: Պաղղիական եւ անգղիական գաղթականութեանց քով կը գտնուի հոլանդական գաղթականութիւնն որ ընդհանրապէս անգղիերէն կը խօսի: Իտալացիք, որոնք միւս գաղթականութիւններէն աւելի բազմաթիւ են, այնպիսի խօսակցութիւն մ'ունին, որ աւելի մալթեղի լեզուին կը նմանի: Վերմանացի եւ աւստրիացի աննշան թուով գաղթականութիւնները պահած են իրենց լեզուն: Աւելի բազմաթիւ են պեղոպոնեացի եւ կղզեցի յոյներն որոնք պահած են իրենց յատուկ լեզուն: Հայեր՝ որոնք իրենց խօսակցութեան կերպիւ կը տարբերին Պոլսոյ հայերէն: Սլաւներ՝ որոնք կը խօսին սերպերէն: Հրեաներ իրենց օտար խօսակցութեամբ, կէսը սպաներէն եւ կէսը իտալերէն: Տաճիկը, Պարսիկը, Քուրդը, Թաթարը, Գնչուն, ասոնք ալ զանազան շեշտերով եւ լեզուներով: Բայց ընդհանրապէս քաղքին առուտուրի լեզուն յունարէն է. կը տեսնուին փողոցներու մէջ, ձեռքի վրայ առուտուր ընողներ, մրգավաճառներ, փերեզակներ եւն հայեր, հրեաներ, տաճիկներ, որոնք յունարէն կը խօսին անճոռնի շեշտերով, յունարէն կը կանչեն՝ գնողներ գտնելու համար: Իսկ Եւրոպայի հետ եղած վաճառականական թղթակցութիւնն այն երկրին լեզուաւր կ'ըլլայ, որուն հետ կը թղթակցի վաճառականը:

Եւ Վաճառականական տեսակէտով եթէ նկատելու ըլլանք Չմիւռնիան, սա ընդհանուր հետեւութիւնը կրնանք քաղել: Օսմանեան իշխանութեան տակ գտնուող նաւահանգիստ քաղաքներուն մէջէն ամենէն աւելի Չմիւռնիա վայելած է եւ կը վայելէ վաճառականութեան պտուղները: Չմիւռնիոյ դիրքը՝ զինքը կենդրոնական մթերանոցի վայր կ'ընէ արեւելցիներուն՝ Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մէջ հաստատուած տուր եւ առի

յառաջագիմութեան համար: Շարդէն¹, որ 1672ին քաղաքս եկած է, նոյն ժամանակն Եւրոպայի Չմիւռնիոյ հետ ըրած վաճառականութիւնը հետաքրքրական եւ սքանչելի կերպով ստորագրած է իր “Ճանապարհորդութիւն Պարսկաստան եւ ուրիշ արեւելեան տեղերը” անուն գրքին մէջ: Եւրոպայի եւ Ասիայի վաճառքներու եւ բերքերու փոփոխութեան նաւահանգիստն ըլլալու պատիւը կը կրէ Չմիւռնիա: Ասոր համար տասնեօթներորդ եւ տասնութերորդ դարերու մէջ, նոյն իսկ տասնութներորդ դարուս սկիզբները, երկայն շարք մը ուղտերու միշտ շարժման մէջ էր, Փոքր Ասիոյ ներքին կողմերէն կու գար՝ բեռնաւորուած մետաքս, համեմունք եւ պտուղ, եւ կ’անցնէր Չմիւռնիոյ կարաւանի կամուրջ (Pont des Caravans) ըսուած նշանաւոր կամուրջէն, որ քաղքին դուռը կը համարուէր, եւ կը դառնար նոյն ճամբով՝ բեռնաւորուած Լիոնի, Վենետիկի եւ Մարսիլիայի վաճառքներով²:

Բայց Հնդկաստանի, Չինի եւ Ճաբոնի հետ եղած վաճառականութեան ծաւալումն՝ Արեւելքի մթերանոցն եղող Չմիւռնիոյ միակ անունը ջնջեցին. նախ Աղեքսանդրիա եւ յետոյ Պորտ-Սայդ (Port-Said) մեծ անիրաւութիւն հասցուցին Չմիւռնիոյ: Սուէզի պարանոցի բացումը զգալի փոփոխութիւն պատճառ եղաւ վաճառականութեան այս կեդրոնին: Թէպէտ եւ ստուգիւ Չմիւռնիա չունի այժմ իւր նախկին նշանաւոր առուտուրի համբաւը, սակայն դարձեալ ներկայիս մեծ դեր կը խաղայ Փոքր Ասիոյ ներքին քաղաքաց բերքերուն արտածութեան եւ Եւրոպական վաճառքներու ներածութեան գործոյն մէջ:

¹ Chardin (Voyages en Perse et autres lieux de l'Orient. t. I, p. 6 et suiv. Ed. 1811).

² Spon (t. I. 311). Turnefort (l. c. p. 372).

Երկրին սննդարար բերքերն են սքանչելի եւ տեսակ տեսակ խաղող, ի մասնաւորի անկուտ խաղողն, նշանաւոր նուռ, համեղաճաշակ թուզ, մեծկակ չամիչ, զուարթարար եւ զօրացուցիչ գինի, բալ, քաղցրահամ նարինջ եւ ուրիշ պտուղներ. ցորեն, գարի, ձիթապտուղ, բակլայ, որոնցմէ ոմանք Եւրոպայի եւ Ամերիկայի հետ եղած վաճառականութեան գլխաւոր նիւթերն են, ինչպէս նաեւ ափիոնը, բամբակը, խոզկաղինը, եւն: Իսկ Եւրոպայի մեծ տէրութեանց վաճառքներէն ինքը կ'առնու ընդհանրապէս Անգղիայէն ծաղկեայ կերպասներ, կտաւեղէններ. Գաղղիայէն զարդի ազնիւ նիւթեր, կերպասեղէններ. Գերմանիայէն եւ Աւստրիայէն ապակեղէններ, պատրաստ զգեստներ եւն: Այսպէս թէ հին եւ թէ նոր աշխարհի հետ յարաբերութեան մէջ կը գտնենք Չմիւռնիան:

Գ Լ ՈՒՆ Ե Ր Ր ՈՐ Դ

Չմիւռնիոյ երկրաշարժները, հրդեհներն եւ զուարժաւիքը:

Ա. Ըսինք վերն որ Չմիւռնիոյ օդը մաքուր է, սակայն իւր այս մաքուր օդին եւ ջինջ երկնքին տակն ունեցած է եւ կ'ունենայ ճարակող հիւանդութիւններ եւ բնութեան դառն հարուածներ: Երկրաշարժն անպակաս է, գրեթէ ամէն տարի յանկարծօրէն ցնցումներ կ'ունենայ քաղաքը, բայց բարեբախտաբար այս ցնցումները տկար են եւ ծանր հետեւութիւններ չեն ունենար: Քաղքին շէնքերն ալ այնպիսի կերպով շինուած են, որ կարող կ'ըլլան այս ցնցումներուն դէմ դնել: Եւրոպացի ճանապարհորդներ խօսած են Չմիւռնիոյ սաստիկ երկրաշարժներուն վրայ. ի մէջ այլոց Պոքոք¹, որ 1739ին Չմիւռնիա անցած էր, նոյն

¹ Pockoeke (Descript. de l'Or.).

տարւոյ մէջ պատահած երկրաշարժին վրայ խօսքը դարձնելով կ'ըսէ. « Քանիցս սաստիկ երկրաշարժներ այս քաղաքը հիմնադրուած են. սակայն 1739 տարւոյն Ապրիլի մէջ պատահածն ամենասաստիկն եւ սոսկալին էր: Բաղմաթիւ տներ կործանեցան եւ բնակիչներ աւերակաց տակ ճմլուեցան. մէկ խօսքով չմնաց շէնք մ'որ մնասուած չըլլար, երկիւղն եւ սարսափն այնչափ եւ այնպէս ընդհանուր էր, որ բնակիչք ամբողջ ամառը պարտէզներու մէջ անցուցին. շատերն ալ իրենց տեղն ու տունը թող տալով, ուրիշ տեղեր փոխադրեցին գործքերնին:» Լսենք ուրիշ պատմագրի մը ըսածն. Սպոն (Spon) որ 1675ին Զմիւռնիոյ այցելութեան ելած է, կը գրէ թէ այս քաղաքը վեց անգամ զարհուրելի կերպով երկրաշարժէն ցնցումներ կրած է: Սպոնի ըսածէն զատ ունեցած է սոսկալի շարժեր, որոնց մէջ նշանաւոր է 1688ին պատահածն եւ միեւնոյն ժամանակ տեղի ունեցած սոսկալի հրդեհը: Այս դժբախտ պատահարաց մանրամասն տեղեկութիւնները պահուած են Զմիւռնիոյ Գաղղիական հիւպատոսարանի դիւանատան մէջ, ուսկից Սլարս¹ առնելով կը գնէ իւր մէկ աշխատասիրութեան մէջ, որմէ կը քաղենք հետեւեալները՝ պատահած դժբախտութեանց վրայ համառօտ գաղափար մը տալու համար: Սոյն սարսափելի հարուածին գրեթէ քաղքին տներուն երրորդ մասը կործանեցաւ, տասնուչորս հազար հոգի իրենց կեանքը աւերակաց մէջ կորսնցուցին: Միեւնոյն ժամանակ տնէ մը կրակ ելլելով ամէն կողմ տարածուեցաւ եւ երկրաշարժէն ազատ մնացած տեղերն ապականեց: Սոսկալի հուրը Փրանկաց փողոցը վերէն վար ճարակելով՝ հասաւ մինչեւ Հայոց թաղը: Արակը շուկան ալ տարածուելով՝ այրեց ու լափեց գրեթէ քաղքին կէսը: Աւթողի-

¹ Slaars (Etude sur Smyrne 1868).

կեայց երեք եկեղեցիները, Ասպուշիններու (կրկնակնդղաւոր), Յիսուսեանց եւ Փրանկիսկեանց (միակնդղաւոր) եկեղեցիներն ամբողջովին այրեցան եւ կործանեցան: Յունաց մեծ եկեղեցին բոլորովին հրոյ ճարակ եղաւ: Հայոց միակ եկեղեցին ամբողջովին այրեցաւ եւ փլաւ: Տասնեօթը մեծ մզկիթներէն միայն երեքը կանգուն մնացին, անոնք ալ միասուած: Բնակելի տուն չմնաց: Երկրաշարժին առաջին ցնցումին գետինը բացուելով՝ սեւ ջուր դուրս ժայթքեց, որ կարծես կը պրճապրճար եւ կ'եռար եւ անտանելի ժանտահոտութիւն մ'ունէր: Երկրին սոյն պատռուածներուն վրայ անկենդան ձկեր մնացած էին, որոնք կարծել կու տային թէ այս ջուրը ծովէն եկած ըլլայ: Սէվտիքէօյի կողմերն աղբիւրներու ակունքներ ցամքեցան եւ ուրիշ նորեր բացուեցան, այս աղբիւրներէն մին միայն կրնար երկու աղօրիք դարձընել:

Դժբախտութիւնը մեծ եւ անշափ էր, սակայն ցերեկ ատեն պատահելուն համար՝ բախտ կը համարուէր. եթէ խորին գիշերուան մէջ տեղի ունենար, քաղքին բնակչաց մեծագոյն մասը փլատակաց տակ պիտի թաղուէր: Աճառականութիւնը դադրեցաւ, հաղիւ քիչ մը ապրանք մնացած էր քաղքին մէջ. երկրաշարժէն եւ կրակէ ազատ մնացածներն ալ կողոպտուեցան: Շարժը Յուլիսի 11էն սկսեալ մինչեւ նոյն ամսոյն 31երորդ օրն՝ ամէն օր գրեթէ ցնցումներ կու տար. կրակը դեռ կը միսէր Յուլիսի վերջերը:

Ճիշդ դար մը յետոյ, այսինքն 1778ին, եւ միեւնոյն ամսուան՝ Յուլիսի երեքին դարձեալ երկրաշարժը տակն ու վրայ ըրած է Չմիւռնիա քաղաքը: Այս աղէտաւոր դէպքին վրայ եղած գրութիւններէն կը քաղենք հետեւեալները: Աէս գիշերէն ետքը՝ յանկարծական սոսկալի ցնցում մը քաղքին լռիկ մնջիկ հանգստութեան մէջ եղող բնակիչներն ոտք կը հանէ, որոնք իրենց

ձեռքն եկածը վրանին առնելով՝ իրենց սիրելի կեանքը փրկելու ազատելու համար՝ բաց տեղեր կը փութան: Երկրաշարժը քար քարի վրայ չէ թողուցած. սոսկումն ու սարսափն այնպէս մեծ եղած է, որ բնակիչները գիւղերն ապաստանած են, որով քաղաքն անապատ մը դարձած է: Ի լրումն այս մեծ թշուառութեան՝ նոյն օրն ըստ պատահման յոյնի մը տնէն կրակ ելլելով եւ հիւսիսային հովէն վայրկեանի մը մէջ հոս հոն տարածուելով՝ անթիւ տներ այրած է: Ապականիչ կրակը մարող չկար. սաստկաշունչ եւ հրաբորբոք հովն ու երկրին սաստիկ եւ անդադար ցնցումներն այնպիսի սոսկում կը ձգէին սրտերու մէջ, որ մարդիկ աւելի կ'ընտրէին փախչիլ, թող տալով կրակին՝ այրելու լափելու ըստ իւր վայրագութեան, քան սպասել հոն եւ բնութեան հարուածոց դէմ կռուիլ: Քսանէն աւելի խաներ, գրեթէ ամէնն ալ քարաշէն, հրոյ ճարակ եղան: Գաղղիական, Անգղիական, Վենետիկի, Նապոլիի եւն հիւպատոսարաններն այրեցան, հուսկ ուրեմն ինչ որ կրակէն ազատած էր, գողցուեցաւ ու կողոպտուեցաւ, ինչպէս միշտ կը պատահի:

Երկրաշարժի ատեն հանդիպած հրդեհներէն զատ՝ պատահած են նաեւ երբեմն երբեմն կրակներ, որոնք ամբողջ թաղեր ու հարիւրաւոր տներ մոխիր դարձուցած են: Աւելի յիշեն տեղացիք 1845ին աւերիչ հրդեհն, որ անթիւ տներ եւ խանութներ այրած լափած է եւ հարիւրաւոր ընտանեաց տէր մարդիկներ մոխրոյ վրայ նստեցուցած:

Բ. Այս կրկնապատիկ աղէտներէն զատ՝ ունեցած է Զմիւռնիա երրորդ հարուած մ'ալ, այսինքն հիւանդութիւնը: Ալեւոր Զմիւռնացւոյ մը եթէ այս նկատմամբ հարցընելու ըլլանք, շատ ճարակող հիւանդութիւններ տեսած է քաղաքը, կ'ըսէ: Այն տարիներուն մէջ երբ ժանտախտը բովանդակ Եւրոպայի սոսկում կը պատճառէր,

Զմիւռնիա այս մահաբեր եւ քստմենլի հիւանդութեան գլխաւոր վայրը նկատուած էր: Մ. Տանկուան¹ որ 1812ին սկիզբները Զմիւռնիա կը գտնուէր, շորս տարի ետքն իւր ճանապարհորդութիւնը հրատարակելով կ'ըսէ. «Երկու աղէտք եւ արկած՝ երկրաշարժն ու ժանտախտը միշտ տառապանաց մէջ կը ձգեն այս քաղաքը. վերջինը սովորաբար Ա. Պոլսէն կամ Եգիպտոսէն եկող նաւերը կը բերեն հետերնին եւ կամ Փոքր Ասիոյ կարաւանը կը հաղորդէ բնակչաց: Երբ 1812ին ժանտաքրեթէ բովանդակ Օսմանեան Պետութեան մէջ սոսկալի աւերներ կ'ընէր, 45 հազարէն աւելի մարդու կեանքը կողոպտեց Զմիւռնիոյ մէջ: Սպիտակահեր ծերեր կը պատմեն թէ այն տարիները Զմիւռնիոյ փողոցներուն մէջ անգամ խստ բուսած էր. այնչափ ամայի դարձած էր քաղաքը: Մ. Բիւլառ² գաղղիացի բժիշկն որ 1837ին Զմիւռնիա անցած էր՝ ժանտաքրեթէի մահաւոր համար, տխուր էջերով կը ներկայացընէ քաղքին այս արկածն՝ իւր «Արեւելեան ժանտ» անուն հրատարակութեան մէջ:

Սոյն անցեալ դժբախտ տարիները տեսնող ալեւորները կը պատմեն, թէ ժանտախտն երեւնալուն պէս, քաղքին բոլոր կատուները սպաննելու ետեւէ կ'ըլլային մարդիկ: Ժանտախտը կ'ըսէին շօշափմասբ կ'անցնի մէկուն մէկալին եւ որովհետեւ կատուներն ամէն տուն, ամէն ծակ կը մտնեն կ'ելլեն, կը շփուին ու կը քսուին, հիւանդութեան սերմն ալ տեղէ տեղ կը փոխադրեն. ուստի՝ առաջին դործքերնին կ'ըլլար զանոնք մէջտեղէն վերցընել: Շփումէ ազատ մնալու համար՝ շատերը տներնին քաշուած, իրարու հետ տեսնուելու հաղորդակցութիւննին անգամ կտրած էին. բայց այսպիսի կեանք մը միայն առատ ստակի տէր եղողը կրնար

¹ M. Tancoigne (Voyage a Smyrne 1817).

² M. A. F. Bulard de Méru (de la peste orientale).

անցընել: Իսկ անոնք՝ որոնք ստիպուած էին վաճառատուն երթալ, գործքերնուն գլուխն անցած շահերնուն նայիլ, ուրիշ միջոց մը բռնած էին, այսինքն իշու վրայ նստելով՝ առաջնորդ մը կ'առնուին, որ առջեւէն կ'երթար եւ գաւաղանով կը հեռացընէր դիմացն ելլողն եւ շփումէ հեռու կը պահէր իշու վրայ նստողն. այսպիսի զգուշութեամբ ժանտախտը (Peste noire) չէ ունեցած իր սոսկալի հետեւութիւնը՝ գոնէ հարուստներու համար: Տասնեակ տարիներէ ի վեր չէ երեւցած այս զարհուրելի ախտը, սակայն մաղձայոյդն եւ ուրիշ հիւանդութիւններ երբեմն երբեմն հոգերու մէջ կը ձգեն Զմիւռնացին եւ գիւղերը կամ այլուր փախչելու կը ստիպեն բնակիչները:

Գ. Ինչպէս ամէն քաղաք, նոյնպէս Զմիւռնիա ալ ունեցած է եւ ունի իւր զուարճալիքը: Եղած է ժամանակ մ'որ Զմիւռնիա իւր մէջն եղած որեւիցէ բանի մը տեղափոխութեան համար միայն էշը գործածած է: Քիչ մը ստակի տէր եւ ի վիճակի եղողը կը պահէր էշ մը եւ ունէր իշապան մը: Աճառականք իրենց գործքին կ'երթային իշու վրայ նստած, կանայք բաղանիք իշով, տղաք դպրատուն իշուկներով. հետի երթալը պատուոյ հակառակ էր, եւ որովհետեւ փողոցները նեղ էին եւ կարելի չէր գործածել ուրիշ միջոցներ, ուստի եւ աղնուականք կը շրջէին իշով: Իշապանք առանձինն ընկերութիւն մը կազմած էին եւ թոյլ չէին տար ուրիշի մը՝ էշ վարելու: Այս իշապանք զարմանալի կերպով ունէին դիւրութիւն մը օտար լեզուի բառերը մաքերնին պահելու. սակայն իրենց այս դիտութիւնը քանի մը բառէ անդին չէր անցներ. շատերը կը գիտնային քանի մը բառ անգղ. գաղ. իտալ. աւելին սորվելու պէտք չունէին:

Բայց հիմայ Զմիւռնիոյ իշապաններու բանուկ եւ գեղեցիկ ժամանակն անցած է, փողոցներն

աւելի ընդարձակուած ու երկձի շքեղ կառքերը
 հասարակ եղած են. իրենք զիրենք յարգող տիկ-
 նայք եւ վաճառականք չեն նստիր իշու վրայ.
 ինչպէս շատ մը բաներու մէջ, նոյնպէս ասոր մէջն
 ալ Արեւմտեան սովորութիւնը յաղթած է Արեւ-
 ելեանին: Բայց կան տակաւին էշերու գործածու-
 թեան հետեւանքը, ինչպէս երբ բաւական թուով
 զբօսաշրջիկներու խումբ մը Զմիւռնիա այցելու-
 թեան գայ, կամ պատերազմական նաւեր մտնեն
 իւր խորշին մէջ, իսկոյն իշապանները կ'աճապարեն
 քարափանց վրայ, այն օտար հիւրերն իրենց
 էշերուն վրայ նստեցուցած շրջագայութեան տա-
 նելու: Այսպիսի ժամանակի մը հանդիպիլը շատ
 զուարճալի է. ծովեզերեայ քարափանց վրայ՝
 հոս հոն գունդագունդ էշեր կը տեսնուին իրենց
 վարիչներով, որոնք եթէ տակաւին չեն գտած
 զմէկը, անկիւն մը քաշուած, ժամերով անցու-
 դարձը դիտելու ետեւէ կ'ըլլան, բայց երբ քանի մը
 օտարականներու կամ նաւաստիներու մերձենալը
 կը տեսնեն՝ էշերու սանձերէն քաշքշելով անոնց
 առջեւը կը նետուին, կը պոռան կը կանչեն, զիրար
 կը հրեն ու կը հրմշտկեն, կարծես զիրար պիտի
 խղդեն. բայց երբ օտարականը իւր ընտրութիւնն
 ընելով կը նստի իշուն վրայ եւ երկու քայլ կը
 հեռանայ, իշապաններու կռիւն ու աղաղակն ալ
 կը դադրի, երկու կամ աւելի հակառակորդք դար-
 ձեալ կ'ըլլան իրարու բարեկամ, բայց իրենց ոխը,
 բարկութիւնը անասուններէն կ'առնուն, խթելով
 մղելով դարձեալ կը քաշուին անկիւն մը եւ ուրիշի
 կը սպասեն:

Գ Լ ՈՒՆ Չ ՈՐՐ ՈՐ Դ

Հայք ի Զմիւռնիս:

Հնութեան յիշատակները հետազօտել այն-
չափ աւելի հետաքրքրական եւ քաղցր է, որչափ
որ քննողը սերտ եւ անձուկ կապերով կապուած է
անոնց հետ, որչափ որ, ըսենք, քննողին հետա-
զօտութեան նիւթ ըրած առարկան կը պատկանի
իւր ազգին, իւր նախնեաց անցելոյն եւ ներկային:
Թէ ինչ հետաքրքրութիւն եւ ինչպիսի բաղձանք
ունէինք եւ մենք գիտնալ տեղւոյս ազգայնոց ան-
ցեալն եւ ներկան, աւելորդ է հոս յիշել: Մեր
այս վախճանին հասնելու համար՝ կրկին տարիներէ
ի վեր ձեռնամուխ եղած էինք քննել յիշատա-
կարանները, հոս հոն գիմել ու տեղեկութիւններ
եւ ծանօթութիւններ քաղել: Թէպէտ եւ բաց
ի գերեզմանաքարերէ չկրցանք գտնել աւելի հնա-
գոյն արձանագրութիւններ, որոնցմէ կարենայինք
աւելի լուսաւոր եւ ընդարձակ տեղեկութիւն քա-
ղել՝ անցելոյն նկատմամբ. այսու ամենայնիւ այս
գերեզմանաքարերու վրայ քանդակուած յիշատա-
կագրութիւնները, պատմութեան եւ աւանդու-
թեան հետ միացրնելով, գոհացուցիչ գաղափար
մը կրնանք ունենալ Զմիւռնիոյ Հայոց վրայ:

Ներկան հետազօտել աւելի դիւրին է եւ
աղբիւրներն առատ: Ներկային վրայ ճշգրիտ ծա-
նօթութիւններ ունենալու համար՝ գիմեցինք
Հայոց Առաջնորդարանն, ազգային կարեւոր հաս-
տատութեանց նախորդ եւ ներկայ տեսչութեանց
եւ տարիներու շրջաններ անցուցած ալեւոր հայուն,
որոնց տուած տեղեկութեանց հետ միացուցինք եւ
մեր անձնական քննութեամբ հաւաքած գիտողու-
թիւնները: Շնորհակալութեամբ կը յիշենք հոս
զՄեծ. Սարգիս Էֆ. Պալապանեան, Հայոց Առաջ-
նորդարանին առաջին քարտուղարն, որ մեր ամէն
հարցմանց տուած տեղեկութիւններովը ձեռնառու
եղաւ աշխատութեանս: Ինչպէս Եւրոպացի ծա-

նապարհորդներ¹, որոնց անունները մի առ մի յիշել զանց կ'առնունք, նոյնպէս եւ տեղացի օտարազգի անձինքներ երբեմն երբեմն Զմիւռնիոյ վրայ նկարագրութիւն ըրած էջերնուն մէջ՝ քանի մը տող ալ նուիրած են տեղւոյս Հայոց. բայց ասոնցմէ ոմանք հարեւանցի, ոմանք շատ համառօտ եւ ոմանք ալ անճիշդ տեղեկութիւններ տուած են: Ասոնցմէ միայն Պ. Սլարս² իւր յունարէնէ գաղղիերէնի թարգմանած երկասիրութեան յաւելուածին մէջ՝ մասնաւոր գլուխ մը նուիրած է Հայոց եւ կը խօսի իւր ժամանակին Հայոց ունեցած վիճակին վրայ: Ազգայիններէ եւս մասնական գրութիւններ յաճախ հրատարակուած կը գտնենք, թէ՛ տեղական (Արշալոյս Արարատեանի եւ Արեւելեան Մամլոյ) եւ թէ՛ այլուր հրատարակուած թերթերու մէջ: Ի մասնաւորի Թ. Ճերմակեան գեղեցիկ ծանօթութիւններ տուած է Հայոց վրայ՝ Հանդէս Ամսօրէի 1890 տարւոյ համարներուն մէջ³: Վերոյիշեալ երկու անձանց գրութիւններէն թէպէտեւ վերջինն իւր աւելի կատարեալ եւ մասնական տեղեկութիւններովը կը գերազանցէ զառաջինը, բայց յէականս կը միաբանին իրարու հետ: Մինն ազգային եւ միւսն օտարական. հետաքրքրական է լսել օտարականին Հայոց վրայ ունեցած գաղափարը, ուստի մենք ալ նախ յառաջ կը բերենք Պ. Սլարսի գրութիւնն եւ ապա կը յաւելունք մեր դիտողութիւնները: Սակայն մի անգամ ընդ միշտ կը յիշատակենք հոս, թէ Սլարսի գրութիւնն ասկէ 30 տարի յառաջ հրատարակուած է, որմէ ետքն եղած փոփոխութիւնները չկան բնականապէս հեղինակին տողերուն մէջ:

¹ Tavernier, M. V. de Saint Martin, Descr. de l'Asie - Min. 1631. M. Tancoigne, Voyage à Smyrne, 1817. M. Shepherd, Oriental Year Book for 1857.

² Bonaventure F. Slaars. Etude sur Smyrne, 1868.

³ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1890, էջ 81, 106, 134, 183:

Պ. Մարտի

Զմիռնիոյ Հայոց ու անոնց հաստատութեանց
վրայ տոհմ ծանօթութիւնները :

“Հայոց Զմիռնիա գաղթականութեան
թուականն՝ ըստ ամենայն հաւանականութեան՝
կ'ելլէ կը հասնի մինչեւ Ռուբենեանց թագաւո-
րութեան անկումը : Այն ժամանակն, երբ իբր
երեսուն հազար ընտանիք անցան Աիպրոս, Ռոդոս,
Արեւել եւ ուսկից տարածուեցան նաեւ Իտալիա :
Այս գաղթականութիւնը հինգ դար յառաջ տեղի
ունեցած է, որովհետեւ Ռուբենեանց թագաւո-
րութեան անկումը պատահեցաւ 1375ին, երբ
Լեւոն Զ. Եգիպտոս տարուեցաւ բանտարկեալ :
Լեւոն վախճանեցաւ Փարիզ 1393ին :

“Հայոց Զմիռնիա գաղթականութեան
իբր երկրորդ թուական կրնայ նշանակուիլ այն
դարը՝ յորում Շահ-Աբբաս, Օսմանեանց դէպ ի
Ատրպատական արշաւանքը խափանելու համար,
յղացաւ աղէտալից գաղափար մը եւ գործադրեց .
1604ին Երասխեան դաշտավայրն աւերելով այրե-
լով անապատ դարձուց : Այս թուականին քսան-
ուհինգ հազար ընտանիք հարկադրեցան թողուլ
իրենց բնակավայրն եւ գաղթել օտար երկիրներ :

“Հայոց Զմիռնիա գաղթականութեան
թուականն աւելի ժ՛Գերորդ դարու վերջերը, քան
թէ ժ՛Երորդ դարու սկիզբները դնելուս պատճառն
այս է . ժ՛Գերորդ դարու մէջ՝ գաղթականութիւնը
Պոսփորի ափունքէն անցնելով՝ դէպ ի Արքիպեղա-
գոսի մեծ կղզիներն եւ Իտալիա գիմեց . մինչդեռ
ժ՛Երորդ դարու մէջ՝ գաղթականութիւնը դէպ ի
Սպահան, Շիրազ, Համատան եւ Աֆղանիստան
քայլերն առաւ եւ ուսկից տարածուեցաւ Արեւ-
ելեան Հնդկաստան, Չինաստան, Մալաքայի թե-
րակղզին եւ Սումատրա :

“Հայք Զմիւռնիա հաստատուելով կառուցին մատուռ մը, որուն կից ունէին գերեզմանոց մը: Դեռ այս օրս կը տեսնուին այն մատրան վայրն եւ գերեզմանոցին ցանկերը՝ Տաճկաց թաղին ճիշդ քովը: Հայոց եկեղեցւոյն [այժմեան] մեծ գերեզմանոցին մէջ, տակաւին այս օրս կայ գերեզմանաքար մը, վերոյիշեալ գերեզմանոցէն փոխադրուած, որուն վրայ կը կարդացուի թուական մը 215 տարւան: Ալեւոր Հայք կ'ըսեն թէ շատ լաւ կը յիշեն, որ վերոյիշեալ գերեզմանոցին մէջ՝ աւերակ դառնալէն յառաջ՝ տեսած են շիրիմներ, որոնց թուականը շատ աւելի հնագոյն եղած է: Այս ամէնը նմանապէս իմ կարծիքիս հաստատութեան կը նպաստեն եւ կրկնել կու տան, թէ Հայոց Զմիւռնիա գաղթելը ԺԳերորդ գարու մէջ եղած է:

“Այս կարծիքն իւր հաստատութեան պաշտպան կը գտնէ նաեւ հետեւեալ երկու հեղինակաց գրուածներէն:

Ա. Տավեռնիէ (Tavernier) կ'ըսէ թէ 1631ին Զմիւռնիա 8000 հայ կար: Ըստ հետեւորդի իրենց գաղթականութեան թուականն եթէ 1604ին համարուէր, իրենց թիւը 26 տարւան մէջ այնչափ չէր կրնար բազմանալ: Բ. Շարդէն՝ կ'ըսէ թէ 1672ին Զմիւռնիոյ մէջ հօլանդական վաճառականութեան գլխաւոր շահը կը կայանար Հայերն եւ անոնց վաճառքն Եւրոպա տանիլ եւ զանոնք ետ դարձրնել: Նմանապէս այս եւս կը ցուցնէ թէ այն ժամանակն արդէն Հայք երկայն ատենէ ի վեր հաստատուած էին Զմիւռնիա եւ վաճառականութեան մէջ կարեւոր դեր կը խաղային, որովհետեւ իրենց վաճառականութիւնը հօլանդացւոց գլխաւոր շահն էր:

“Մեծն Պետրոս հրամանագիր մը տուաւ յանուն Պետրոս Ապրոյի, հարուստ եւ պատուաւոր

1 Voyage du Ch. Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient. Edit. de L. Langlès 1811.

Զմիւռնացի վաճառականին, որով ինքնակալը կը բանար իւր կայսրութեան դուռը Տաճկաստանի Հայոց եւ հրաման կու տար իր երկիրը մտնելու: Վաւերական յիշատակարաններ կը հաստատեն, թէ տարի մ'ետքը 1718ին Հայք հաստատեցին Ռուսաստան մետաքսագործութեան տուն մը, եւ Ռուսաց սորվեցուցին կերպասի օստայնանկութիւնը:

“Զմիւռնիոյ Հայոց թիւն օրէ օր աճեցաւ այն գաղթական Հայոց գալովն, որոնք՝ ի սկզբան գաղթականութեան՝ ցրուած էին Եւրոպայի զանազան կողմերը, ինչպէս Վենետիկ, Հոլանդա, Աւստրիա եւն, ուր ամենայն յաջողութեամբ վաճառականութեան կը պարապէին: Զմիւռնիոյ Հայք 12.000 հոգի կը համրուին, Գրիգորեան կամ ոչ միացեալ, ի բաց առեալ 150—200 հոգին, որոնք Աթուղիկեայ, Հռոմէական կամ միացեալ հայ են: Բողոքականութիւնը չմիացեալ Հայոցմէ հազիւ քսանի չափ կողմնակից գտած է, ընդդէմ այնչափ անչափ ճգանց եւ ջանից անգղիական, ամերիկեան, զուիցերացի եւ գերմանացի հովիւներու: այս աննշան թուով բողոքական Հայոց մեծագոյն մասն ալ՝ Աւստրիայէն եկող Հայերն են: Նշանակութեան արժանի է, որ աեղական կառավարութիւնը՝ շնորհիւ անգղիական ազդեցութեան՝ բողոքական Հայոց եւ ուրիշ Հայոց մէջ զանազանութիւն մը դրած է եւ զանոնք իբր առանձին հասարակութիւն կը նկատէ:

“Զմիւռնիոյ Հայերն ընդհանրապէս վաճառական են. Եւրոպայի հետ ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտած են, ի մասնաւորի Մանչեսթերի եւ Լոնտոնի հետ, ուր այս օրս վաճառականական խէլ մը տներ բռնած են: Անգղիական բամբակի ձեռագործութիւնն (manufacture) իրենց տուրեւառին գլխաւոր մէկ ճիւղը կը կացուցանէ: Հայք իրենց աւանդական վաճառականի հանճարովն

եւ իրենց ունակութեամբն այնպիսի մեծ մրցութեան մէջ մտած են անգղիական եւ յունական վաճառատանց հետ, որ այս վերջինները ստիպուած են իրենց գործքը գաղրեցընել: Չմիւռնիոյ տարազագործութեան (manufacture) վաճառականութիւնը՝ միահամուռն եւ մասնականը՝ այսօրւան օրս ամբողջ Հայոց ձեռքն է, որոնք շուկայի մէջ խանութպաններու եւ ձեռագործութեան վաճառականներու մեծագոյն մասը կը կազմեն: Աննշան թուով մէկ մասն ալ՝ ամենայն յաջողութեամբ՝ ոսկերչութեան, նարօտաներկութեան, դարբնութեան եւն կը զբաղի:

“Վաճառականի նկարագիրն, որ կատարեալ կերպով գրոշմուած է այս ազգին վրայ, անկեղծութեան պակասութիւնն ենթադրելուն կասկած մը թերեւս տայ. սակայն ընդհակառակն՝ մտադրութեան արժանի է որ ստորին ժողովուրդը բնաւ յանցանքի մը համար դատապարտուած չէ, եւ երբեք արդարութեան ատեանը Հայ մ'իբր գող կամ մարդասպան պատժած չէ՝ գէթ Չմիւռնիոյ մէջ:

“Չմիւռնիոյ Հայք գեռ կը զբաղին ծաղկէնկար վարչամականերու գործով, որոնցմով արեւելեան կանայք կը ծածկեն երեսնին, կամ կը զարգարեն գլուխնին: Թէպէտ եւ իրենց տպուածոյ կերպասուց գործատան (պասմախանէի) արտօնութիւնը ջնջուած եւ գործատան տեղը Չմիւռնիայէն Գասապա գացող երկաթուղւոյ կայարանն եղած է, այսու ամենայնիւ տակաւին կը շարունակեն նոյն գործքը, որ ժամանակին շահաբեր եղած է: Չմիւռնիոյ նշանաւոր Հայերէն մին՝ 1790ին Կ. Պոլիս երթալով Սուլթան Սէլիմէն ընդունած էր վերոյիշեալ գործատուներ (պասմախանէն) կառուցանելու հրամանագիրը:

Այս հրամանը տրուած էր սա թէութեամբ, այն երկիրն՝ որուն վրայ գործատուներ պիտի կա-

առաջուէր, Ա. Պալատյ մէկ մզկիթին յատկացեալ
վաճառք պիտի ըլլար: Եւ իրօք մինչեւ իւր գոյու-
թեան վերջին վայրկեանը՝ գործատունս ամէն
տարի կը վճարէր որոշ գումար մը մայրաքաղաքին
բարեպաշտական հաստատութեանց պաշտօնէին:
Իսկ գործատուներ հաստատող հայն իրեն եւ իւր
ժառանգներուն համար ընդունած էր իրաւունք
ծաղկէնկար վարչամակներ դրոշմելու եւ ամէն
քսան վարչամակէ բաղկացեալ կապոցէ դահեկան
մ'ընդունելու՝ իբր իրաւունք դրոշմի: Սակայն
Զուիցերիայի ծաղկէնկար վարչամակներու գործա-
տանց մրցութիւնը մեծ հարուած տուաւ այս գոր-
ծատան յառաջադիմութեան եւ զգալի փնաս-
անոր 50 տարիէ աւելի ունեցած յաջողութեան:

“Հայերն անհամեմատաբար աւելի հարուստ
են քան ղԼատինները, եւ համեմատաբար աւելի
հարուստ են քան ղՅոյները: Հայոց մէջ կան
ընչաւէտ եւ կալուածատէր անձինք, որոնց գոյքը
Յունաց եւ Լատինաց ունեցածներէն աւելի է՝
համեմատաբար:

“Հայք ինչպէս նաեւ Զմիւռնիոյ մէջ գտնուած
ուրիշ ազգերն ի վաղուց հետէ ընդգրկած են
գաղղիական նորաձեւութիւնը: Հայ կանանց հա-
գուստը, ի մասնաւորի վերջին երկու սերնդոց
զգեստը, Պարիսի գեղեցիկ նորաձեւութեանց
վրայէն ձեւուած եւ կարուած է: Իսկ արանց
զգեստը չի տարբերիր եւրոպացւոյ մը հագուստէն,
եթէ ոչ կարմիր գլխարկովն (ֆէսով) զոր ընդհան-
րապէս օսմանեան հպատակները կը կրեն:

“Հայոց ազգային դպրոցները, թէ մանչերու
եւ թէ աղջկանց, ունին գաղղիերէն լեզուի ուսու-
ցիչ մը: Մանչերու դպրոցին մէջ գաղղիերէն լեզուի
դասատուութեան սկիզբը կը հասնի մինչեւ 1835:
Հանգուցեալ Պետրոս Երեսուֆ, հարուստ հայ
վաճառականն ու Եգիպտոսի փոխարքային գործա-
կատարն, իւր ծախիւք հաստատեց գաղղ. լեզուի

այս ընթացքը: Պետրոս Եռսուֆ ծննդեամբ
Զմիւռնացի էր: Մ. Յովսէփ Եռսուֆ, իւր մօրեղ-
բօր ստացուածոց ժառանգը, ժառանգեց նաեւ
անոր գաղափարները. իրեն պարտք մ'ըրաւ հսկել
սոյն դպրոցին գաղղ. լեզուի աւանդութեան յառա-
ջագիմութեան վրայ, եւ ի մասնաւորի իւր մօրեղբօր
դիտած վախճանին հասնելու համար՝ իւր ծախիւք
գաղղ. լեզուի ընթացք մ'ալ հաստատեց աղջկանց
դպրոցին մէջ: Աղջկանց դպրոցն, որուն նախնական
հիմնարկողն էր Մ. Ղուկաս Պալղաղար, Արշալոյս
Արարատեան թերթին խմբագրապետը, 1845ին
ղարհուրելի հրդեհէն ետքը՝ վերստին կանգնուե-
ցաւ Յովսէփ Եռսուֆի քրոջ՝ Տիկին Աստան-
դեանի ձեռքը:

“Մանչերու ազգային դպրոցը՝ գաղղիերէնէ
դատ կ'աւանդուի նաեւ յունարէն, տաճկերէն եւ
անգղիերէն: Դպրոցական կանոնադրութեանց հա-
մաձայն՝ հայերէնը պարտաւորեալ է. տղայ մը չի
կրնար օտար լեզու մը սորվելու սկսիլ, քանի որ
հայերէն լեզուի քերականութեան առաջին մասը
սորված չէ: Բայց դժբախտաբար այս ազգասիրա-
կան տրամադրութիւնը չէ պահուած. կը տեսնուին
հայ երիտասարդներ, որոնք գաղղիերէն կամ ան-
գղիերէն գրել գիտեն, սակայն չեն կրնար խօսք մը
շարադրել իրենց մայրենի լեզուաւ: Ար գտնուին
այնպիսիներ ալ, որոնք այս ընթացքը յառաջա-
դիմութիւն եւ քաղաքակրթութիւն կ'անուանեն
Բաց աստի Հայոց դպրոցներու մէջ տրուած կրթու-
թիւնը հարեւանցի է եւ շատ սահմանափակ:
Ներքին երկպառակութիւններն, որոնք դժբախ-
տաբար ամէն ժամանակ սպրդած մտած են հայ
ազգին մէջ, կ'արգելուն զիրենք այսօրւան օրս
յառաջագիմութեան դիմելէ: Այս կարեւոր ազգը
տակաւին չէ ըմբռնած թէ միութիւնը զօրութիւն
կը ծնանի եւ կրկին մղում կու տայ յառաջագի-
մութեան: Այս երկպառակութիւններն են որ

խափան կ'ըլլան ազգին ազէկ կառավարուելուն՝
գէշ օրինակ տալով երիտասարդութեան:

“Հայերն ունին Զմիւռնիոյ մէջ երկու տպա-
րան, որոնցմէ միոյն սկզբնաւորութիւնը մէկ դարէ
աւելի յառաջ եղած է, ինչպէս կը տեսնուի Եղնկայ
ընդդէմ հեթանոսական պաշտամանց [Ընդդէմ ա-
ղանդոց] գրած գրքէն, որ 1762ին Զմիւռնիա
տպուած է: Քանի մը տարիէ ի վեր գրական շար-
ժում մը սկսած ըլլալով՝ թերթեր հրատարակելու
ձեռք զարկած են, որոնցմէ ոմանք սակաւժամա-
նակեայ գոյութիւն ունեցան: Միայն Արշալոյս
Արարատեանն է, որ 1840էն սկսած՝ կը շարունա-
կուի՝ իւր հիմնարկողին Մ. Ղուկաս Պալդաղա-
րեանի խմբագրութեան ներքեւ:

“Տասը հայ երիտասարդ հաստատած են
ընկերութիւն մը Բարերարական Ընկերութիւն
Հայոց անուամբ. որուն վախճանն է՝ ազգին այն-
պիսի հիւանդներուն օգնութեան հասնիլ, որոնք
միջոց չունին դիմելու միշտ բժշկական մեծածախ
խնամքներու, եւ որոնց աստիճանը կամ պատիւը
չի ներեր ազգային հիւանդանոցն երթալու. այս
ընկերութիւնը մեծ եւ կարեւոր ծառայութիւն կը
մատուցանէ ազգին:

“Հայ հասարակութիւնն ունի 100,000
Քռանքէն աւելի եկամուտ. ասոր 30 հազարը
յատկացուած է դպրոցներու: Ցանկալի էր որ աւելի
մեծագոյն գումար մը յատկացուէր դպրոցաց, որով
կարելի ըլլար բարձրագոյն ծրագրի եւ կանոնաւո-
րեալ տեսչութեան ներքեւ դնել զանոնք. ազգն
ասով բնաւ բան մը չէր կորսնցըներ:

“Երիտասարդ հայ աղջկունք կը սիրեն խօսիլ
դադղիներէն եւ երաժշտութեան աւելի ճաշակ ու
ձիրք ունին քան մանչերը: Զմիւռնիա հրատա-
րակուած թերթերուն մէջ՝ Մ. Չիլինկիրեանի
հրատարակած Ծաղիկ անուն թերթը, իւր ա-

զատականն եւ անկախ սգւոյն նկարագրին պատճառաւ, շատ դժուարութիւններու հանդիպած եւ շատ բան քաշած է։

Գ Լ ՈՒՆ Հ Ի Ն Գ Ե Ր ՈՐ Դ

Հայոց այլեւայլ ժամանակներ Զմիւռնիա գաղթելը։ Նախկին մատուոն եւ գերեզմանոցը, այժմեան թաղը, զանազան տարիներու մէջ ունեցած թուերնին։

Ա. Սլարսի վերագրեալ տղերուն մէկ մեծ մասը կը պատկանի Հայոց Զմիւռնիա գաղթելուն ժամանակին, եւ մէկ մասն ալ ասիկա տասնեակ տարիներ յառաջ՝ առհասարակ Հայոց ոչնեցած վիճակին։ Գաղթականութեան համար բաժնեկրը կը հաստատենք մենք ալ։ Հայք այլեւայլ դարերու մէջ եւ զանազան կողմերէ Զմիւռնիա դիմած են։ Առաջին անգամ ամենայն հաւանականութեամբ Ասորեանեանց թագաւորութեան անկումէն ետքն ստիպուած են հասնել։ Կրթ հաստատութիւն բաժնի՝ մէկգի թողլով պատմական ցոյցերը, յառաջ կը բերենք գերեզմանաբարերն եւ տեղական աւանդութիւնը։ Պ. Սլարս իւր ապացոյցներուն մէջ կը յիշէ նաեւ, թէ «Հայոց գերեզմանոցին մէջ կայ քար մը, որուն վրայ 215 տարւան թուական կը կարդացուի»։ Արեւ հարիւր տարւան թուական չէ թէ միայն մէկ, այլ մէկ քանի գերեզմանաբարերու վրայ կը կարդացուի. (տես Պլուխ Ա.)։ Աւելի հնադոյն՝ 300 տարւան եւ աւելի թուական ունեցող կրկին գերեզմանաբարեր կը գտնուին, որոնք նախկին գերեզմանոցէն փոխադրուած են այժմեան եկեղեցւոյ պարտէզը։

Աիթէ չկային այն հին գերեզմանոցին մէջ տանց նման եւ տանցմէ հնադոյն թուական ունեցող քարեր։ Քնականապէս Հայք բաւական ժամանակ ունեցած պիտի բլրային յառաջագիմու-

Թեան, որով կարող եղած են կանգնել իրենց յատուկ մատուռ մը, ունեցած են իրենց սեպհական գերեզմանոցը եւ քանդակած են հայերէն գրերով իրենց ննջեցեալներու յիշատակը։ Աւանդութիւնն ալ կը միաբանի մեր ըսածին, եթէ տեղացւոյ հարցընենք իրենց սկիզբը, ամանք կ'ըսեն, թէ 450—480 տարի յառաջ եկած են իրենց նախնիքը Զմիւռնիա։ Ամանք իրենց հաւերէն աւանդութեամբ լսած՝ Շահ - Արբասի ժամանակ եղած դադիմականութեան մէկ ճիւղն ենք կը պատմեն, իսկ ամանք ալ, վերջին դարուս մէջ եկած ենք Զմիւռնիա՝ կը հաստատեն։ Ասանցմէ ոչ մին եւ ոչ միւսը կրնանք ժխտել, եթէ առաջինն ուրանալ փորձենք, պէտք ենք նախ 347, 331 տարւան թուականն ունեցող քանդակեալ քարերը կտարել աներեւոյթ ընել, եթէ երկրորդը մերժենք, յաւանդութենէ՝ հաւատարմութեամբ պատմող եւ վկայ եղող հայերը կը բողոքեն, իսկ երրորդին վրայ տարակոյս մ'անդամ չենք կրնար ունենալ, ակն յայտնի եղած կը տեսնենք։ Աստ հետեւորդի հայք գլխաւորաբար երեք ժամանակամիջոցի մէջ դադիմած են Զմիւռնիա, առաջին անգամ 1380ի միջոցները, երկրորդ անգամ 1610 թուականէն ետքն, եւ երրորդ անգամ 1800ի վերջերքը։

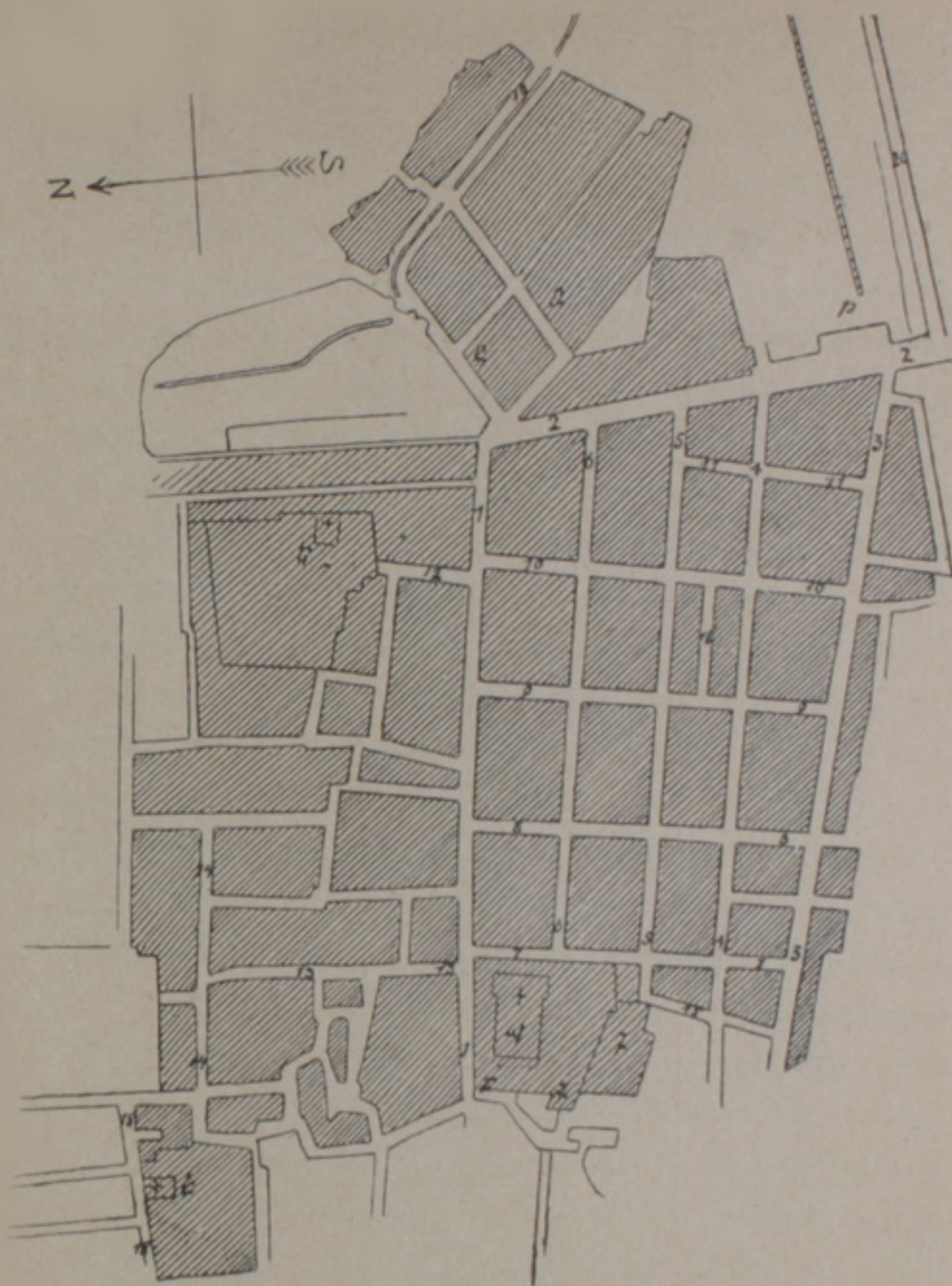
Ի. Առաջին դադիմականք իրենց բնակութեան վայր ընտրած էին՝ այժմ վերին փողոց (Apano machala) ըսուած տեղն, ուր կանգնած էին իրենց յատուկ մատուռ մը, շուրջը գերեզմանոցով։ Այս մատրանս նկատմամբ չկրցանք գտնել որեւիցէ քանդակեալ գրութիւն եւ ոչ գրաւոր յիշատակարան մը, միայն երկու երեք գերեզմանաքար կը յուշուին։ Ս. Ստեփանոսի պարտէզին մէջ, որոնք վերոյիշեալ մատրան շուրջը գտնուած գերեզմանոցէն փոխադրուած են, ասանցմէ մին ալ՝ բոլորովին անընթեռնելի եղած է։

Այն տեղացի Հայեր, որոնք աւանդու-
թեամբ լսած՝ կը պատմեն նախկին մատրան վայրը .
եւ աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ չեն գիտեր :
Պ. Սլարսի այն խօսքը, թէ « Գեռ այս օրս կը տես-
նուին նոյն մատրան մնացորդներն եւ գերեզմանին
ցանկերը, Տաճկաց թաղին ճիշդ քովը » նոյնպէս
իրեն հիմ ունի աւանդութիւնը : Մասնաւորապէս
այս կէտիս վրայ լուսաւորութիւն եւ ճշգրիտ ծա-
նօթութիւն մ'ընդունելու դիտաւորութեամբ
Սլարսի հետ տեսակցելու՝ պատասխանեց հետեւե-
տալն. « Ասկէ երեսուն տարի յառաջ գրած այս
տողերուս աղբիւրը Հայոց ազգին ալեւորներն եւ
ուսումնականներն էին. գլխաւորաբար Ս. Պալա-
պանեան եւ Ղ. Պալղազարեան. ի մասնաւորի
վերջինս գրաւոր տեղեկութիւններ եւս տուած էր
ինձ իւր կենդանութեան ժամանակ, երբ աշխա-
տասիրութիւնս հրատարակելու ձեռք զարկած էի » :

Բաղմաթիւ են այն անձինք որ կը պատմեն
թէ ասկէ 20 – 30 տարի յառաջ, երբեմն երբեմն
կ'երթային նախկին մատրան վայրը . իբր ուխտա-
տեղի կը հանէին հոն իրենց հիւանդոտ տղաքը, եւ
ուր՝ գերեզմանոցին մէջ տեսած են հայերէն գրով
քարեր, որոնք վերջին տարիներու մէջ պակսած են
եղեր : Այժմ բոլորովին դադրած է հոն երթալու
սովորութիւնը : Այս տեղւոյն հայ հասարակ ժո-
ղովուրդն անուն կու տայ Փաշամ Սուլթան, իսկ
այլազգիներն Էմիր Սուլթան :

Գ. Հաւանականաբար Հայք 1500ի վերջերը
տակաւ թողուցած են նախկին մատրան վայրը եւ
հաստատուած՝ այժմեան գտնուած տեղերնին, ուր
այսօրեան օրս գեղեցիկ եւ ընդարձակ թաղ մը
կազմած են¹ : Այս թաղն՝ որ եւ իրենց անուամբ

¹ Թէ ինչպէս հաստատուած են հոս՝ ռամկին բե-
րանը կը պատմէ հետեւեալը : Հայք իրենց նախկին վայրը
շրջապատող դրացիներէն միշտ նեղութիւն կը կրեն. բա-
րեկամ այլազգւոյն մէկը գթալով իրենց վրայ, իւր դաշտա-

ԹՆՂ ՀԱՅ ՈՅ:

Ա. Ս. Ստեփանոս Եկեղեցի.	6. Քիլիսե սօգաղը (Մսուս).
Բ. Առաջնորդարան Հայոց.	7. Սօնգան սօգաղը.
Գ. Արուեստանոց.	8. Ֆեթհիե ճատտ.
Դ. Մեսրոպեան Արժարան.	9. Բուշան սօգաղը.
Ե. Ս. Լուսաւորչեան Հիւանդանոց.	10. Շիրին սօգաղը.
Զ. Ս. Հոխիսիմեան Արժարան.	11. Շահին սօգաղը.
Է. Եկեղեցի եւ Արժարան Մխիթարեանց.	12. Տերտէր սօգաղը.
Ը. Ժողովատեղի Բողոքականաց.	13. Գանալուրօղլու սօգաղը.
Թ. Երկաթուղւոյ Վայարան Գասապայի.	14. Գաթրճըօղլու սօգաղը.
1. Բէշիտէյե ճատտէսի.	15. Նէվրէս սօգաղ.
2. Պամմախանե ճատտէսի.	16. Աստուածածին.
3. Արապ (Քալիկէյե ճատ.)	17. Չնարլը.
4. Այի Փարասքէվի սօգաղը.	18. Տիւրուպա.
5. Մէրթէպ սօգաղը.	19. Մէլէս ճատ.
	20. Քէմէր ճատ.

կ'անուանուի Թաղ Հայոց (Quartier Arménien),
 իւր ունեցած ուղիղ եւ կանոնաւոր փողոցներու
 բաժանմամբ Չմիւռնիոյ թաղերուն մէջ առաջին տեղին կրնայ բռնել. չունի ելեւէջներ,
 անել եւ օձապտոյտ փողոցներ եւ ուղիներ: Այս
 կանոնաւոր բաժանումը տրուած է թաղին 1845ին
 պատահած մեծ հրդեհէն ետքն, որ Հայոց թաղն
 ալ վերէն վար այրած եւ մոխիր դարձուցած էր:
 Ազգային ամենակարեւոր հաստատութիւնները,
 ինչպէս եկեղեցին, առաջնորդարանը, դպրոցները,
 հիւանդանոցը եւն կը գտնուին այս թաղին մէջ
 կամ մօտերը, եւ այս պարագան մեծ գիւրութիւն
 կը մատուցանէ ժողովրդեան պիտոյից: Թէպէտեւ
 քաղքին զանազան թաղերուն մէջ եւս կը գտնուին
 բաւական թուով հայ ընտանիքներ եւ ունին իրենց
 սեպհական տները, ինչպէս հարուստ դասակարգէն
 մաս մը կը բնակի ծովեղերեայ քարափանց եւ
 ասոր յարակից փողոցներուն վրայ, բայց ընդհան-
 րապէս մեծ ամասնութիւնը կը գտնուի իւր անուամբ
 կոչուած թաղին մէջ եւ շուրջը: Ցաւալի է յիշել
 թէ վերջին տարիներուս մէջ բաւական թուով
 հրեայ եւ կեսարացի թրքախօս յոյն ընտանիքներ
 բնակութիւն հաստատած են Հայոց թաղին մէջ.
 չենք կրնար անցնիլ փողոցէ մը՝ առանց լսելու
 տան մ'անկիւնէն հրէերէն կամ թրքերէն. այս

գետինը կ'ուզէ տալ անոնց, բայց որպէս զի ընդդիմութեանց չբախի, խորհուրդ կու տայ Հայոց որ քարէ խաչ մը կոփեն եւ տանին իւր երկրին մէջ թաղեն: Գետինը հերկելու ժամանակ վարձակալները այս խաչը կը գտնեն. տէրը լսելով խաչին գիւտը՝ այստեղը քրիստոնէի կը պատկանի ըսելով, կը ծախէ կամ կու տայ իւր ունեցած գետինը Հայոց: Հսկք կը շինեն հոս մատուռ մը, որուն հիմունքը փորած ժամանակ ջրոյ ակունքի կը հանդիպին. յընթացս ժամանակաց կարգաւորեալ ջրհորի ձեւով կը նորոգուի եւ կը շինուի այս ջրոյ տեղն, որ մինչեւ ցայս օրս մեծ յարգ ունի տեղացիներուն առջեւ:

ընթացքն եթէ չընդհատուի, քիչ ատենէն Հայոց
թաղի տներուն մեծմասն ասոնք պիտի բռնեն:

Դ. Հայոց թիւը միշտ նոյն չէ եղած
Զմիւռնիոյ մէջ. ժամանակ ժամանակ պատահած
ճարակող հիւանդութիւններէ կամ ուրիշ դէպ-
քերէ նուազած եւ երբեմն ալ ուրիշ քաղաքներէ
նորերու գալովն աւելցած է: Թէ գաղթականու-
թեան սկիզբներն որչափ էին, չենք կրնար ճշգրիտ
նշանակել: Անոնց այլեւայլ ժամանակամիջոցներու
մէջ ունեցած թուոյն վրայ համեմատական դա-
ղափար մ'ունենալու համար՝ 1600էն ասդին Եւրո-
պացի ճանապարհորդներու եւ տեղացիներու մէկ
քանիին նշանակած թուերը յառաջ կը բերենք.

ա) 1631ին . . .	90.000	բնակչէն	8000	Հայ.
բ) 1731 „ . . .	76.000	„	7000	„
գ) 1776 „ . . .	102.000	„	6000	„
դ) 1812 „ . . .	106.000	„	10.000	„
ե) 1836 „ . . .	150.000	„	10.000	„
զ) 1837 „ . . .	130.000	„	6000	„
է) 1840 „ . . .	130.000	„	5000	„
ը) 1857 „ . . .	180.000	„	10.000	„
թ) 1861 „ . . .	123.788	„	7000	„
ժ) 1868 „ . . .	187.000	„	12.000	„
ժա) 1890 „ . . .	250.000	„	6683	„
ժբ) 1898 „ . . .	340.000	„	11.000	„

ա) Tavernier J. B. (Voyages en Turquie, en Perse).

բ) Tollot (Voyage au Lev.).

գ) Choiseul Gouffier.

դ) Tancoigne (Voyage à Smyrne). — ե) Ch. Texier.

զ) Journal de Smyrne (տեղական լրագիր).

է) Joseph Bargigli (le guide Smyrnéen).

ը) Shepherd (Oriental Year book).

թ) L'Impartial (տեղական լրագիր).

ժ) Bonaventure F. Slaars (Etude sur Smyrne).

ժա) Թ. Ճերմակեան (Հանդէս Ամսօրեայ):

ժբ) Աւերջին տարւոյ նշանակած թուերնիւ կրնանք

Յուցակէս յայտնի կը տեսնուի, թէ ինչպէս քաղքին ընդհանուր բնակչաց թիւն երթալով բազմացած է. ենթադրենք որ սոյն ցուցակին մէջ Հայոց նկատմամբ նշանակուածներէն ոմանցը պակաս կամ աւելի եղած ըլլայ, այսու ամենայնիւ կը տեսնենք որ Հայոց թիւը միշտ 8—10 հազարի մէջ մնացած է. 12 հազարը չէ անցած. ասոր պատճառը պիտի տեսնենք իւր տեղը: Յուցակիս մէջ թ. Ճերմակեան միայն քաղքին մէջ գտնուած Հայոց թիւը նշանակած է. ինչպէս կը գրէ ինքն ալ. «Աերջին վիճակագրութեան համեմատ, որ կատարուած է գրեթէ երեք տարի յառաջ (1887) բուն քաղքին մէջ Հայոց թիւն է 6683:» Ուստի

բաժնեւ երկու կարգի, տեղացւոց եւ պանդուխտներու: Տեղացիք կը համրուին 6500 հոգի, այսինքն այնպիսիներ որոնք գրուած են ազգահամարի արձանագրութեան մատենին մէջ եւ գլխահարկի թղթերն անկից առած. ըստ հետեւորդի տեղւոյն զինուորական տուրքը ծանրացած է միայն ասոնց վրայ. ասոնցմէ ալ 4000 հոգի կին, մանուկ՝ ու անկարող դուրս հանելով, կը մնայ գրեթէ 2500 հոգի իրապէս զինուորական հարկ վճարող: Տէրութիւնը կը պահանջէ ազգէն իբր զինուորական տուրք 105.000—110.000 դահեկան (մէճիտ 19), ազգային վարչութիւնն այս գումարը կը բաժնէ 2500 հոգւոյ վրայ եւ իւրաքանչիւր ըստ իւրում կարողութեան, ոմն մէկ մէճիտ, այլ ոմն 5 մէճիտ, մէկն աւելի միւսը պակաս տալով կ'ամբողջանայ տէրութեան պահանջածը: Ահաւասիկ Ազգին չորս տարւան մէջ տէրութեան վճարած՝ զինուորական տրոց ցուցակը, զոր ազգահամարի արձանագրութեան մատենէն քաղելով կը դնենք, աւելի որոշ գաղափար մը տալու համար:

1308ին (1892)	109.928	դահեկ.
1309	109.520	»
1310	109.631	»
1311	107.891	»

Պանդուխտներուն թիւը կրնայ աւելի ըլլալ. մանաւանդ վերջին տարիներուս մէջ տեղի ունեցած գաղթականութեան հետեւութեամբ՝ ասոնց թուոյն վրայ զգալի յաւելում մ'եղած կը գտնենք:

շրջակայ գիւղերու մէջ բնակող Հայերն ալ առնելով, նոյն տարւոյ համար նշանակուած թիւն անտարակոյս պիտի ըլլար 9—10 հազար:

Հայք թէպէտեւ չեն պահած քաղքին ընդհանուր բնակչաց հետ ունեցած իրենց համեմատական թիւը, բայց միշտ նշանաւոր թիւ մ'ունեցած եւ կարեւոր դիրք մը բռնած են: Թէպէտեւ թուով չեն բաղմացած, բայց միշտ ժամանակին պահանջման համաձայն, յառաջագէմ ըլլալու, զարգանալու փոյթ ունեցած են: Գտնուած են եւ կը գտնուին իրենց մէջ ամէն դասակարգէ անձինք. եւ ունին այն ամէն կարեւոր հիմնարկութիւններն, որ պէտք են ազգի մը՝ յառաջագիմելուն համար:

Ասոնց ամէնուն վրայ լուսաւոր դադափար մ'ունենալու գիտմամբ՝ յառաջ կը բերենք մի առ մի նշանաւոր հիմնարկութիւնները, կրթական եւ բարեգործական հաստատութիւնները, Հայոց տպարաններն ու հրատարակութիւնները, ժողովրդեան նիւթական եւ բարոյական վիճակը, ժամանակիս նշանաւոր եւ երեւելի անձնաւորութիւններն եւ այլեւայլ հայ հասարակութիւնները:

Գ Լ ՈՒՆ Վ Ե Ց Ե Ր ՈՐ Դ

II. Մտեփանոս:

1.

Նկնդեցին, արտաքին գաւիթը, սլարտէզը, արձանագրութիւններն եւ շինութեան թուականը:

Ա. Զմիւռնիոյ մէջ կառուցուած եկեղեցիներուն մէջ առաջին տեղին կը բռնէ Հայոց Ս. Ստեփանոսի նուիրեալ եկեղեցին: Աստիճաբար ունին հինգ մեծ եկեղեցի, բաց ի փոքր մատուռներէ. նոյնպէս Յոյները վեց մեծ եկեղեցի. բայց ասոնց մէջ չկայ եկեղեցի մը, որ իւր յօրինուածութեամբ, պայծառութեամբ եւ ճարտարապետական

շքեղութեամբ հաւատարի Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյն: Այն Լատինաց մայր եկեղեցին, նուիրեալ Ս. Յովհաննու Աւետարանչի, ընդարձակ է քան զամէնը, հաստ քարաշէն սիւներն՝ զորոնք երեք հոգի հաղիւ կրնան գրկել, բարձրացած են եկեղեցւոյ մէջ, բայց սիւներու համեմատութեամբ եկեղեցւոյ ձեղունը ցած է եւ անճաշակ: Յունաց Այիա Փօթինի եկեղեցին անուանի է, որուն աշտարակը կարծես թէ կը տիրէ Չմիւռնիոյ ամենաբարձր շէնքերուն վրայ եւ կը տեսնուի ամէն կողմանէ, որուն գագաթին վրայ կանգնուած շողշողուն խաչին գոյնզգոյն բիւրեղաւոր ապակիներն արեւու ճառագայթներէն լուսաւորուելով, աջ ու ձախ սիրուն ցոլացումներ կը սփռեն եւ որուն զանգակին հնչիւնը մերձակայ գիւղերէն անգամ կը լսուի. սակայն այս բարձրակառոյց աշտարակին տակն եղող եկեղեցին շատ փոքր է: Ս. Ստեփանոս կը գերազանցէ զամէնքն ալ: Քաղքին հարաւային կողմը բարձրացած Գատիֆէ Գալէսի ըսուած լեռնաբլրակէն Չմիւռնիոյ վրայ նայուածք մը նետելով՝ կը տեսնենք Ս. Ստեփանոսի եկեղեցին գրեթէ քաղքին միջովայրը բարձրացած. գմբեթն եւ ասոր երկու կողմը զարդի համար շինուած փոքրիկ աշտարակներն, ինչպէս ետեւի կողմը բարձրացած զանգակատան աշտարակը շքեղապէս կը տեսնուին: Իւր շուրջն եղող ընդարձակ պարտէզին մէջ շինուած են ազգային կարեւոր հաստատութիւնները, որոնք իրեն հետ մարմին մը կը կազմեն եւ որոնք պարտէզին երեք անկիւնները բռնած են, ինչպէս արեւմտեան կողմը՝ կրկնայարկ մեծակառոյց առաջնորդարանը. հարաւային կողմը Մետրոպեան վարժարանը եւ այս երկուքին մէջտեղը վերջին տարիներս շինուած արուեստանոցը. արեւելեան անկիւնն է քահանայից ժողովարանն եւ ընթերցատունը:

Բ. Շքեղաշէն եկեղեցւոյս արդէն ու զարդն ի մերձուստ չգիտած՝ նախ իւր շրջապատը զարդա-

րող պարտէզին ակնարկ մը նետենք: Պարտէզս
 ունի երկու դուռ. մեծ դուռը Տէշիտիյէ անուա-
 նեալ լայն փողոցին վրայ, փոքր դուռն Սօնզան
 րսուած կողմնակի փողոցին վրայ: Պարտէզին աս-
 տիճանաւոր մեծ դռնէն ներս մտած ժամանակնիս՝
 կը տեսնենք առջեւնիս բաւական թուով գեղեցիկ
 շիրիմներ, բարձրաքանդակ եւ խորափոր քանդա-
 կակերտ տապաններ: Ասոնց քով աւելի բազմա-
 թիւ խիտ առ խիտ գետինը դրուած տափարակ
 պարզ գերեզմանաքարեր, որոնց վրայ տարիներէ
 յառաջ քանդակուած արձանազրութիւններն
 անցուդարձէն մաշած, քանի մը տարիէն բնա-
 ջինջ ըլլալու վտանգի մէջ, կեցած են լռիկ մնջիկ:
 Հոս հոն կը տեսնուին մարմարիոն քարէ՝ բարձր ու
 ցած կոթողներ՝ իրենց մաքուր յիշատակարան-
 ներով կանգուն կեցած. անդին մարմարակուռ
 հրեշտակ մը աչքն երկինք բարձրացուցած, կարծես
 կը բարեխօսէ իւր պատուանդանին տակը՝ գերեզ-
 մանին մէջ հանգչողին համար. ասդին տապանա-
 ձեւ՝ վրան վարչամակ մը փռուած քանդակեալ
 չքեղ շիրիմ մը, իւր մէջը կարծես կը պահէ անդին
 դանձ մը, ունենալով իւր տակը՝ հողին մէջ սիրելւոյ
 մը մնացորդները: Հոս ընչաւէտի մը տապանաքարը
 գեղեցկապէս հագացուած եւ քանդակուած. ոմանք
 երկաթեայ զարդաձեւ վանդակներով շրջապա-
 տուած. հոն աղքատին գերեզմանն անպաճոյճ,
 միայն քարով մը եւ կամ պարզապէս հողով ծած-
 կուած: Սակայն ամէնն ալ վայր մը, խաղաղու-
 թեան բնակարան մը, ուր հարուստին գեղեցիկ
 շիրիմն իւր հովանին ձգած է աղքատին գերեզմա-
 նին վրայ, իբր թէ կ'ուզէ ըսել՝ ինչպէս որ աղքատն
 ի կենդանութեան հարուստին գթոտ սրտովն եւ
 առատ ձեռաց տակ ուրախանալու է, նոյնպէս եւ
 գերեզմանին մէջ, անոր սիրուն շիրմին քով,
 կոթողին հովանւոյն ներքեւ հանգչելով մխիթա-
 րուելու է:

Այս արտաճմլիկ տխուր տեղւոյն աւելի խորհրդաւոր կերպարանք մը կու տան պարտէզիս մէջ եղած ծառերն, որոնք եկեղեցւոյն երեք կողմը տնկուած են: Երեք կողմն ըսի, որովհետեւ ձախա- կողմը թափուր կը գտնուի սոյն սիրուն զարդերէն. ժամանակին տնկուած չըլլալով, ներկայիս ալ այնչափ հոգ չի տարուիր՝ դալարագեղ զարդերով դեղեցկացընելու այս կողմն ալ: Ընդհանրապէս պարտէզին ընդարձակութեան նայելով՝ ծառերը քիչ են. ինչպէս՝ ետեւի կողմը կարգ մը միայն ծառերու կը տեսնուի, ուր երկու կամ երեք կարգ կրնար տնկուիլ. նմանապէս առջեւն եւ աջ կողմը կան բաց միջոցներ, որ մատաղատունկ ծառերով կրնային զարդարուիլ այժմ եւ որոնք ժամանակին աւելի շքեղութիւն մը կրնան տալ տեղւոյս եւ կամ հինաւուրց՝ չորնալու կտրուելու ենթակայ եղողներուն տեղը կրնան բռնել ապագային: Համեմատութեամբ այս սակաւաթիւ ծառերը զանա- ղան եւ տեսակ տեսակ են. կայ մշտադալարն եւ տերեւաթափը. կայ հաստարմատ հաստաբունն եւ տկարը, բարձրն ու ցածը, պտղատուն եւ անբերը: Հոս բարձրագլուխ սօսիները քովէքով կեցած՝ հանդարտօրէն կ'աճին եւ կը բարձրանան դէպ ի վեր, անդին աջ ու ձախ ցրուած ձիթենիներն եր- կրէն հիւթ ծծել կը ճգնին. հոս հոն ոստաշատ պսակաձեւ նարնջենիներն՝ իրենց մշտադալար ճիւղերը միշտ կանանչ պահելու համար, կարծես դադտնօրէն իրենց հին՝ անպէտ տերեւները մեղմիկ վար կը ձգեն. անդին ուռիներն իրենց դիւրաբեկ ճիւղերը՝ բոլորակաձեւ մինչեւ դետին հասցուցած՝ թեթեւ հովէ մ'անգամ կը տատանին:

Պարտէզիս այս բնական զարդերը, սօսիները, ձիթենիները, նարնջենիներն եւ ուռիներն եւն իրենց քիչ կամ շատ թաւուտ ճիւղերուն հովան-ւոյն ներքեւ առած կը պահեն՝ արմատներուն քով՝ շերիմներու տակ հանգչողներու մարմինները, եւ

որոնք իրենց սրածեւ ու սրտածեւ սիրուն տերեւներուն տակ կը հրաւիրեն օգագնաց թռչունները: Իսկ հոս հոն գերեզմաններու վրայ՝ հովանաւոր տեղեր ու պատերու տակը կը հանգչին աղքատներ, անգործներ ալ թերեւս, որոնք ժամերով նստած տեղերէն բնաւ չեն շարժիր: Ար տեսնուին նաեւ պարտէզէն անցնողներ, որոնց հաճելի եւ քաղցր կու գայ վայրկեան մը հովանաւոր ծառի մը ներքեւ գագար առնուլ եւ սրբել իրենց ճակտին քրտինքը: Ար տեսնուին մանուկներ, որոնք տապանաքարերու վրայ դիմացէ դիմաց նստած՝ կը խաղան աղիւսակի խաղ (սփփ) կամ կողիկ քար: Տիկիներ, որոնք պարտէզէս անցնելու միջոցին՝ վայրկեան մը տաճարին դրան առջեւը կանկ առած, առ Բարձրեալն աղաչանքներ ու աղօթքներ ընելէն ետքը կ'անցնին կ'երթան:

Աչաց հաճելի կամ տխուր այս տեսարանները դիտած ժամանակնիս՝ մտադրութիւննիս եթէ ծառերուն դարձրենք, զանազան թռչնոց գեղգեղանաց ձայները կը լսենք: Մէկ կողմը ճիւղաւոր ծառի մը պսակին տերեւներուն տակ պահուած՝ անհամար թուով յանդուգն փոքրիկ ճնճողուկները կը ճըւճըւան ու կը ճռռողեն: Անդիէն սօսենայ ծառին գագաթը տատրակը գուրգուրալով իր տխրագին հառաչանքները կը հնչեցընէ: Ահա քաղցրահնչիւն թռչուն մը՝ ծառէ ծառ թռչելով, ճիւղէ ճիւղ ոստոստելով, իր անուշ գայլայլիկը վայրկեան մը լսելի ընելէ ետքը, դարձեալ ծառէ ծառ սաւառնաթեւ թռչելով աներեւոյթ կ'ըլլայ: Ահա այսպիսի տեսարաններ կը բացուին առջեւնիս, երբ ամառ ժամանակ այցելութիւն մ'ընենք տեղւոյս:

Այս ընդարձակ պարտէզն եւ այժմեան Մեսրոպեան վարժարանին տեղւոյն մէկ մասը, գրեթէ մինչեւ 1882 թուականը կը գործածուէր իբր գերեզմանոց: Ուրիշ աղգեր արդէն հրամանաւ կա-

ռաւարութեան սոյն թուականէն յառաջ դադրեցուցած էին եկեղեցեաց պարտէզը ննջեցեալ թաղելը, եւ քաղքէն դուրս մասնաւոր գերեզմանոցներ շինած էին: Հայերը դեռ կը շարունակէին եկեղեցւոյ պարտէզը թաղելը. բայց վերջապէս անոնք ալ ստիպեալ, քաղքէն դուրս ընդարձակ գետին մը գնեցին եւ հոն սկսան թաղել իրենց ննջեցեալները, վերոյիշեալ թուականէն ետքը: Այս գերեզմանոցը կը գտնուի Այտըն գացող երկաթուղւոյն գծին առջեւ՝ Լատինաց գերեզմանոցին կից:

Գ. Հինաւուրց գերեզմանաքարերու վրայ կոխելով, քանի մը քայլ առնելէ ետքը՝ մէկ աստիճան բարձր մարմարաշէն սպիտակ յատակի մը կը մերձենանք: Եկեղեցւոյն արտաքին բակը կամ գաւիթն է այս: Եկեղեցւոյ առջեւն՝ աջ ու ձախ կողմերը, մինչեւ աւանդատանց դռներու քով, շրջապատեալ է մարմարաշէն յատակս. ասոր եղերաց վրայ գեղեցկապէս կանգնուած են քսանուչորս մարմարեայ սիւնակներ, որոնք ճիշտ եկեղեցւոյ աւագ դրան առջեւն, երկու որմաշէն եւ քարաշէն ու չորս մետրէ աւելի շրջապատ ունեցող չորեքանկիւն հաստ սիւներուն հետ՝ վեր կը բռնեն տաճարիս երեք կողմը՝ դէպ ի դուրս կառուցուած վերնատունները:

Այս մարմարեայ սիւնակները սիրուն տեսք մը կու տան հոյակապ տաճարիս: Ասոնք առջեւի երկու անկեանց վրայ երեք հաստ իրարու կից, ասոնց աջ ու ձախը բաւական հեռու, զոյգ զոյգ եւ յետոյ առանձին առանձին, մէկ աստիճան պատուանդաններու վրայ շարուած են եւ յոնիական եւ կորնթական ճարտարապետական զարդերէ խառն խոյակներով՝ յաղթական կամարներու նման կը շքեղացընեն այս վայրը: Սիւնակներուս բարձրութիւնն, առանց խոյակի, է 2.20 մետր եւ շրջապատին 1.12 մետր: Մարմարայատակ գաւթիս վրայ շրջան մ'ընելու ըլլանք, մէկ կողմերնիս հաս-

տատուն փառաւոր դռներ, եւ զարդաձեւ երկաթեայ ձողերով գեղեցկացուած՝ լայն ու բարձր պատուհաններ կը տեսնենք, մէկալ կողմերնիս ալ այս մարմարակուռ սիւնակները:

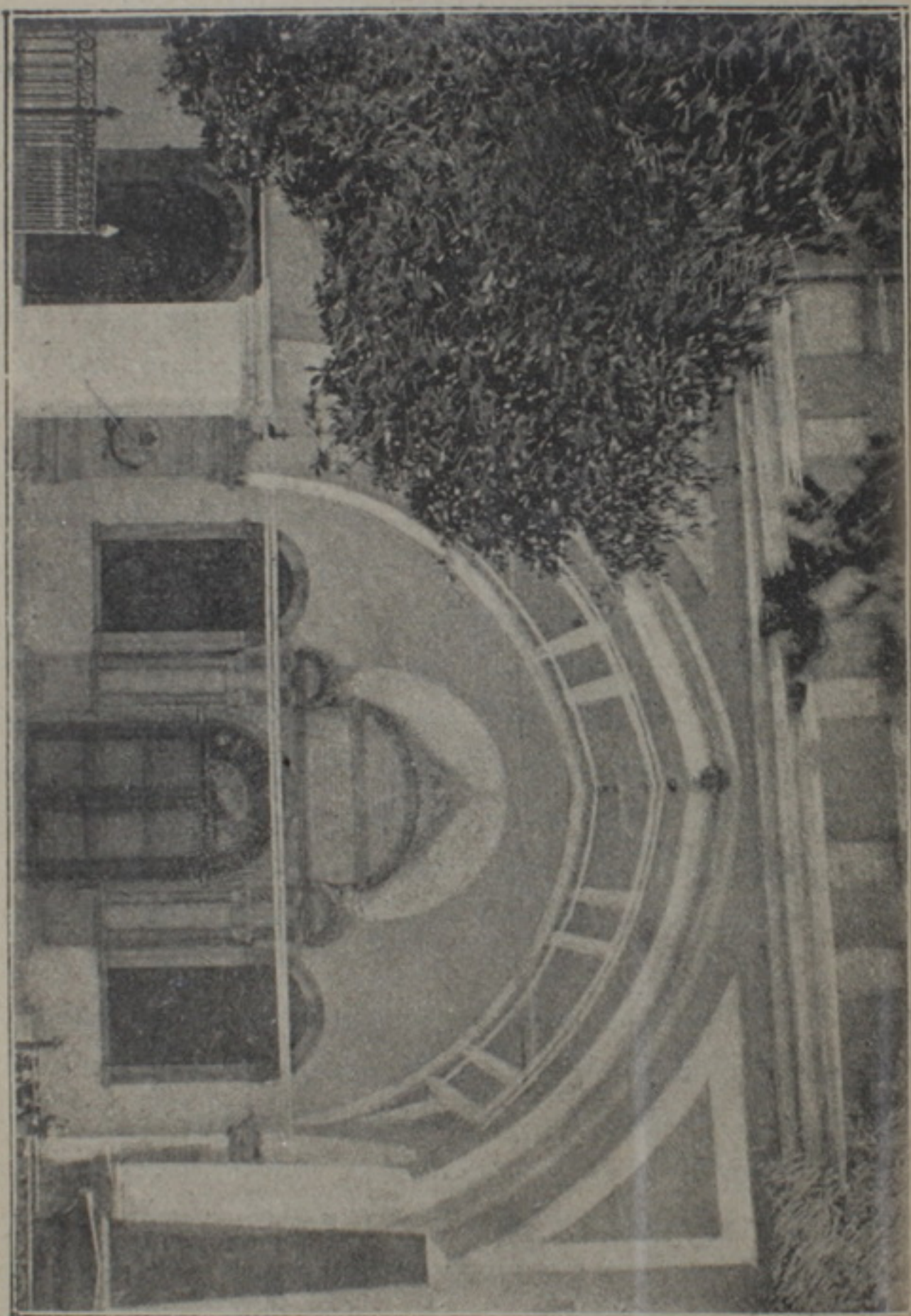
Գաւթիս վրայ եկեղեցին ունի եօթը դուռ. առաջակողմն երեք դուռ, դուռ մ'աջ, դուռ մ'ալ ձախ կողին վրայ. եկեղեցւոյ ետեւի մասին վրայ՝ երկու կողմը խաչաձեւ դուռս ելած աւանդատանց կամ փոքրիկ տաճարներու յատուկ դռները: Այս դռներն ամէնն ալ կրկին փեղկերով ամրացուած են, զօրաւոր ծխնիներու վրայ հաստատուած, մարմարեայ սեամներու վրայ ամրապնդեալ եւ ճակատնին բոլորակաձեւ. միայն երկու տաճարաց դռներու ճակատն ուղիղ է: Այսպէս եօթը կողմանէ բաց է եկեղեցին իւր պաշտօնէից եւ հաւատացելոց առջեւ: Իսկ վերնատունները մտնելու համար, պարտէզին մէջ՝ եկեղեցւոյ աջ կողմը կառուցուած՝ վրան բաց, քարաշէն, լայն ու քառասուն աստիճաններէ կազմեալ սանդուխէն պէտք է վեր ելլել եւ ապա առջեւնիս կ'ելլէ վերնատան յատուկ դուռն եւ աջակողմեան վերնատունը, ուսկից մէջէ մէջ դռներէ անցնելով եկեղեցւոյ երեք կողմը շինուած վերնատունները կրնանք մտնել:

Հոյակապ տաճարիս դրանց մէջ ամենագեղեցիկն է աւագ դուռն. իւր գեղեցկութեան աւելի շքեղութիւն մը կու տան կրկին փեղկերուն վրայ դուռս ցցուած ձուլածոյ երկու արձաններ, որոնցմէ մին կը ներկայացընէ զՊետրոս Առաքեալ՝ ձեռքը բանալիներ եւ աւետարան բռնած. երկրորդը զՊօղոս Առաքեալ՝ մէկ ձեռքովն աւետարանը բռնած, միւսովն սուր մը: Դրանս կից, աջ ու ձախ, զոյգ զոյգ սեւագոյն մարմարեայ սիւնակներ կանգնուած են, որոնց պատուանդանն եւ խոյակները պատին կցուած, բոլորակ գեղեցիկ զարդերով քանդակուած քովթարներով՝ մարմին մը կը

կազմեն դրան հետ եւ շքեղութիւն մը կու տան
գաւթին:

Աւագ դրանս աջ ու ձախ կողմերը, պատին

ԱՆԱԳ. ԴՈՒԹՅՈՒՆ ՈՍՏԵՓԱՆՈՍԻ:

վրայ հաստատուած են մարմարեայ երկու քար,
որոնց վրայ մաքուր եւ սիրուն գրերով փորա-
գրուած են երկու յիշատակարան. աջակողմեան
արձանագրութիւնը կը ցուցնէ գաւթիս յատակն

շինող բարերարին անունը եւ թուականը¹. Իսկ
 ձախակողմեանն է Պօղոս Բ. Պատրիարքին մահար-
 ձանագրութիւնն, որուն առջեւն է նաեւ հանգու-
 ցելոյն շիրիմը: Բակին վրայ այս շիրմէն զատ, որ
 կէս մետր բարձրութեամբ յօրինուած է, չկայ
 ուրիշ որեւիցէ քար մը, որ գաւթին հարթ երեսը
 տգեղացնէ:

Վերոգրեալ արձանագրութեանց առաջինն է.

Շինեցաւ սալայատակ գաւթիս Ս.

Ստեփանոս Եկեղեցւոյ ծախիւք Պալեօզ-
 եան հարազատաց Կարապետի եւ Մատ-
 թէոսի ի յիշատակ հօր իւրեանց քարե-

պաշտօն Մարտիրոսի եւ հանգուցեալ
 ազնուաւիայլ Տուտու տիկնոջ Կ. Պալեօզ-
 եանի եւ ըստ որոշման Ազգային վարչու-

թեան կանգնեցաւ Յիշատակարանս

Յառաջնորդութեան Տ. Մեւքիսեդեկ

Սրբազան Արքեպիսկոպոսի Մուրատեանց

Զմիւռնիա 1 Մարտ 1885

Իսկ երկրորդն է հետեւեալը.

Ի յիշատակ

Ամենապատիւ Տոն Տոն

Պօղոսի Բ. Արք—եպսկապի

Սրբազան Պատրիարքին Կ. Պօլսոյ

Եւ առաջնորդին Զմիւռնիոյ.

¹ Եկեղեցւոյ գաւթիթը սալայատակ շինելու համար
 315 օսմ. ոսկի նուիրած են այս բարերարք:

զբանն, զոր
էս խօսեցայ
ընդ յեղ.

հոգի է է-
կեանք:
Յովն. Գ. 6.
հոգ. 64.

Հանգեալ ի Տէր 73 ամաց,
ի Զմիւռնիա 1872 Սեպտ. 9.

Պատին վրայ հաստատուած քարին գրութիւնն է
այս. իսկ շիրմին վրայ քանդակուածը կը կարդանք
այսպէս.

Ահա էս	ի՛մ, զորս
էս հան-	էր ինչ
կանք	Աժ:

Մ Ա Հ Ա Ր Ձ Ա Ն

Յաւերժացի՛ արդ քան զայս մահարձան
պերճ համքաւ վարուց վեհին գիտնական
Տոն Պօղոսի Արհույն Սրբազան,
ծնեալն ի Պրուսա զարմէ թագթագեան:
Զարգացեալ ի վարժս սք զրոց ուսման,
ընտրեցաւ քարոզ քանին կենսական.
Իբրեւ զկէս դար ի նոյն պաշտաման
տաղանդք իւր արդեանց վեհ հանդիսա-
ցան:

Եկաց Զմիւռնիոյ Տեսուչ խոհական,
ուր զամս երեսունն ի սէր հայրական
միշտ խաղաղ պահեալ զորդիսն հոգեկան
սպա կոչեցաւ Պտրորք քիւզանդեան:

Իսկ յետ վեց ամաց ըստ ուխտին լրման
դարձեալ ի վիճակն հանգեալ յայս տա-
պան,

վերանորոգիլ ի կեանս անվախճան,
մինչեւ հնչեսցի փող Գաբրիէլեան:

Ի Զմիւռնիա 9 Սեպ. 1872

Աւագ դրանս աջն ու ձախը հաստատուած
այս քանդակագրութիւնները կարգալէ ետքն՝
աչքերնիս դրան ճակտին դարձընելով, կը տեսնենք
վրայէ վրայ ուրիշ երկու սպիտակափայլ մարմա-
րեայ քարեր՝ զարդերով միայն իրարմէ բաժնուած,
որոնք վերոյիշեալ սեւագոյն սիւնակներուն հետ
ամբողջ մարմին մը կը կազմեն եւ շքեղ տեսք մը
կու տան դրանս: Քարերուս վրայ քանդակուած
են կարեւոր արձանագրութիւններ. այս գրու-
թիւնները կը յիշեցընեն անցեալ դարերու մէջ
տեղի ունեցած բնութեան կրկին հարուածներն,
աղէտաբեր պատահարներն, որոնք յանդգնած են
տաճարիս որմերն անդամ տապալել. կը յիշեցընեն
միանգամայն երկրորդ եւ երրորդ շինութեան
թուականը: Գարերու յիշատակը պահող սոյն
կրկին քարերը քանդակուած են այսպէս.

(Ա)

Ըստ հին արձանագրութեանց

հնազոյն տաճարն ի 1688 յերկրաշարժէ
տապալեցաւ

եւ ի 1689 վերստին կառուցաւ

եւ ի 1845 այրեցաւ.

(Բ)

Հոյակապ այս սք տաճար Այ զկնի այր-
ման յամին 1845, դարձեալ
յանուն սք Ստեփանոսի նախավկային ի
հիմանց նորոգ կառուցաւ,
արդեամբք առ հասարակ ժողովրդոց
Զմիւռնոյս եւ մասնաւոր
նուիրօք ոմանց քարեպաշտից. ի Հայրա-
պետութենն սք Էջմիածնի
Տ. Տ. Ներսիսի Եր Սրբզն Կթղկսի ամ
Հայոց եւ յԱռաջնորդութեն
քաղաքիս Տ. Պօղոսի Սրբազան Արքեպսի.
յամի Տեառն 1853.

Ինչպէս կը տեսնուի Ա. արձանագրութեան
մէջ եկեղեցւոյս նախնական կառուցման թուա-
կանը չէ նշանակուած, որով ամենակարեւոր թուա-
կան մը դժբախտաբար անծանօթ կը մնայ: Շատ
հետամուտ եղանք այս նկատմամբ գտնել յիշա-
տակարան մը, բայց ի զուր. ժամանակը թերեւս
յերեւան հանէ քարի կտոր մը եւ զմեզ լիովին
գոհ ընէ: Կան Առաջնորդարանի Գիւանատան մէջ
պահուած յիշատակարաններ, որոնք կը պատմեն
եկեղեցւոյս կործանման եւ վերստին կառուցման
թուականը, սակայն 1688էն անդին յիշատակու-
թիւն չեն ընէր:

Գիւանատան արձանագրութեանց գրքին մէջ
յիշատակարանները գրուած են հետեւեալ կերպով.

“Սուրբ Ստեփանոս Եկեղեցի Հայոց Զմիւռ-
նիոյ 1845ի հրդեհէն առաջ նախկին տաճարի

դրանց վրայ գտնուած մարմարիոնեայ Յիշատակարաններու պատճէնքն» :

“Ի թուին ՌՃԼԵ Յունիսի 30, շարժ եղեւ յԻզմիրս (Իզմիրս)¹ առաջին եկեղեցին ի հիմանց տապալեցաւ, իսկ ի թուին ՌՃԼԸ Յունուարի (յունվարի) 29, եւ ի Հայրապետութեան սուրբ Էջմիածնի (Էջմիածնայ) Տեառն Եղիազարու, շնորհօքն Աստուծոյ, կամօք եւ տրովք (տրօք) հասարակ վաճառականաց եւ ժողովրդոց, ես Իզմիրու (Իզմիրոյ) Առաջնորդ Յովսէփ վարդապետս ապաւինեցայ յողորմութիւն (ողորմութիւնն) Աստուծոյ, ի սուրբ Ստեփանոս եւ ի սուրբ Բարդուղիմէոս, եւ զեկեղեցիս (եկեղեցիքս) հիմնարկեցաք, եւ առաջնորդութեամբ Հոգւոյն սրբոյ ի նոյն թուոջ ի Մայիսի 18 ի կատարումն (կատարումն) հասուցաք, եւ ի տօնի Գալստեան Հոգւոյն սրբոյ օրհնեցաք եւ Պատարագ մատուցաք, եւ կանգնեցաք զսոսա Տուն Աստուծոյ՝ նորոգ արձան՝ մշտնջենաւոր յիշատակ ինձ եւ ամենից ողորմածաց եւ աշխատողաց :

“Ի թուին ՌՃՂԲ Յունիսի 15 Աստուծով եւ օժանդակութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ սկիզբն եղեւ վերստին նորոգութեան սուրբ Ստեփանոս Եկեղեցւոյս եւ Սրբոյն Մինասայ տաճարին ձախակողման ուանդատանն եւ օծաւ սոյն թուին Սեպտեմբերի 11 եղեւ աւարտ ի ժամանակս Հայրապետութեան Սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Ղազարու ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի, եւ Արքեպիսկոպոսութեան Զմիւռնիոյ (ի զմիւռնոյ) քաղաքիս Աղեքսանդր վարդա-

1 Եղիա Եսայեան, հայագգի դերձանավաճառ, տուած էր մէկ քանի արձանագրութիւններ, զորս ինքն անձամբ քարերու վրայէն ընդօրինակած է տարիներ յառաջ : Ասոնց մէջ կոյիւն եկեղեցւոյ շինութեան վերաբերեալ այս երկու գրութիւններն ալ, միայն Գիւանատան գրքին մէջ գրուածէն փոքր ինչ տարբերութեամբ : Իւր ունեցած տարբերութիւնը փակագծի մէջ առած ենք :

պետին Առստանդնուպօլսեցւոյ արդեամբք (արդեամբ) եւ տրովք (տրօք) առ հասարակ ժողովրդոց լուսաւորչածնից տեղացւոց եւ վաճառականաց եկաց եւ բնակաց։»

Գրքիս մէջ այս յիշատակարանաց կը յաջորդէ եկեղեցւոյ ճակատը գտնուած կրկին քարերու վրայ քանդակուածը յար եւ նման, զորոնք վերագոյն յիշեցինք։ Ասոնց ամէնուն կը յաջորդէ տող մ'ալ, զոր արձանագրողն աւելցուցած է, ըսելով.

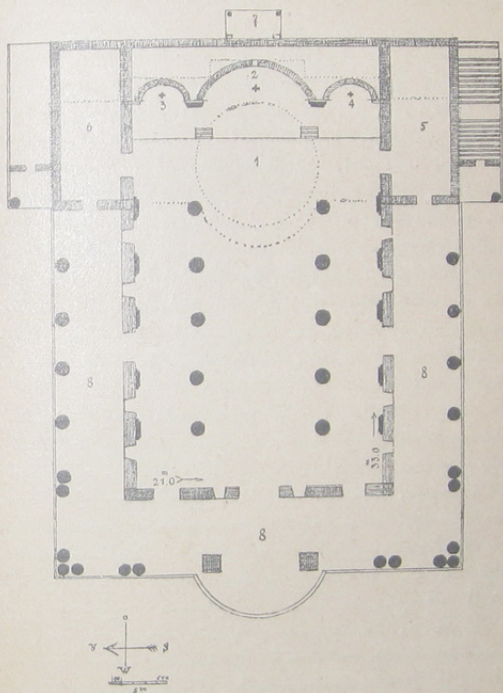
«Թուական առաջին հիմնարկութեան տաճարիս ոչ գտաւ ուրեք։»

Ասոնք են ահաւասիկ այժմեան շքեղակաւոյց եկեղեցւոյս անցելոյն վկաներն, որոնցմէ յայտնի կը տեսնուին իւր յընթացս ժամանակաց կրած փոփոխութիւնները. ուստի աւելորդ կը համարինք աւանդութեան տուած տեղեկութիւնները յառաջ բերել եւ կ'անցնինք տաճարիս ներքին փառաւորութիւնը դիտելու։

2.

Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյն ներքինը, սիւները, մեծութիւնը, գմբեթը, դասը, բեմը, խորանները, փոքր տաճարները, զանգակատան աշտարակը, վերնատունները յատակը եւ Ս. Ստեփանոսի հնագոյն սլատկերը։

Բ. Ինչպէս վերագոյն յիշեցինք եկեղեցին ունի եօթը դուռ. աւագ դուռն ընդհանրապէս հանդիսական օրերը կը բացուի, իսկ ամենօրեայ գործածուած դուռն է աջակողմեան դուռը. այս դուռն ամէն օր առտու իրիկուն եւ եկեղեցւոյս այցելութեան յատուկ օրերն՝ առտուընէ մինչ իրիկուն բաց է հաւատացելոց առջեւ։ Այս դռնէն ներս մտնելով, քանի մը քայլ յառաջ երթալէ ետքը՝ միջավայրը պէտք ենք կենալ, որպէս զի անարգել ամէն կողմ դիտել կարենանք։ Ոտքերնիս դրանս սեմոց վրայ դրած վայրկենին, եկեղեցւոյ ներքին շքեղութիւնն եւ պայծառութիւնը մէկէն

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ:

1. Գմբեթ.
2. Ս. Ստեփանոս.
3. Աստուածածին.
4. Ս. Յովհ. Կարապետ.
5. Տաճար Ս. Բարթոլոմէոսի.
6. Տաճար Ս. Գլխադիր.
7. Զանգակատուն.
8. Արտաքին դահլիճ.

աչքերնուս առջեւ կը բացուի. իսկ երբ միջավայրէն, աջ ու ձախ, վեր ու վար նայուածք մը արձակենք, կատարեալ սքանչելիք մը կը տեսնենք: Աատարեալ եւ սիրուն ճարտարապետական յօրինուածութիւն մը, շքեղ գմբեթ մը, ոսկեփայլ գեղեցիկ խորաններ, մարմարաշէն բարձր բեմ, բարձր ու վեհ սիւներ, կամարակապ ձեղուն, բարձրակառոյց վերնատուններ, բազմաթիւ փառաւոր լուսամուտներ եւ սպիտակափայլ յատակ: Այս ամէնը մին քան զմիւսն գեղեցիկ, ի միասին ամբողջութիւն մը կը կազմեն, եւ կարծես ըսել կ'ուզեն, թէ առանց միոյն օժանդակութեան՝ ամբողջն եւս կը մնար անկատար եւ ոչ այսչափ փառաւոր: Բայց ամէնէն աւելի մարդուս մտադրութիւնը կը գրաւեն մարմարակուռ բարձր սիւները:

Բ. Միջավայրէն դիտելով, աջ ու ձախ թեւերնուս վրայ կարգաւ շարուած կը տեսնենք այս շքեղ սիւները¹, հինգ մէկ կողմը, հինգ ալ միւս կողմը, իրարմէ գրեթէ չորս մետր հեռաւորութեամբ. տասն ալ՝ մարմարեայ սպիտակափայլ եւ միակտուր: Սիւներուս իւրաքանչիւրին բարձրութիւնն է, առանց պատուանդի եւ խոյակի, 5.50 մետր. եւ իւրաքանչիւրին շրջապատն է 1.90 մետր, եւ երթալով վերի կողմը սակաւ ինչ բարակցած կը տեսնուի: Սիւներս հաստատուած են 80 հարիւրերորդական մետր բարձրութիւն ունեցող ձեւաւոր խարիսխներու վրայ եւ պղնձէ փայլուն բոլորակ կապով մը կապուած են իրարու: Խոյակները մաքուր եւ գեղեցկապէս քանդակուած, յոնիական եւ կորնթական ճարտարապետական զարդերէ խառն (composite) ձեւով կոփուած են եւ սիւներուն հետ կապուած են նմանապէս պղնձէ փայլուն շրջանակով մը: Խոյակներու վրայ շինուած են քառանկիւնաձեւ եւ 3 մետրէ աւելի բարձր

¹ Սիւներս բերուած են Աարարայէ:

քովթարներ, որոնք մինչեւ ձեզուն կը հասնին եւ հաստատուն պատուանդաններուն, վեհ սիւներուն, գեղեցկաքանդակ խոյակներուն հետ ի մի մարմին վեր կը բռնեն տաճարիս կամարակապ ձեզունը:

Եկեղեցւոյս ձեզունն երեք կամարէ կազմուած է՝ միջին, աջ ու ձախ կամարներէ: Այս կամարներն ու ամբողջ շէնքն եւս առաւել հաստատուն գործելու համար, սիւներու քովթարներէն՝ երկաթեայ հաստկեկ ձողերով՝ կամարէ կամար, սիւնէ սիւն, պատէ պատ ամրացուած է: Եկեղեցւոյն ներքին մեծութիւնն է աւագ դռնէն մինչեւ դաս 24 մետր, դասէն մինչեւ խորան 9 մետր, ընդ ամէնը 33 մետր երկայն եւ 21 մետր լայն: Գլխաւոր որմերը շինուած են 1 մետր հաստութեամբ, եւ վերոյիշեալ իւրաքանչիւր սիւնի դիմացը, պատերու կից, վեր կը բարձրանան չորեքանկիւն քառորդ սիւներ, որոնք իրենց պատուանդաններով, խառն խոյակներով եւ վրանին մինչեւ ձեզուն բարձրացած քովթարներով՝ եկեղեցւոյ որմերը կը գեղեցկացնեն:

Գ. Միջավայրէն քանի մը քայլ յառաջ երթալով՝ դասին առջեւը գանք. հոս գլուխնիս դէպ ի վեր վերցընելով շքեղագործ բոլորակ գմբեթը կը տեսնենք, որ ճիշդ դասին վրայ բարձրացած, իւր շուրջն եղող լուսատու պատուհաններէն պայծառ ճառագայթներ կը սփռէ դէպ ի վար, բեմն ու դասը կը լուսաւորէ եւ ի հարկաւորութեան կը զովացընէ տաճարս:

Գմբեթիս ներսի կողմը գոյնզգոյն զարդերով զարդարուած եւ ոսկեղօծուած է. այս զարդերն աւելի վեհութիւն մը կու տան իւր կազմութեան. չորս անկեան կողմերն ալ հաւկթաձեւ բոլորակներու մէջ դիմացէ դիմաց, չորս աւետարանիչները գեղեցիկ կերպով եւ սիրուն գոյներով նկարուած են. կարծես ասոնք վերէն կը դիտեն տաճարիս այցելութեան եկող ժողովուրդը: Երանի թէ եկեղե-

ցւոյս ամբողջ կամարն եւ որմերն ալ գոյնզգոյն
զարդերով նկարուած ըլլային, այն ատեն ըստ
մասին կրնար Սողոմոնի տաճարին հաւասարիլ:

ԱՒԱԳ ԽՈՐԱՆ Ս. ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԻ:

Երանի թէ, ըսինք, ձեզունն եւ պատերն գոյնզգոյն
զարդարուած ըլլային, որովհետեւ ձեզունին միջա-
վայրի կամարը՝ պարզ մութ ճերմակ, երկու կող-
մնակի կամարները՝ կարմրախառն, ինչպէս նաեւ

որմերը պարզ կարմրախառն ներկով ներկուած են, ուր եթէ կամարները գմբեթին նման գունաւոր զարդերով գործուած ըլլային, միակտուր մարմարեայ սիւները հարիւրապատիկ շքեղ պիտի երեւային. եւ եթէ պատերը զարդարուած ըլլային գոյնզգոյն նկարներով, պատերուն վրայ դէպ ի վեր բարձրացած սպիտակ սիւներն եւ խոյակները կրկին տեսք պիտի ունենային, նա մանաւանդ եթէ տեղ տեղ ալ ոսկեղօծն անպակաս ըլլար, ինչպէս գմբեթին մէջ:

Դ. Դասը աստիճան մը բարձր է եկեղեցւոյ յատակէն, միջավայրը կէս բոլորակաձեւ դուրս ելած եւ երկաթեայ զարդաձեւ սիրուն վանդակով մը բաժնուած նաւէն. երկու ծայրերը բաց են, ինչպէս նաեւ միջավայրը վանդակեայ դռներով զարդարուած, որոնք ի հարկին կը բացուին ու կը գոցուին:

Դասին առջեւը բարձրացած է փառաւոր մարմարակուռ բեմն, որուն վրայ ելեւելու համար, միջավայրէն իրարմէ շափաւորապէս հեռու, երկու աստիճան շինուած է: Բեմիս բարձրութիւնն է մէկ մետր եւ այս բարձրութեան մարմարեայ քարերը դուրս ցցուած ու գլանաձեւ կոփուած են:

Բեմին վրայ մէկ կարգի մէջ՝ դէպ ի վեր բարձրացած են երեք խորաններն, որոնք իրենց ունեցած անզուգական գեղեցկութեամբը, գմբեթին շքեղութեան հետ կարծես կ'ուզեն մրցիլ: Եւ ասուգիւ խորաններուն մին քան զմիւսն փառաւոր եւ սիրուն է, նա մանաւանդ աւագ խորանն, որ կողմնակի խորաններէն աւելի բարձր եւ աւելի շքեղազարդ է: Խորաններս կամարակերպ պատին մէջ ներս մտած են եւ այս կամարներն ոսկեղօծ բոլորակ զարդերով գոցուած: Աւագ խորանը նուիրեալ է Ս. Ստեփանոսի Նախավկային. աջակողմեանը Ս. Յովհաննու Արապետի. իսկ ձախակողմեանն Ս. Աստուածածնի:

Ե. Գասին աջ ու ձախ կողմը կը տեսնուին փայտաշէն հաստ դռներ, որոնք եկեղեցւոյ երկու թեւերուն վրայ խաչաձեւ դէպ ի պարտէզ դուրս ելած երկու փոքրիկ տաճարներն եկեղեցւոյ հետ հաղորդակցութեան մէջ կը դնեն: Փոքրիկ տաճարներուն աջակողմեանը նուիրեալ է Ս. Բարթուղիմէոսի. ձախակողմեանը Ս. Յովհաննու Կարապետի (Ս. Գլխադիր): Ասոնց ներսի կողմը շատ պարզ է, ճերմակախառն ներկով ներկուած, արեւելեան որմերուն մէջ յօրինուած է մէյ մէկ խորան՝ զոյգ մը սիւնակներով զարդարուած:

Ս. Գլխադիր անուանեալ տաճարին ձախ կողմը՝ պատին մէջ հաստատուած է մկրտարանը, պարզ եւ անզարդ: Մկրտարանին առջեւը կախուած է Քրիստոսի Տեառն մերոյ ի Յովհաննէ մկրտուելուն իւղաներկ պատկերը: Այս տաճարիս աջ թեւին վրայ՝ եկեղեցի մտնելու դրան կից կը տեսնուի փոքր խաչքար՝ մը: Խաչքարիս քանդակն իսկոյն կը ցուցնէ հեռաւոր տեղերէ հոս փոխադրուած ըլլալը: Հայաստանի խաչքարները կը յիշեցնէ, եւ ստուգիւ վերջին տարիներս (1892) զետեղուած է պատին մէջ:

Փոքրիկ տաճարներս արեւելեան անկեանց վրայ ունին դռներ, որոնցմէ եկեղեցւոյ կռնակը շինուած աւանդատունը կ'երթըցուի. այսպէս դասին վրայէն, մէկ տաճարին դռնէն մտնելով, երկրորդ տաճարը եւ եկեղեցին կրնանք մտնել՝ բոլորակ շրջան մ'ընելով: Աւագ խորանի ետեւը կայ նաեւ փոքրիկ դուռ մը որ զմեզ աւանդատուն

1 Գարեգին Յ. Էֆ. Բաբաղեան 1892ին Էջմիածին այցելած տարին, Անի քաղաքի աւերակներէն առած բերած է խաչքարս Չմիւռնիա եւ նուիրած Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյն, ինչպէս նաեւ բաւական թուով հին դրամներ, զորս պարգեւած է Մեսրոպեան Արժարանի թանգարանին: Խաչքարիս վրայ եղած տեղեկութիւնք, Առաջնորդարանի դիւանատան մէջ պահուած են:

կը հանէ : Աջակողմեան տաճարն արդէն իբր աւան-
դատուն կը գործածուի , ուսկից դպիրք , երգիչք
եւն կ'ելլեն ու կը մտնեն եկեղեցական պաշտամանց

ԶԱՆ ԳԱԿԱՏՈՒՆ Ս. ՍՏԵՓԱՆ ՈՍԻ :

Ժամանակ : Իսկ եկեղեցւոյ վերաբերեալ զարդի
առարկայք կը պահուին ետեւը գտնուած աւան-
դատան մէջ : Այս աւանդատան վրայ՝ եկեղեցւոյ
կռնակը բարձրացած է զանգակատան աշտարակը :

Զ. Աշտարակս քառանկիւն ձեւ ունի. իւր բարձրութեամբ գմբեթին եւ ամբողջ եկեղեցւոյ վրայ կը տիրէ, շուրջը բարձրացած ծառերուն եւ շէնքերուն վրայ կը ժպտի: Զանգակատունս բաց ի պատուանդանէ, ունի վրայէ վրայ շինուած կրկին բաժանումներ: Այս բաժանմանց վարինը՝ քարաշէն անկիւնաւոր չորս սիւներէ զատ, ունի միանգամայն չորս կողմը զոյգ զոյգ կարմրագոյն սիւնակներ, որոնց խառն խոյակներուն վրայ կամարաձեւ հաստատուած է վերի բաժանման պատուանդանը: Իսկ վերի մասը միայն անկիւնաւոր չորս սիւներէ կազմուած է, որոնց խոյակներուն վրայ նոյնպէս կամարաձեւ հաստատուած է աշտարակին զարդաձեւ պսակը, գագաթն ալ յաղթական խաչ մը կանգնուած: Աշտարակիս չորս կողմն ըստ հետեւորդի կամարակապ պատուհաններու նման բաց է եւ կը տեսնուի երկու զանգակ, մեծագոյնը կախուած է վարի մասին մէջ, փոքրն ալ վերինին մէջ: Երկուքն ի միասին, իրենց քաղցրահնչիւն եւ ներդաշնակ ձայնով, հանդիսական օրերը կը հրաւիրեն ժողովուրդը տաճարս. իսկ հասարակ օրերը մին միայն կը կատարէ այս պաշտօնը:

Զանգակատանս տակն, եկեղեցւոյ ճիշդ կռնակը կայ խորունկ լայն ջրհոր մը, որ կը հասնի գրեթէ մինչեւ աւագ խորանի տակը. ջրհորիս ջուրն իբր նուիրական ջուր (այազմա) կը գործածէ չէ թէ միայն հայ, այլ նաեւ յոյն ու տաճիկ ժողովուրդը: Զրհորս իջնալու աստիճաններուն վրայ, գոգաւոր վայր մը՝ հաստատուած է խաչքար մը, որուն առջեւ իւղալապտերի մը դողդոջուն լոյսը կը փալփլի ժամանակ ժամանակ՝ ուխտաւորներու նուիրած իւղովը: Խաչքարս ունի հետեւեալ արձանագրութիւնն.

ԿԱՆԳՆԵՅԷԻ ԽԷՉԱ. ԿԱՆ
ՅԻ ՄԲ. ՅՈՅԷՆԻ ՈՐԴԻ
ՏԷՅԷԳՈՐԺ. ՄԻՆԿԱԻՆ ԿԵ
ՆԴԷՆԵՅՆ ԵՒ ՆԱՀԵՅԼՅ
ՌՄ. ՍՏ.

†

Է. Դասին վրայէն գլուխնիս գէպ ի եկեղեցւոյ առաջակողմը դարձնելով՝ կը տեսնենք կանանց յատուկ վերնատունը՝ աւագ դրան վրայ բարձրացած, որուն կէսը եկեղեցւոյ մէջ եւ կէսն ալ գէպ ի դուրս պարտէզ զցուած է: Վերնատունս իւր լուսատու պատուհաններովը, վրայէ վրայ ունեցած բաժանումներովն, առջեւն հաստատուած զարդաձեւ վանդակովը գեղեցիկ եւ սիրուն տեսք մը կ'ընծայէ աչաց եւ կրնայ բովանդակել հարիւրաւոր անձինք: Եկեղեցւոյ առաջակողմը բարձրացած այս ընդարձակ վերնատունէն զատ՝ ունի եկեղեցին երկու վերնատուն եւս, որոնք վերոյիշեալ երկու փոքրիկ տաճարներու վրայ շինուած են եւ կը նային դասին վրայ: Վերնատուններս ելլելու սանդուխը վերագոյն յիշեցինք: Ար մնայ նայուածք մ'ալ նետել եկեղեցւոյ յատակին:

Ը. Մեծաշէն տաճարիս ամբողջ յատակը հարթուած է քառանկիւն սպիտակ մարմարեայ մեծկակ քարերով: Չէ թէ միայն այս ընդարձակ լայն յատակն, այլ եւ դասն ու բեմը մարմարեայ յատակ ունին: Սպիտակափայլ գեղեցիկ յատակին վրայ՝ գէպ ի լայնութեան շարուած են չորս կարգ երկայն նստարաններ, երկու կարգ միջավայրն եւ մէյ մէկ կարգ պատուհաններու առջեւն, փառաւոր յատակիս վրայէն գէպ ի աւագ դուռն յառաջ երթալով, աջ ու ձախը պատին մէջ հաստատուած կը տեսնենք, հակիթաձեւ շրջա-

նակներու մէջ, մարմարեայ քարերու վրայ քան-
դակուած երկու յիշատակարաններ: Ասոնք կը
յիշեցընեն այն բարերարներն որոնք իրենց ծախիւք
եկեղեցւոյս յատակը մարմարաշէն ընել եւ որմերը
ծեփել յանձն առած են՝ թողլով միանգամայն
պատուական օրինակ ապագայ սերունդին, աշխա-
տելու ի շինութիւն եւ ի պայծառութիւն նման
հաստատութեանց: Ահա յիշատակարանները .

†

ՅԱՆՈՒՆ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ
ԲԱՐԵՊԵՅՏՈՆ ԲԱԼՈՒՅԻ
ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱՂԱՅԻ ԱՆԶԷՐԵԱՆ,
ՈՐՈՅ ԱՐԳԵԱՄԲԹ ԹԵՓԵԱԼ ԵՒ
ՅԱՐԳԱՐԵԱԼ ԵՆ ՀԱՄԱՅՆ ՈՐՄՈՒՆԹ
ՍՈՒՐԲ ՏԱՃԱՐԻՍ, ԵՐԱԽՏԱԳԷՏ
ԶԳԱՅՄԱՄԲ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐԶՈՒԹԵԱՆ
ԶՄԻՒՌՆԻՈՅ ԵԴԱԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՍ
Ի 1878 ԱՄԻ ՅԱՌԱՋՆՈՐԳՈՒԹԵԱՆ
Տ. ՄԵԼՔԻՍԵԳԻ
Թ. ՎԱՐԳԱՊԻ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՅ

†¹

ԵՐԱԽՏԱԳԷՏ ԶԳԱՅՄԱՄԲ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԱՐԶՈՒԹԵԱՆՍ
ԶՄԻՒՌՆԻՈՅ ԵԴԱԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՍ

¹ Սոյն Բարերարին առ Ազգային Ժողովն ուղղեալ
նամակն.

Մեծապատիւ Տեառք:

Կը համարձակիմ Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ պայծա-
ռութեան օգտակար խորհուրդ մը որ վերջին ժամանակ-
ներս յղացած եմ, Մեծ. Ժողովոյդ ատեանը հանել, տա-
րակոյս շունենալով որ նկատողութեան առնելով զայն՝

ՅԱՆՈՒՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՆ ԽԱԶԱՏՈՒՐ
 ԱՂԱՅԻ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ ՈՐ ԻՒՐՈՎՆ
 ԺԱԽԻԻՔ ԵՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ
 ՅԱՐԴԱՐԵԱՅ ՄԱՐՄԱՐԻՈՆԵԱՅ
 ՔԱՐԱՄԲՔ ԶՅԱՏԱԿ ՍՈՒՐԻ
 ՏԱՃԱՐԻՍ ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1878
 ՅԱՌԱՋՆ ՈՐԴՈՒԹԵԱՆ
 Տ. ՄԵԼՔԻՍԵԴԵԿԻ
 Ժ. ՎՐԴՊԻ ՄՈՒՐԱՏԵՆՑ

Թ. Եկեղեցւոյս սոյն կրկին բարերարաց ան-
 ջինջ յիշատակարանները կարդալէ ետքը՝ դառ-
 նանք եկեղեցւոյ միջավայրը: Հոս աչքերնիս աջ ու
 ձախ դարձնելով, երրորդ կարգի վրայ բարձրացած
 մարմարեայ սիւներուն կից, որոնք ճիշդ կողմնակի
 դռներու առջեւը կ'իյնան, կը տեսնենք երկու
 փոքրիկ սեղաններ, երկու գեղեցիկ շրջանակներու
 մէջ դրուած պատկերներով: Պատկերներուս աջա-

Ձեր բարձր հաւանութեան եւ վաւերացման արժանի պիտի
 ընէք: = Ինչպէս յայտնի է Ձեր մեծապատուութեանց,
 Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ յատակը, ազգային սնտուկի նեղ
 վիճակին պատճառաւ շատ տարիներէ ի վեր անյարդար
 մնացած է ի ցաւ սրտի բարեպաշտ ժողովուրդեան: = Յիշեալ
 հոյակապ եկեղեցւոյն սոյն թերի մասն լրացընելու համար
 որոշած եմ յատակն իմ անձնական ծախքովս մարմարով
 պատել, որու համար Ձեր հաւանութիւնը խնդրել օրի-
 նական պարտք մը լինելով, կը փութամ սոյն գրութեամբս
 կատարել զայն, միանգամայն եւ իմացընելով որ եթէ սոյն
 որոշումս վաւերացուի Մեծ. Ժողովէդ, նոյնին գործադրիչ
 եւ վերատեսուչ կարգած եմ իմ կողմէս մեծապատիւ Յով-
 հաննէս Նուպարեան եւ Սարգիս Սէֆերեան աղաները.

մնամ ամենախոնարհ ծառայ

Զմիւռնիա, 15 Սեպտ. 1877:

Խաչատուր Յ. Գարագաշեան:

կողմեանն է Ս. Ստեփանոս, ձախակողմեանն Ս. Աստուածածին: Ս. Ստեփանոսի այս պատկերն աւագ խորանի նախկին պատկերն է. տարիներ յառաջ տեղն ուրիշ նորագոյն մը դրուելով՝ հնագոյնը հոս փոխադրուած է. յընթացս ժամանակաց վրայէն թափուած տեղերը նորոգուած եւ սրբոյս զգեստները նորագոյն գոյներով զարդարուած են: Պատկերիս վրայ հաստատուած են արծաթեայ զարդեր, ինչպէս ձեռքերը, պսակն եւ պսակը բռնող երկու հրեշտակները, ուսուրարն արծաթեայ են, նուիրեալ բարեպաշտ անձինքներէ: Ուսուրարին վարի եղերաց վրայ փորագրուած է

Յշտկ Ակիւլիսերեան 1886.

Իսկ պսակին միջավայրն նմանապէս փորագրուած է,

Յիշատակ է Տիգրան Կիւղէլեանի 1888.

Տարւոյն ամէն հինգշաբթի օրերը, պատկերիս քով կը դրուի ուրիշ սեղան մը, վրան Ս. Ստեփանոսի մասունքն եւ խաչահանգիստ ջուր (օրհնեալ ջուր) արծաթեայ ամանով եւ դգալներով. նոյն օրերն եկեղեցւոյ դուռն առտուրնէ մինչ իրիկուն բաց է ժողովրդեան, որ կը դիմէ Սուրբիս ուխտի, կ'աղօթէ, մոմ կը վառէ, իւր բնիօնը կը ձգէ գանձանակը եւ խաչահանգիստ ջրէն դգալ մը խմելով կը մեկնի:

Եկեղեցւոյ կողմնակի դրանց քով դրուած են նաեւ մոմլաթի վրայ նկարուած փոքր պատկերներ, որոնք դժբախտաբար ապականած են առջեւնին վառուած մոմերէ կամ կանթեղներէ: Աւանդատանց մէջ ալ կան այսպիսի պատկերներ, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի է ձախակողմեան աւանդատան (Ս. Գլխադիր) վրայ կառուցուած վերնատան պատէն կախուած Գատաստանի պատկերը: Ուստի՝ հրաշակերտ տաճարիս ձեղունին երկաթեայ ձողերէն կախուած բաղմաթիւ կանթեղներուն, բիւրեղեայ ջահերուն, արդին ու զարդին

վերջին անյադ ականարկ մ'ալ նետելով՝ դուրս ելլենք եւ երթանք վերոյիշեալ վերնատունը՝ Գատաստանի պատկերը տեսնելու:

3.

Գատաստանի պատկերը:

Գատաստանի պատկերս Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ մեծ զարդը կրնայ համարուիլ: Առաջին անգամ այս պատկերն եւրոպացի ճանապարհորդի մը հետ տեսնելու բախտն ունեցայ. թէ ինչ ազդեցութիւն բրաւ պատկերս օտարականին վրայ՝ հետեւեալ տողերէն կրնայ իմացուիլ:

Ամառ էր (1896) երբ գերմանացի զբօսաշրջիկներու նաւ մը խարիսխ նետած էր Չմիւռնիոյ խորշին մէջ: Չբօսաշրջիկները ցամաքն ելած էին քաղքին նշանաւոր վայրերը գիտելու. ասոնցմէ մին խնդրեց ինծմէ որ ընկերանալով իրեն Չմիւռնիոյ գեղեցկաշէն եկեղեցիները ցոյց տամ: Առաջին մտածութեամբ քայլերնիս գէպ ի Ս. Ստեփանոսի եկեղեցին ուղղեցինք, ուր եկեղեցւոյ շինուածքին եւ գեղեցկութեան մի առ մի հետաքրքրական նայուածքներ նետելէ ետքն՝ աւանդապահին առաջնորդութեամբ վերնատունները ելանք: Աջ եւ առաջակողմեան վերնատունները անցնելով՝ մտանք ձախակողմեան վերնատունը: Ահաւասիկ, Տէր Յ. Մաաս (այս էր Գերմանացւոյն անունը), ահաւասիկ ըսի պատկեր մը, որուն վրայ ահաւելի դատաստան մը եւ հազարաւոր գլուխներ կը տեսնուին: «Ահ այս տեսնելու արժանի պատկեր է», պատասխանեց. «չկայ տեղ մը գրուած թուականն եւ պատկերահանին անունը, որպէս զի նշանակեմ եւ պատմեմ իմիներուս այդ գծագրիչ ձեռքին ունեցած գաղափարի ընդարձակութիւնը» ըսաւ: Գծքաղդաբար... չկայ, ըսի, որովհետեւ

զարհուրելի հրդեհ մը եղերքներն այրած ապականած է: “Ստուգիւ Եւրոպայի մէկ ցուցահանդիսին մէջ դրուելու արժանի է պատկերս” կրկնեց: Միով բանիւ պատկերիս վրայ սքանչացած եւ քանի մը տեղեկութիւններ իւր յուշատետրին մէջ նշանակելէն ետքն՝ իջանք վերնատունէն եւ վերջապէս բաժնուեցանք իրարմէ:

Եկեղեցւոյ աւանդապահին վկայութեան համեմատ ուրիշ անդամներ ալ օտարական ճանապարհորդներ այցելած են եկեղեցւոյս եւ պատկերս տեսնելով գոված են: Թողունք իւրաքանչիւր այցելուին, ինչպէս որ կ'երեւայ իւր աչաց, այնպէս թող գնահատէ: Իսկ մեք կը կրկնենք թէ ստուգիւ պատկերս է սքանչելի, հնութեան ու հայ ձեռաց յիշատակ մը: Պատկերիս վրայ գաղափար մ'ունենալու համար, համառօտ տեղեկութիւն մը տալ պատշաճ է: Իւր այժմեան մեծութիւնն է 5.12 մետր երկայնութիւն եւ 2.38 մետր լայնութիւն կամ բարձրութիւն. մոմլաթի վրայ նկարուած: Իւր այժմեան մեծութիւնն, ըսի, որովհետեւ 1845ին պատահած աւերիչ հրդեհին ապականիչ բոցերը համարձակած են պատկերիս եղերքներն այրել, որով թէ թուականը եւ թէ նկարչին պատուական անունը այրած լափած եւ մոխիր դարձուցած են: Սակայն այն անդութ բոցերն բարեբախտաբար չեն կրցած աւելի յառաջ երթալ եւ բոլորովին անհետացընել հնութեան այս յիշատակն. որովհետեւ նոյն զարհուրելի հրդեհին ատեն ապրողները լաւ ճանչցած էին պատկերիս յարգը, ուստի եւ իրենք զիրենք վտանգի ենթարկելով՝ յաջողած են արդէն բոցը առած պատկերս ազատել, եւ եկեղեցիէն դուրս հանելով, ընդարձակ պարտէզին մէկ կողմը տարած եւ վտանգէ ապահովցուցած են: Քանի շնորհակալութիւն պէտք է մատուցանել ներկայ սերունդն իւր նախնեաց այսպիսի վեհ գործերուն:

Բնականապէս այսպիսի ահաբեկի վտանգներէ ազատուածն իւր նախնական գեղեցկութիւնը կը կորսնցընէ. թէպէտ եւ տեղ տեղ գոյները թափուած են եւ մոմլաթին ծակերը կը տեսնուին, այսուամենայնիւ դարձեալ իւր այս վիճակին մէջ հետաքրքրական է եւ սքանչելի: Եթէ աղէկ հոգացուի, փոշիներու տակ չձգուի, երբեմն երբեմն մաքրուի եւ գլխաւորաբար անգութ կամ տգէտ ժամկոչներու կողմ ձեռքերէն զգուշացուի՝ պատկերս դեռ կրնայ դիմանալ տարիներ եւ դարեր:

Պատկերիս գծագրիչը ներկայացուցած է հոն ամէն անտիճանի եւ վիճակի մէջ գտնուողներու դատաստանն ի վերջնում աւուր: Ճշմարիտ պատկեր մ'արդար եւ անաչառ Գատաւորին դատաստանաց, ճշգրիտ նկար մը վերջին ահաւոր օրւան: Հարիւրաւոր ամբողջ մարմիններ՝ այլեւայլ վիճակներու եւ ձեւերու մէջ կը տեսնուին վրան: Խաչածեւ բաժանում մ'ընելով, կ'ունենանք չորս մաս: Մէջտեղի գծին վրայ վերէն վար գեղեցկապէս նկարուած կը տեսնենք զՀայր Աստուած, տակն՝ զՀոգին Սուրբ աղաւնակերպ եւ յետոյ զՔրիստոս Տէրն մեր: Քրիստոսի Տեառն մերոյ ստից ներքեւ կայ խաչափայտ մը, որմէ աջ ու ձախ ճառագայթներ սփռուած են. ճառագայթներ՝ որոնք լուսոյ եւ պայծառութեան մէջ ծածկած են իրենց շուրջը նկարուած հոգիները:

Խաչափայտին տակը կեցած է Միքայէլ հրեշտակապետը, փողն եւ արդարութեան կշիռքը ձեռքը բռնած: Ասոնք են պատկերին միջավայրն երեւցածները: Աչքերնիս վեր վերցընենք, ինչպէս որ բաժնեցիներ նկարը, եւ վերի աջ ու ձախ թեւերուն վրայ ականարկ մը նետենք:

Հոն նկարուած կը տեսնենք երկնային բնակչաց եւ մեր յարգանաց արժանի եղող հոգիներու խումբերն. ինչպէս գեղեցիկ բաժնուած են սոյն պատուական սուրբերն: Իւրաքանչիւր խումբին

տակ նշանակած է դժագործիչը հայերէն գրերով նոյն խումբին անունը: Կարդանք մի քանին. «Դասք Սերովբէից», «Դասք Քերովբէից», «Դասք Մարգարէից», «Դասք Առաքելոց», «Սարկաւագաց», «Քահանայից», «Դասք Հայրապետաց», «Դասք Թագաւորաց», «Ճգնաւորաց», «Կուսանաց» եւն:

Դիտողին աչքերը չեն յագիւր այս դաս դաս ներկայացուած սուրբերուն նայելով, որոնց իւրաքանչիւրն իրեն յատուկ զգեստով եւ սիրուն գոյներով հանդիսացած է: Բաղձանք մը, ցանկութիւն մը կ'ունենայ մարդս թռչելու եւ հանգչելու այն ուրախ հոգիներուն քով, սէր մը կը զգայ դէպ ի երկնաւորն, դէպ ի իւր Արարիչը: Իսկ երբ աչքերնիս պատկերին վարի թեւերուն վրայ դարձնենք, բոլորովին տարբեր տեսարաններու կը հանդիպինք: Այս մասին աջ կողմն ալ նմանապէս խնդութեամբ եւ ցնծութեամբ կը լեցընէ դիտողին սիրտը, ուր կը տեսնուին հրեշտակներ եւ բաղձաթիւ անմեղ հոգիներ՝ իրենց պայծառ զգեստներովն, ուր կան ամէն աստիճանի եւ ամէն վիճակի մէջ գտնուող եւ ըստ քրիստոնէական օրինաց, սրբութեամբ իրենց կենաց ընթացքը կատարող հոգիներ, որոնց վրայ միջավայրը կեցող Միքայէլ հրեշտակապետին փողէն «Եկայք օրհնեալք Հօր իմոյ» Քրիստոսի Տեառն մերոյ մխիթարալից խօսքը՝ ճառագայթներու մէջ գրուած է: Ասոնց ամենուն տակը կը կարդանք հետեւեալը, «Դպրութիւն կենաց ըստ որոց... գործողքն բարի... յարգար դատաւորէն յաւիտենական... ընդունին...» (թափուած ըլլալուն ամբողջ չի կարդացուիր): Ուրախական եւ մխիթարական է կենալ ժամերով նկատել այս կողմը. սակայն անհամբեր են հոն կեցողին աչուրները, հետաքրքրութիւնը ականարկ մ'ալ վարի մասին ձախ թեւին վրայ նետել կու տայ. բայց հոս տեսարանը փոխուած

կը գտնենք : Յանկարծ մտածութիւնները բոլորովին
կը փոխուին , տրտմութիւն մը մարդուն վրայ կը
տիրէ . թէ ունի զգացում՝ սոսկում կը զգայ եւ թէ
մարդասէր է՝ ցաւակից ըլլալ կը սկսի , եթէ հեռի
կը գտնուի իւր պարտուց կատարմանէն՝ ուղղուելու
եւ բարի ապրելու առաջադրութիւն մը կ'ունենայ
սրտին մէջ :

Ժամերով կրնայ մէկը կենալ պատկերիս
առջեւն եւ նկատել այս ձախ կողմն ալ . առանց
դժբի , առանց դպրութեան հոն կը տեսնէ մարդս՝
չար ճամբաներու հետեւողաց պատիժները : Գունդ
գունդ մարդիկներ նկարուած են եւ ամէն մէկ
գունդին վրայ իւրաքանչիւրին գործած մեղաց
տեսակը գրուած է . բաց աստի իւրաքանչիւր
գունդին զանազան տանջանքներ յատկացուցած է
նկարիչն , մեղաւորաց ամէն մէկ խումբը տեսակ
տեսակ տանջանքներու մէջ կը տեսնենք հոն : Հոս
բազմութիւն մը մարդկանց՝ ձաղկանքներու են
մատնուած , հոն ուրիշները գլխիվայր կախաղանի
են դատապարտուած , հոս քիչ մը վերն , ոտքի
վրայ իրարու կապուած բազմութիւն մը՝ սատա-
նաներէ շրջապատուած կը տանջուին . հոն վարը՝
խորը խորը առանձինն բոցերու մէջ նստած է մէկը ,
գլուխը դէպ ի վեր վերցուցած , մատին ծայրը
լեզուին դրած , անտարակոյս բան մը կը խնդրէ ,
անտարակոյս բոցերու մէջ կը տապի կը տառապի ,
օգնութիւն մը կը խնդրէ : Այո՛ սա Քրիստոսի
Տեառն մերոյ Աւետարանի մէջ մեր առջեւը դրած
մեծատունն է : Ուսկից կը խնդրէ օգնութիւն ,
որոն կ'ընէ իւր աղաչանքը . վեր , շատ վերը , սրբոց
դասին աչքերնիս դարձընելու ըլլանք , անհամար
ուրախ հոգիներուն մէջ կը տեսնենք զհայրն Աբրա-
համ , գիրկն ալ թշուառ ու աղքատ Ղազարոսն .
ասոնցմէ մեծատունը կը խնդրէ կաթիլ մը ջրոյ՝
իւր պապակեալ լեզուն թրջելու համար : Ինչպիսի
անտանելի ծարաւ , ինչ սոսկալի տանջանքներ ,

քանի՜ զարհուրելի տառապանքներ: Եթէ մէկը նկատելով այս պատկերացեալ տանջանքներու տեսակները, հարցնել ուզէ անոնց պատճառը, հարցման պատասխանը իսկոյն կը տեսնէ գրուած առջեւը: Պատկերահանը չէ մոռցած գրել իւրաքանչիւրին վրայ այն դառն վիճակին մէջ իյնալնուն պատճառները: Արդեանք մի քանին. «Պոռնիկ են սոքա», «սոքա զրկողք են միմեանց», «Սոքա դիր զմեզս ի վերայ մեղաց գործէին եւ ոչ խոստովանէին եւ ոչ ապաշխարէին», «սոքա սուտ վկայք են», «սոքա գողք եւ աւազակք են», եւն: Մի առ մի կարդալ անկարելի է, որովհետեւ տեղ տեղ թափուած է. միով բանիւ Աստուծոյ եւ Եկեղեցւոյ պատուիրանաց դէմ գործուած մեղքերը մի առ մի ներկայացընել աշխատած է նկարիչը, որոնց ամէնուն տակը՝ ստորեւ կը կարդանք այս խօսքը, «Գիրք դատապարտութեան, ըստ որոց Հարագործք մատնին յանշէջ հուրն դժոխոց հրամանաւ անաշառ դատաւորին:»

Ահա այսպիսի տեսարաններ կը ներկայացընէ Գատաստանի պատկերս: Բնականապէս հետաքրքրական էր գիտնալ այն տարին, յորում պատկերս գծագրուած է. ասոր համար շատ հետամուտ եղանք գտնել արձանագրութիւն կամ յիշատակարան մը, բայց ի զուր: Ուստի գրութիւն մը յերեւան հանելէ մեր յոյսը կտրած՝ կը դիմենք աւանդութեան: Զմիւռնացի ալեւոր հայերը կը պատմեն, թէ իրենց հայրերը մանուկ հասակնուն մէջ պատկերս տեսած են՝ Եկեղեցւոյ պատէն կախուած: Ի մէջ այլոց Սարգիս Պալապանեան կը պատմէ հետեւեալը. «Լաւ կը յիշեմ, որ հայրս իւր հօրմէն լսած՝ կը պատմէր մեզի, թէ Ժամանակին Պօղոս անուն հայազգի պատկերահան մը եղած է Զմիւռնիոյ մէջ, որ չէ թէ միայն այս, այլ ուրիշ պատկերներ եւս նկարած է, որոնք նախկին Ս. Ստեփանոսի (Ս. Բարթոլոմէոսի) պատերուն

վրայ կախուած տեսած են: Մեծ կրակին յաջողած են այս պատկերն ազատել, մնացածները հրոյ ճարակ եղած են: Այսպիսի աւանդութեանց վրայ հիմնեալ, զորս մի առ մի յիշել աւելորդ կը համարիմ, կրնանք ըսել թէ պատկերս հաւանակահաբար նկարուած է 1750 միջոցները¹:

4.

Ս. Ստեփաննոս Եկեղեցւոյ ճարտարապետները:

Եկեղեցւոյս կառուցման թուականը տեսանք վերնագոյն (երես 56): Այսպիսի շքեղաշէն եկեղեցւոյ մը կառուցման աշխատող ճարտարապետներն եւս համառօտիւ յիշել պատշաճ է: Իբր առաջին ճարտարապետ կը յիշուի Սթրաթի, որ եկեղեցւոյս հիմք դրած եւ շինութեան սկսած է:

Ազգային վարչութիւնը գոհ չըլլալով իրմէ, ստիպուած է ընտրել զՍիմոն Աեսարացի անուն ճարտարապետը: Այս երկրորդ ճարտարապետն ալ կարճ ժամանակ մը շինութեան հսկելէ ետքն՝ անձամբ տուած է իւր հրաժարականը եւ մէկդի քաշուած: Այն ատեն ազգը դիմած է Ա. Պոլիս եւ խնդրած է համբաւաւոր ճարտարապետն Էօրտէկ Մինաս: Էօրտէկ Մինաս անձամբ չկրնալով գալ, իրեն ընկերակիցն եւ աշխատակիցը զՄելքոն Երամեան խրկած է Զմիւռնիա: Այս երրորդ ճարտարապետը, Մելքոն Երամեան, անխոնջ հսկողութեամբ ի գլուխ հանած եւ աւարտած է շքեղակառոյց տաճարս: Ճարտարապետիս արձանը կը վայելէր ստուգիւ կանգնել եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ, ասոր հակառակ կը տեսնենք իւր գերեզմանը պարզ եւ անզարդ քարով մը ծածկուած: Իւր մահը յանկարծակի եղած է. Աւագ

¹ Գատաստանի պատկերիս նման պատկեր մ'ալ կը գտնուի Էօտէմիշի Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցւոյ արտաքին պատէն կախուած՝ գաւթին վրայ:

Հինգշաբթի օրն ողջ առողջ՝ սաքի վրայ եկեղեցին
կը հաղորդուի, երկրորդ օրն Ուրբաթ կը վախճանի:

Իւր տապանաքարն՝ որուն տակ կը գտնուին
իւր մնացորդները Եկեղեցւոյ աւագ դրան կողմը,
գաւթին կիսաբոլորակ աստիճանին ճիշդ առջեւն
է: Ճարտարապետիս յիշատակարանը քանդակուած
է այսպէս:

Մեկքոն Երամեան Կոստանդունպօլցի
ճարտարապետ հոյակապ Եկեղեցոյս
որ յաւարտ շինութե հանգեաւ ի Զս
ի հասակի Լե ամաց 1853 ապրիլի 18:
գալան տիւնեանըն եօք տուր մէքասը
սաքուլ մէյիլ վէրմէ տուշերսին պրկիւն
նէ քատար սուրսէն պօշ տուր սէֆասը
Էճէլ մէյլ էտտիկտէ շաշարսըն պրկիւն:

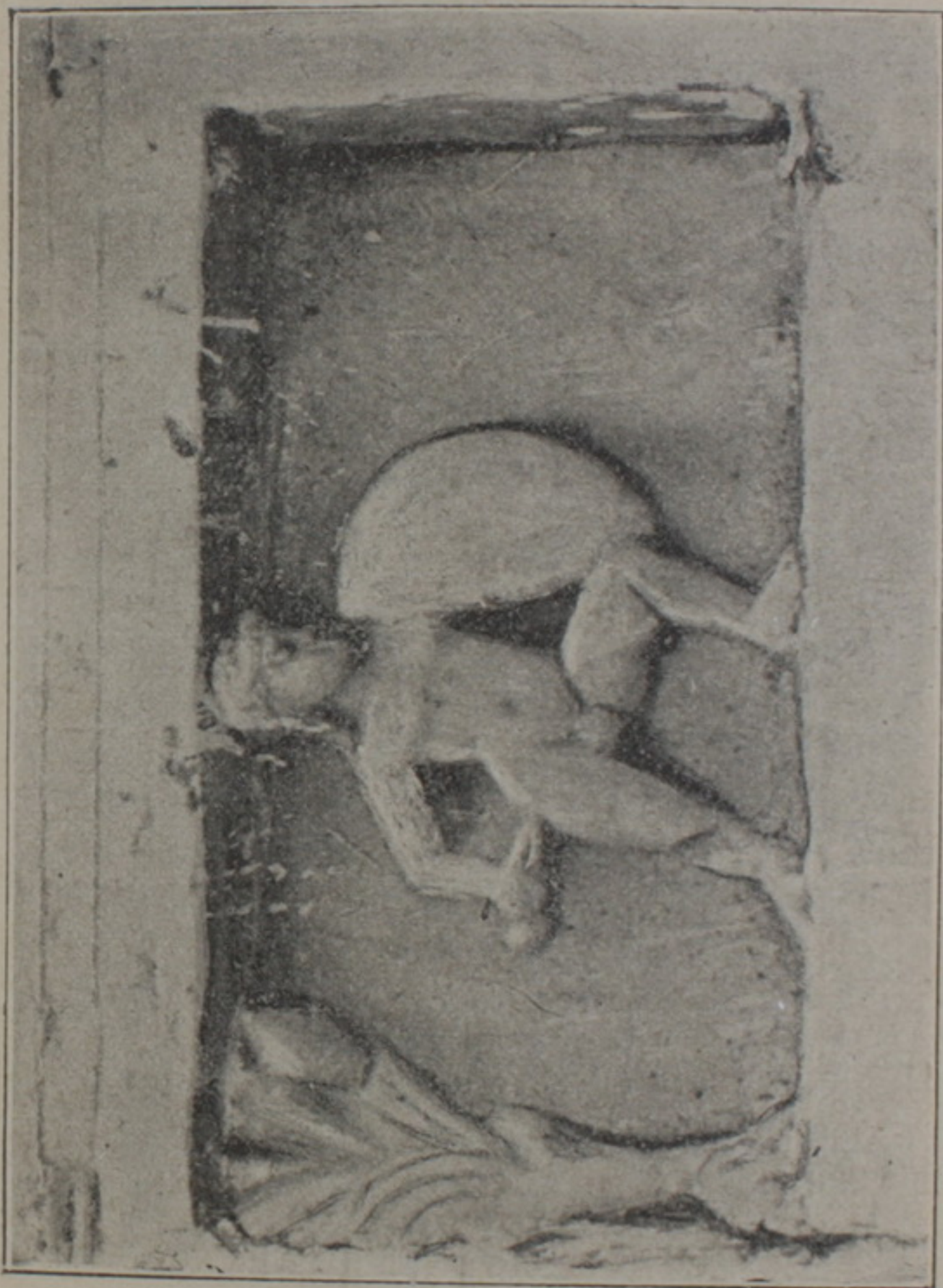
Տաճկերէն լեզուաւ գրութեան յաջորդ տո-
ղերն անընթեռնլի եղած են. իբր օրինակ առջի
չորս տողերը գրել բաւական համարեցանք:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Օ Թ Ն Ե Ր Ո Ր Դ

Գերեզմանաքարեր եւ Արձանագրութիւններ:

Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ պարտէզին ժա-
մանակ մը իբր գերեզմանոց գործածուած ըլլալն
վերը յիշեցինք (էջ 50): Հոս գտնուած գերեզմա-
նաքարերուն հնագոյնները միայն, եւ հոս հանգչող
երեւելի անձանց շիրիմներու արձանագրութիւն-
ներն ընդօրինակած կը ներկայացընենք. որոնցմէ
ոմանք իբր վկայ՝ մեր պատմութեան հետ ի միասին
կ'ընթանան եւ ոմանք ալ ժամանակին պատա-

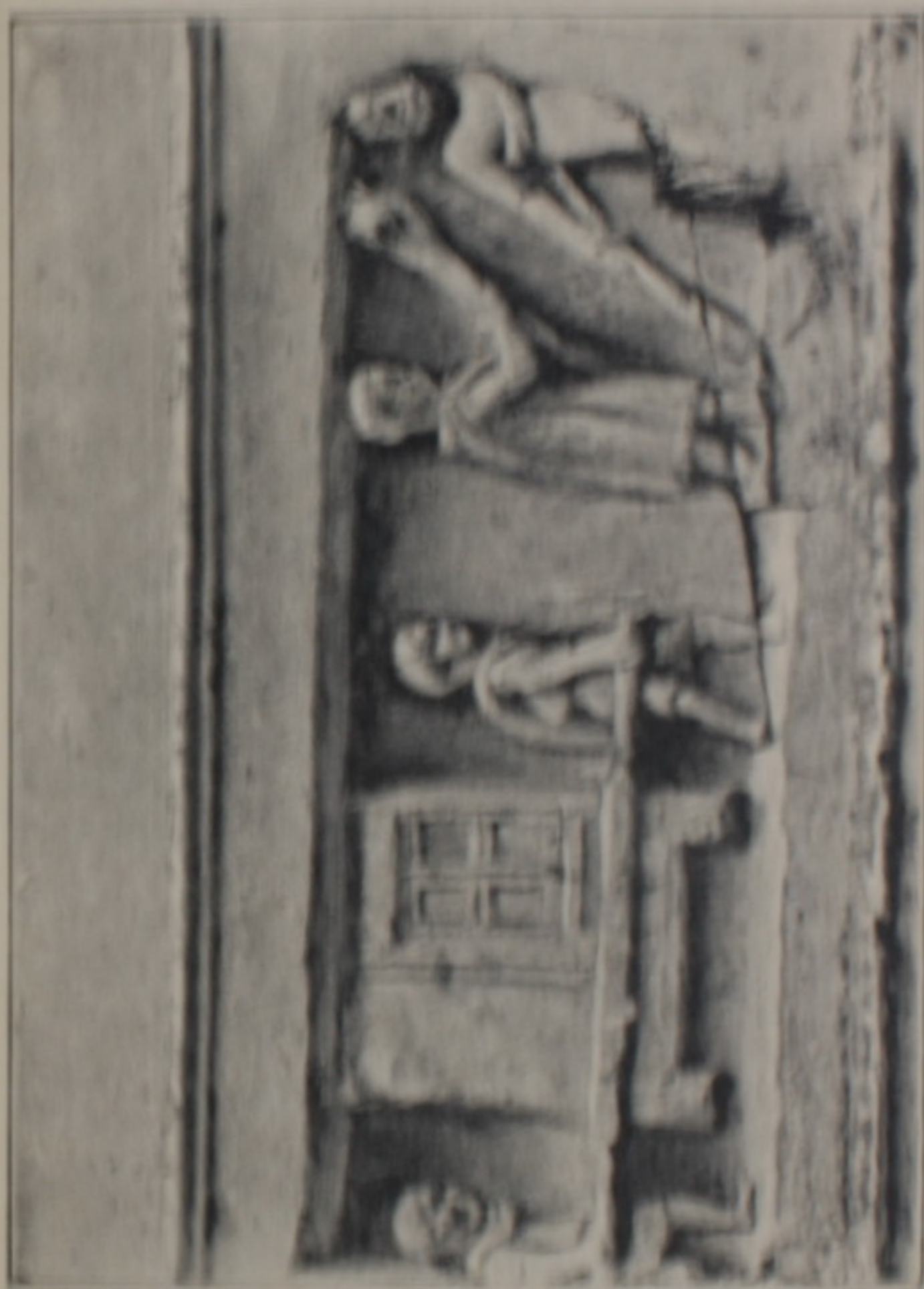
Հարները կը պատմեն: Ասոնցմէ զատ պարտէզը
շրջապատող որմերուն մէջ, ի մասնաւորի պարտէզին
մեծ դրան աջ ու ձախ կողմերը ներքուստ հաստա-

Բ. ԴԱՐԷ ՐԱԶՆԱԹԱՆԿ (պարտէզին վրէջ գեղանկար):

տուած են քանի մը քարեր եւս, որոնք Հռոմայե-
ցւոց ժամանակէն մնացած զարդերու բեկորները կը
յիշեցընեն. այս քարերը գտնուած են՝ շինու-
թեանց հիմ դնելու համար՝ գետինը փորուած
ժամանակ եւ իբր գերեզմանաքար գործածուած,

դեպի այ շինութիւնն գործածուած են: այս բանն իսկ
 իբր զայն կը գնենք եւթէ կարգ գործարարներու
 քանակագրութիւնները: զորս ընդգործակած է

Ք. ԿԱՐԳ ԳՈՐԾԱՐԱՐՆԵՐԸ (ԳԱՐԿՆԵՐԻ ԱՅՆ ԳԻՐԿՈՒԹՅԱՆ)

հարգե՛նք յառաջ Ազիւս Աստուծոն: Եւ որոնք
 աղաքւանն որս չեն գտնուիր:

Ի մեծ հայ է դարձած է .
 հարմար ուրախ շուր փայլի :
 որ է՝ Սարգիս Գու ճանաչի .
 յերկրորդ Հայոց Մեղրիանացի
 երբեք է արեւ հանկանի .
 Բողեւալ շարի Կենացն աւարի
 աստ Բաղաստ Նովեթ զարի .
 Բայց էրդի դարձեալ հորդի
 շի յարեւի հասարձի :
 է Ջըրմանա Աւայի .
 Դժ հանդիսի Նահապահի
 Ընդ արեւոյն Ի հայեւի .
 հարաւանն էղեալ արհի
 յառի հաշար հայկեան Բոսի
 է՝ շնոյն առան խոսարձանի :
 Աբրիս Ժե օրըն . Նօր
 հերիս երեգշտի
 օրըն . Նահապահի .

1567

Այս է տապանս
հանգստի՝ եւ նազ
ելի պատանեակի
գեղեցկատիպ եւ
ցանկալի Գաապար
անուամբը քաղցր յոգի
որդի էր առն Սար
գսի՝ եւ յերկրէ

նէրքաղքցի
 որ եւ մայ ժեի
 փոխ առ Տրն
 ի թուականիս հա
 յկեանս սեռի հա
 զար ժջի:

' HERE LYE
 BODY OF CAPITANIS MOYER

.....

.....

..... A DMNI

1636

Այս է տապան Յովնանէսի որդի Կոնստանդինոսի
 Գրիգորին

Եւ իւր թոռն Գրիգորին որ փոխեցաւ թվին:
 ՌՃԺԳ.

ԻԶՄԻՐՅԻ ՃԷՎԱՀԻՐՃԵԱՆ

ՏԷՐ ՍԱՀԱԿԻ ՈՐԴԻ ՊՐՆ

ՕՀԱՆՆԷՍ ՀԱՆԳԵԱԻ

1670 ՅՈՒՆԻՍ 19

ԻԶՄԻՐՅԻ ՃԷՎԱՀԻՐՃԵԱՆ

ՏԷՐ ՍԱՀԱԿԻ ՈՐԴԻ ՊՐՆ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՆԳԵԱԻ

1756 ՄԱՅԻՍ 8

1 Կ'ըսուի թէ Անգղիացի նաւապետ մը Չմիւռնիոյ
 ծովախորշին մէջ իւր մահկանացուն կնքած ըլլալով՝ թա-
 ղուած է պարտէզիս մէջ:

Գ. ԴԱՐԻ ԲԱՐՁՐԱՔԱՆՆՈՒԼԻ (գործածուած էրր գերեզմանաքար)։

ՃԷՎԱՀԻՐՃԵԱՆ ՊԱՐՈՆ
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ՈՐԴԻ
ՄՀԻ ՍԱՀԱԿ ԱՂԱ ՀԱՆ
ԳԵԱԻ 1822 ՅՈՒԼԻՍ 17

ՄՀԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՀԱԿ
ՃԷՎԱՀԻՐՃԵԱՆ ՀԱՆԳԵԱԻ
Ի ՏԷՐ 1867 ԳԵԿ. 23.

*Այս է տապալան տէլի թոր
ոսի հոգեւոր որդի՝ Յով
անէսին թվին ՌՃԻԳ.*

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՋՈՒ
ՂԱԵՅԻ ՄԸՀՏԵՍԻ Բ . . .
ԱՐԻ ԼՈՒՍԻՆ ՈՐ ՓՈԽԵՅ
ԱԻ ՅԱՆԱՆՅ Ի ԿԵԱՆ
Ս ԹՎԻՆ ՌՃԼԵ ՅԸ
ՐԺԻՆ ՏԱՐԻՆ¹

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆՔ ԱՊՐՕԵԱՆ ՄԱԹՈՍ
ԱՂԱՅԻ ՈՐԴԻՔ ԱԲՐԱՀԱՄ Ե ՄՈՒՐԱՏ
ԽԱՆ ԱՂԱՅՆԵՐԱՅ ՈՐ ՀԱՆԳԵԱՆ
Ի ՇԱՐԺԷՆ Ի ԹՎԻՆ ՌՃԼԷ ՅՈՒՆԻՍԻ Է

¹ Տապալանքարս 1897ին Յուլիս 15ին՝ Առաջնորդարանի
առջեւն, մեծ փողոցին ջրոյ ճամբան մաքրուած ժամանակ
գտնուեցաւ՝ ուրիշ քարերու հետ, որոնք գործածուած էին
աւելորդ ճամբաները գոցելու:

1688 ՅՈՒՆՎԱՐԻ 30

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԿՐԴԻԶԻ ՈՐԴԻ
ՆՈՐԸՆԾԱ ՏՐ ԳԱԲՐԻԵԼԸՆ
ԱՅԼ ԵԻ ՀԱՓԵՂԱՄԻ ՄԵԾ ՇԱՐ
ԺԻՆ ԵԿԷՂԵՑԻՆ ՊԱՀԱՐԱՆԻ
ՄԻԶՈՒՄՈՒ ԱՌ ԱԾ ՓՈԽԻ

Այս է արարան ԹԻՖԼԻՅԻ

Կապիկեց Դաւիթ արքայի Պ

արքայի արհմեծան ինն

ՌՃԿԷ. Յանգրի. 6 :

Վերայիշեալ Պարքայի Դաւ

իւնն արհմեծան ինն ՌՃԿԷ Սեպ

20 :

Այս է արարան Պարքայի արքայի

հան Սարգիսն արհմեծան ինն

1792 Մայիսի 17 :

Այս է արհմեծան Գեորգիսն

Մարտի ինն արհմեծան Սարգիսն

արքայի արհմեծան Գեորգիսն

արքայի արհմեծան ինն. 1829

Մարտի 4ին :

Դ. ԴԱՐԷ ԲԱՐՁՐԱԲԱՆԴԱԿ (իբր զերեզմանաքար
զործածուած եւ ապա պարտէզին պատին մէջ զետե-
ղուած):

Ա Յ Ս Է Տ Ա Պ Ա Ն Մ Ա
 Ն Ի Ս Ա Յ Ի Ն Ա Հ Ա Տ Կ
 Ս Ա Մ Ո Ի Է Լ Ի Ն Զ Ր
 Մ Ե Ռ Ա Ն Ք Հ Ա Ի Ա
 Տ Ո Ի Վ Ք Լ Խ Ա Տ Ե Յ Ա Ի
 Ս Ա Ո Ր Ք Ի Է Տ Ր Ե Ղ Ե Ա
 Ի Ն Ռ Ճ Հ Բ Թ Ի Ն
 Յ Ո Ի Լ Ի Ս Ի Փ Ե Օ Ր Ն Ք
 Յ Ա Բ Թ Ի ¹

Այս է տապան Իզմիրցի
 Տէր Սահակեան Յարուծնի
 Դուստրը Թագունի խաթուն
 որ փոխեցաւ ի մահվանէ
 թըվին 1188 Դեկտեմբեր 29.

Այս է տապան Իզմիրցի
 Տէր Սահակեան Յարուծնի
 որդի սահակ որ փոխե
 ցաւ ի մահվանէ ի կեանս
 թըվին 1189 Յունվար 17

¹ Նահատակիս գերեզմանաքարին վերի երկու ան-
 կեանց կողմերը խոռոչներ փորուած են: Զմիւռնացի թէ հայ
 եւ թէ յոյն ժողովուրդը սովորութիւն մ'ունի, երբ ջերմէ
 կը բռնուի, տեղական հողէ սափոր մ'առած, զանգակա-
 տան աշտարակին տակը գտնուած ջրհորէն ջուր լեցընելով,
 կու գայ այն խոռոչներուն մէջ քիչ մը կը լեցընէ, կը չոքի
 կը խմէ քիչ մը եւ յետոյ սափորը կը զարնէ գերեզմա-
 նաքարին վրայ կը կոտրէ եւ կը դառնայ տունը: Այսու կը
 յուսայ եւ կը հաւատայ թէ ջերմը զինքը կը թողու:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
 ԵՐԵՐՆԷՅԻ¹ ՄԵՆ
 ԱՅՅԱԿԱՆԻ ԿՈՂ
 ԱՅԿԻՅ ՄԱՐԻԼՈՒ
 ՍԻ ԵԻ ԴՈՒՍՏՐ
 ԽԱՆՈՒՄԻՆ
 ՈՐ ՓՈԽՅԻ ԹԻՆ
 ՌՃԶԹ

*Այս է տապան
 կեսարէցի խաչ
 երի՝ որդի մերեւմ
 որ փոխէցւ թին
 ՌՃԶԹ Ուլիսի ԻԳ:*

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԻ
 ԿԷՍԵՐԱՅԻ Ի ԿԷՂՋԷՆ ԹՕՄ
 ԱԶԱՅԻ ՄԱՐԿՈՍ ՂՍՔԸ
 ՎԵՐՈՅՉԱՆԻ Ի ԶՄԻՐՈՒՆ
 ՀԻՍԵՐՏԻՊԻ ՆՈՐ ԽԱՆՆ
 ՂԶԼԵՐԱՂԱՍԻ ՍԱՅ ԷՐ
 ՀԻՄՆԵՐԿՈՂ ՂԱԼՔԸ
 ՊԱՂԻ ՈՐ ԵԻ ՀԱՆԳԵԱԻ
 Թ. ՌՃՂԳ ՅՈՒԼԻՍԻ Է

¹ Օրբէլեանի Պատմութեան մէջ՝ թէ Վայոց ձոր
 դաւառին եւ թէ Գեղաքունի դաւառին մէջ կը յիշուին
 երեքունք՝ էջ 262 եւ 264 (Հտ. Բ.): Իսկ Վ. Հ. Ալիշան
 կ'ըսէ «Կարծեմ թէ հոգիտ վերին ջանախճեայ էր վիճակդ
 երեքունք»։ Այրարատ, էջ 442:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
ԵՐԵՒԱՆՑԻ Ի ԳԵՂ
ՋԷՆ ԿԱՐԲԵՑԻ՝ ՄՀ
ՏԵՍԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ
ՈՐԴԻ ԵՒ ՈՒՄԻՆ ՈՐ ՓՈԽ
ԵՑԱԻ Թ ՌՃՂԸ
ՄՐՏԻ Ի

Այս է տապան
Հափանի ի գեղջէն
Գուճընցի Պաղտասարի որդի
Թ. ՌՄԶ:

* — — — — — 16

Անհայուն է հարդէն հեռւ
որպէս շարունակ շարունակ
ցանկալի է ինքի հարստութիւն
լեզուաբան հաճախակի
չի շարժուի զանազան վարակ
չօգտիս Եւ յայնց լինիս յարակ
շար խորհարար յարժանաւորակ
Եւ զարդարակարմ զերեւոյն
Մեքայ աղէտաւ հեղ յայնակ
զարթեալ է զհաշտ լուսակերպակ
չիմնի ի հարստից անվերակ

1 Քառորդաւ ժամու կամ իբր կէս մղոնաւ հեռի յարեւմտից Յովհաննավանից՝ ի դիւր տեղւոյ կայ Կարբի, որ գրի Կարփի, գուն ուրեք Քարփի, աւանագեօղ, գլխաւոր շէն վիճակիս եւ մերձակայիցն եւս՝ . . . յորմէ սկսաւ Կարբոյ երկիր կամ գաւառ կոչիլ մեծ մասն Արագածոտան, իսկ շրջակայքն կոչին Կարբոյ դաշտ, եւ լեռնակողմն Կարբու դարեր: Այրարատ, էջ 177—178:

* Աստղանիշ քանդակագրու թիւններն ընդունած ենք Եղիա Եսայեանէ (տես նաեւ էջ 57 եւ 80):

Զ-ՏԲօղ Տանկանց ԷԲԵ ՂԴ-յեմի
 Ի Ը-մարոց անխարոշանի
 Վարո-+ Ընդեր մոխ-+արանի
 Էր -մ յերկրէն Ինչեւ Գ-անյ-ի
 -ր -յժՏ Ի Ը-ղ- Գ-անյի պահանի
 -րե՞՞ն Իւրց-+ Բեղ նպարանի
 շերի՞ն Էրեւալ Ղ-մ-+ -ր դի-ի
 Ղի Ղ-արի- Խոտեւալ Ժ-մ-ն-ի
 Խ-ր-Ժօղ+ Վերնոյն լից-+ Ը-մ-ի
 յիշեւալ -ղօթի-+ Ընդ-ն-ի
 Ղ-գի -որի՞ն Տ-ր-գ-ն-ի
 Ը-ղ-իւ Ընդ -ր-Բոյն Էր-մ-ի
 Է- Ղ-ն-Բ-մ-մ-ն -ն-ւ-լ պը-ի :

* Թիւ փրկչին 1765

Ենթայս վիմիս զոր ամփոփեալ
 է մարմին առն սրբասընեալ
 վարդապետի հեղագոյն լեալ
 պսակ անուն վերածայնեալ
 երկիր սորա պարսկաստան լեալ
 ծնունդ սնունդ Զուղայ եղեալ
 պարկեշտ քահանայէ սեռեալ
 եւ քարի քաղաքավարեալ
 աշխարհայնոց ոչ ցանկացեալ
 որպէս զստուեր համարեցեալ
 գոյք հայրենեաց ապախտ արարեալ
 զգաստ վարուք կրօնաւորեալ
 զմահագէնն ի յուս քարծեալ
 եւ Կենսատուին իւր հետեւեալ
 դիտի զմիւրնոյ սպասաւորեալ
 Ղուկաս տեսչին մեր ծառայեալ
 վեհին հրաման սաստիկ ելեալ
 որպէս աղամբն այն ծայնեալ
 ուստի էիր անդրէն դարձեալ
 քնութիւն մարդկան մահու գրաւեալ

նոյնսպէս եւ սա որդի եղեալ
 շաւղաց ծնողին իւր հետեւեալ
 մահ տարաժամ մահ դիպեալ
 եւ ի տապանի աստ տքնեալ
 ի թուականի հայոց զոր եւ հիւսեալ
 տասնեակ հարիւր քառ յիսուն լեալ
 չորեքտասան ութ այն դասեալ
 մայիս ամսոյն ելն աւարտեալ:

* 1768

Վէմն է ցուցակ դիոյ հատեալ
 առն իմաստնոյ զոր պակասեալ
 Նախիջեւան յերկրէն գովեալ
 եւ Նախաջուր գիւղն ծնեալ
 Սուրբ Կարապետն միաբան լեալ
 որ Երնջակ գեր հռչակեալ
 Կտակարանքն ուղիղ վարժեալ
 ասպնջական Փրկչին եղեալ
 ենթ Յիսուսի լծոյն մտեալ
 Ստեփաննոս վերաձայնեալ
 չար թշնամեաց սա հալածեալ
 բարձրաբերձէ ի վայր անկեալ
 անդէն բոլոր անձամբ հաշմեալ
 խեղ եւ թօփալ մականուանեալ
 ուստի զձայն Տեառն լուեալ
 որ ասէ եկ դու աշխատեալ
 յոլով զինչս իւր աստ թողեալ
 միայն եւեթ առ Տէր դիմեալ
 վախճան սորա ներ թուոջ լեալ
 քառեակ հարիւր յերրեակ կրկնեալ
 եօթտասան թիւն ընդ այնց խռնեալ
 գեկտեմբերի ինն ամիոփեալ:

1771

ԵՅԱ Է ԵԼԳԵՆ
 Ի ՉԱԴԻՐՅԻ
 ԱԻԱՕՆ ԶԷ
 ԼԷՊԻՐ ԴՈՒ
 ԱԴՐ ԱՐԲՈՒ
 ՏԻՐՆ ՈՐ ՓՈ
 ԽԵՅԷՒ Ի

Հոս կոփուած հոր յիշատակարան մ'աւելցուած է :

* 1771

Ամբաստանեալ յայսմ տըփի
 մարմին Բարսեղ վարդապետի
 տեղեալ գոլով Նախջեւանցի
 Գողթան տանէն Փառակեցի
 ի սոյն քաղաքս հանդիպի
 եւ յանանց կեանսն փոխի
 որք հանդիպիք յայսմ շիրմի
 ասէք Հայր մեր լիով սրտի
 զայսքան քանէս աւարտ առի
 թուականիս հայոց ազգի
 մի հազարեակ երկհարիւրի
 իննեւտասան կենաց զրաւի :

* Թ. յունիսի 11

Հայեցարո՞ւմ աշխատե՞լ
 ընդ այս արձանս որ արեւանի
 հողապատեան առ այս շէրթ
 ճարթն առն ընկերացա՞նք
 Տեառն Աւետիս զարդապետի
 առնող շինս Տեառն Արարչի
 եր առ երկրս՝ արեւելցի
 յարո՞ւմ գեղջեն յԱսորո՞ւմ
 որդի հանդիպի՞ր յայս գէթ
 որո՞ւմ շարժիչն լին՞ալ արդի:

* 1221 յունիսի 4

Գանձեալ պահի ի պահեստի
 դի տիրացու Ստեփանոսի
 էր միաբան մեծին Գահի
 սուրբ աթոռոյն էջմիածնի
 աշակերտեալ մեծին դիտի
 Տեառն Ղուկասու վարդապետի
 քանզի խորշակ մահն դիպեալ
 փնաս խղճոյս բազում եղեալ
 եւ աստ վախճան անձին հասեալ
 ի մեր թուի որ հետեւեալ
 հազար երկերիւր լեալ
 եւ երկտասամբ հար լրացեալ:

Այս է տապան

Հափանցի եւ ի զեղջէն

Կառաւեցի մ'նտի Ստեփան

ՌՄԻԲ:

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇԱՇ¹
 ԿԵՏԵՅԻ ՄԱՐԴՈՍԻ
 ՈՐԴԻ ՄԷԼՔՈՒՄԻՆ
 ՈՐ ԵԻ ՀԱՆԳԵԱԻ ԹԻՆ
 ՌՄԻԲ ՅՈՒՆԻՍԻ Դ

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՐ
 ԵԻԱՆՅԻ ԵԻ Ի ԳԵՂ
 ԶԷՆ ԿԱՐՓԵՅԻ ՄԱՐ
 ՏՈՒՄԻ ԿՈՂԱԿՅ
 ԿՈՒԼՈՒՄԻՆ ՀԱՆ
 ԳԵԱԻ ԹԻՆ ՌՄԻԷ
 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ Ա

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՂԱԲԱՆ²
 ՅԻ ՊԱՐՈՆ ԳՐԻԳՈՐԻ
 ԴՈՒՍՏՐ ՄԱՐԵԱՄԻՆ
 ԹԻՆ ՌՄԻԷ ՅՈՒՆԻՍԻ Բ

¹ Հաշիկէտ՝ Սիւնեաց երկոտասան դաւառաց մէջէն
 Կոմսական Գաւառ մէջ, Օրբէլեան, էջ 271 (Հտ. Բ.):

² Սիւնեաց երկոտասան դաւառաց մէջէն Ճահուկ
 դաւառին մէջ: Օրբէլեան էջ 272 (Հտ. Բ.):

Անձուկ այս վայր եւ նեղ տապան.
մարմնոյն միայն է կայարան.
զի կերպարանն տիրա կան.
տուաւ յաւանդ աստուածութեան.
Հովիւս այս քաջ մոռն արթուն.
որում անուն պետ Յարու թիւն.
ցուցաւ յայս դարս մեծ ըրաքուն.
եւ քարոզիչ գերիմաս տուն.
սք սաղիմայ նուիրակ ընտիր.
երկիցս եկն աստ մեզ ի խնդիր.
որոց էին սիրտ ըղձա լիր.
քաշխել առատ հոգոյն ըզճիր.
առ ծովագերքն պոնտո սի.
ուր հռեղեստոն քաղաք ասի.
անդ քանաւոր տունկըս քուսի.
տաւ հոգեւոր մեզ արգա սի.
փափաքելի կենաց սո ըին.
դիպեալ ախտի մահաքե ըին.
յորմէ քուժիլ մինչ անհնա ըին.
եթող զվայրս զայս ըստորին.
եւ վերժեմեալ ի յարկն վե ըին.
ցնծայ ի սուրբ հարսն արանին.
յամի Տեսոն 1793 Սեպտեմբերի 16:

Այս է Կապուտեմբերի հան-
դիմի Գրեգորիոս Կէ- հան-
գե- 1795 հար- 20.

Վերջ գրեւ զգրեցրե Կրտի
հանդիմ հանգե- 1805
հայի- 8.

Վերջ գրեցրե Կրտի հ-
Կէ- Վերջ հանգե-
1831 հայի- 1.

Այս է տապան Կե
րտէսցի մահտեսի
Այրեապետի դուս
ր Սուլթանին որ
մահ տառաժամէ
եցաւ թիւն. 1249:

* Վարուց բարեաց բանատաւիղ
Գէորգ պետին, ուղղաշաւիղ
որ ի Սաղիմ որբոյ խաւիղ
Հոգւոյն շնորհիւ սնունդ բարի
առ Միքայէլ արհին արի
առեալ ի շուք ճոխ պարարի
յԱնդրիանու շէնն ըստ կարի
քաղցր դիմօք զուարթ փայլեալ
ի համեստ վարս գերազանցեալ
մաքուր ձրիւք զգաստ ցուցեալ
զաշխարհի փառս ունայն լքեալ
ի վախճանի իւրոյ կենաց
ուշիմ տնօրէն լեալ պիտանեաց
զքառասն եւ չորս հասակն ամաց
կնքեալ յանանց փառս դիմեաց
ի թուին ռմկ սեպտեմբերի 21:

Յաստեղացն պարս պայծառ արուսեակ,
ի Կարնոյ ծագեալ արփիատեսակ,
տեսան սղէքսանդրի զաւակ դեռհասակ.
Յարութիւն ընտիր կարմրագեղ պսակ:
Մշակ ժրաջան ի զործ հաւատոյ.
քանսարկուին խլիչ սերմանց յարմատոյ.
ոյր ստապատիր եզանց կալոտւոյ.
կզակաց փշրող զօրութեամբ ազդոյ:
ի քաջից խուժաց տասն օր հարուածեալ.
քաղցու տուայտեալ ի ճննճերս ածեալ.

վիգորը գելեալ տաշտատապ խանձեալ.
 յստորաշէկ ի թելս ընդ (գազայնս) փորձեալ:
 Ոտնկախ լկեալ վշտըմբեր վըկայ.
 խաչազգեաց գինուոր մարտիկ գերակայ.
 ահեղ սպառնալեալ արի դիմակաց.
 խոստման սլարգեւաց դերելիչ յանկայ:
 Արծան անձնաւոր մատեան հոգեքառ.
 անուն յիսուսի փող մշտաքարքառ.
 խնդրակ անձուրաց կենացն անսպառ.
 արիւնաներկեալ ի մահ գլխափառ:
 Վասն որոյ խմբեալ ազգիս մեր համակ.
 զերջանիկդ ի գով պատուեմք նահատակ.
 Ով հոգւոյն . . . զեղուն ընդունակ.
 լուսաթոռիչ յերկնից վերձեմող ընակ.
 յամի Տոն 1806 ի փետր. 26¹:

1 Սպիտակահէր ծերունիները Յարութիւն նահա-
 տակիս կեանքն այսպէս կը պատմեն: Ժամանակ մը, երբ
 Զմիւռնիոյ կուսակալը կը նստէր Այտըն քաղաքը, եւ
 Զմիւռնիա ունէր իբր կառավարիչ Միւսէլլիմներ, Յարու-
 թիւն անուն երիտասարդ մը, բնիկ Կարնեցի, իւր եղբօրն
 հետ կը գտնուի Զմիւռնիա: Օր մը Ենիշէրիներու խումբ
 մը՝ իրենց դրօշը պարզած, տեղական սովորութեան հա-
 մաձայն փողով եւ թմբկով (٢٠٠-٢٠٠ ٢٠-٢٠) գինետան
 մ'առջեւէն անցած ատեննին, Յարութիւն որ իւր եօթն
 ընկերներով հօն կը գտնուի եղեր, կէս մը արբեալ վի-
 ճակի մէջ, տեղէն դուրս ելլելով կը միանայ Ենիշէրիներուն
 խմբին հետ: Ասոնք կը տանին զինքը ճեղայիւր անուա-
 նեալ խանին մէջ եւ կը թողուն հօն: Յարութիւն
 առաւօտեան դէմ սթափած, ինչպէս հօն եկած ըլլալուն
 վրայ կը զարմանայ եւ հետեւութիւնը խորհելով, կերպով
 մը փախուստ կու տայ Օտուն փազար անուանեալ շուկան,
 Սափրիչ Հաճի Գեորգին խանութը: Ժամանակին Ապրօեան
 ընտանիքը՝ նշանաւոր եւ յամենայնի ազդեցութիւն ունե-
 ցող, տեսնելով որ Յարութիւն այլ եւս հանգիստ պիտի
 չկարենայ գտնել, գիշեր ատեն գաղղիական նաւու մը վրայ
 տանիլ կու տայ: Յարութիւն նաւուն վրայ խորհելով որ
 իւր ընկերներն իրեն համար նեղութիւն պիտի կրեն,
 կ'որոշէ ցամաք ելլել եւ երթալ թողութիւն խնդրել,
 ուստի իսկոյն ծովը կը նետուի եւ լողալով կը հասնի ցա-

Դամբարան

Հեղինակի ոսկեդարոս

Զքոյդ երգել ո՛ր որ անջեւոյ

Տոհր զքո գրիչ ի անուագ

Սատիցե որ անկարողն է

զըստ արժանոյնն ձօնել յարգ :

Ո՛հ եւ ընդ այս տարակոյս ինչ

Եւ ոչ մտաց երաշխեաց

զի որ արդիւնք են քո ընտիր

շիցին ստոյգ խանավեաց :

Պերձ այդ արձան ընդ քոց շնորհաց

Սեժ տէր Յովհան Սիրզանեան

առագերեց եւ փարժապետ

նշոյլ ազգիս արամեան :

Ժե քո անոռն յառելոռն փառս

սակայն եւ այնք անցաւոր

մաք : Սակայն այս անգամ հաստատուն իւր հաւատքին վրայ , երբ ձեռք կ'իյնայ՝ անվախ կը խոստովանի իւր քրիստոնէութիւնը , որուն համար անլուր տանջանքներու կ'ենթարկուի : Բայց երբ նա բնաւ չի լքանիր եւ չի վհատիր իւր կրօնքը խոստովանելէ , ի վերջոյ Ենիշէրիները կը տանին զինքը եւ Հիսար անուանեալ մզկիթին առջեւ կը գլխատեն : Յառաջ քան իւր մահը , Յարութիւն կը խնդրէ որ իւր ճկոյթին մէկ ոսկրը խրկեն երկիրը իւր ծնողաց՝ իբր յիշատակ , զոր եւ կը կատարէ եղբայրն : Գլխատումէն յետոյ ժամանակին Միւսէլլիմը , բնիկ Աարնեցի , լսելով որ Յարութիւն եւս Աարնեցի էր , հրաման կու տայ մարմինը վերցընելու , որուն վրայ Հայք կու գան եւ կը տանին կը թաղեն Ս. Ստեփանոսի պարտէզը : Ժողովուրդը սովորութիւն ունի երբեմն երբեմն իւր գերեզմանին վրայ իւղալից լապտեր վառելու եւ աղօթքներ ընելու :

*զիքեզ յերկինս պատրաստեալ կան
քոց վաստակոց տրիտոռ.*

ծնեալ յամի տեառն 1772

վախճանեալ յ3ն փետրվր

1840:

ICI REPOSE
PIERRE JOUSSOUFF
BANQUIER ET AGENT
DU
VICE ROI D'EGIPTE
A
TRIESTE
NÉ A SMYRNE
EN 1780
DÉCÉDÉ
A GORITZ
LE 10 AOUT
1846.

ԱՍՏ ՀԱՆՔԶԻ ՄԱՐՄԻՆ
ՊԵՏՐՈՍԻ ԵՌԻՍՈՒՓԵԱՆՑ
ՄԵԺԱՆՈՒՆ ՍԵՂԱՆԱԻՈՐԻ
ԵԻ
ՔՈՐԺԱԿԱԼԻ ՓՈԽԱՐԱՔԱՅԻՆ
ԵՔԻՊՏՈՍԻ Ի ԹՐԵՍՏ
ԺՆԱԼԻ ԶՄԻՌՈՆԻԱԻ 1780
ԵԻ ՀԱՆՔՈՒՑԱԼԻ
Ի ԿՕՐԻՑԱ
Ի 10 ՕՔՈՍՏՈՍԻ 1846

ՇիրիՄ ՊԵՏՐՈՍԻ ԵՈՒՍՈՒՓԵԱՆՑ:

Ի շէրժիսս հանգ
 շի հարժիշ զիժիշի
 շիշիշի աշարհս շարհս
 աշարի արհի հանարի
 աշարհսհիշի ի հանս
 իի հարհսսսսսսսսսս
 հիշի հանս ար իիի
 ցսս ի Բս ցսի 1852
 Աշարիշ 27:

Դսհարհս ծիարհս
 շարհ Ծհանիշս շար
 արհիշի աշարհսսսս
 ցսս ար հանգիսս
 ի արի 1855 Ծսսի 1:

Ռոռքեանի
 Անդրեաս
 Փափագեան
 Բարեջան տեսչի
 եւ
 քաղմարդիւն
 վարժապետի
 Ս. Մարտոսեան
 վարժարանի
 Զմիռնիոյ
 զոր ծաղկեցոյց
 զամս քսան եւ վեց
 Կանգնեցին
 զայս Մահարձան
 աշակերտք իւր
 շնորհապարտք
 ծնեալ ի 11 Ապրիլի 1806
 փոխեալ յաստեացս ի 6 Մարտի 1857:

Գամբարանիս յանձուկ ծոց
 Ննջէ ըզքուն արդարոյ,
 Պերճ խաչատուր Ղաղարեան
 Անդամ ազգիս պատուական:
 Պանծայ Բալու ի փառս իւր
 Առնս մեծի խանձարուր,
 Այլ առաւել Զմիւռին
 Ասպնջականըն նորին.
 Վաճառական մեծանուն
 Արդարասէր եւ արթուն
 Բարեպաշտօն երկիւղած,
 Գոյիւքըն չափ ողորմած.
 Զի ըզկալուածսն հոյակապ
 Եկեղեցւոյ թող ի կտակ:
 Որ մերձ ի մուտս արեւոյն
 Ընդ տեսչութեամբն ինքնուրոյն
 Ետ զարդարել զայս տաճար,
 Ի ծեփս ի ներկրս ճարտար:
 Այսպէս վառեալ արծարծուն
 Ոչ զհիմէնեան այլ զհողւոյն,
 Զահ իւղալից լուսափայլ
 Եւ յալեւոյթ իւր յեցեալ,
 Ի տիսն երբեակ քսան եւ հինգ
 Բարձին ի մէնջ զնա երկինք
 յամի Տեառն 1857

Հոկտեմբերի 29:

Ընդ շնորհակալութեամբ
 ինչ Կարգէ ցի յօգուտ
 ցար շնորհակալութեամբ
 Կէլ ինչ

Գրականութիւն

Տէր Մարգար Քահանայ

Միրզայեան վանանդեցոյ :

Գործով խորախմբոտ հայերէնագետ
 և քերթող յընթաց ամբողջ
 կենացն վարեալ զպաշտօն քարձ-
 րագոյն Գաստիրալի անարանին
 իսկիտարոն Կ. Պօլսոյ, և Մարտիան
 և Հոսիսիսեան վարժարանաց Զմիռ-
 նիոյ, և իբր քառեակ ամս սպասառո-
 րելով Ս. Սեդանոյն կոչեցաւ առ Աստուած
 ի 23 Փետրվարի 1861
 ի հասակին 58 ամաց :

Դմիտրի

Բրեկից Ե

Կնէն Էլ

Դմիտրի Էլ

Կնէն Էլ Կն

Գնէն Էլ Է 1869

Փետրվար 26 :

Գ Լ ՈՒՆ ՈՒԹ ԵՐ ՈՐԴ

Առաջնորդարան, ազգային վարչական կազմակերպութիւն եւ առաջնորդք:

Ա. Ազգային հիմնարկութեանց մէջ առաջին եւ կարեւոր տեղին կը բռնէ առաջնորդարանը: Ժողովրդեան նիւթական եւ բարոյական զարգացման կեդրոն մ'անհրաժեշտ է, ուր հասարակութեան գլուխն իւր ժողովրդեան ներկայացուցիչներուն հետ ի մի գալով՝ կարեւորն ու պիտանին խորհի, յառաջագիմութեան միջոցներ ծնանի եւ ժողովրդեան իրաւանց անխտիր վրէժխնդիր հանդիսանայ: Շնորհիւ առատաձեռն բարերարաց՝ ունի Զմիւռնիացին գեղեցիկ առաջնորդարան մը, եկեղեցւոյ պարտէզին արեւմտեան անկեան վրայ: Շէնքն է քարուկիր, կրկին յարկով. առաջին կամ գետնայարկն՝ որ գաւիթը կը ձեւացընէ, մարմարիոն քարերով յատակուած է. երկրորդ յարկը հանող սանդուխին առաջին դարձուածին վրայ կը գտնուի սրահ մը, դիւանատան կարեւոր բաժանումներով, իսկ երկրորդ յարկին վրայ կը տեսնուին ընդարձակ սրահ մը, կրկին ժողովատեղի, առաջնորդի սեպհական խուցը եւ կարեւոր բաժանումներ: Առաջնորդարանս շինուած է 1858ին (ինչպէս դրան ճակատը գրուած է ՌՅԷ = 1858), արդեամբ Բալուցի Ղազերեան խաչատուրի¹:

Հոս կը կատարուին եւ կը կարգադրուին Զմիւռնիոյ Հայոց կրօնական, քաղաքական, կրթական ու ազգային զանազան հաստատութիւններու վերաբերեալ գործերն ու ամէն խնդիրները²: Երեսուն քառասուն տարի յառաջ՝ երբ տակաւին «Սահմանադրութիւնը» գոյութիւն չունէր, ինչպէս ու-

¹ Տես նաեւ իւր շիրմին յիշատակարանը, էջ 104:

² Ազգային վարչական կազմակերպութեան նկատմամբ՝ ինչ ինչ գրաւոր տեղեկութիւններ մեզ հաղորդած է Տէր խաչատուր ԲՀ. Տէր Ղարդանեան:

րիշ տեղեր, նոյնպէս Զմիւռնիոյ հայ ժողովուրդը Ամիրաներու իշխանութեան ներքեւ՝ ըստ կամի կը կառավարուէր, որոնցմէ ոմանք իրենց բարուց քաղցրութեամբ լաւ անուն թողած են ժողովրդեան մէջ, իսկ ոմանք ալ իրենց բռնական միջոցներով ժողովրդեան վրայ բռնանալով՝ տխուր յիշատակներ թողուցած են: Սակայն այսօրս Սահմանադրութեան շնորհիւ՝ ամէն ազգային անհատ կերպով մը, ուղղակի կամ անուղղակի՝ կրնայ մասնակցիլ ազգային վարչական գործոց: Թէպէտեւ տասնեակ տարիներ յառաջ Զմիւռնիոյ մէջ եւս սահմանադրական եւ հակասահմանադրական կուսակցութիւնները բաւական իրենց դերը խաղացած են, բայց տարիներէ ի վեր մարած են այս մասին եղած կողմնակցութիւնները. այժմ Սահմանադրական օրինաց համեմատ կը կառավարուի ժողովուրդը:

Իւրաքանչիւր անհատ առ Ազգն պարտաւորութիւններ եւ իրաւունքներ ունի, նոյնպէս փոխադարձաբար Ազգն ալ՝ առ ազգայինս պարտաւորութիւններ եւ իրաւունքներ ունի. եւ այսպէս Ազգն ու ազգայինք, անհատն ամբողջին հետ կապուած է փոխադարձ պարտեօք: Ազգայնոց պարտականութիւնն է Ազգին նիւթական պիտոյիցն ու խնդրած ծառայութեանց՝ ըստ իւրեանց կարողութեան մասնակցիլ եւ գլխաւորաբար ըրած տնօրէնութեանց հնազանդիլ: Ազգին պարտականութիւնն է ազգայնոց բարոյական, մտաւորական եւ նիւթական պիտոյից հոգ տանիլ, ազգային հաստատութիւնները պայծառացընել, հասոյթներու զանազան աղբիւրներ ստեղծել եւ ծախքերն իմաստութեամբ մատակարարել. միով բանիւ ազգային յառաջագիմութեան անձանձիր աշխատիլ: Ազգը ներկայացընող եւ այս փոխադարձ պարտեաց կանոնաւոր կատարման իբր տեսուչ եւ մատակարար կարգեալ իշխանութիւնը կը կոչուի «Ազգային

Թեմերուն օրինաւոր քահանայ կարգել. ազգին մէջ ծագած կրօնական վէճերը քննելով ըստ եկեղեցական օրինաց խնդիրները լուծել եւ կարգադրել. նմանապէս քահանայի ձեռնադրութեան պէտք եղած հրամանը կը տրուի կրօնական ժողովէն, նոյնպէս իրեն կը վերաբերի քահանայից տեղափոխութիւնը, անոնց պաշտօն տալը, ժողովըրդեան եւ քահանայի մէջ ծագած խնդիրները կարգադրելը: Իւր որոշումները ճշդիւ կ'արձանագրուին՝ ատենապետի եւ ատենադպրի ստորագրութեամբ:

Դ. Քաղաքական ժողովը կը կազմուի Եօթն հոգիէ, ազգային գործոց եւ տէրութեան օրինաց տեղեակ աշխարհականներէ: Ժողովոյս անդամները կ'ընտրուին Ազգային ընդհանուր ժողովոյ մէջ՝ քուէից բացարձակ առաւելութեամբ՝ երկու տարին անգամ մը: Քաղաքական ժողովոյ պաշտօնն է՝ ազգային քաղաքական գործոց ընդհանուր տեսչութիւնը: Իւր պարտաւորութիւնն է ազգային բարեկարգութեանց եւ յառաջագիմութեան փոյթ տանիլ, իւր վերին հսկողութեան տակ գտնուող խորհրդոց կողմանէ մատուցուած ազգօգուտ առաջարկութիւնները քննել, անոնց կարեւորութեան հասու ըլլալէ ետքը՝ զանոնք հաստատել եւ կամ գործադրութեան արգելքները բառնալու ջանք ընել: Քաղաքական ժողովս՝ իրեն եկած գործքերը կը յանձնէ այն խորհրդոյ, որուն կը պատկանի գործքը եւ առանց անոր կարծեաց գործք մը գործադրել չի փութար: Քաղաքական ժողովը չի կրնար փոխել կամ լուծել ազգային խորհուրդներէն մին, քանի որ Սահմանադրութեան հիմնական սկզբանց հակառակ ընթացք մը չի տեսներ, հակառակ պարագային՝ առաջին անգամ նոյն խորհրդոց ատենապետէն բացատրութիւն կ'ուզէ, երկրորդ անգամն անոր գրով կ'ազդարարէ, իսկ երրորդին կը փոխէ անդամները, միայն թէ այս

մասին ունեցած պատճառները պիտի բացատրէ ընդհանուր ժողովոյ ներկայացրնելու երկամեայ տեղեկագրին մէջ: Ժողովս երբ իրեն եկած քաղաքական գործերու՝ կարեւոր խնդրոց լուծումն իր ձեռնհասութենէ վեր դատէ, կը դիմէ Ընդհ. Ժողովոյ:

Քաղաքական ժողովոյ կողմանէ կազմեալ ազգային խորհուրդք եւ Հոգաբարձութիւնն են Ուսումնական, Տնտեսական, Գատաատանական խորհուրդները եւ Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւնը:

Ե. Ուսումնական խորհուրդը կը բաղկանայ հինգ — եօթն աշխարհականներէ. խորհրդոյս պաշտօնն է ազգին ապագայ սերունդին դաստիարակութեան եւ կրթութեան ընդհանուր տեսչութիւնն, ուղղակի կամ անուղղակի թէ՛ տեղւոյն եւ թէ՛ շրջակայ թեմերու վարժարանաց խնամակալութիւնը. եւ ի մասնաւորի իւր պարտքն է վարժարանաց բարեկարգութեան վրայ հսկել, դպրոցի կացութիւնը բարւոքել եւ ապագան նախանձելի ընելու հոգ տանիլ. քաջ եւ հմուտ տեսուչ, ուսուցիչներ եւ վարժուհիներ կարգելու փոյթ ունենալ: Ուսումնական խորհուրդս վարժարանի ներքին տեսչին հետ խորհրդակցելով՝ ուսմանց դասագրքերը կ'որոշէ, տարեկան քննութիւնները կը կատարէ, ուսումնաւարտ աշակերտաց վկայական կու տայ: Իսկ կրօնի ուսմանց գրքերն ինչպէս նաեւ կրօնի դասատուները կ'ընտրէ Արօնական Ժողովը:

Զ. Տնտեսական խորհուրդը կը բաղկանայ հինգ — եօթն տնտեսագէտ աշխարհականներէ, որոնց պաշտօնն է ազգային բոլոր հաստատութեանց եւ կալուածոց, եւ անոնց ելեւմտից ընդհանուր տեսչութիւնը: Իւր պարտքն է հսկել ազգային կալուածոց անկորուստ պահպանութեան: Ազգային որ եւ իցէ ստացուածոց վաճառումը կամ գնումը չի կրնար տեղի ունենալ առանց տնտեսական խոր-

Հըրդոյ գիտութեան, քաղաքական ժողովոյ հաճութեան եւ նախագահին՝ Առաջնորդին՝ հաւանութեան: Տնտեսական խորհուրդն որ եւ իցէ նորոգութիւն կամ շինութիւն քաղաքականին հաճութեամբ կը կարգադրէ: Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան եւ եկեղեցապաններու վրայ աշաւութիւնը հսկողութիւն ընելով եւ անոնցմէ համար պահանջելով՝ կը ներկայացընէ Քաղաքական Ժողովոյ. միով բանիւ ազգային ելեւմտից պատասխանատուութիւնն իւր վրան է:

Է. Դատաստանական Ժողովը կը բաղկանայ հինգ անդամներէ, երկու կրօնական եւ երեք իրաւագէտ աշխարհականներէ, որոնք կ'ընտրուին Խառն Ժողովոյ (Քաղաքական եւ Արօնական) կողմանէ՝ քուէից առաւելութեամբ: Ժողովոյս պաշտօնն է ազգայնոց մէջ ծագած ամուսնական, ընտանեկան եւ կտակային խնդիրները քննել եւ լուծել: Եթէ պատահի այնպիսի խնդիր մը որ Դատաստանական Ժողովն իւր ձեռնհասութենէն վեր տեսնէ, այն ժամանակ ըստ որպիսութեան խնդրոյն՝ կամ քաղաքականին եւ կամ կրօնական Ժողովոյ կը յանձնէ: Եթէ դատաստանական խորհրդոյ մէջ վճռուած դատի մը դէմ բողոքուի, խնդիրը վերըստին կը քննուի՝ Քաղաքական կամ Արօնական Ժողովոյ մէջ՝ ըստ որպիսութեան խնդրոյն:

Ը. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւնը կը բաղկանայ հինգ կամ աւելի անդամներէ, որոնցմէ մին պիտի ըլլայ բժիշկ եւ զորոնք կ'ընտրէ Քաղաքական Ժողովը քուէից առաւելութեամբ: Հոգաբարձութեանս պաշտօնն է Հիւանդանոցի եւ անոր կալուածոց հոգատարութիւնն ու ելեւմտից խնամքը: Այս հաստատութիւնը չորս շրջանակի բաժնուած է, 1. աղքատ հիւանդներ դարմանել, 2. ծեր անկար աղքատները պատսպարել, 3. յիմարներն ու խելագարները խնամել եւ 4. թոշակաւոր հիւանդներ ընդունիլ: Հիւանդանոցի Հոգաբարձութիւնը՝ հաս-

տատութեանս տնտեսական մասին՝ Տնտեսական խորհրդոյ պատասխանատու է, եւ որոշեալ ժամանակին իւր ամէն գործողութեանց համարը տալու պարտական է:

Ասոնցմէ զատ կան Եկեղեցապաններ, որոնց պաշտօնն է եկեղեցւոյ բարեգարդութեանց վրայ հսկել, եկեղեցւոյ հասոյթները գանձել, կարեւոր ծախքերն ընել եւ ամսէ ամիս հաշուեկշիռն՝ աւելցած դրամով՝ Տնտեսականի յանձնել: Եկեղեցապանները կը բաղկանան երեք կամ հինգ վստահելի անձինքներէ, որոնք կ'ընտրուին Տնտեսական խորհրդոյ կողմանէ առանց քուէի, եւ որոնք կրնան պաշտօնավարել երեք կամ չորս տարի:

Թ. Ինչպէս վերը յիշեցինք՝ Ազգային վարչութեան եւ ազգային ժողովոյ նախագահն Առաջնորդն է. ժողովրդեան մը յառաջագիմութեան թեւ եւ թիկունք եղողն է իւր գլուխը: Ընդհանուր ազգին վստահութեան եւ յարգանացն արժանի անձ մը առաջնորդութեան պաշտօնին կոչելը՝ ժողովրդեան պատիւը բարձրացընել ըսել է: Այս ընտրութիւնը կը կատարուի ընդհանուր ժողովոյ մէջ, յորում կրօնական եւ քաղաքական խորհրդոյ անդամներն, ընտրելեաց վրայ իրենց կարծիքը յայտնելու իրաւունք ունին: Աւերջապէս ընդհանուր ժողովը գաղտնի քուէարկութեամբ եւ քուէից բացարձակ առաւելութեամբ կ'ընտրէ Առաջնորդն եւ ետքը ժողովականաց ստորագրութեամբ իւր տեղեկագիրը կը ղրկէ Պատրիարքարան եւ կը հաստատուի Առաջնորդն ըստ վաղեմի սովորութեան՝ Ապսերական հրովարտակով:

Առաջնորդն որ կրնայ վարդապետ կամ Եպիսկոպոս, Արքեպիսկոպոս ըլլալ, բովանդակ վիճակին հայոց վրայ ունի կրօնական իշխանութիւն. սակայն Առաջնորդն ինքնուրոյն ոչ ինչ կարող է գործել, այլ վերոյիշեալ ժողովներու խորհրդակցութեամբ կը կարգադրէ վիճակին գործերը, ըստ

Հետեւորդի իրեն եկած խնդիրները կը յանձնէ այս կամ այն ժողովոյ՝ քննութեան եւ որոշման։ Ուստի իւր իշխանութիւնը սահմանադրական է եւ Սահմանադրութեան գծած օրինաց համաձայն պիտի կառավարէ իւր հօտը։ Ի մասնաւորի իւր գլխաւոր պարտքն է իրեն յանձնուած հօտին, թեմերուն այցելել, եկեղեցեաց բարեկարգութեան, դպրոցներու յառաջադիմութեան, ժողովրդեան հանգստութեան վրայ հսկել, նիւթական եւ բարոյական բարգաւաճմանց անդուլ եւ աշաւուրջ խնամք ունենալ։ Առաջնորդին ծախքերը կը հոգայ ազգային արկղը, մասնաւոր ամսական մը վճարելով անոր։

Զմիւռնիոյ վիճակը չէ կրցած վայելել միշտ քաջ հովիւներու հայրական խնամքը. մատով կը ցուցուն մէկ երկու առաջնորդներ, որոնք ընդհանուրին սէրն ու համակրանքը վաստակած են։ Երբեմն ամիսներով դատարկ մնացած է առաջնորդական աթոռն, երբեմն տարիներով թեմն առաջնորդի երես տեսած չէ։ Ունեցած է ժամանակ ժամանակ այցելու հովիւներ եւ տեղապահներ, որոնք արդիւնք մը չեն ունեցած։ Առաջնորդաց կարգաւորեալ ցանկ մը անհնարին է յօրինել. հազիւ անցեալ դարուն վերջերը կը յիշուին մէկ երկու այցելու եպիսկոպոսներ եւ դարուս քառորդէն սկսեալ յաջորդաբար առաջնորդաց անուններու կը հանդիպինք։ Գերեզմանաքարերը կը ցուցնեն քանի մը քահանայից եւ վարդապետաց անուններն, որոնք Զմիւռնիոյ ժողովրդեան հետ ապրած են. ասոնց մէջ կը տեսնուի շիրիմ մը որ կը պատմէ թէ Յարութիւն եպիսկոպոս՝ Նուիրակ Սաղիմայ երկիցս եկած է Զմիւռնիա եւ 1793 հոս վախճանած (տես էջ 97)։

Սիւնեաց արքեպիսկոպոսն՝ Տէր Մարտիրոս 1800ին կու գայ Զմիւռնիա եւ տարի մը յետոյ կը դառնայ իւր տեղը¹։

¹ «Տէր Մարտիրոս» սրբազան արքեպիսկոպոս Սիւնիոյ Պատրիարքարանի հետեւին

1825ի միջոցները՝ Չմիւռնիա իբր թեմ եջմիածնի նկատուելով՝ եջմիածնի կողմանէ առաջնորդ կը կարգուի Ենովքեան Ստեփան Եպիսկոպոսը: Քիչ մը ետքը՝ Ռուսաց եւ Թուրքիոյ մէջ ծաղած պատերազմին պատճառաւ եւ քաղաքական բերմամբ, երբ Չմիւռնիա կ'անցնի Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան իրաւասութեան ներքեւ՝ Չմիւռնիոյ Առաջնորդ կը կարգուի Աղաւնի Ստեփան Եպիսկոպոս: Քանի մը տարի ետքն՝ իբր առաջնորդ կը դռնենք Երուսաղեմայ պատրիարքը՝ Գաբրիէլ Եպիսկոպոս (1830): Ասոր կը յաջորդէ Թադէոս, որ իւր առաջնորդական թեմերուն այցելութեան ելած ատեն կը վախճանի ի Սէօքէ (1837): Տարի մ'ետքն առաջնորդական աթոռը նստած կը դռնենք ՂԱօղոս Թադթադեան (1838): Թադթադեան 40 տարիի չափ Չմիւռնիոյ վիճակին առաջնորդութեան պաշտօնը կը կատարէ. 1839ին եջմիածին երթալով՝ Չմիւռնիոյ վիճակին Եպիսկոպոս ձեռնադրուած կը դառնայ իւր տեղը: Երկու տարի

նեաց, այր զգօն, զուարթամիտ եւ երեւելի, ծանօթ թագաւորաց եւ իշխանաց եւ նախարարաց Ռուսաց եւ Պարսից գոլով տեղեալ ի գեղջէն Տաթեւացի, որդի Միրզենց Տէր Յակոբ քահանայի, որ ի մանկական հասակի աստ ի սուրբ աթոռս Ստաթէի սնեալ եւ վարժեալ, յետոյ ի գալ աղայ Մահմատ խանին, ի 1245 թուին Հայոց, ընդ նախայիշեալ Յովակիմ սրբազան արքեպիսկոպոսին եւ ընդ Տաթեւու գիւղացւոցն գնաց ի Նախիջեւան, եւ անտի ի սուրբ աթոռն եջմիածնի. անտի եւս ընդ Տէր Յակոբ քահանային՝ հօրն իւրոյ, գնաց ի Չմիւռնին քաղաք ըստ որում բնակիչք երկրիս յառաջմէ անդ էին գնացեալ: Եւ կեցեալ անդանօր ամի մի եւ երկու ամիս. եւ զկնի մահուան հոգեւոյս Տէր Յակոբ քահանային սա վերադառնայ ի սուրբ աթոռն եջմիածին . . . :»

Շարակարգութիւն Եպիսկոպոսոց Սիւնեաց արարեալ ի միաբանից Տաթեւոյ Աննաց:

Ստեփանոս Օրբէլեան. հրտ. Կ. Ա. Շահնազարեան. Փարիզ 1859:

Ետքն Արմաշ եւ Գաղատիա կ'երթայ զանազան
 պաշտօններով: Սոյն միջոցին (1842 — 1845) Զմիւռ-
 նիոյ վրայ իբր առաջնորդ կը տեսնենք զՄատթէոս,
 որուն պատրիարքութեան կոչուելէն ետքը, ժո-
 ղովորդեան խնդրանք թագթագեան վերստին կը
 դառնայ Զմիւռնիա: Ութ տարի սահելէն անցնե-
 լէն ետքը՝ 1863ին Նոյեմ. մէջ պատրիարքութեան
 վիճակը կ'իյնայ թագթագեանի, սա պահելով
 իրեն Զմիւռնիոյ առաջնորդութեան իրաւունքը կը
 մեկնի Վ. Պոլիս եւ վեց տարւան չափ փոխ-առաջ-
 նորդներ կը ղըկէ իւր տեղն. ասոնց մէջ կը յիշուին
 Յակոբոս Վ. Չիլինկիրեան, Գէորգ Վ. Ա. Արմաշու-
 վանքէն եւ Վարապետ Վ. Ալէքսանեան՝ Վեսարացի:
 Թագթագեան վեց տարի պատրիարքութեան պաշ-
 տօնը կատարելէ ետքը՝ կը հրաժարի եւ կը դառնայ
 իւր սեպհական Աթոռ Զմիւռնիա, ուր կը վախ-
 ճանի 1872 Սեպտեմբեր 9ին¹: Թագթագեանի
 մահունէն ետքը Զմիւռնիոյ առաջնորդ կ'ընտրուի
 Խորէն Եպիսկ. Նարպէյ, որ իսկոյն կը հրաժարի
 այս պաշտօնէն (1873 Մարտ.): Մէկ տարւան հա-
 մար իբր տեղապահ Զմիւռնիոյ վիճակին կը դրուի
 Յ. Եպիսկոպոս Եդեսեան, Ամասիոյ Առաջնորդը,
 որ 1873 Դեկ. վերջերը դատարկ թողլով աթոռը
 կը մեկնի Վ. Պոլիս: 1877 Յունր. 19ին Մեւքիսե-
 դեկ Վարդ. Մուրատեանց կ'ընտրուի առաջնորդ
 Զմիւռնիոյ վիճակին: Առաջնորդական սոյն պաշ-
 տօնին կոչուելէն երկու տարի ետքը՝ Մուրատեանց
 Էջմիածին երթալով՝ Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի
 եւ կը դառնայ Զմիւռնիա (1879 ապր.) եւ մինչեւ
 1888 առաջնորդական պաշտօնը կատարելէ ետքը
 կը հրաժարի եւ թողլով Զմիւռնիան կը դառնայ
 Վ. Պոլիս: Մեւքիսեդեկի կը յաջորդէ Այվազեան,
 իբր Պատրիարքական փոխանորդ, որուն կը յաջորդէ

¹ Տեսնաւ իւր մահարձանին գրութիւնը՝ էջ 53—54.
 եւ Արշալոյս Արարատեանի 1872, Սեպտ. 23, թիւ 945:

Ներսէս Վրդ. Արսլանեան (1891): Մինչեւ 1898ի սկիզբները զԱրսլանեան կը գտնենք Զմիւռնիոյ առաջնորդական աթոռին վրայ. իրեն սոյն տարւոյ մէջ Վ. Պօլիս մեկնելէն ետքը, ուսկից պիտի մեկնէր Էջմիածին եպիսկոպոս ձեռնադրուելու, ժողովուրդը տօգոհ անոր պաշտօնավարութենէն՝ չուզեց որ Արսլանեան այլ եւս վերադառնայ Զմիւռնիա, որով առաջնորդական աթոռը մնաց դատարկ. իբր Տեղապահ Առաջնորդի կը տեսնենք Տէր Յովհաննէս Քահ. Մինասեանը, որ մինչեւ ցայսօրս կը գործէ սոյն տիտղոսով:

Մինչեւ ցայս վայր յիշուած առաջնորդներէն՝ ամէնէն աւելի գործունեայ կեանք ունեցած են Թադթադեան եւ Մուրատեանց, ասոնց ժամանակ հաստատուած են բարեգործական եւ կրթական հիմնարկութեանց շատերը. ժողովուրդը միշտ գոհ մնացած է ասոնցմէ, եւ այսօրս կը սպասէ այսպիսի գործունեայ Առաջնորդի մ'ընտրութեան:

Գ Լ ՈՒԽ Ի Ն Ն Ե Ր ՈՐ Դ

Ս. Մեսրոպեան վարժարան: Առաջին շէնքը, տեսուչները, վարժարանին յորելեանը, երկրորդ շէնքը, թանգարանը, նորաշէն վարժարանիս տեսուչները, գլխաւոր դասատուները, վերջին տարւոյ ուսմանց ծրագիրը:

Ա. Զմիւռնացի Հայք ի սկզբան անդ իրենց գաղթականութեան յափունս Յոնիական ծովու, այնչափ փոյթ եւ խնամք չեն ունեցած դպրոցներ կանգնելու, կամ լաւ եւս ըսենք՝ իրենց ապագայ սերունդը կրթելու: Օտար երկրի վրայ՝ նիւթական վիճակնին բարւոքելու, իրենց գոյութիւնը ապահովելու հետամուտ ըլլալով՝ կրթութեան ամենակարեւոր կէտը բարձի թողի ըրած էին. չենք կրնար զիրենք մեղադրել, ժամանակն անդամ անտարբեր էր կրթութեան: Ունէին անտարակոյս

եւ կը յանձնուին անոր հովանւոյն շէնքն ու մանկ-
տին 1799ին: Ա'անցնին տարիներ եւ Շնորհք
ամիրային ձեռնտուութեամբ՝ Տէր Յովհան Աա-
նանդեցին՝ փոքրիկ դպրոցիս մէջ մանկտուոյն
կրթութեան կը սկսի պարապիլ: Բայց տակաւին
մինչեւ ցայն վայր չկար ժողովրդեան մէջ ուսման
եւ կրթութեան գովելի բաղձանք մը. սակայն ժա-
մանակը փոխած էր քաղաքական դրութիւնն եւ
Եւրոպայի կացութիւնը. կրթութեան ջահն ամէն
կողմ լուսաւորութիւն կը սփռէր. Զմիւռնիոյ Հայք
այլ եւս անտարբեր չէին կրնար կենալ՝ ուսման եւ
կրթութեան նուիրական պարտուց մէջ: Ուստի
1825ի Մայիսի մէջ աւելի ընդարձակ նոր շէնք մը
կառուցանելու խորհուրդը կ'ունենան եւ գործի
սկսելով հնոյն տեղ կը կանգնեն բաւական ընդար-
ձակ շէնք մը, մի միայն Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ
եկամուտովն՝ Եփրեմ Աթողիկոսի օրով եւ
Զմիւռնիոյ Ենովքեան Ստեփանոս եպիսկոպոսի
առաջնորդութեան ժամանակ: Արժարանիս շի-
նութեան բարոյապէս եւ մեծապէս օգնած են՝
ժամանակին Անգղիոյ հիւպատոսարանին թար-
գման Պապօեան Գրիգոր աղա, եւ Էքիզեան Աւետիս
աղա, որոնց պաշտպանութեան եւ հսկողութեան
ներքեւ՝ տեղական կառավարութեան յարուցած
ինչ ինչ դժուարութիւններու դէմ դնելով, շէնքը
կ'աւարտի եւ հանդիսապէս կը բացուի: Առաջնոր-
դարանի դիւանատան մէջ նախկին վարժարանիս
շինութեան նկատմամբ դռնուած արձանագրու-
թիւններն հետեւեալներն են.

“Ս. Մեսրոպեան վարժարան Հայոց
Զմիւռնիոյ: Հին յիշատակ Ապրօեանց
տոհմի, մինչեւ ցարդ աւանդութեամբ

իմացեալ: Նորն կառուցեալ ի 1825ի վե-
րայ գետնոյ հնոյն արդեամբք Ս. Եկե-
ղեցւոյ. ունի յիշատակարան ի ճակատ
Դրան վերին ուսումնարանին. որ է

Դպրատունս այս ի հիմանց նորոգ
կառուցաւ արդեամբք եւ ծախիւք Ս. Ստե-
փանոս Եկեղեցւոյս Զմիւռնիոյ, Տիրա-
պահ քաղաքիս, ի վարժումն օրհնեալ Ագ-
գիս դեռաքոյս մանկանց: Յամի Տեսուն
1825, Նոյեմբեր 15:,,

Բ. Վարժարանիս շինութեամբ նոր դարա-
գլուխ կը սկսի Զմիւռնիոյ Հայոց համար. ապագայ
սերունդին կրթութեան վայրն այլ եւս՝ ապահով-
ուած էր, կրթութեան լուսոյ կայծերը շատերու
սրտերուն մէջ տեղի գտած էին, զանոնք արծարծող
պէտք էր: Նորաշէն դպրոցիս առաջին ուսուցիչը
կ'ըլլայ վերոյիշեալ Տէր Յովհան Վանանդեցին,
որ կը սերմանէ քաջութեամբ մանկտւոյն սրտին մէջ՝
ուսման նախնական սերմը, իրեն օգնական ունենա-
լով Տէր Գալուստ քահանան: Վանանդեցի եօթն
ութ տարի կը վարէ այս պաշտօնը, իւր ժամանակը
վարժարանը մեծ անուն կ'ունենայ ի մասնաւորի
հայկաբանութեան եւ կրօնագիտութեան նիւթե-
րուն մէջ: Իրեն կը յաջորդէ Անդրէաս Վարժապետ
Փափազեան (1831): Ասիկա Եւրոպա՝ ի մասնաւորի
Իտալիա ըրած ճանապարհորդութեամբ կրթու-
թեան փորձառու, հայերէն եւ իտալերէն լեզու-
ներու քաջ տեղեակ, վարժարանին գլուխն անց-
նելէ ետքը կարճ ժամանակուան մէջ կարեւոր
բարեկարգութիւններ եւ ուսումնական այլեւայլ
փոփոխութիւններ կը խօթէ դպրոցը: Առաջին ան-

գամ իտալերէն, տաճկերէն եւ յունարէն լեզուները
կ'աւանդուին մանկանց. նոյն տարիները Ղուկաս
Գ. Պալդաղարեան՝ Տրիեստ ըրած ուղեւորութեան

ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՆԱՆԴԵՑԻ. ծն. 1772, † 1840:

առթիւ, հոն գտնուող Եղևուժեան Պետրոս աղայի
կ'առաջարկէ որ իւր ծախիւք Մեսրոպեան ազգային
վարժարանին մէջ գաղղիերէն լեզուի դասատու մը
դնէ: Նոյն վեհանձն բարերարը յանձն կ'առնու

ՌՈՒԲԷՆ ԱՆԴՐԵԱՍ Յ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ
 ծնեալ է Կ.Պոլիս 1806, Ապրիլ 11, † է Զմ. 1857,
 Մարտ 6:

այս առաջարկութիւնը եւ միանգամայն 40.000
ֆիորին կը կտակէ ազգային արկեղ, նոյն գում-
արով անշարժ ստացուածք գնելու եւ եկամու-

ՊՕՂՈՍ ՊԷՅ ԵՈՒՍՈՒՓԵԱՆ ՓՈԽԱՐԷԱՅ ԵԳԻՊՏՈՍԻ
(† 1843):

տովը գաղղիերէն եւ անգղիերէն լեզուաց դասա-
տուներու ամսականը վճարելու համար: Պալդա-
զարեան Տրիեստէ դառնալէն ետքը՝ իսկոյն հե-
տամուտ կ'ը լլայ վարժարանին գաղղիերէնի ուսու-
ցիչ մը հոգալու: Առաջին անգամ վարժարանի

մը մէջ նոր լեզու, նոր ուսմունք խոթելը բնական-
 նապէս ի կողմն եւ յընդդէմն կողմնակցութիւն-
 ներու կը հանդիպի: Մասնաւորապէս ժամանակին
 Առաջնորդը՝ Գաբրիէլ Եպիսկոպոս, որ միանգա-
 մայն Երուսաղեմայ պատրիարք էր, ամենայն ճիգ
 կը թափէ որ այս օտար լեզուն վարժարանին մէջ
 չմուծուի՝ ի ժամու եւ ի տարածամու քարոզելով,
 որ գաղղիերէն անհաւատութիւն, Աղտէռ ըսել է:
 Սակայն այս լեզուին կողմնակիցներն քանի մ'ամիս
 ընդդիմութիւն կրեւէ ետքը՝ կը յաջողին գաղղիացի
 ուսուցիչ մը հաստատել վարժարանին մէջ, քիչ
 մ'ետքը կը սկսի նաեւ անգղիերէն լեզուի ուսումն,
 որուն ձեռնտու կ'ըլլայ նաեւ Երուսուֆեան Պո-
 ղոս Պէյ:

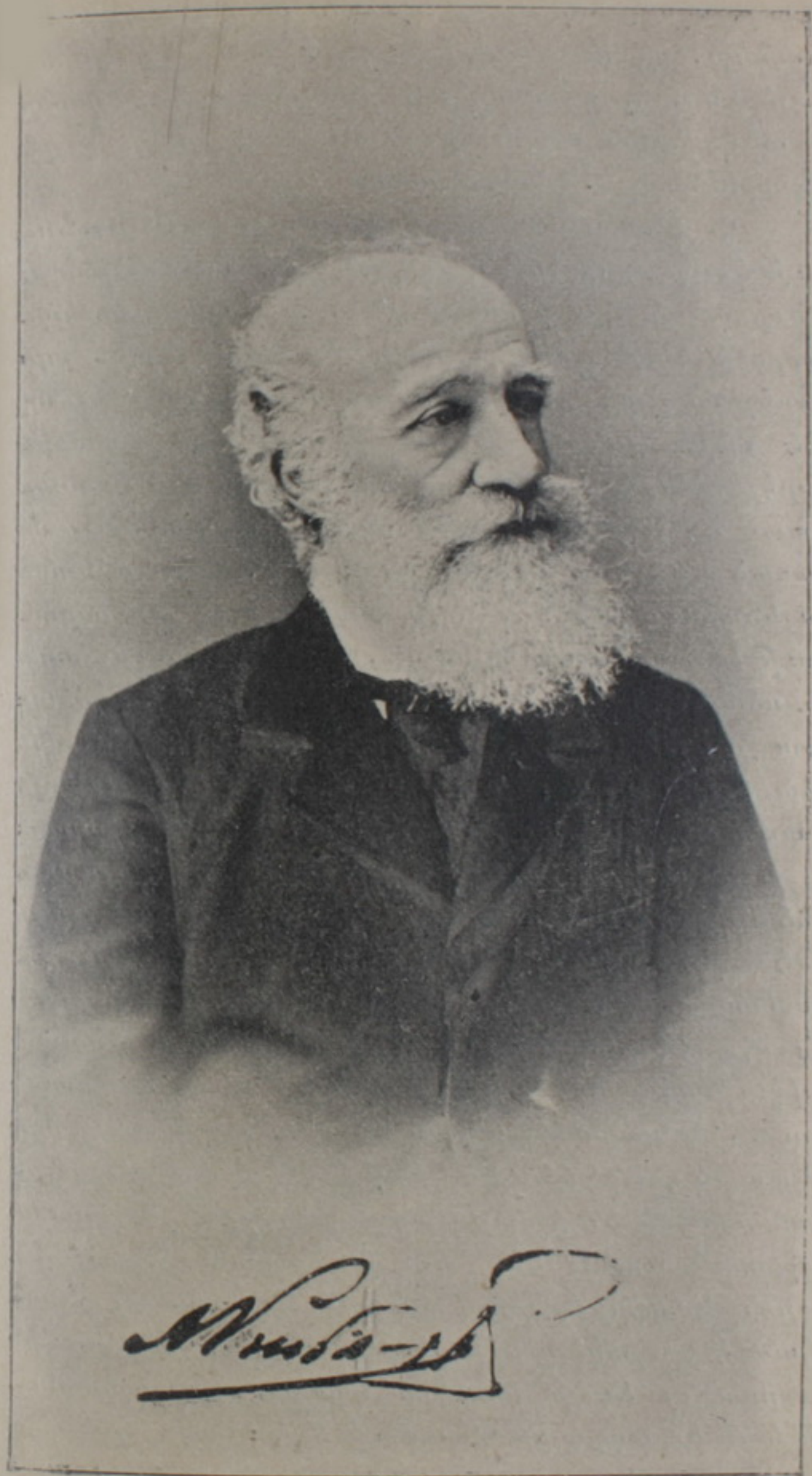
Վարժարանիս այսպիսի յառաջագիմական
 քայլեր առած ժամանակ՝ Անդրէաս Վարժապետի
 կ'ընկերանայ Տէր Մարգար քահանայ, Տէր Յով-
 հան Վանանդեցւոյ որդին: Մեսրոպեան Վարժա-
 րանի ամենափայլուն եւ ոսկի տարիները կ'ըլլան
 1831—1845ի միջոցները: Մեծ անուն եւ համբաւ
 կը հանէ վարժարանս. օտար լեզուաւ թատրներ
 կը ներկայացուին. հեռաւոր վայրերէ անգամ
 աշակերտներ կը յաճախեն հոս՝ ուսմունք սորվելու,
 եւ վարժարանէս ելած աշակերտները մեծամեծ
 պաշտօններու հասնելով՝ ազգը խնդութեամբ կը
 լեցուի:

Սակայն դժբաղդաբար այս նախանձելի ըն-
 թացքն երկայն չի տեւեր. 1845ին պատահած
 հրդեհը՝ հարուած մը կու տայ վարժարանիս, որով
 տարի մը գրեթէ ուսմանց ընթացքը կը դադրի:
 Ժամանակին Առաջնորդին՝ Թագթագեանին՝ ամէն
 ճիգ թափելով՝ վերստին կը բացուի վարժարանս
 եւ իւր սովորական ընթացքը կը սկսի: Քանի մը
 տարիէն ետքը Պոլսեցի բաղմաշխատ եւ բաղմար-
 դիւն Անդրէաս Վարժապետը կը հրաժարի իւր
 պաշտօնէն (1856 ապր. 6), հոգաբարձութեան

Հետ չկարենալով համաձայնիլ: Իւր սիրական վարժարանին սեամքէն դուրս ապրիլ շէր կրնար Անդրէաս եւ իրօք տարի մը յետոյ կը կնքէ իւր արդիւնալից կեանքը 1857 Մարտ. 6: Իւր մահուանէն չորս տարի ետքը կը վախճանի նաեւ իրեն ընկերակից եւ աշխատակից՝ Տէր Մարգար քահանան¹ (1861): Անդրէասի երախտագէտ աշակերտներն՝ իրենց վարժապետին վերջին յիշատակ մը թողլու համար՝ առաջնորդութեամբ Գարեգին Բաբաղեանի, հանգանակութիւն մ'ընելով կը կանգնեն գեղեցիկ շիրիմ մը, Եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ (տես երես 103): Մեսրոպ Նուպարեան, իւր աշակերտներէն մին՝ «Իմ մանկական յիշատակներս» վերնագրով՝ Արեւելեան Մամլոյ մէջ հրատարակած յօդուածներով լաւ կը ստորագրէ Անդրէասի վարքն ու բարքը եւ նոյն ժամանակի դպրոցական կեանքը: Զմիւռնիոյ Հայոց մէջ անջինջ դրոշմուած է Անդրէասի անունը եւ Մեսրոպեան Արժարանը պանծալով պիտի պատմէ յաջորդաց իւր ոսկեգրեան բազմարդիւն վարժապետին յիշատակը:

Այս բարեյիշատակ դաստիարակներուն կենդանութեան վերջին տարիներուն մէջ՝ արդէն ներքին գոտութիւն եւ հակառակութիւն սպրդած մտած էր ժողովրդեան մէջ: Նոր տնօրէններ եւ նոր հոգաբարձութիւններ իրարու կը յաջորդեն. մէկուն շինածը միւսը կ'աւրէ եւ վարժարանս ալ կաղն ի կաղն յառաջ երթալու ընթացքին մէջ կը մտնէ: Այս ժամանակներն տեսչութեան պաշտօնին կոչուած կը տեսնենք Մ. Աղաբէգեան, Տէպէճեան, Զէնճիրճեան, Առաքելեան, Գուրգէնեան, որոնք փոփոխակի մինչեւ 1866 կը գործեն վարժարանիս մէջ: Սոյն թուականին գործունէութեան մէջ կը գտնենք Ստեփան Էֆ. Ոսկան, որ իւր ունեցած հմտութեամբ, ի մասնաւորի քաջ գաղղիերէնա-

¹ Տես իւր շիրիմն երես 105:

ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ:

գէտ ըլլալովը նոր մղում մը կու տայ դպրոցին եւ ուսմանց, ի մասնաւորի գաղղիերէն լեզուի եւ հայերէն աշխարհաբարի: Ոսկանեանի այս պաշտօնը կը տեւէ երկու տարի միայն եւ իրեն կը յաջորդէ Մատթէոս Էֆ. Մամուրեան:

Գ. Մամուրեան իւր երկարժամանակեայ տեսչութեամբ բաւական ազդեցիկ դիրք մ'ունեցած է Մեսրոպեան Վարժարանի մէջ. իւր օրովը կը կատարուի վարժարանիս առաջին Յոբելեանը. այս Յոբելեանը՝ որ 1825ին կառուցուած շէնքին եւ ոչ թէ անկէ յառաջ յիշատակուած վարժարանին յոբելեանն էր, մեծ փառաւորութեամբ կատարուած է: Սոյն Հանդիսին աւելի շքեղութիւն մը տուած են Արժ. Տէր Եղիշէ Վարդ. Գաղանձեանի ատենախօսութիւնը, նոյն տարիներու հայկաբանութեան դասատու Մեծ. Ս. Պալապանեանի ճառը եւ տնօրէնին (Մամուրեանի) ատենաբանութիւնը: Հոս յառաջ կը բերենք Ս. Պալապանեանի ճառին միայն այս մասը, յորում կրնանք տեսնել նոյն ժամանակն եղած դասերու ընթացքն ու կարգը:

“Արդ կարգք եւ օրէնք եւ հրահանգք ուսմանց վարժարանիս են, աշակերտք թուով գրեթէ 300 բաժանեալ են ի քառեակ կարգս ուսումնարանաց. յորոց մին անուանեալն Ծաղկոց հրահանգէ զնորեկ մանկտին ի վարժս հայացի ակթութայից եւ ի գիր: Յերից կարգաց աստի առաջինն Նախակրթարան անուանեալ ի Ծաղկոցէ ընդունի զմանկունս եւ հրահանգէ զնոսա յընթերցանութիւն եւ ի վայելչագրութիւն եւ ի սկզբունս աշխարհագրութեան եւ թուագիտութեան եւ այլն: Աարգն երկրորդ Միջակ անուանեալ հրահանգէ զաշակերտս ի մարդս մաքուր աշխարհիկ բարբառոյ եւ ի տարերս գրաբառ քերականութեան եւ աղգային Պատմութեան:

Աարգն երրորդ բարձրագոյն անուանեալ պարունակէ քառեակ դասարանս, յորոց առաջինն եւ

երկրորդ հրահանգին յառաջին մասն գրաբառ քերականութեան, երրորդն ի Համաձայնութեան, իսկ չորրորդն պարապի ի կրթութիւնս հռետորական շարագրութեանց եւ բարձր թարգմանութեանց եւ ճաշակի հայացի ոճոյ հանդերձ ուսմամբ նախնեաց ընտիր մատենագրութեանց: Ուսումն կրօնի եւ պատմութեան եւ աշխարհագրութեան եւ թուագիտութեան եւ եկեղեցական եւ ազգային երգոց աւանդի ըստ կարգի եւ աստիճանի դասարանաց: Նոյնպէս հրահանգին աշակերտք ի վարժս բնագիտութեան, տոմարակալութեան, գաղղիերէն, անգղիերէն եւ տաճկերէն լեզուաց: Տումարք օրագրութեանց են ի ձեռս իւրաքանչիւր դասատուաց, յորս նշանակին ընթացք ուսմանց եւ վարուց աշակերտաց ի քաջալերութիւն նոցա կամ ի պատիժ: Տնօրէն մի եւ կառավարիչ մի եւ տասնեքին դասատուք եւ երկու տնտեսք կան ի պաշտամունսն: Անոնաւորեալ են ժամակարգութիւնք դասարանաց եւ արձակմանց ի հնչումն զանգակի: — Յաւուրս սուրբ Զատիկի եւ սուրբ Ծննդեան աշակերտ ընդ հսկողութեամբ ներքին վարժապետաց մատչին ի սուրբ Հաղորդութիւնն: Փակ է վարժարանս յաւուրս խաչանիչ տօնից, նոյնպէս ի նախընթաց աւուրս ինչ սուրբ Զատիկի եւ սուրբ Ծննդեան եւ բարեկենդանի. ունի եւ հանգիստ ամառնային աւուրս քառասուն: — Այս են ահա կարգք եւ օրէնք եւ հրահանգք գիտութեանց եւ լեզուաց վարժարանիս ի վերջնում աւուր ամի առաջին Յոբելինիս¹:

Սոյն տեղեկագրէն՝ վարժարանիս ասկէ քսաներեք տարի յառաջունեցած ընթացքին վրայ կրնանք գաղափար մը կազմել. կը մնայ ըսել, թէ մինչեւ 1876 վարժարանս յաճախող մանկտին գրեթէ ամէնքն ալ ձրի էին: Արթասէր բարերարաց

¹ Արշալոյս Արարատեան 1875, 13 Գեկտ. թիւ 1029:

նուէրներովն եւ ազգային արկղը կը հոգար դպրոցի ծախքը: 1877ին Ուսումնական եւ Տնտեսական խորհուրդը դպրոցական թոշակ կը կապէ աշակերտաց վրայ. հետաքրքրութեան համար կը դնենք թոշակի ցուցակը՝ որոշուած նոյն տարւոյ մէջ:

Ուսումնարան 3 կարգ: Ա. կարգէն 21 մէծիտ, Բ. կարգէն 14 մէծիտ, Գ. կարգէն 7 մէծիտ պիտի առնուի:

Պատրաստարան 3 կարգ: Ա. կարգէն 15 մէծիտ, Բ. կարգէն 10 մէծիտ, Գ. կարգէն 5 մէծիտ պիտի առնուի:

Նախակրթարան 3 կարգ: Ա. կարգէն 12 մէծիտ, Բ. կարգէն 8 մէծիտ, Գ. կարգէն 4 մէծիտ պիտի առնուի:

Ծաղկոց 2 կարգ: Ա. կարգէն 6 մէծիտ, Բ. կարգէն 4 մէծիտ պիտի առնուի: Վերոյիշեալ թուականէն տարի մ'ետքը (1878) Մամուրեան տեսչութեան պաշտօնէն կը հրաժարի եւ իրեն տեղ կ'անցնի Համբարձում Էֆ. Իփէքճեան, Շահնազարեան Վարժարանի նախկին տեսուչներէն մին: Երկու տարիէն՝ դարձեալ զՄամուրեան կը տեսնենք վարժարանին սեմոց վրայ:

Գ. Վարժարանս տեսած էր 61 տարւոյ շրջաններ, իւր ծառայութիւնը մատուցած եւ յոգնած. չէնքն այլ եւս անյարմար կու գար առողջապահական սկզբանց եւ մանկուոյն զարգացման: Ամէնուն աչքն առատաձեռն բարերարաց վրայ դարձած, մեծամեծ յոյսերով կը սպասէր սոյն կարօտութեան լրման: Հասաւ օրն, ազգին այս բաղձանքն ալ իրականացաւ. Յովհաննէս Էֆ. Սպարթալեան տեսնելով վարժարանին վիճակը, իւր սովորական ազգասիրական առատաձեռնութեամբ նոր չէնք մը կառուցանելու համար երկընցուց իւր լեցուն ձեռքը ազգին: 1886 Փետր. 5ին հին չէնքին տեղ նորին հիմերը դրուեցան եւ նոյն տարւոյ Նոյեմբեր ամսոյ 30ին աւարտելով, բաց-

Ճան Հանդէսը կատարուեցաւ շքեղապէս: Հանդէսիս
աւելի շքեղութիւն մը տուած են Յովհաննէս
Սպարթալեանի ատենախօսութիւնը, Մելքիսեդեկ

ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԺԱԿԱՏՆ:

Մուրատեանց Առաջնորդի ատենաբանութիւնն,
Վիեննայի Մխիթարեանց միաբան Վ. Հ. Ամբրո-
սիոս Վ. Քիւբէլեանի ճառը եւ Մամուրեանի

խօսքը¹ : Առաջնորդարանի Դիւանատան մէջ գրտնուած արձանագրութեանց մատեանը՝ վարժարանիս շինութիւնը կը պատմէ հետեւեալ տողերով .

“Ասեմաշուք Յովհաննէս Էֆէնտի Սպարթալեան հաճութեամբ Ազգին, ի հիմանց քակեալ զվերոյիշեալ վարժարանս Ս. Մեսրոպեան, իւրով ծախիւք վերաշինեաց զայժմեան նոր վարժարանս Ս. Մեսրոպեան առաւել ընդարձակ եւ առաւել հոյակապ ի մշտնջենաւոր վայելումն Ազգիս Հայոց : Հանդէս օրհնութեան եւ բացման նոր վարժարանիս շքեղապէս կատարեցաւ ի Աիւրակէի 30 նոյեմբերի 1886 ամին : Ի ճակատ աւագ դրան վարժարանիս կայ յիշատակարանն, որ է .

Զայս վարժարանս Ս. Մեսրոպեան ի հիմանց վերաշինեաց Օհաննէս Էֆէնտի Սպարթալեան, ի գահակալութեան օգոստափառ կայսեր Սուլթան Ապտիւլ-Համիտ Խանի, ի կուսակալութեան Հալիւլ Րիֆատ Փաշայի եւ յառաջնորդութեան Տ. Մելքիսեդէկ Արքեպիսկոպոսի Մուրատեանց Զմիւռնիա 30 նոյեմբեր 1886 :”

Նորաշէն վարժարանս ժամանակիս եւ առողջապահական օրինաց պահանջածներն ամէնն ալ ունի : Արկնայարկ ու քարաշէն, չորս կողմը բաց՝ պարտէզով շրջապատուած, լայն ու բարձր պատուհաններով լուսաւորուած : Վարի յարկին վրայ դիմացէ դիմաց բաժնուած են վեց խուցեր՝ դասարաններու յատկացուած, դրան դիմացը ուրիշ խուց մը Թանգարանի որոշուած, որով վարի յարկը կ'ունենայ եօթն խուց եւ երկայն եւ բաւական լայն գաւիթ մը՝ յատակը մարմարիոն քարով հարթուած : Գաւթիս աջ ու ձախ կողմերն եւ գրեթէ միջավայրն հաստատուած են վերնայարկը հանող՝ կրկին դարձուածով աստիճանները : Երկրորդ յարկս կազ-

¹ Տես այս ատենախօսութիւնները Արեւելեան Մամլոյ մէջ . 1886 նոյեմբեր եւ Դեկտեմբեր ամիսներն :

մուած է երկայն սրահէ մը եւ ասոր աջ ու ձախը՝
դիմացէ դիմաց բաժնուած ութը խուցերէ։ Թան-
դարանի մէջ՝ դրան դիմացը կախուած է Յովհաննէս
Սպարթալեանի իւղաներկ պատկերը՝ մեծ եւ սի-
րուն շրջանակով. իսկ աջ ու ձախ պատերուն կից
դէպ ի վեր կանգնուած են պահարաններ, որոնց
մէջ շարուած են բաւական թուով կարեւոր գրեանց
հատորներ։ Այս գրքերը նուիրուած են այլ եւ
այլ ժամանակ՝ զանազան անձիքներէ. կայ 477
կտոր հայերէն, 800 գաղղ., 155 իտալերէն,
88 անգղիերէն, 45 տաճկերէն, 35 յունարէն եւ
29 ռուսերէն գրքեր իրենց հատորներով։ Բաց
ասոնցմէ առանձին դարան մը յատկացուած է
վարժարանի մանկանց համար, որուն մէջ կայ
100 կտորէ աւելի հայերէն գիրք։

Ունի Վիեննայի մեծ երկրագունդը եւ զա-
նազան աշխարհացոյց տախտակներ, որոնց մէջ նշա-
նաւոր է իւր հնութեամբն 1695ին Ամստերդամ
տպուած հայերէն՝ արեւելեան եւ արեւմտեան
կիսագունդները ներկայացընող տախտակը, շուրջը
աստղաբաշխական եւ դիցաբանական պատկերնե-
րով։ Տախտակիս միջավայրն գրուած է իւր յիշա-
տակարանն հետեւեալ կերպով.

Նորոգ քանդակ գեղեցկավէպ Հանրազան
փոխաբերեաց Թօմայեան որդ Բստ Վանան-
դեան.

Փորագրութիւն յոյժ ցանկալի,
ի ձեռն Եղբարց Հարազատի,
Ադրիանու Ըսկօն Բէկի,
Եւ Պետրոսի Քաջավարժի,
Ընդ Ղուկասու Հմտաւորի,
Երկամբք բազմօք յայտածողի,
Եղբօր որդի իմ Անդրանկի,
Պահեսցէ Էն յիւրում ծոցի։

ՅԱմստերտամ

1695։

Hadrianus et Petrus
 Damianus Schonbeek
 Fratres, Faciebant
 Amstelodami
 MDCXCV.

Թանգարանիս նուիրատուներուն մէջ նշա-
 նաւոր են Գրիգոր Կոստանեան, Գր. Աբէլ Գու-
 լասբեանց, Շարլօ Նուպարեան, Կ. Վրդ. Շահնա-
 ղարեան, Տր. Չայեան, Տ. Կիւլգատրն Շահումեան:
 Թանգարանէս զատ՝ երկրորդ յարկի սենեակներէն
 միոյն մէջ կը պահուին բնագիտական այլ եւ այլ
 գործիքներ, որոնք բնագիտութեան ուսմանց փոր-
 ձերու կը ծառայեն՝ նուիրուած կրթասէր անձինք-
 ներէ, ինչպէս Գալուստ Գ. Կոստանեանէ եւ ու-
 րիշներէ:

Ե. Շքեղաշէն վարժարանիս մէջ առաջին
 անգամ իբր տեսուչ կը գտնենք ՂՄամուրեան որ
 երկու տարիէն յետոյ (1889) կը թողու իւր պաշ-
 տօնը Ռուսահայ՝ Աղեքսանդրոպոլսեցի Յ. Տէր-
 միրաքեանի, քանի մը տարի ետքը ասոր ալ յա-
 ջորդած կը տեսնենք Պուրսացի Գէորգ Տէր Բար-
 թուղէմսեան (1894) եւ յետոյ Խաչիկ Գաղաղեան
 (1896), որ յաջորդ տարին 1897 Փետ. 15 կը
 հրաժարի իւր պաշտօնէն եւ նոյն տարւոյ Մարտին
 կ'ընտրուի Պ. Մկրտիչ Սարեան: Սարեան՝ տարի մը
 հազիւ իւր այս պաշտօնը կատարելէ յետոյ կը
 ստիպուի իւր հրաժարականը տալ եւ քաշուիլ
 դպրոցական ասպարէզէն:

Ազգային Ուսումնական Խորհուրդը՝ 1898
 —1899 դպրոցական տարւոյս, Ս. Մեսրոպեան
 եւ Ս. Հռիփսիմեան վարժարանաց տեսութիւնն
 իրարմէ բաժնելով՝ առաջնոյն վրայ իբր Տեսուչ կը
 կարգէ զԹովմաս Սիմոն Պոյաճեան, իսկ երկրորդին
 վրայ զԿ. Պալապան: Թովմաս Ս. Պոյաճեան՝ բնիկ
 Էօտէմիշցի՝ իւր նախնական ուսմունքն Ս. Մես-
 րոպեան վարժարանին մէջ ընդունած եւ ապա

երեք տարի Թուլուզի եւ երկու տարի Սէն Ալուի
Համալսարանաց մէջ կատարելագործած է սորվածը :
Քսան ու չորս տարւան աշխոյժ երիտասարդ մ'է .
իւր կոխած պաշտօնին մէջ եթէ յարատեւութիւն
գտնէ թէ Ուսումնական Խորհրդոց կողմանէ եւ
թէ իւր կողմանէն, ունեցած գիտութեան վրայ
փորձառութիւնն ալ աւելնալով, իւր գործունէութեամբ
ապագային Ս. Մեսրոպեան Վարժարանը
կրնայ գեղեցիկ արդիւնքներ յառաջ բերել :

Չենք խօսիր հոս իւրաքանչիւր տեսչի ունե-
ցած առաւելութեան կամ թերի կողմերուն վրայ .
այս միայն կ'աւելցընենք, թէ որոշ եւ հաստա-
տուն ուսմանց ծրագրի պակասութեան պատճա-
ռաւ տեսուչներու ստէպ ստէպ փոփոխութեամբ
վարժարանս չէ ունեցած այն բաղձալի յառաջա-
դիմական արդիւնքը, զոր պէտք էր ունենալ, եւ
այս Զմիւռնացւոց կողմնակցական ոգւոյն՝ ըստ
մասին իրենց անտարբերութենէն եւ ըստ մասին
եկամտից անձուկ կամ գէշ մատակարարութենէն
յառաջ եկած հետեւութիւնն է :

Տեսուչներէ զատ վարժարանս ունեցած է
բաղմաթիւ դասատուներ, որոնցմէ ոմանք շատ
կարճ ժամանակ կրցած են վարել իրենց յան-
ձնուած պաշտօնը . աւելի յարատեւ եւ գործունեայ
կեանք ունեցած են Ստեփան Չաքրեան, Բարսեղ
Գ. Բարսեղեան, Սարգիս Այմէլիքեան, Աւետիս
Տիվրիկեան, Գառնիկ Սարաֆեան, որոնցմէ ոմանք
տասը, տասնըհինգ, քսան եւ աւելի տարիներ գոր-
ծած են եւ կը գործեն տակաւին վարժարանիս մէջ :

Վերջին տարւոյ (1898) շրջանին մէջ վար-
ժարանս ունէր տասնուվեց դասախօս եւ 300 աշա-
կերտ : Աշակերտներէն ոմանք թոշակաւոր են,
ոմանք միայն գրքերն ու կարեւորներ կը վճարեն,
իսկ ոմանք ալ բոլորովին ձրի՝ որոնց գրքերուն եւն
ծախքը կը հոգայ վարժարանը : Աշակերտաց թիւն
բնական է միշտ նոյն չէ եղած . իւր փայլուն ժա-

մանակը 400 աշակերտ ունեցած է կը պատմուի, 1876ին՝ 250: 1879ին՝ 252: 1890ին՝ 250 աշակերտ կը գտնենք տեղեկագրութեանց մէջ: Աշակերտք կը բաժնուին բարձր եւ ստորին դասարաններու. իւրաքանչիւրին ուսմանց եւ վերջին տարւոյ աւանդուած գիտութեանց վրայ որոշ տեղեկութիւն մ'ունենալու համար՝ կը դնենք 1897—1898 տարւոյ ուսմանց ծրագիրը, զոր տես էջ 135:

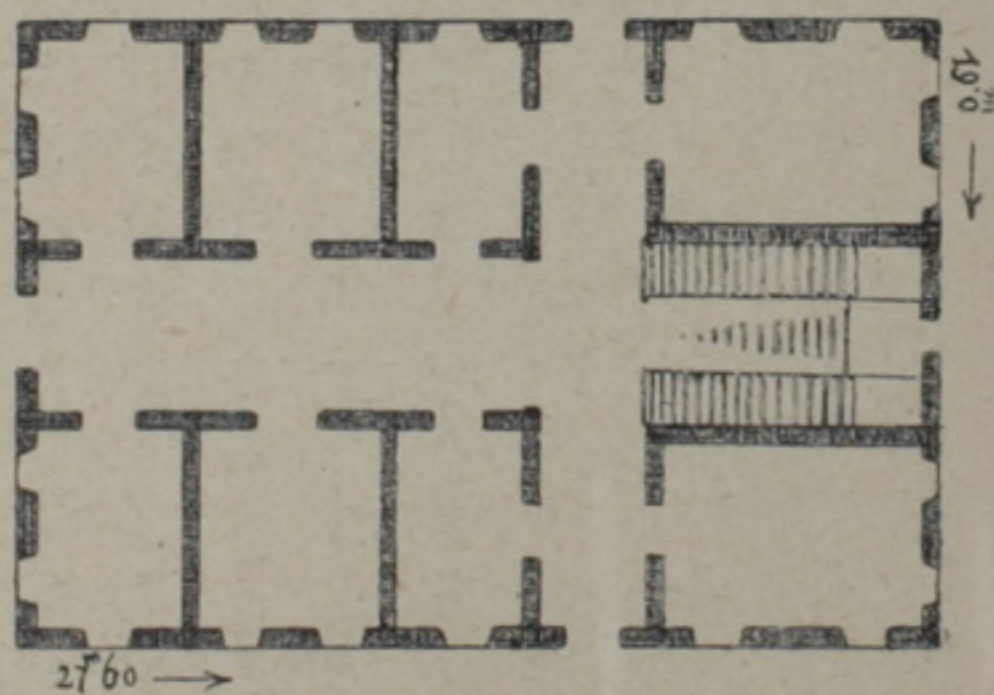
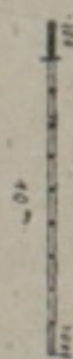
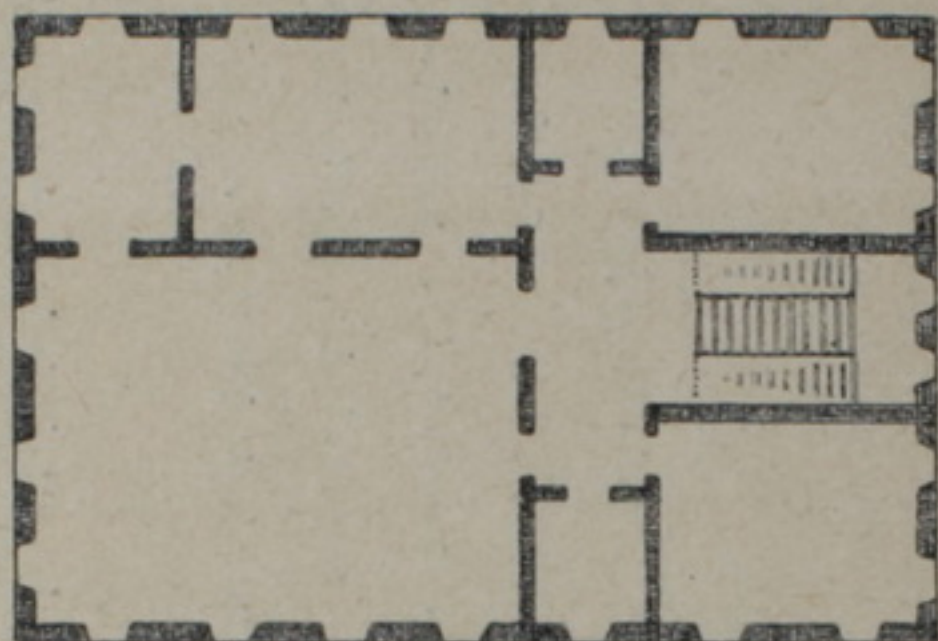
Գ Լ ՈՒՆ Տ Ա Ս Ն Ե Ր ՈՐ Դ

Ս. Հռիփսիմեան վարժարան: Առաջին, երկրորդ եւ երրորդ անգամ կառուցուած շէնքը. վերջին տարւոյ ուսմանց ծրագիրը:

Ա. Մինչդեռ Մեսրոպեան վարժարանն ոսկի շրջաններ կը բոլորէր եւ մանկտին ուսման ճաշակն առած կը դիմէր դէպ ի յառաջագիմութիւն, Զմիւռնացի հայ օրիորդը չունէր մասնաւոր վայր մ'իւր մտաւորական կարողութիւնները մարզելու, հասարակաց կրթութեան մասնակցելու: Ծնողք՝ ըստ նախկին սովորութեան՝ իրենց աղջիկ զաւակաց ուսմունք սորվեցընելն երկրորդական բան մը կը համարէին, անոնք միայն, որոնք ուսման ճաշակն առած էին, կը ղրկէին իրենց աղջկունքն իրենց տան երէցին կամ առանձնական տներ, այս կամ այն անձին քով պարզ կարդալ սորվելու: Հազիւ 1820ի միջոցներն այս տխուր ընթացքին վերջ մը տալու համար՝ հիւանդանոցի մէկ սրահը կը յատկացուի աղջկանց համար իբր վարժարան, ուր կը հաւաքուին ուսումնասէր աղջկունք եւ տեղւոյն քահանային հսկողութեան ներքեւ կարդալու գրելու կը պարապին: Քանի մը տարի այսպէս անցնելէ յետոյ, Յակոբ աղա Սարգսեան, Աիեննա հաստատուած Զմիւռնացի հարուստ վաճառականը, իւր ծախքով կառուցանել կու տայ աղջկանց դպրոց մը, ուր կը

փոխադրուին՝ հիւանդանոցի սրահին մէջ ուսման պարապող աղջկունք, որոնց թիւը նոր շէնքին բացմամբ աւելի կը բազմանայ եւ եռանդ մը կ'իյնայ սրտերնուն մէջ կրթութեան եւ ուսման :

ՅԱՏԱԿԱԳԻԺ ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԻ
Ռ. յարկ :

Վարժարանիս շինութեան նկատմամբ եղած արձանագրութիւնը կը կարդանք այսպէս .

“Ս. Հռիփսիմեան Վարժարան Հայոց Զմիւռնիոյ : Զմիւռնացի Մեծ. Յակոբ Սարգսեան, վաճառական ի վիեննա, իւրով արդեամբք ետ կառուցանել ի վերայ ազգային դետնոյ դպրոց աղջկանց միայարկ եւ դեղեցիկ : ”

Ինչպէս կը տեսնուի, արձանագրութեանս մէջ շինութեան թուականը չէ նշանակուած, բայց կրնանք ըսել թէ հաւանականաբար 30 – 35ի

Տ Ի Կ Ի Ն Հ Ռ Ի Փ Ս Ի Մ Է Կ Ո Ս Տ Ա Ն Դ Ե Ա Ն:

միջոցները տեղի ունեցած է շինութիւնը. արձանագրութիւնս կը գտնուի Առաջնորդարանի Դիւանատան յիշատակարանաց մատենին մէջ:

Նորաշէն վարժարանիս մէջ առաջին անգամ ուսուցիչ կը կարգուի Յովհաննէս Վարժապետ

Հասկնեան, որ ինչպէս կ'ըսուի, առաջին անգամ Չմիւռնացի հայ աղջկանց քերականութիւն կը սկսի սորվեցընել: Սոյն ժամանակներն՝ երբ Մեսրոպեան Վարժարանի աշակերտք կրթութեան գեղեցիկ պատուղներ կը ցուցընեն, աղջկանց սրտին մէջ նախանձ մը կը բորբոքի՝ իրենց եղբայրակցաց հաւասարելու. ուսման ճաշակը օր քան զօր կը գրգռի իրենց մէջ: Իրաց այս վիճակին մէջ՝ վըայ կը հասնի 1845ին զարհուրելի եւ ապականիչ հրդեհը եւ կ'այրէ դպրոցիս շէնքը:

Բ. Այս ցաւալի դիպուածէն յետոյ՝ քանի մը տարի աղջկունք կը մնան առանց վարժարանի եւ խնամոց, որ մեծ ցաւ կը պատճառէ իրենց: Սակայն կրթութեան սերմը ցանուած էր հայ տիկնոջ սրտին մէջ. ուսման ճաշակն առած էր. ուստի անտարբեր չէր կրնար կենալ, վարժարան մ'ունենալ կը տենչար ժողովուրդը, վարժարանի մը պէտք ունէր Ազգը եւ ահա ժողովրդեան սոյն փափաքը, Ազգին պէտքը կը լեցընէ աղնուափայլ Հռիփսիմէ Տիկին Կոստանդեան, որ իւր ծախիւք շինել կու տայ աղջկանց վարժարան մը (1849) կրկնայարկ եւ քարուկիր: Նորակառոյց շէնքն իւր հիմնարկող՝ բարերարին անուամբ կը նուիրուի Ս. Հռիփսիմեանց եւ այնուհետեւ ուսումնարանս կ'անուանուի Ս. Հռիփսիմեան Վարժարան:

Վարժարանիս երկրորդ շինութեան արձանագրութիւնը կը կարդանք այսպէս.

“Ձկնի այրմանն ի 1845, վերստին կառուցաւ նոր դպրոց աղջկանց կրկնայարկ եւ քարուկիր, արդեամբք Չմիւռնացի Ազնիւ Հռիփսիմէ Տիկին Գր. Կոստանդեանի, եւ կոչեցաւ Ս. Հռիփսիմեան վարժարան: Բէշխտիէ փողոց թիւ 106: Թուական շինութեան 1849 Փետրուար:”

Տիկին Կոստանդեանի ազնիւ օրինակը յառաջագիմութեան խթան մը կ'ըլլայ Չմիւռնացի իգական սեռին, հետզհետէ աղջկանց կրթութեան

Հետամուտ եղողները կը բաղմանան : Նոր շէնքին հետ՝ ուսմանց նոր բարեկարգութիւններ կը մտնեն , վարժուհիները կը կրկնապատկուին : Քանի մը տարի յետոյ Մեսրոպեան Վարժարանի Տնօրէնութեան հսկողութեան ներքեւ կը յանձնուի Հռիփսիմեան Վարժարանս եւ այնուհետեւ վարիչը կ'ըլլայ Երկսեռ վարժարանաց վարիչ :

Ժամանակին հետ կ'ընէ իւր ընթացքը վարժարանս ալ . թատրերգութիւն , հանդէսներ , պաշարներ տեղի կ'ունենան իւր սրահին մէջ , որոնք բնականաբար յառաջադիմութեան նշաններ են : Այս տարեկան հանդէսներէն , որոնք վարժարանիս սրահին մէջ տեղի ունեցած են , նշանաւոր է 1874ի Ապր . 28ին եղած պաշարն աղջկանց ձեռագործներուն համար , եւ սոյն գաղափարը յղացող կը համարուի Տիկին Յ . Տայեան . յիշենք փակագծի մէջ , թէ սոյն պաշարէն կը գոյանայ 18 հազար դահեկան :

Սոյն տարիներու մէջ վարժարանս յաճախող աշակերտուհիներու տարեկան թիւն հասած է մինչեւ 240 , որոնք ամէնն ալ գրեթէ ձրի կ'ընդունէին իրենց կրթութիւնը . սակայն 1877ին Ուսումնական՝ Տնտեսական խորհրդոյ՝ դպրոցական թոշակի համար ըրած որոշումն ի գործ դրուեցաւ նաեւ Հռիփսիմեան Վարժարանի վրայ՝ հետեւեալ կերպով .

Ուսումնարան 3 կարգ . Ա . կարգէն 15 մէծիտ , Բ . կարգէն 10 մէծիտ , Գ . կարգէն 5 մէծիտ պիտի առնուի :

Նախակրթարան 3 կարգ . Ա . կարգէն 12 մէծիտ , Բ . կարգէն 8 մէծիտ , Գ . կարգէն 4 մէծիտ , պիտի առնուի :

Ծաղկոց 2 կարգ . Ա . կարգէն 6 մէծիտ , Բ . կարգէն 4 մէծիտ պիտի առնուի :

Նուսաւորութեան եւ կրթութեան ջահը որչափ որ կը սփռէր իւր ճառագայթներն , այնչափ ալ

Հռիփսիմեան Արժարանին վրայ շատ մը նիւթ ա-
կան եւ բարոյական պարտաւորութիւններ ու պի-
տոյքներ կ'աւելցընէր: Արժարանին երկու մեծ
որահները հազիւ 280—290ի չափ աշակեր-
տուհի կրնային պարունակել: Տեսչութիւնը ստի-
պուեցաւ շէնքին մէջ այլ եւ այլ բաժանումներ
ընել, տախտակէ միջնորմով՝ վարժուհիներու թիւը
միանգամայն կրկնապատկելով: Արժարանին ներ-
քին բարեկարգութեան աւելի հոգ տանելու հա-
մար՝ Ուսումնական խորհուրդը խնամակալուհիներ¹
կ'ընտրէ (1877), որոնց կը յանձնուի նաեւ դպրո-
ցին ձեռագործութեան խնամքը: Մէկ երկու տարի
յետոյ, աղքատ չունեւոր աղջկանց նիւթական
պիտոյքը հոգալու համար՝ վերոյիշեալ խորհուրդը
Հոգատար² անուամբ տիկնանց ընկերութիւն մը կը
կազմէ, որ իւր գործունէութիւնը կը ցուցընէ՝ մեծ
եռանդեամբ զգեստներ եւ այլ կարեւորներ հոգա-
լով աղքատ աշակերտուհիներու:

Գ. Այսպէս՝ երբ մէկ կողմանէ հարուստը
կրթութեան յարգը ճանչցած՝ զայն իւրացընելու
կը ճգնէր, եւ միւս կողմանէ աղքատը, շնորհիւ
ունեւորին, կրթութեան ճաշակը կ'առնուր, ահա
ուրիշ կարեւոր պէտք մը կը ծանրանայ Ազգին
վրայ: Արժարանին շէնքը անբաւական կ'ըլլայ
աղջկանց համար. մտաւորական զարգացման հա-
մար՝ ֆիզիզական առողջապահական միջոցները ան-

1 Խնամակալուհիք՝ Տիկին Արդուհի Գր. Զիլինկի-
րեան, Օր. Զարուհի Արապետեան եւ Օր. Թագուհի Տամ-
կաճեան:

2 Հոգատարք՝ Թագուհի Գ. Էլմասեան,
Տուտու Գր. Էլմասեան, Մարիամ Ա. Կարապետեան,
Գոյիանէ Յ. Սըվազլեան, Մարիամ Յ. Ճէլէպեան, Բեր-
սարէ Պ. Աւագեան, Տուտու Գ. Սըվազլեան, Մարիամ
Մ. Մլիխարեան, Թագուհի Վ. Յակոբեան, Էլիզա Ստ.
Տէտէեան, Սրբուհի Պ. Տիլպէրեան, Մարիամ Մ. Մամու-
րեան, Յուստիանէ Յ. Եսայեան:

հրաժեշտ կ'ըլլան. ընդարձակ շէնքի մը շինու-
թիւնը անհրաժեշտ պէտք կը դառնայ: Ժամանա-
կին պահանջածը կատարելու համար՝ հուսկ ուրեմն
1882ին Յունիսին Հռիփսիմեան Վարժարանը վեր-
ստին շինելու որոշում կը տրուի եւ յանձնաժողովի
մը ներքեւ հանդանակութեան ձեռք կը ղարնուի:
Քիչ ժամանակուան մէջ՝ ժողովրդեան ըստ իւրում
կարողութեան բրած նուէրներու գումարը կը հասնի
1526 ոսկւոյ. հին շէնքը կը ծախուի եւ քիչ մ'ալ
աղգային արկղէն վրան աւելցընելով, իբր 3500 —
4000 ոսկւով նոր գետնի վրայ կը շինուի այժ-
մեան դպրոցը: Շինութիւնը կ'աւարտի 1884ին եւ
մեծ շքեղութեամբ կը կատարուի իւր բացումը:
Այսպէս երրորդ անգամ կառուցուած վարժարանս
հնոյն անուամբ կ'անուանուի Ս. Հռիփսիմեան, թէ
կրօնի նահատակ Ս. Հռիփսիմէ կուսին եւ թէ
կրթութեան անխոնջ գործաւորին Տիկին Հռիփսիմէ
Առստանդեանի յիշատակը նուիրագործելու համար:
Ահաւասիկ նոր վարժարանիս արձանագրու-
թիւնը.

“Աղգային կամօք եւ հաւանութեամբ ի
1882 քանդեցաւ վարժարանս վասն անձկութեանն
եւ հնութեան, առ ի շինել նոր վարժարան ա-
ռաւել ընդարձակ: Արդէն ձեռնարկեալ է շինու-
թիւնն նոր վարժարանիս ի Չնարլը անուանեալ
փողոցի, նուիրօք հանդանակութեան Չմիւռնացի
Աղգայնոց:

Աւարտեցաւ շինութիւնն նոր վարժարանիս եւ
մեծահանդէս կատարեցաւ բացումն նորին ի
6 Մայիսի 1884: Պատճէն Յիշատակարանի Վար-
ժարանի որ ի վերայ աւագ դրան.

Աղգային Վարժարանս Ս. Հռիփսիմեանց
կառուցաւ նուիրօք Հայաղգեաց Չմիւռնիոյ յա-
ռաջնորդութեան Տեառն Մելքիսեդեկի Ս. Աբը-
եպիսկոպոսի Մուրատեանց Չմիւռնիա 6 Մայիսի
1884:”

Նորակառուցյց Վարժարանս իւր ունեցած ճարտարապետական յօրինուածութեամբ Զմիռնիոյ կրթական հաստատութեանց մէջ առաջին տեղին կը բռնէ։ Թէպէտ եւ արտաքուստ պարզ է, բայց ի ներքուստ բաժանումները կանոնաւոր եւ գեղեցիկ են։ Շքնագատեալ պարտեզէ, որով այսպիսի հաստատութեան մը համար անհրաժեշտ եղած լոյսն՝ իւր ճառագայթներն անխափան ամէն կողմանէ կ'արձակէ գէպ ի ներս։ Վեանայարկն ունի ութ սենեակ, խաշածեւ գաւթին վրայ դիմացէ դիմաց բաժնուած եւ այս խաշածեւ գաւթին իւրաքանչիւր թեւին վրայ կան գոնէր, որոնք պարտեզ կը հանեն։ Աւագ դրան դիմացը բարձրացած կը տեսնուին երկու թեւ սանդուխներու աստիճաններն, որոնք ի մի միանալով կը հանեն երկրորդ յարկը։ Արկրորդ յարկը բաժնուած է վեց մեծ ու փոքր սենեակներու եւ ընդարձակ սրահի մը։ Արահս իւր ընդարձակութեամբ եւ մեծութեամբ շքեղութիւն մը կու տայ վարժարանի շէնքին։ Հասարակութեան պլլ եւ պլլ բարեգործական հիմնարկութեանց տարեգործի հանգէսները, պարահանգէսները, երեկոյթ, նուագահանգէս, փեճակահանութիւն եւ այլն կը կատարուին սրահիս մէջ։ Վարժարանս ունի փոքրիկ թանգարան մ'ալ, վարի յարկի սենեակներուն մէկուն մէջ, ուր պահպանուելու մէջ կը պահուին գրեթէ 200 կտորի մօտ հայերէն եւ գաղղիերէն գրքեր։ Այս կողմանէ շունի յիշատակելի հարստութիւն։

Գ. Անշպէս բոնիք վերադայն, տարիներ յառաջ վարժարանիս տեսչութիւնը միացուեցաւ Մեքսիկեան Վարժարանի տեսչութեան հետ, տեսչաւ կարգուողն կ'ըլլար միանգամայն երկսեռ վարժարանաց տեսուչ։ Աստի Մեքսիկեան Վարժարանի տեսուչներու յաջորդութեան համար ինչ որ բնուեցաւ, նոյնն է նաեւ Հոփսիմեան Վարժարանի համար։ Այս տեսուչներէն զատ կը գրուին

տեսչութիւններ, որոնց պարտքն է գպրոցին ներքին բարեկարգութեան վրայ հսկել եւ տալ պատասխան տեսչին: սակայն տեսչութիւններն չեն կրնար առանց գիտութեան տեսչին որեւիցէ կարգադրութիւն մ'ընել կամ եղածը փոխել: Ասանց մէջ կը յիշուին արիւրգ Սաթեմիկ Հալէպլեան որ երկայն ժամանակ կատարած է այս պաշտօնն եւ եռանդեամբ աշխատած մինչեւ 1894: Սոյն տարւոյ Նոյեմբերի Հոփփմեան խնամակալութեաց կողմանէ կը կանչուի իբր տեսչութի Օր. Ափփմի Օսեան՝ Պոլսեցի, տարի մը յետոյ իւր տեղը կ'անցնի (1896 — 1897) Օր. Թադութի Խանճեան: ասոր ալ կը յաջորդէ Պոլսեցի Օր. Սաթեմիկ Պէլիկճեան: Ասանցմէ զատ վարժարանն ունեցած է եւ ունի այցելու կամ մնայուն վարժութիւններ եւ դասատուներ, որոնց թիւն միշտ նոյն չէ եղած: վերջի տարւոյ (1898) մէջ ունէր ութ վարժութի եւ հինգ դասատու: դասատուներն բնդ հանրապետ Մեքրուպեան Վարժարանի ուսուցիչներն եղած են:

Վարժարանն յաճախող աղջկանք երեք կարգի կը բաժնուին, այնպիսիներ՝ որոնք ըստ կարողութեան մէկ, հինգ, տասը մեծիտ կամ աւելի թոշակ կը վճարեն: երկրորդ անոնք՝ որ միայն դրաց եւ մանր ծախուց ստակ կը վճարեն եւ երրորդ այնպիսիներ՝ որոնք բոլորովին ձրի են, որոնց դրաց եւ կարեւորաց ծախքն անդամ կը հոգայ վարժարանն: Վարժարանիս աշակերտութիւններու թիւն երբեմն աւելի երբեմն պակաս եղած է. 1876ին 250 եղած է, 1879ին 216, 1890ին 200 եւ վերջին տարւոյ չըջանին մէջ 136, հետեւեալ բաժանմամբ: ԱԱ. Գատարանի մէջ 42, ԱԲ. Գատարանի մէջ 43, Բ. Գատ.՝ 45, Գ. Գատ.՝ 43, Գ. Գատ.՝ 23, Է. Գատ.՝ 12, Զ. Գատ.՝ 9, Է. Գատ.՝ 9, Ը. Գատ.՝ 10: Թ. դասարանն ունեցած չէ աշակերտ:

Վարժարանիս մէջ առանդուած ուսմունք եւ գիտութիւնք միշտ մի եւ նոյնը չեն եղած, որ որոշ

ծրագրի պակսութեան նշան է. տեսչութիւն մը այս կամ այն գիտութիւնն կարեւոր համարած է, մինչդեռ երկրորդ տեսչութիւնն այս կամ այն գիտութիւնն աւելորդ նկատած է: Ժամանակ մը կ'աւանդուէր անգղիերէն լեզուն, դաշնակ, ձայնական երաժշտութիւն, սակայն այսօրս չկան ասոնց անունները: Վերջին տարւոյ դասարաններու մէջ աւանդուած ուսման քննարկ տես էջ 145:

Գ Լ ՈՒՆ Մ Ե Տ Ա Ս Ա Ն Ե Ր ՈՐ Դ

Ս. ԼՈՒՍԱԼՈՐՇԵԱՆ Ազգային Հիւանդանոց: Հիւանդանոցիս վայրը, Սպարթալեան երկու մեծ քարերաբաց շէրիմները, Ս. ԼՈՒՍԱԼՈՐՇԱՅ Եկեղեցին. յարակից մատուոնները, Ս. ԼՈՒՍԱԼՈՐՇԱՅ Պատկերը, Հիւանդանոցին շէնքը, երկրորդ եւ վերին յարկը, Հիւանդները, Հոգաբարձութիւն Հիւանդանոցիս:

Ա. Ազգային Հիւանդանոցը գրեթէ Հայոց թաղին հիւսիս - արեւելեան կողմը կ'իյնայ: Բէշիտիէ մեծ փողոցէն դէպ ի Պատմախանէի (Գասապայի) երկաթուղւոյն կայարանը գացած ժամանակնիս, ձախ թեւերնուս վրայ, կողմնակի քանի մը փողոցներ անցնելէ յետոյ, կու գանք Տէրտէր անուանեալ կողմնակի փողոցն, որուն ծայրէն կը տեսնուի ընդարձակ շէնք մը եւ կարեւոր հիմնարկութիւն մ'ըլլալն իսկոյն կ'իմացուի: Տէրտէր փողոցին մէջ շէղելով՝ քանի մը քայլ առնելէ յետոյ, պարտէզի մը դրան առջեւը հասած կ'ըլլանք, որուն ճակատը գրուած կը տեսնենք.

Ս. ԼՈՒՍԱԼՈՐՇԵԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՒԱՆԵՐԱՆՈՑ

Հոս է ուրեմն այն վայրն, ուր կը դիմէ ազգին կարօտ դասն՝ իւր տառապանաց մխիթարութիւն

ԱԱ. Դասարան՝ Հայ. Արօնք. Թուաբ. Աշխարհդ.

ՁՄԻԹՆԻԸ ԵՒ ՀԱՅԻ

ԱԲ.	"	"	"	"	Պատմութիւն	
Բ.	"	"	"	"	"	Իրագիտութիւն Քրանսերէն
Գ.	"	"	"	"	"	"
Դ.	"	"	"	"	"	"
Ե.	"	"	"	"	"	Երկրաչափ.
Զ.	"	"	"	"	"	"
Է.	"	"	"	"	"	"
Ը.	"	"	"	"	Գրաչաշիւ, Տարբաբան. Բնական Պատմ. Բնագիտութեան, Ա. Քրանսերէն Բ.	

Առանին Տնտես., Քրանսերէն Ա. Բ.

Թ. Դասարան՝ Հայեր., Արօնք., Թուաբ., Աշխարհ., Գրաչաշիւ, Տարբաբան., Բնական Պատմ., Բնագիտութիւն, Առանին Տնտես. Քրանսերէն Բ.

10 Այս ուսմունքներէն զատ իւրաքանչիւր աշակերտուհի ըստ իւրում կարողութեան կը սորվի Ձեռագործ, Ձեռագիտութիւն, Գեղագրութիւն եւ Գծագրութիւն:

մը գտնելու, եւ ուր կը փութայ ունեւորը՝ հարուստը՝ օփոփելու եւ քաջալերելու այն վշտացեալները՝ իւր ազգասիրական եւ մարդասիրական սրտով: Հիւանդանոցս շինուած է ընդարձակ գետնի մը վրայ եւ ունի իւր շուրջն այն ամէն կարեւոր մասերն, որոնք պէտք են այսպիսի գթասիրական մեծ եւ գովելի հիմնարկութեան մը:

Պարտէզին բարձր եւ հսկայ երկաթապատ դռնէն ներս մտնելով՝ ձախ կողմերնիս կը տեսնենք դռնապանին յատուկ խուցը, դեղարանն. իսկ աջ կողմերնիս ջրոյ ընդունարանն եւ աղբիւրն, որուն ճակատը քանդակուած է.

Աղբիւրս նորոգեալ շնորհիւ
երկ եղբարց. Յակոբայ Յով-
հաննու վեհ Սպարթալեանց
1879.

Աղբիւրիս քովը կարգաւ շինուած են սենեակներ, որոնց վրայ գրուած է Սենեակ հոգաբարձուի, Սենեակ Քահանայից, Հիւրանոց:

Պարտէզիս մէջ մէկ երկու քայլ յառաջ երթալով՝ առջեւնիս բարձրացած կը տեսնենք բուն հիւանդանոցի շէնքին աստիճանաւոր դուռը, աջ թեւերնուս վրայ եկեղեցին, քովը կանանչադարդ փոքրիկ պարտէզ մը՝ զանգակատան աշտարակով. իսկ ձախ թեւերնուս վրայ երկու շքեղ արձաններ, իրարմէ չափաւորապէս հեռու, երեսնին դէպ ի եկեղեցւոյ դրան դարձուցած՝ կարծես կը դիտեն եկեղեցւոյ այցելութեան ելլողներն եւ հիւանդաց օգնութիւն ու մխիթարութիւն տանողները:

Արձաններս քանդակուած են սպիտակ մարմարիոն քարէ, բնականէն քիչ մը մեծ, երկուքն ալ ոտքի վրայ՝ գեղեցիկ եւ սիրուն դիրքի մը մէջ: Պատուանդաններն՝ որոնց վրայ կանգուն կեցած

էն, երկու մետր բարձրութեամբ, չորեքանկիւն,
կարմրախառն մարմարիոնէ յօրինուած՝ շքեղապէս
կը փայլին: Ա՞յլ են արդեօք եւ որոնց յիշատա-

ՄԱՀԱՐՁԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԷՓ. ՍՊԱՐԹԱԼԵԱՆԻ:

իին են կանգնուած: Սպարթալեան տոհմին երկու
մեծ բարերարները կը ներկայացընեն արձաններս:
Առաջինն՝ աջ ձեռքը կուրծքին վրայ դրած՝ ձա-

խովը գալարածեւ թուղթ մը բռնած, որուն վրայ փորագրուած է հետեւեալ խորհրդաւոր խօսքը.

Ա՛ծ է որ յաջողէ
ի մեզ զկամեւն
եւ զառնեւն:

Որչափ գեղեցիկ եւ քանինչանակալից խօսք. իւր բարեգործութեանց, բարիք ուղեւուն եւ ընելուն յաջողութիւնն՝ Աստուծոյ կու տայ: Չի մեծամտիր, չի պարծենար այս մեծ բարերարն, որուն արձանին ոտից տակը, պատուանդանին խոյակին վրայ քանդակուած է իւր յիշատակն այսպէս.

Ա. Կ. Հ. Գ. Զ. Է. Ը. Թ. Ս. Տ. Բ. Գ. Ը. Թ.

Ծ. Ը. 1825 Հ. Գ. 26: Մ. Ը. 1882 Գ. Ը. 31:

Երկրորդ արձանն, աջ ձեռքը ազատ՝ դէպ ի վար բռնած, ձախովը նմանապէս գալարածեւ թուղթ մը բռնած, որուն վրայ Իմաստնոյն հետեւեալ խօսքը քանդակուած է.

Սկիզբն իմաստութեան
երկիւղ Տ՛ն
է:

Աստուծոյ երկիւղը սրտին մէջ պահող սոյն մեծարելի անձը՝ իմաստութիւնն իւր բարերարութեանց սկիզբը դնելով, իրեն նմաններն ուրախացրնելով անցուցած է կեանքը. եւ այժմ կը հանգչի սոյն կոթողին ներքեւ, թողնով իւր բարերարութեանց իբր յիշատակ՝ արձանն, որուն ոտից տակ նմանապէս գրուած է անունը.

Ա. Կ. Հ. Գ. Զ. Է. Ը. Թ. Ս. Տ. Բ. Գ. Ը. Թ.

Ծ. Ը. 1831 Յ. Ը. 10. Գ. Ը. 1887 Գ. Ը. 22:

Ազգային սոյն մեծ բարերարաց յիշատակներն արդարեւ յարմար եւ գեղեցիկ տեղ մ'են

կանգն ուած: Այնպիսի վայր մը, ուր կը գտնուի
հիւանդը, աղքատը, պանդուխտն եւ թշուառը, եւ
որոնց այցելութեան եկողները տեսնելով սոյն կրկին

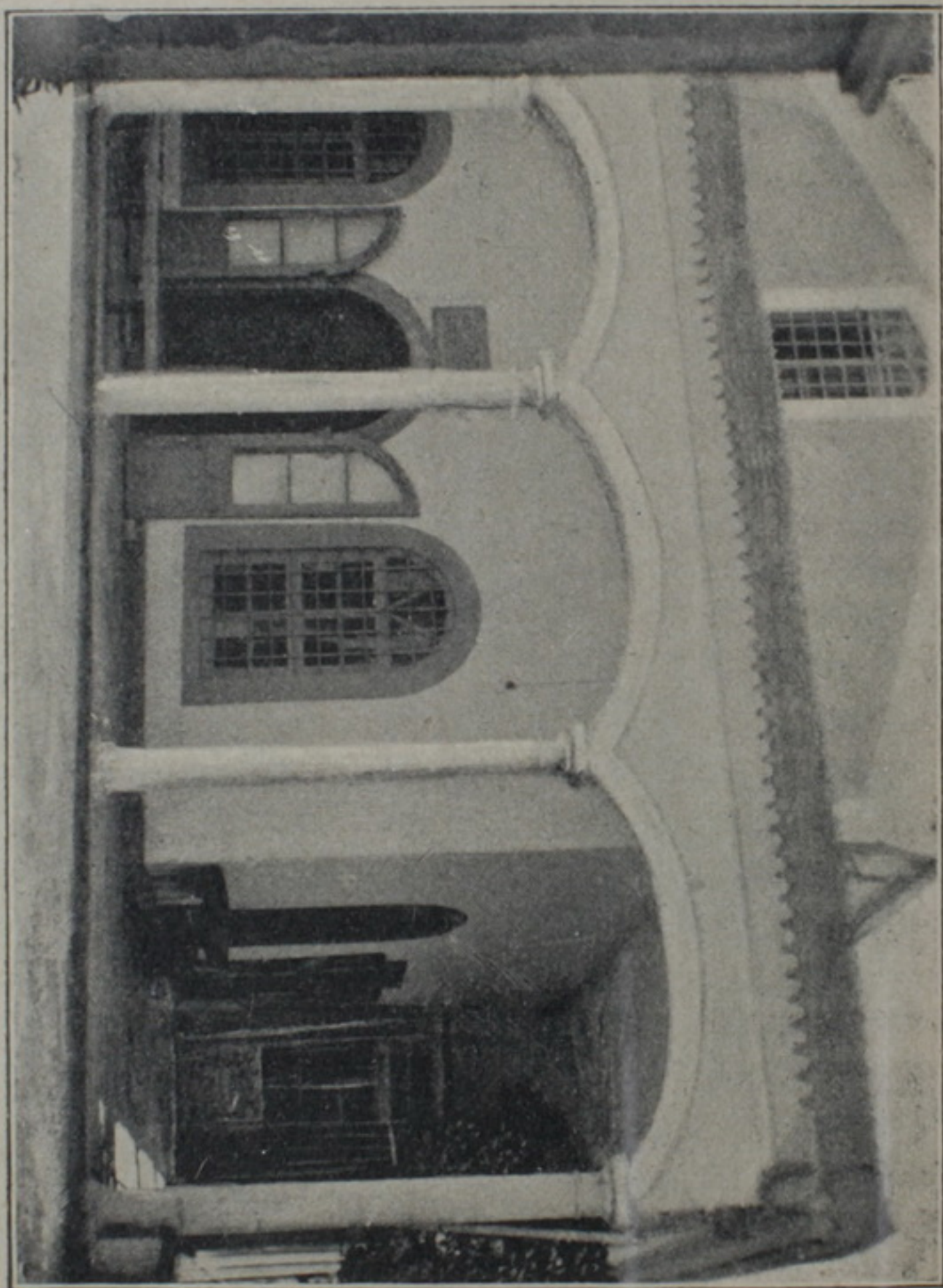

ՄԱՀԱՐՁԱՆ ՅԱԿՈԲ ԷՓ.Ի ՍՊԱՐԹԱԼԵԱՆ:

տոհմասէր բարերարաց կոթողները, թերեւս անոնց
նմանելու բաղձանք, մարդասէր, տոհմասէր, աղ-
քատասէր ըլլալու գրգիռ մ'ունենան սրտերնուն

Մէջ: Երանի թէ աղգը միշտ հրճուէր այսպիսի վեհ եւ առատաձեռն անձանց անուներով: Երանի թէ նոր երիտասարդութիւնն եւ ապագայ սերունդն իւր նախնեաց պատուական օրինակներուն

Ս. ԼՈՒՍՍԻՈՐԻՉՈՐԵՅ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՍԵԿՈՒՅԱՆ ԵՍԵԿՈՒՅԱՆ ԵՍԵԿՈՒՅԱՆ:

նմանելէ ետ չմնար. քանիներ պիտի օրհնեն զիրենք, ինչպէս այս օրւան օրս որչափ դժբախտներ կ'օրհնեն արձաններուս տակը հանգչողները:¹

¹ Յակոբ Էփ.ի արձանը քանդակուած է յԱնգղիա. իսկ

Բ. Հիւանդանոցիս Եկեղեցւոյն արտաքին տեսքը պարզ է. առջեւն ինչպէս նաեւ աջ ու ձախ կողմերն իբր զարդ կանգնուած են սիւնակներ՝ շէնքէն եւ իրարմէ չափաւորապէս հեռու, որոնք վեր կը բռնեն Եկեղեցւոյ շուրջը հաստատուած հովանաւոր ծածկը եւ գեղեցիկ տեսք մը կու տան տեղւոյն: Եկեղեցին ունի իրեն յատուկ երկու դուռն, աւագ դուռն եւ աջ կողմն երկրորդ դուռ մը: Աւագ դրանս ճակատը հաստատուած է մարմարիոն քար մը, որուն վրայ քանդակուած է իւր շինութեան արձանագրութիւնն, այսպէս.

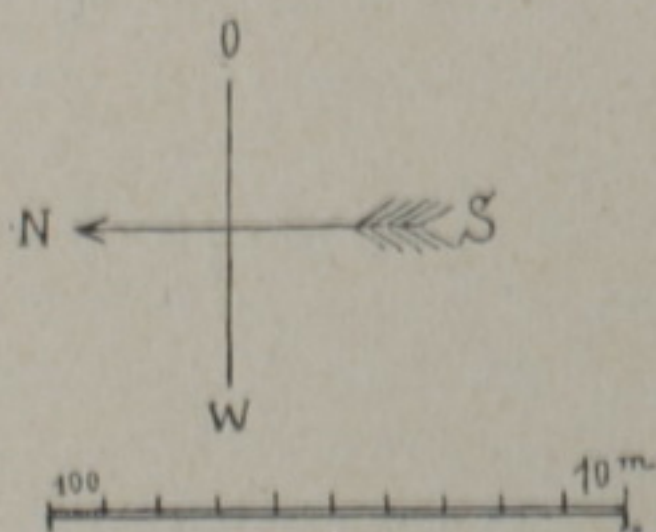
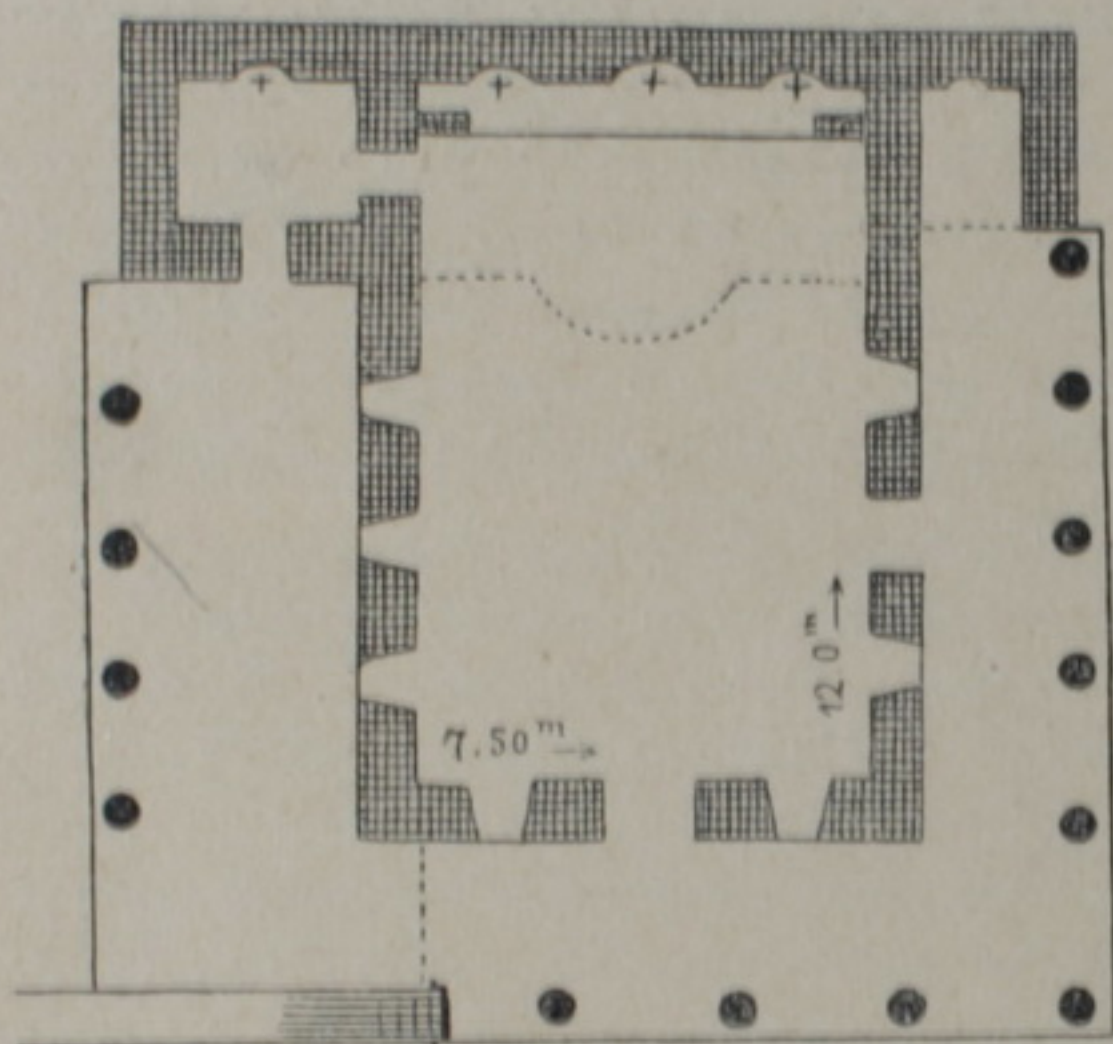
Կառուցաւ Եկեղեցիս սրբոյն Գրիգորի
 Լուսաւորչին արդեամբ համայն ժողովր-
 դոցս ազգիս յառաջնորդութեան Տ. Մատթէոսի
 Արքեպիսկոպոսի 1842

Եւ այժմ նորոգեցաւ արդեամբ երկուց
 պայազատացս Յակոբայ եւ Յովհաննու Սա-
 արթալեանց Յառ. Տ. Մելքիսեդեկ Ժ. Վրդ. 1879:

Եկեղեցւոյ երկաթաշէն ու կրկին փեղկերով ամրացուած աւագ դռնէն ներս մտնելով, ամբողջ Եկեղեցւոյ ներքինն առջեւնիս բացուած կը տեսնենք. չունի բնաւ սիւն, որ արգելք ըլլայ աջ ու ձախ ակնարկ նետելու: Շէնքը կամարակապ է, վերի կողմն երեք կարգ՝ զոյգ զոյգ երկաթեայ ձողեր պատէ պատ երկնցած են, որոնք կամարն որմերուն վրայ հաստատուն կը բռնեն: Եկեղեցւոյս մեծութիւնն է՝ 12 մետր երկայնութիւն՝ դռնէ մինչեւ խորան, եւ 7.50 մետր լայնութիւն: Քարաշէն եւ զօրաւոր պատերուն հաստութիւնն է 80 հարիւրամետր: Չունի վերնատուն որ յատուկ է հայ Եկեղեցւոյն: Յատակը պարզ է եւ փայտաշէն, որուն վրայ փռուած են գորգերու կարպետներ եւ

Յովհաննէս Էֆ.ինը քանդակուած է Չմիւռնիա Իտալացի Previsani անուն քանդակագործէն: Վ'ըսուի թէ Չմիւռնիա քանդակուածը յար եւ նման է, իսկ Անգղիա քանդակուածը չունի այնչափ նմանութիւն կենդանագրին հետ:

դրուած են երկու կարգ երկայն նստարաններ եւ
աթոռներ: Դասը յատակէն աստիճան մը բարձր
է, միջավայրը կէս բոլորակ դուրս ելած, երկաթեայ
զարդաձեւ վանդակով մը բաժնուած է եւ որուն

ՅԱՏԱԿԱԳԻԺ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԽՈՐԻԶ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ
(ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻ):

երկու ծայրերը բաց են: Դասին առջեւը բարձրա-
ցած է 80 հարիւրամետր բարձրութեամբ բեմն,
որ իւր մարմարակուռ յօրինուածութեամբ՝ պարզ
եկեղեցւոյս միակ զարդն ըլլալով՝ դեղեցիկ տեսք
մը կ'ընծայէ: Բեմին վրայ մէկ կարգի մէջ՝ դէպ ի
վեր բարձրացած են երեք խորան: Խորաններս
շինուած են դոգաւոր պատին մէջ, ճակատին

կիսաբողոքակ եւ իւրաքանչիւր խորան աջ ու ձախն
ունի զոյգ մը սիւներու, որոնք տեղք մը կու տան
սեղանին: Աւագ խորանիս պատկերն է Ս. Յարութ-
թիւն, ձախակողմեանը Ս. Երրորդութիւն եւ աջա-
կողմեանն Աստուածածին՝ Յիսուս մանուկը գիւղը:
Աւագ խորանիս կամարակապ ճակտին վրայ դրուած
կը կարդանք Քրիստոսի Տեառն մերոյ այս խօսքը.

Ձի զոր ինչ ինդրեցէք ի չօրէ յանուն իմ տացի ձեզ:

Դասին վրայ ձախ կողմը կը տեսնուի դուռ
մը, որ աւանդատուն կամ փոքրիկ տաճարը կը
հանէ զմեզ: Տաճարս ունի նաեւ պարտէզին վրայ
իրեն յատուկ դուռն, որմէ՝ առանց եկեղեցին
մտնելու, տաճարս կրնայ մտնել մէկը: Տաճարիս
երկայնութիւնն է 2,50 մետր, իսկ լայնութիւնն
3 մետր: Տաճարս՝ որ իբրեւ աւանդատուն եւս կը
գործածուի, ունի փոքրիկ խորան մը արեւելեան
պատին մէջ, որուն պատկերը կը ներկայացընէ
զՅիսուս, աջ ու ձախը Ս. Յակոբ եւ Ս. Յովհաննէս
առաքեալներն: Իսկ ձախ պատին վրայ խռոշի մէջ
հաստատուած է մկրտարանը: Իբր աւանդատուն՝
կը տեսնուին մէկ կողմը դպրաց շապիկները կա-
խուած, միւս կողմը բուրվառ, հոս աշտանակներ,
անդին մսմեր եւ տեսակ տեսակ եկեղեցական զար-
դեր: Տաճարիս պարտէզին վրայ հայօղ դրան
արտաքին ճակտին վրայ հաստատուած է մարմա-
րին քար մը, որուն վրայ քանդակուած է հե-
տեւեալ յիշատակարանը:

Մատուռս այս կառուցաւ
յանուն որդւոցն որոտ-
ման արդեամբք երկուց եղ-
քարց տոհմական հար-
ազատացն Յակոբայ եւ
Յովհաննու Սպարթալեանց

Գ. Եկեղեցւոյ աջ կողմն՝ արտաքուստ՝ կը տեսնենք մատրանաձեւ քարուկիր շինութիւն մը, որ թէպէտ եւ ի ներքուստ եկեղեցւոյ հետ յարաբերութիւն չունի, բայց արտաքուստ եկեղեցւոյ շէնքին հետ մէկ մարմին կը կազմէ եւ ձախակողմն եղած տաճարին կամ աւանդատան իբր համապատասխանող թեւ մը դուրս ցցուած է պարտէզին մէջ։ Մատուռս ունի միայն երեք կողմն որմեր, առջեւը վերէն վար բաց է. երկաթեայ զարդաձեւ վանդակ մը հաստատուած եւ ապակեայ փեղկերով եւ դռնակով գոցուած է, որով կրնայ մէկն անարգել դիտել մատրանս ներսը գտնուած պատուական առարկաները։ Տեղւոյն մեծութիւնն է՝ 2.50 մետր երկայն եւ 1.78 մետր լայն. չունի զարդեր, սիւներ, խոյակներ, որ մեր մտադրութիւնը գրաւեն. քանի մը պատկերներ եւ ասոնց վրայ կախուած նուէրներն են իւր զարդարանքը։

Միջավայրն արեւելեան պատին վրայ կախուած է մեր յարգութեան եւ սիրոյ արժանի սքանչելի անձի մը պատկերը։ Լուսաւորչայ՝ բազմաչարչար Ս. Գրիգորի պատկերն է այս, որուն պաշտպանութեան յանձնուած են պատսպարանս, աշխատաւորներն եւ անկարները։ Պատկերիս մեծութիւնն է՝ 1.84 մետր երկայն կամ բարձր եւ 1.28 մետր լայն։ Չեռաց լայնութեամբ՝ գեղեցիկ զարդաձեւ գործուած արծաթեայ շրջանակ մը շորս կողմը պատած է¹։ Պատկերս կը ներկայացընէ զՍ. Գրիգոր Լուսաւորիչ, հայրապետական թագը գլուխը, օձաձեւ գաւազանը ձեռքը բռնած, միջավայրը կեցած. առջեւը Տրդատ թագաւորը ծունկի եկած, պալատականներն ալ երկու կողմը. Ս. Գրիգոր կը մկրտէ զՏրդատ։ Պատկերիս

¹ Շրջանակս Ստեփան Սպարթալեանի Տիկինը՝ Տ. Փոլինա շինել տուած է 1893ին, ի ցոյց իւր սիրոյն առ Ս. Լուսաւորիչն եւ ի նշան իւր բարեպաշտական զգացմանց։

շուրջը՝ փոքրիկ բոլորակներու մէջ նկարուած կը տեսնուին սոյն բազմաչարչար Հօր 14 չարչարանքները. մտադրութեամբ նայելու է, հեռուէն չեն երեւար: Այս չարչարանքները մի առ մի դիտած ժամանակնիս, պատկերին վերի կողմը, մոմլաթին վրայ գրուած կը տեսնենք հետեւեալը.

Յշտկ Ղօնճաեան մհի Պաղտասարին 1827

Իզմիւրի յիվանդանոցին:

Պատկերիս վրայ կախուած են զանազան նուէրներ, ինչպէս Ս. Գրիգորի բռնած օձագլուխ գաւազանը, թագը, եմիփորոնը, ձեռքերը՝ արծաթեայ են, բաց ի ասոնցմէ կը տեսնուին արծաթէ սրտեր, ձեռքեր, սրունքներ, ոտքեր եւ ուրիշ զանազան ընծաներ: Պատկերս ժամանակին խնամքով նայուած չէ. տեղ տեղ մոմլաթին վրայէն գոյները թափուած են եւ տեղ տեղ ալ նուէրներ կախելու համար ծակծկուած: Բարի են ստուգիւ ընծաներս, ոակայն շատ աւելի աղէկ պիտի ըլլար, եթէ որ փոխանակ պատկերը ծակելու եւ հաստատելու, պատին վրայ տուփեր հաստատուէին եւ ասոնց մէջ կախուէին այս նուէրները, որով թէ կորսուելու վտանգէն ազատ կը պահուին եւ թէ պատկերս ալ կը մնար մաքուր եւ տարիներ կը դիմանար: Ար պատմուի թէ նախկին հիւանդանոցի շէնքին սրահին ճակատը՝ կախուած էր Ս. Գրիգորի պատկեր մը, որուն վրայ հնութեան պատճառաւ ալ կերպարանքի հետք մնացած չըլլալուն՝ ուրիշ հնագոյն պատկերներու հետ թաղած են եւ տեղը կախած այժմեան պատկերը, զոր Ղօնճաեան կը պահէր իւր տունը: Մատուռս չկառուցուած՝ ժողովուրդը սովոր էր նախկին հիւանդանոցին սրահին մէջ կախուած Ս. Գրիգորի թէ հին եւ թէ նոր պատկերիս այցելութիւն ընելու: Եկեղեցին եւ մատուռս շինուելէ յետոյ՝ տեղս ալ կատարեալ ուխտատեղի մը դար-

ձած է: Ամէն երկուշաբթի, մատրանս այցելու-
թեան նուիրուած օրն, առտուընէ մինչ իրիկուն,
վանդակաձեւ դռները բաց կ'ըլլան եւ հարուստն
ու աղքատը, մեծն ու փոքրը կը փութան այցելու-
թիւն մ'ընելու իրենց Հօր, Ս. Գրիգորի. ճրագ մը
վառելու, պաղատանքներ դէպ ի երկինք ղրկելու
եւ կրօնական մխիթարութիւն գտնելու: Օրն
ի բուն անպակաս է ժողովուրդն, ոչ նուազ է
նաեւ հեռաւոր վայրերէ եկողներուն թիւը: Տա-
ճարիս չմերձեցած՝ հեռուէն կը տեսնուին արդէն
պատկերաց առջեւ վառուած ճրագներու շողշողուն
բոցերը, նորանոր ուխտաւորաց կամ ժողովրդեան
գալստեամբը՝ նորանոր մոմեր կը տնկուին: Նոյն
օրը մատրանս առջեւ կը դրուի սեղան մը, վրան
արծաթեայ պնակ մը՝ խաչահանգիստ (օրհնեալ)
ջրով, քովն ալ արծաթի ափսէի վրայ երկու ար-
ծաթեայ դգալներ, որոնցմով ժողովուրդը կը խմէ
օրհնած ջրէն: Սեղանիս վրայ կը դրուին նաեւ ար-
ծաթեղէն տուփերու մէջ ամփոփուած մասունքներ:
Ասոնցմէ մին, ձեռաց դաստակի մեծութեամբ,
հաւկթաձեւ գործուած, ճառագայթաձեւ եղրնե-
րով¹, վրան ապակիով մ'ամրացուած շքեղ տուփ
մ'է, որուն մէջ կը տեսնուի ձեռաց ճկոյթ մատի
մ'երրորդ մեծագոյն ոսկրին նման մաքուր մնացած
ոսկր մը: Առտաւորչայ մասունքը կը համարի այս
Զմիւռնացի հայ ժողովուրդը, որուն ի համբոյր կը
դիմէ ամէն երկուշաբթի օրերը²:

¹ Այս ճառագայթաձեւ տուփը Տիկին Աւետի
Մկրտիչեան վերջին տարւոյս մէջ փոխել տալով՝ աւելի
շքեղ եւ սիրուն տուփ մը նուիրեց, որուն մէջ ամփո-
փուած է այժմ մասունքը:

² Մասունքիս վերաբերեալ որեւիցէ պատմական գրու-
թիւն, արձանագրութիւն կամ յիշատակարան մը գտնելու
որչափ ալ աշխատեցանք ամէն կողմ, չյաջողեցանք բան մը
գտնել:

Մատրանս մէջ՝ աջ ու ձախ պատերուն վրայ
կախուած են մոմլաթի վրայ նկարուած ուրիշ պատ-
կերներ ալ: Առնցմէ մին, որ է Աստուածածին՝
Յիսուս մանուկը գիւղը, ժողովրդեան մէջ մեծ
յարգ ունի: Ամբողջովին արծաթեայ ձուլուածոյ
ղարդով մը ծածկուած է, միայն Աստուածածնայ
եւ Յիսուսի կերպարանքները կը տեսնուին: Թէ
ինչպէս պատկերս տեղւոյս նուիրուած է, կը պատ-
մուի հետեւեալը, զոր փակագծի մէջ յառաջ կը
բերենք: — «Տարիներ յառաջ, նախնապէս պատ-
կերս Զմիւռնիա բերուած է Արեւել կղզիէն եւ
այլազգւոյ մը ձեռքն ինկած: Սա իրեն համար իբր
աւելորդ բան համարելով՝ տան վերնայարկը կը
ձգէ պատկերս: Տարիներ անցնելէ ետքն՝ այլազգին
կը սկսի գիշերներն անհանգստութիւն մ'ունենալ,
տան մէջ վրդովում մը կը զգայ. պատճառն ուղե-
լով իմանալ ամէն կողմ կ'որոնէ, եւ վերնայարկը՝
փոշիներու տակ ծածկուած կը գտնէ պատկերս:
Այս պատկերն իւր անհանգստութեան պատճառ
համարելով՝ իսկոյն կը կանչէ յոյն ընտանիք մը եւ
անոր կը յանձնէ պատկերս: Այս յոյն ընտանիքը
քանի մը տարի իրեն քով պահելէն ետքը դրացի
հայ ընտանիքի մը ընծայ կու տայ, ըսելով միան-
գամայն, թէ մենք փայտի վրայ քաշուած պատ-
կերներ ունինք եւ կը գործածենք, այս լաթի վրայ
նկարուածը ձեզի պարգեւ: Հայ ընտանիքս ալ
քանի մը տարի իրեն տան մէջ կախելէն վերջն
նուէր կու տայ հիւանդանոցիս եկեղեցւոյն մա-
տրանը:» Այսպէս իբր 15 տարիէ ի վեր կը գտնուի
պատկերս տաճարիս մէջ, իբրեւ հրաշագործ կը
յարգուի ժողովրդեան կողմանէ, որուն այցելու-
թեան կու գայ չորեքշաբթի օրերը:

Դ. Մինչեւ ցայս վայր ըսուածները բուն
հիւանդանոցին առաջակողմը գտնուած պարտէզին
մէջ տեսնուածները կը ներկայացընէին. մերձենանք
վայրկեան մ'ալ հիւանդանոցին: Հիւանդանոցիս

շէնքն է քարուկիր, եռայարկ եւ խաչաձեւ. իբր
65 մետր երկայնութիւն եւ 14 մետր լայնութիւն
ունի առաջակողմը. խաչաձեւ դուրս ելած թեւեւ

Ս. ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԵԱՆ ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՑԻ ՃԱԿԱՏԸ:

րուն մէջ՝ վերին յարկը ելեւլու աստիճանները
շինուած են: Շուրջը պատած է պարտէզ մը, որով
ամբողջ շէնքը բաց եւ օդաւէտ դիրք մ'ունի. ամեւ

նակարեւոր իր մը՝ այսպիսի օգտակար հիմնարկու-
թեան։ Ընդարձակ պարտեզին մէկ կողմը շինուած
է յիմարանոցը, ասդին հիւանդանոցի շէնքին աւելի
մօտ՝ հոգաբարձուաց խորհրդարանը եւ քանի մը
սենեակներ։ Հիւանդանոցին դրան առջեւը՝ չորս
սիւներ վեր կը բռնեն մինչեւ երրորդ յարկ՝ դրան
վրայ շինուած հովանաւոր զարդածեւ ծածկը։ Այս
ծածկին վրայ՝ երկրորդ եւ երրորդ յարկին մէջ-
տեղը՝ զետեղուած է երկայնածեւ քար մը, որուն
մէկ ծայրը գաղղիերէն, միւս ծայրը տաճկերէն
գրերով, իսկ միջավայրը հայերէն քանդակուած է
հիւանդանոցիս շինութեան յատուկ յիշատակա-
րանը, այսպէս։

“Ի նշան ամենաջերմ երախտագիտութեան
Ազգային Վարչութեան Հայոց Զմիւռնիոյ, կանգնէ
զայս Յիշատակարան յանուն երկուց հարազատ
Պայազատացն Յակոբայ եւ Յովհաննու Սպարթա-
լեանց, որոց առատածեռն ծախիւք եւ զուար-
թուն ջանիւք կառուցաւ հոյաշէն Հիւանդանոցս
ամենայն պարագայիւք հանդերձ ի 1879 ամի,
յԱռաջնորդութեան Տ. Մեւքիսեդեկի Ծ. Վար-
դապետի Մուրատեանց եւ նուիրեցաւ ի պատսպա-
րան անտէրունչ հիւանդաց եւ անկարողաց Ազգիս
Հայոց, ի փառս Մարդասիրին Աստուծոյ, եւ ի
յիշատակ ճշմարիտ ողորմածութեան եւ ազգասի-
րութեան ազնուատոհմ Գերդաստանին Սպարթա-
լեանց, զոր պահպանեսցէ Տէր անսասան ի պար-
ծանս Ազգիս. Ամէն։”

Այս արձանագրութիւնը կը յիշեցընէ այժ-
մեան հիւանդանոցին կառուցման տարին եւ զայն
կառուցանող բարերարները։ Հիւանդանոցիս բաց-
ման հանգէսը տեղի ունեցաւ 1879 Յունիս, 14ին
մեծ շքեղութեամբ բաղմաթիւ հանդիսականաց
առջեւ, Մակար Ծ. Վարդապետ կարդացած է այս
մեծ բարերարաց կողմանէ յօրինուած ճառ մը.
Մեւքիսեդեկ Առաջնորդ խօսած է իրեն նիւթ

ընելով «Բարիք, Բարերարք» ինչպէս նաեւ Արժ. Տ. Յակոբ քահանայ Պալապանեան եւ Մամուրեան ի դիմաց ազգային վարչութեան ատենաբանած են: Հայ տիկնայք եւս մասնակցած են այս ուրախութեան եւ այն ամսոյ 17ին առանձին բացման հանդէս մ'ալ կատարած են իրենց կողմանէ, զանազան ճառախօսութիւններ ընելով: Իսկ նախկին շէնքին վերաբերեալ յիշատակարանները՝ շրջանակի մը մէջ դրուած եւ կախուած են ներսը գաւթին կամ սրահին պատէն. հին յիշատակարանին տակ դրուած է նաեւ ներկայ շէնքին վերաբերեալ երկրորդ գրութիւն մը: Աերոգրեալ եւ հետեւեալ շրջանակի մէջ գտնուածները՝ Առաջնորդարանի Գիւանատան մատեաններու մէջ եւս արձանագրուած են յար եւ նման:

«Յիշատակարան Ս. Առսաւորչեան Հիւանդանոցիս Զմիւռնիոյ: Նախակառուցումն Հիւանդանոցիս եղեւ ի 1801 թուականի Փրկչին, ի Հայրապետութեան Տեառն Գաւթի Աթոռիկոսի ամենայն Հայոց, ի Պատրիարգութեան Սրբոյ Երուսաղէմայ Տեառն Թէոդորոսի Արքեպիսկոպոսի, եւ ի Պատրիարգութեան Առստանդնուպոլսոյ Տեառն Յովհաննու Արքեպիսկոպոսի, եւ յԱռաջնորդութեան Զմիւռնիոյ Տեառն Մարտիրոսի Արքեպիսկոպոսի, արդեամբ եւ տրովք համայն ժողովրդեան քաղաքիս:

«Իսկ 1879 թուին ի հիմանց նորոգ կառուցաւ հոյակապ եւ շքեղ քան զառաջինն, ի Հայրապետութեան Տեառն Գէորգայ Գ. Աթոռիկոսի ամենայն Հայոց, ի Պատրիարգութեան սրբոյ Երուսաղէմայ Տեառն Եսայեայ Արքեպիսկոպոսի, եւ ի Պատրիարգութեան Առստանդնուպոլսոյ Տեառն Ներսէսի Արքեպիսկոպոսի, եւ յԱռաջնորդութեան քաղաքիս Տեառն Մելքիսեդեկի ծայրագոյն Աարդապետի, մի միայն արդեամբք երկուց վեհազն

պայադատաց Յակոբայ եւ Յովհաննու Սպարթալեանց¹ :

1 Սոյն բարերարաց Հիւանդանոցս կառուցանելու համար գրած նամակին պատճէնն է հետեւեալը : “Արժանապատիւ Տ. Մելքիսեդեկ Արդապետ Մուրատեանց եւ Նախագահ Քաղաքական ժողովոյ վիճակիս : Արժանապատիւ Հայր, Մէք ստորագրեալ երկոքին հարազատքս՝ փափաքելով ըստ մերովսանն կարողութեան՝ ծառայութիւն մատուցանել մեր սիրելի Ազգին՝ եւ առ այժմ նշմարելով մանաւանդ որ քաղաքիս ազգային Հիւանդանոցի շէնքը հնացած եւ առողջապահիկ պայմաններէ զուրկ վիճակի մէջ կը գտնուի, խորհեցանք մեր ծախքով եւ վերահասութեամբ նախկին Հիւանդանոցի տեղւոյն եւ սեպհական գետնոյն վրայ՝ նոր Հիւանդանոց կառուցանել, եւ այս նպատակաւ յատուկ ճարտարապետի ձեռամբ գծագրել տուինք շինուելիք Հիւանդանոցի յատակագիծը : = Բայց որովհետեւ օրինաւորութիւնը կը պահանջէ նախ պատկառելի ժողովոյդ հաւանութիւնն ընդունիլ եւ ապա ձեռնարկել շինութեան, ուստի եւ մէք կը փութամք ահա ներկայիւս մեր սոյն փափաքը յայտնելով հանդերձ՝ մատուցանել ընդ նմին նաեւ պատրաստուած յատակագիծը, յորմէ կարող էք տեսնել մտադրեալ շինուածոյն դիրքը, սենեկաց քանակութիւնը եւ այլն : Առ այս եթէ հարկ տեսնուի մանրամասն բացատրութիւն (զոր չենք կարծեր) կարող է գոհացընել զպատկառելի ժողովդ սիրելի հօրեղբօրորդին մեր, կարապետ աղա Ա. Սպարթալեան, որ մեր կողմէ գործակատար կարգուած է այս մասին : Քաջայոյս եմք, Արժանապատիւ Հայր, որ պատկառելի ժողովդ պատուական Տնտեսական խորհրդոյ խորհրդածութիւնն եւս ընդունեւէն զկնի՝ կը փութայ յայտնել մեզ իւր բարեհաճ հաւանութիւնը, որպէս զի եւ մէք առանց ժամանակ կորուսանելու ձմեռը չըհասած՝ յաւարտ հասուցանեմք յիշեալ շինութիւնն ի փառս մարդասիրին Աստուծոյ, ի կատարումն բաղձանաց մերոց եւ ի սփոփանս ամենայն պատսպարելոցն ընդ յարկաւ նոյն պատսպարանին : = Անտարակոյս լինելով որ մեր սոյն առաջարկը քաջալերութեան կ'արժանանայ պատկառելի ժողովոյդ կողմէն, եւ հիւանդաց առժամանակեայ տեղափոխութեան մասին կը տնօրինուի ինչ որ

Հիւանդանոցիս անցելոյն եւ ներկային պատ-
կանող այս արձանագրութիւնները մեզի այլ եւս
իւր սկիզբը հետազօտելու նիւթ չեն թողուր: Ըստ
աւանդութեան՝ մինչեւ 1800, այս ընդարձակ
տեղւոյն վրայ կարգաւորեալ շէնք մը չկար, այլ
քանի մը տնակներ, ուր կը դարմանուէին ժան-
տահարները: Վերոյիշեալ թուականին կարգաւո-
րեալ շէնքի մը հիմ դրուած է, որ եւ յրնթացս
ժամանակաց նորոգուած եւ ընդարձակուած է:
Ուստի շինութեան թուականին համար յիշատա-
կարաններովս գոհ ըլլալով՝ մտնենք շէնքին մէջ:

Ե. Հիւանդանոցիս աստիճանաւոր դռնէն
ներս մտնելով՝ առջեւնիս կ'ելլէ ընդարձակ սա-
լայատակ սրահ մը, որուն երկու կողմը հաւասա-
րապէս բաժնուած կը գտնուին ութը խուց:
Ասոնցմէ՝ դիմացէ դիմաց եղող առաջին երկու
խուցերն որոշուած են Տեսչութեան, որոնց միոյն
ճակատը գրուած է, Գրասենեակ եւ միւսին Սե-
նեակ Տեսչի. իսկ մնացած խուցերը յատկացուած
են հիւանդաց, որոնց իւրաքանչիւրին մէջ կան երե-
քական մահճակալ, աթոռ մը եւ սեղան: Սալայա-
տակ սրահիս դիմացը կը տեսնուի լայն եւ ընդար-
ձակ խուց մը, որուն դրան ճակատը գրուած կը
կարգանք Սեղանատուն, իսկ աւելի վարը հաս-
տատուած կը տեսնենք մարմարիոն քար մը հե-
տեւեալ քանդակով.

“Ի նուէր ազգիս Հայոց հոյակապ հիւանդա-
նոցս ի հիմանց կառուցաւ յօժարակամ եւ առա-
տաձեռն արդեամբ երկուց վեհանձն եղբարց բա-
րերարաց Յակոբայ եւ Յովհաննու Սպարթալեանց
1878 ի Զմիւռնիա:”

կարեւորն է՝ ի ձեռն պատուարժան Տնտեսական խորհրդոյ,
մնամբ,

Զմիւռնիա 23/4 Օգոստոս 1877:

Յակոբ եւ Յովհաննէս Ե. Սպարթալեան:

Սեղանատանս ներսի կողմը՝ նոյնպէս դրան ճակատը հաստատուած է մարմարիոն քար մը հետեւեալ քանդակով.

«Աչք ամենեցուն ի քեզ յուսան եւ դու տաս կերակուր նոցա ի ժամու: Բանաս զձեռն քո եւ լցուցանես զամենեսեան քաղցրութեամբ կամօք քովք: Գոհացարուք զՏեառնէ զի բարի է յաւիտեան է ողորմութիւն նորա:»

Սեղանատանս աջ կողմը կը գտնուին սպասաւորաց սենեակները. իսկ ետեւը խոհանոցը, մառանը, բաղանիքը, հիւանդ կանանց խուցերը եւն: Այս ամէնը կը կազմեն երկրորդ յարկիս բաժանումները. առաջին կամ գետնայարկը կը գործածուի իբր փայտանոց, ածխանոց եւն: Սեղանատան ետեւը գտնուած մասերուն վրայ չկայ ուրիշ յարկ, որով շէնքին կէսը եռայարկ եւ կէսն ալ կրկնայարկ ձեւ մ'առած է:

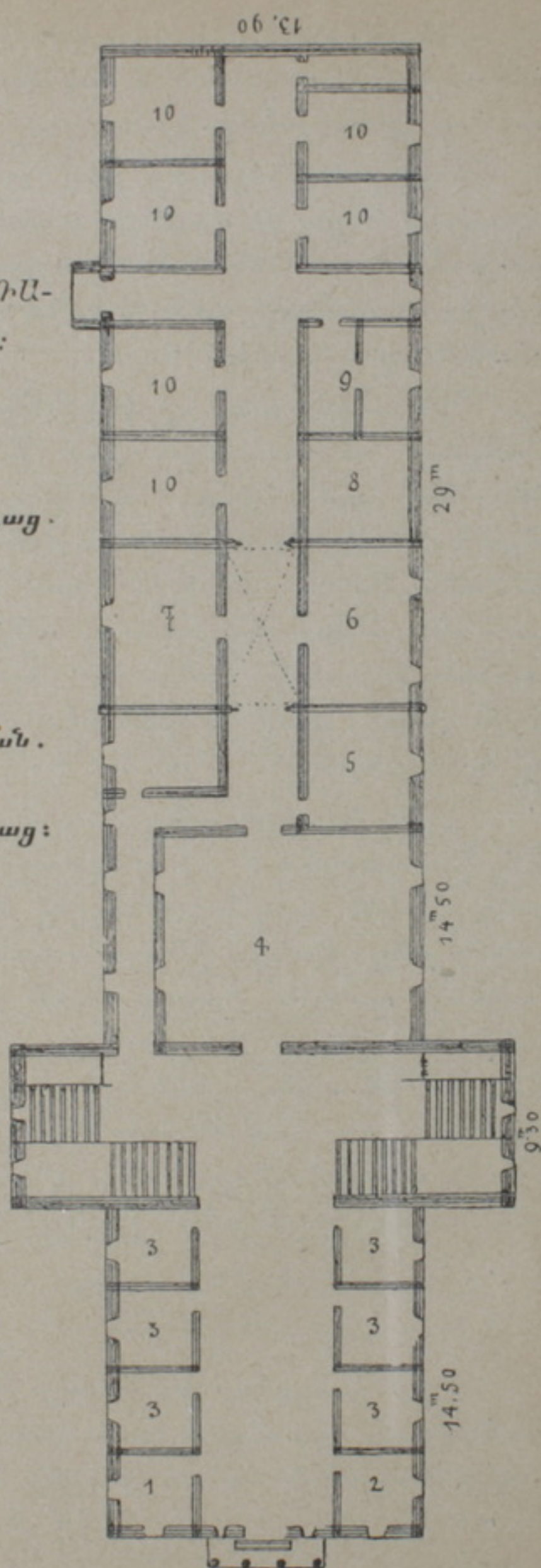
Շէնքին խաչաձեւ դուրս ելած թեւերուն մէջ հաստատուած են փայտաշէն սանդուխները, որոնք կրկին դարձուածներով երրորդ յարկը կը հանեն զմեզ: Սանդուխներուս առաջին դարձուածին ճակատը՝ պատին վրայ գրուած է՝ միոյն Աւետարանի եւ միւսին Սաղմոսի խօսքերն: Այնպէս որ մէկ թեւին սանդուխէն վեր ելլողն իւր դիմացը կը տեսնէ այս գրութեանց մին, եւ ապա երկրորդ թեւին աստիճաններէն վար իջնալով՝ առջեւը կը տեսնէ միւս գրութիւնը: Ասոնք են հետեւեալները.

(Ա)

«Զի քաղցեայ եւ ետուք ինձ ուտել. Ծաւաւեցայ եւ արբուցիք զիս. Օտար էի եւ ժողովեցիք զիս, մերկ՝ եւ զգեցուցիք զիս. հիւանդ էի եւ տեսիք զիս. ի բանտի էի եւ եկիք առ իս: Մատթ. ԻԵ. 35 — 36.»

ՅԱՏԱԿԱԳԻԺ ՀԻՒԱՆԴԱ-
ՆՈՑԻ (Բ. յարկ):

1. Սենեակ տեսչի.
2. Գրասենեակ.
3. Սենեակ հիւանդաց.
4. Սեղանատուն.
5. Զգեստատուն.
6. Խոհանոց.
7. Մառան.
8. Զրոյ ընդունարան.
9. Բաղանիք.
10. Սենեակ հիւանդաց:

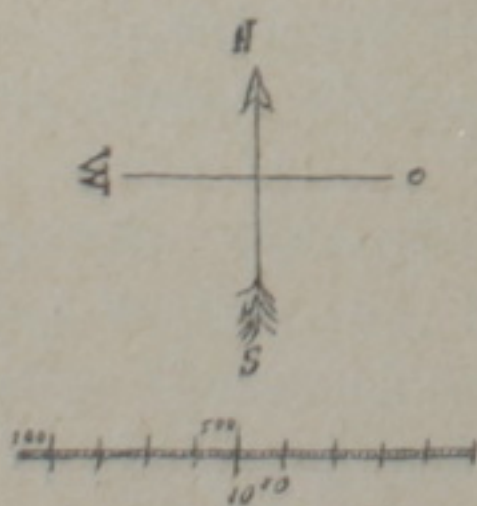
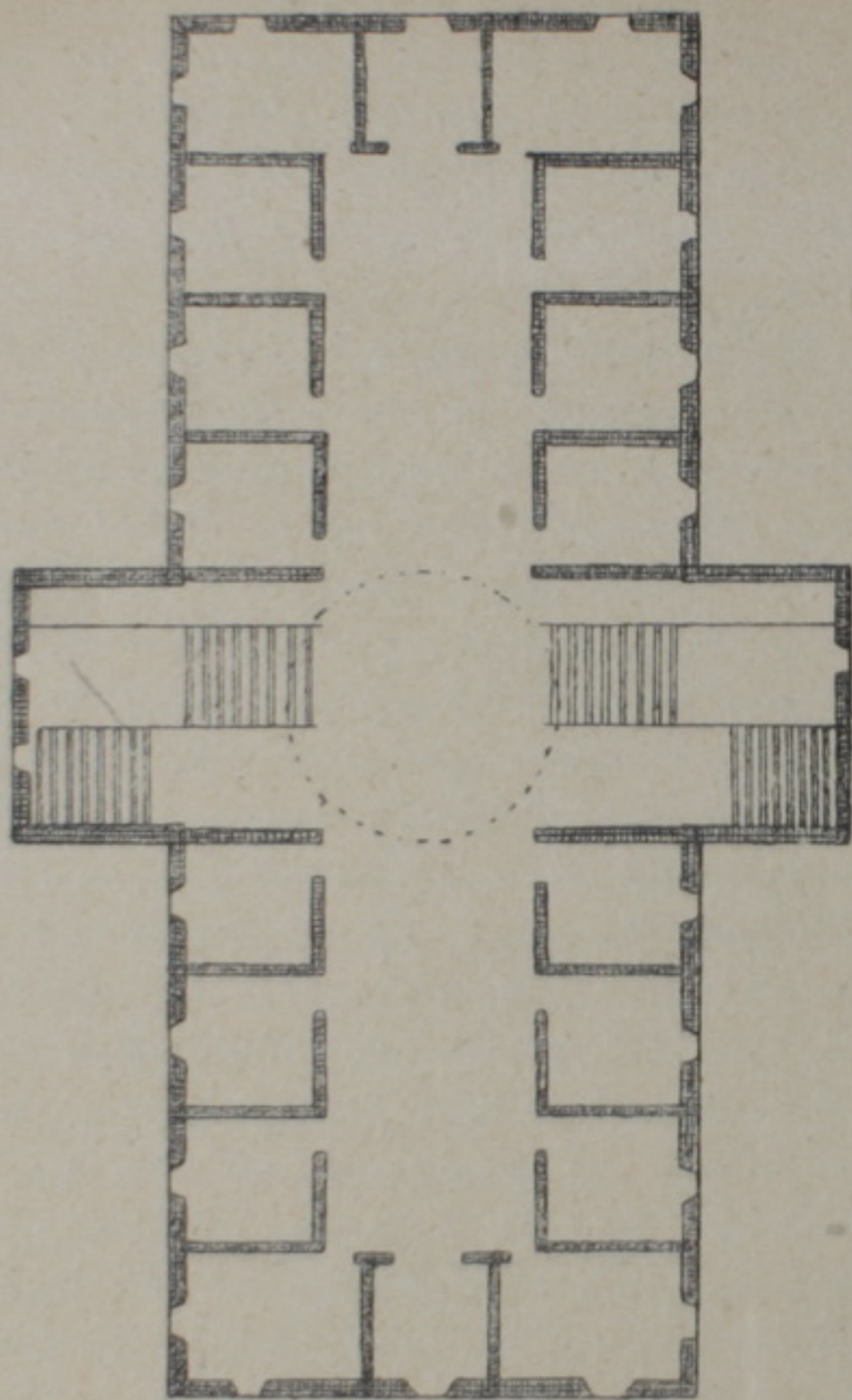
(Բ)

“Երանի՛ որ խորհի զաղքատն եւ զանանկն յաւուր չարէ փրկէ զնա Տէր: Մութլո՛ւ, քի ֆութքարալարը վէ սէֆիլէրի տիւշիւնիւր. Ալլահ քէօթիւ կիւնլերտէն քէնտիսինի գուրթարըր: Սաղմ. :”

Սանդուխին առաջին եւ երկրորդ դարձուածներէն վեր ելլելով՝ լուսաւոր եւ բնդարձակ սրահ մը կը պարզուի առջեւնիս, որ դիմացէ դիմաց բարձրացած սանդուխներուն աջ ու ձախն՝ երկայնութեան կը տարածուի: Սրահիս վրայ, երկայնութեան եւ լայնութեան, դիմացէ դիմաց հաւասարապէս բաժնուած են խուցերը, պարզ եւ մաքուր: Լայնութեան վրայ գտնուած խուցերն, որոնք շէնքին ճակատը կ'իյնան, որոշուած են բժշկին, վիրաբուժութեան եւ բժշկական գործողութեանց. իսկ մնացած խուցերը հիւանդներու սեպհականուած են: Ընդհանրապէս թէ՛ երկրորդ եւ թէ՛ երրորդ յարկին հիւանդաց սեպհական խուցերը նոյն մեծութիւնն ունին. իւրաքանչիւրը լուսատու պատուհանով մը լուսաւորուած եւ դռնով մը գոցուած է: Ինչպէս երկրորդ, նոյնպէս երրորդ յարկի խուցերուն մէջ ղետեղուած են երեքական երկաթեայ մաքուր մահճակալներ¹, եւ ամէն մէկ մահճակալին քով սեղանիկ մը եւ աթոռ մը: Երրորդ յարկիս վրայ գտնուած խուցերն ընդ ամէնը 22 են, որոնցմէ չորսը շինուած են սանդուխներու վրայ:

Ընդարձակ սրահին ձեղունին միջավայրը՝ դէպ ի դուրս բարձրացած է քառանկիւն գմբեթ մը, որուն շուրջն եղած պատուհաններէն արեգակն իւր լուսատու ճառագայթները կը օփռէ դէպ ի

¹ Տ.ք. Տիգրան Սպարթալեան վերջին տարւոյս մէջ (1898)՝ իւր ծախիւք 25ի չափ նորաձեւ երկաթեայ մահճակալներ նուիրեց հիւանդանոցիս:

ՅԱՏԱԿԱԳԻԺ Դ., ՅԱՐԿԻ Ս. ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԵԱՆ ՀԻՒԱՆ-
ԴԱՆՈՑԻ:

ներս եւ կը լուսաւորէ յարկս՝ կենդանութիւն եւ
որդի տալով հիւանդաց եւ տկարաց: Գմբեթիս
ձեղունին վրայ՝ սիրուն գոյներով հրեշտակ մը
նկարուած կը տեսնենք, առջեւն ալ հետեւեալ
գրութիւնը՝ նոյնպէս գրուած ձեղունին վրայ:

Հրեշտակ եմ ես աստ թեւատարած,
Կարդացէք աւատգամս այս գիր արձանաց.
Զաւակ մի թուալ յերկրէս վերասլաց
Խառնեցաւ ի գունդս դասուց հրեշտակաց:
Անունն Մարտիրոս ճեւտ Սպարթալեանց,
Գթած հօր որդեակ տեսլեամբ գեղապանծ.
Յերկիր նայեցաւ յերկնից ի քարձանց,
Յարտօսը շարժեցաւ վասն մահացուաց:
Հայր ու հօրեղբայր պատանւոյն հայկեան,
Ի խանդ յուզեցան սրտիւք միաքան.
Առ ինչ արտասուքդ որդեակ զթութեան
Գոչեցին անդէն եղբարքն երկորեան:
Սրբել դու կամիս զարտասուս յաշաց
Որքոց տնանկաց հիւանդ աղքատաց.
Օն եւ մենք ի դոյն խորհուրդ սիրապանծ
Վառեալ կամք հոգւով ի քաղուժ ամաց:
Ասացին եւ անդէն շինել սկսան
Զայս յարկ հոյակապ խորան զթութեան.
Ետես Մարտիրոս, երեսքն ժպտեցան,
Հրեշտակք ընդ մարդկան եղեն օրհնաքան
1878:

Այս ոտանաւորի ձեւով գրուած յիշատա-
կարանս՝ բերնէ բերան պատմուածին հետ կը միա-
բանի: Ա՛րօտի թէ Սպարթալեանք Մարտիրոս
անուն որդի մ'ունէին, որուն վաղահաս մահուան
յիշատակին համար իւր սիրելիները կանգնած են
մեծաշէն հիւանդանոցս: Հիւանդանոցիս շէնքն եւ
յիշատակարանները աչքէ անցընելէ ետքը՝ կը մնայ
վայրկեան մ'ալ խուցէ խուց մտնել եւ հոն հանգ-
չողներն ի մերձուստ դիտել:

Զ. Սրտաճմլիկ եւ տխրական է արդարեւ
հիւանդաց այցելութիւն ընելը. բայց այցելու մը

ուրախ դէմքով եւ զուարթ երեսով պէտք է տա-
 ռապելոց մերձենալ, որոնք կը սպասեն միշտ մխի-
 թարութեան, նիւթական եւ բարոյական դար-
 մանի: Խօսիլ անոնց հետ ուրախ դէպքերու վրայ
 եւ քաջալերել զիրենք ամենայն կերպով, մեծ
 մխիթարանք է վշտացեալներուն: Ընդհանրապէս
 հիւանդանոցս դիմողներն են պանդուխտներն,
 որոնք կամ երկաթուղոյն վրայ իբր գործաւոր
 հիւանդացած եկած են հոս, եւ կամ քաղքին
 մէջ՝ խաներու, սրճարաններու մէկ անկիւնը, ան-
 խնամ ինկած են հիւանդագին եւ հոս փոխա-
 դրուած: Կան նաեւ տեղացի աղքատ ընտանեաց
 հիւանդներ: Շատերը տենդէ բռնուած են, ոմանք
 յօդացաւութենէ կը տառապին, իսկ ոմանք ալ
 ներքին կրծող ախտէ մը կը հիւծին: ոմանք ար-
 տաքուստ մարմնոյ վիրաւոր մէկ անդամը կապած կը
 պառկին, ոմանք ալ ներքին վերքէ մը, սրտի կամ
 աղեաց ցաւէ կը տառապին: Ի՞նչ արգահատելի
 տեսարաններ, մէկը համբերատար՝ լռիկ մնջիկ
 բժշկուելու յուսով օրերը կը համրէ, միւսն ան-
 բուժելի կ'երեւակայէ հիւանդութիւնը եւ երկայն
 ա՛խ կը քաշէ: Ոմն հեռաւոր երկիր, իր հայրենի
 երդին տակ գտնուող սիրելիներուն մտածութեան
 մէջ ընկղմած է, իսկ ուրիշ մը ցաւերու կսկիծէն
 ամէն բան մոռցած, աջ ու ձախ դառնալով սփո-
 փանք կը փնտռէ: Անդին ուրիշ խուց մը, մէկը
 հիւանդութենէ տկարացածու քնհատ՝ զօրանալու
 համար քնանալ կ'աշխատի, ուրիշ մը կէս ընկող-
 մած կը մրափէ: Հոս մէկը բաւական ապաքինած,
 ստքի վրայ ելած, խուցին մէջ մէկ երկու քայլ առ-
 նելով զօրութիւնը կը փորձէ եւ դարձեալ կ'իյնայ
 անկողնոյն վրայ: անդին ուրիշ մը մէկ երկու օրէն
 հիւանդանոցը պիտի թողում մտածութեամբ,
 երկայն եւ ընդարձակ շրջաններ կ'ընէ, սրունքները
 կը վարժեցընէ սրահին մէջ: Ո՛ր, ո՛վ գիտէ թէ քանի
 հազար խորհուրդներ կ'անցնին այս վշտահարներուն

մտքէն, որչափ իրարմէ տարբեր եւ տեսակ տեսակ. սակայն ամէնն ալ ունին ընդհանուր մտածութիւն մը, բաղձանք մը՝ օր մը յառաջ բժշկուելու եւ առողջանալու:

Ընդհանրապէս հիւանդանոցս կ'ունենայ միշտ 30 — 40 հիւանդ, որոնք առողջանալով կը մեկնին մի առ մի, նորեկներու թողլով իրենց տեղերը: Տարւոյն եղանակաց անհարթութեան կամ ուրիշ դէպքերու պատճառաւ, երբեմն հիւանդաց թիւը 60 — 70 կ'անցնի: Ամբողջ տարւան մը մէջ՝ իբր 650 — 860 հիւանդ կը խնամէ հիւանդանոցս, որոնցմէ հարիւրին հինգ — վեցը չկրնալով օգտուիլ բժշկաց դարմաններէն՝ կը կնքեն իրենց մահկանացուն:

Հիւանդանոցիս արձանագրութեանց մատենէն կ'ընդօրինակենք հետեւեալը՝ հիւանդաց թուոյն վրայ ճշգրիտ գաղափար մը տալու համար:

1895 Յունիս 1 — 1897 Ապրիլ 30

Եկեալք

Մեկնեալք

Հայ. այր	1136		1214
" կին	120	Վախճ. հայ. այր . .	74
Յոյն այր	39	" " կին	12
" կին	4	" յոյն այր	6
Բողոքական	6	" մահմ. այր	1
Գերմանացի	5	Խնամոց ներքեւ . . .	34
Մահմետական	28		
Հրեայ	3		
	1341		1341

1897 Մայիս 1 — 1898 Մարտ 1

Եկեալք

Մեկնեալք

764

707

վախճ. 57

Այս հիւանդներէն զատ, հիւանդանոցս կը խնամէ նաեւ 10 — 15ի չափ ծերեր կամ անկարողներ եւ 20 — 25 յիմարներ, որոնց բնակարանը

Հիւանդանոցիս շէնքէն հեռու՝ պարտէզին մէկ կողմը շինուած է:

Է. Հիւանդանոցիս մէջ պատասպարեալ այս ամէն թշուառներու հոգը՝ բնականապէս ազգային ամէն անհատի վրայ կ'իյնայ, ամէն անձ նախ նիւթապէս՝ Աւետարանին այրւոյն նաքարակիտը կրնայ եւ պէտք է տալ գթասիրական այս հիմնարկութեան, եւ երկրորդ երբեմն երբեմն այց ելլելով տեղւոյս՝ բարոյապէս կրնայ օգնել հիւանդաց, մխիթարելով եւ քաջալերելով զիրենք: Սակայն այս ընդհանուրին հոգն ամփոփուած է մասնաւոր անձանց վրայ, որոնց պաշտօնն է ի մասնաւորի հիւանդանոցիս ելեւմտից նայիլ, բարեկարգութեանց վրայ հսկել եւ աշալուրջ խնամքով հաստատութիւնս շէն պահել: Այս մասնաւոր անձինքը կը կազմեն հիւանդանոցիս հոգաբարձութիւնը: Հոգաբարձութեանս անդամներն երբեմն թուով հինգ՝ երբեմն աւելի կ'ըլլան. որոնք երկու տարին անգամ մը կ'ընտրուին քաղաքական ժողովքին կողմանէ: Հիւանդանոցիս բարեյիշատակ հիմնարկողաց կտակին համաձայն՝ սոյն անդամաց մէջ պիտի գտնուի միշտ Սպարթալեան տոհմէն անձ մը, մնացածները կրնան ըլլալ որ եւ իցէ ազգային՝ արժանաւոր հոգաբարձութեան: Այս անդամները վերընտրելի են, իրենց երկու տարւան պաշտօնի ընթացքը կատարելէ յետոյ կրնան վերստին ընտրուիլ եւ յառաջ վարել այս գործը: Ընդհանրապէս կիրակի օրերը կը ժողովին եւ կը խօսին ու կը խորհին կարեւորաց եւ բարենորոգութեանց վրայ: Հոգաբարձութեանս նախկին անդամներն էին՝ Սպարթալեան Թադւոր Էֆ., Ճէլէպեան Բժիշկ Առաքել, Գալուստեան Յովհաննէս Օհանճան, Քէշիշեան Գէորգ, Գասպարեան Եփրեմ: Իսկ 1898 տարւոյ սկիզբէն սկսեալ հոգաբարձութեանս գլուխը նոր գործունէութեամբ լի՝ եռանդուն անձինքներ անցած կը տեսնենք, այնպիսի

անձինքներ՝ որոնք իրենց երիտասարդական աշխոյժ գործունեութեան հետ՝ տոհմասիրական եւ մարդասիրական ոգին միացուցած, քաջալուրջ հսկողութեամբ կը ճգնին հիւանդանոցիս յառաջադիմութեան համար: Եւ արդարեւ այս նոր հոգաբարձութեան ընտրութեան օրէն ի վեր մեծ քայլ մը առած կը գտնենք հիւանդանոցս՝ մաքրութեան եւ բարեկարգութեան պահանջածն անթերի կատարուած եւ հասարակութիւնը գոհ մնացած: Նոր հոգաբարձութեանս օրովն եւ առաջին անգամն ըլլալով հիւանդանոցիս մէջ բժշկուհի մը եւս կը տեսնենք, եւ այս բաւական մեծ նշան մ'է ազգի մը յառաջադիմութեան: Այժմեան հոգաբարձութեան անդամներն են. ՊՊ. Աղաբաշակ Կ. Ոսկանեան, ատենապետ. Յովհաննէս Գ. Բաբաղեան, ատենադպիր. Նազարէթ Զամպաքճեան, գանձապետ. ԲԺ. Տիգրան Սպարթալը, բժշկապետ. Սարգիս Քեշիշեան. Արմենակ Մինասեան. Մազսուտ Պօղոսեան:

Ասոնցմէ զատ հիւանդանոցս ունի նաեւ վեց եօթն կամ աւելի անձինքներ՝ խնամակալուհի անուանով, որոնք կ'ընտրուին հոգաբարձութեան կողմանէ, երկու տարին անգամ մը եւ կը վաւերացուին քաղաքական ժողովքէն: Խնամակալ Տիկնանցս գործն է՝ կարգաւ իւրաքանչիւրն հսկել շաբաթ մը հիւանդաց յատուկ ճերմակեղէն զգեստուց մաքրութեան, կարուելու կարկտուելու հանդերձից եւն¹: Այս նաեւ հիւանդանոցիս մէջ տասնի չափ այր եւ կին ծառայողներ եւ մէկ դեղագործ.

¹ Աերջին ընտրութեամբ խնամակալուհի կարգուած են՝ Տիկին Լուսի Շապուրօֆ, Պերճուհի Յ. Տիւրիզեան, Մարիամ Մ. Ճէլէպեան, Եղիսարէթ Գազտաղեան, Սրբուհի Աւագեան, Գայիանէ Է. Պասմաճեան, Շամ. Մ. Իսքէնտէրեան: Օր. Արուսեակ Սարաֆեան, Մարի Սիմոնեան, Էվգարիս Սվազլեան, Մերսէտէս Զմիւռնակէսեան. Էպր. Աւագեան:

ասանց վրայ իբր տեսուչ՝ հոգարարձութիւնը կ'ընտրէ անձ մը, որ կրնայ տարիներով վարել այս պաշտօնն, եթէ հոգարարձութիւնը գոհ կը մնայ եւ իւր վրայ պարտաճանաչութեան թերութիւն մը չի տեսներ։ Գժուարին է ստուգիւ տեսչիս պաշտօնը, ազգին հիւանդները գրեթէ իրեն կը յանձնուին, հսկել անխոնջ ծառայից վրայ, մաքուր պահել տալ ամէն խորշն եւ անկիւնն, հիւանդներ ընդունիլ եւ խոհեմութեամբ անոնց տեղերն սրոշել, ընել տալ ամէն բան իւր ժամանակին, օրական ծախքերն ընդօրինակել եւ տալ հաշիւ հոգարարձութեան, միով բանիւ՝ հիւանդանոցիս ներքնոյն պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ իւր վրայ։

Հիւանդանոցիս վերաշինութենէ յետոյ՝ իբր տեսուչ կը յիշուին Փիրղալէմեան Աւարդապետ, Մակար Աւարդապետ եւ Սարգիս անուն անձ մը։ Կսկ այժմ այս պաշտօնը կը կատարէ Սարգիս Միրճանեան, որուն աշակուրջ հսկողութեան եւ հաւատարիմ ծառայութեան ու յարատեւութեան իբր ցոյց, բաւական է ըսել, թէ տասը տարի ետեւի՝ զոհած է իւր անձը հաստատութեանս համար, օրն ի բուն եւ նոյն իսկ զիշերները կ'անցընէ հիւանդանոցս։

Հիւանդանոցս ունի իրեն մասնաւոր բժիշկները, հոգարարձութեան կողմանէ ընտրուած կամ հոգացուած։ Ազգային համբաւաւոր վիրաբոյժը, բժիշկ Ճէլէպեան Առաքել, տարիներով նստիւած էր ինք զինքը մարդասիրական հիմնարկութեանս եւ ձրիաբար կը նայէր տառապելոց, ունենալով իրեն օգնական բժիշկ Այրիօրօսլը, ազգաւ յոյն եւ թոշակաւոր։ Նոր հոգարարձութեան ընտրութեամբ՝ նոր բժիշկներ կը տեսնենք գործունէութեան մէջ, ի մասնաւորի Տք. Սպարթապեան Տիգրան՝ մեծ եռանդ կը ցուցընէ հիւանդանոցիս մէջ եւ ամենայն խղճմտանք կը հոգայ հիւանդներն՝ իրեն ընկերակից երկու երեք բժիշկներով։

Հիւանդանոցս ունի իրեն սեպհական կա-
լուածներն, որոնց տարեկան հասոյթը կը հասնի
գրեթէ 900 օսմանեան սակոյ: Սակայն Ազգային
Վարչութիւնն այս գրամէն միայն 400 սակին կու-
տայ հիւանդանոցիս ծախսոյ համար: Ասկից զատ
Ս. Առասուրիշ եկեղեցւոյ մամի ստակէն եւ զա-
նազան նուէրներէ եւ հանդանակութենէ կը գոյա-
նայ 500—600 սակոյ գումար մը: Ա' ունենայ եր-
բեմն երբեմն վճարող հիւանդներ: Այսոյնի Արկա-
թուղւոյն ընկերութեան հետ կնքած է համա-
ձայնութիւն մը, որով նոյն երկաթուղւոյն գծին
վրայ գործողներն երբ հիւանդանան, խնամուելու
դարմանուելու համար պիտի գան հիւանդանոցս,
որոնց համար ընկերութիւնը պիտի վճարէ օրական
երկու ֆռանկ: Այս ամէնն ի մի առնելով՝ հիւան-
դանոցս տարեկան կ' ունենայ 1000—1200 օսմա-
նեան սակի, որով կը հոգացուի իւր տարեկան
ծախքն եւ պիտոյքը:

Հիւանդանոցիս ընդարձակ պարտէզին մէկ
կողմը շինուած է յիմարանոցը: Քիչ մ'առջին
հիւանդանոցի շէնքին աւելի մօտ, կը տեսնուին
խուցեր, որոնցմէ միայն գրան ճակատը հաստա-
տուած մարմարիոն քարին վրայ քանդակուած կը
կարդանք. «Խորհուրդարանս Հոգարարձուաց կա-
ռուցաւ շնորհիւ երկուց եղբարց Յակոբայ եւ Յով-
հաննու Սպարթալեանց 1879»:

Յ Ա Ռ Ե Լ Ո Ւ Ա Ճ

Խ Օ Ս Ք

Ի համդիսի նորոգ քաջման Ազգային Հիւանդանոցին
Զմիւռնիոյ:

Պատուական Հայ Ժողովուրդ:

Այս շքեղ հանդիսիս նպատակը նուիրական է:
Մեծ պարտաւորութիւն մը ունիմ կատարելու իմ եւ

Սիրելի Եղբորս Յովհաննու կողմէ, որ Եւրոպա գլխուն ելուն իր զգացմանցը թարգմանն եմ, բոլոր Ջմիւռնիոյ Հայ Ժողովրդեան եւ Չեզմով բոլոր Հայ ազգին առջեւ, սոյն նորակառոյց հաստատութեան մէջ, ուր գումարուած կը տեսնեմ խնդութեամբ ազգայնոց ընտիր բազմութիւն մը: Մեր կենաց ամեներջանիկ օրերէն մէկն է այսօրս. վասն զի կը տեսնենք պսակուած խորհուրդ մը որ ի վաղուց մեր սրտին ու մտքին մէջ ծագեր էր եւ որ Ամենակարողին Աստուծոյ օգնութեան եւ հոգեշահ ձայնի մը ներգործութեան կարօտ էր, որպէս զի մարմին առնու:

Աստուած մեր ուխտն ու իղձը լսեց, հնչեց ու ներշնչեց այդ ձայնն մեր հոգւոյն մէջ եւ այս նորաշէն ազգային շէնքն, տառապեալ մարդկութեան այս կայանը կանգնեցաւ: Փառք կու տանք Աստուծոյ որ իր նախախնամութիւնն ընտրեց մեզ երկոքին հարազատ եղբարքս այս վերաշինութեան:

Ազգին ներկայ վիճակին վերահասու՝ վշտակիր կը դիտէինք իր բազմատեսակ պիտոյքն եւ մեր կարողութեան չափովն այս պիտոյից մին լեցընելու հոգը մեր տիրական փափաքը դարձաւ: Այս մեր փափաքը որչափ զօրանար նոյնչափ Աստուծոյ յաջողութեամբ կ'աճէին՝ մեր ակնկալութենէ աւելի, մեր նիւթական կարողութեան միջոցներ, եւ մինչդեռ մեր ունեցածէն բաժին մի ազգիս շնորհելու խորհուրդը կը տածէինք՝ մեր Գերապատիւ Առաջնորդ Ս. Հօր Տ. Մելքիսեդեկ Ծ. Արդապետի Մուրատեանց հոգեշահ եւ հայրապետական քարոզներն եկան եւ աւելի եւս բորբոքեցին մեր սիրտն եւ մեր Սիրելի Ազգին մշտնջենական ծառայութիւն մ'ընելու տենչը:

Արդարեւ՝ մեր եկեղեցին, մեր վարժարաններն ու հիւանդանոցը կարօտ էին սատարութեան, բայց գլխաւորապէս ազգային հին ու խարխուլ Հիւանդանոցի շէնքն, անոր մէջ պատասպարեալ խղճալեաց վիճակն, թշուառութեան հեծեծանքն մեր աչքին ներկայացան, մեր սիրտը շարժեցին, եւ երկու հարազատքս որոշեցինք ի հիմանց նորոգ կառուցանել ազգային շէնք մը որ ոչ ներքին բարեկարգ կազմաւորութիւն, ոչ կանոնաւոր մատակարարութիւն, եւ ոչ ողջապահութեան էական պայմաններն ունէր:

Այս մեր որոշումն ազգային Արչութեան հաղորդելով՝ իր յօժարափոյթ հաւանութիւնը ստացանք եւ գործի սկսանք: Չենք ուզեր երկարօրէն բացատրել թէ ինչ զգացումներ կը համակէին մեր սիրտն քանի կը յառաջանար այս ձեռնարկութիւնը, քանի կը մտա-

ծէինք որ Աստուծոյ եւ մարդկութեան հաճելի եղող գործի մը սատարները լինելու բարեբաղդութիւնն ունէինք: Եւ արդարեւ՝ կան գործեր որ աւելի եւս կը գրաւեն ու կը հրապուրեն մարդկային միտքն ու հոգին քան թէ փառասիրական յաղթանակներ, եւ վաղանցուկ յաջողութիւններ, եւ այս կարգէն է թշուառ մարդկութեան վիշտերն ըստ կարի սփոփելու գործը եւ ասկից ծագած միտքարութիւնը:

Եւ ահա այսօր կը տեսնենք կանգուն սոյն նորաշէն Ս. Լուսաւորչեան ազգային հիւանդանոցն, որու կառուցման առթիւ վերանորոգեցաւ նաեւ յանուն Ս. Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի հնակառոյց տաճարն, շինուելով նաեւ անոր կից նոր պահարան եւ սեղան, որ տարւոյս առաջին օրն յանուն Սրբոց Որդւոցն Զեբէթեայ Յակոբայ եւ Յովհաննու տեառնագրութեամբ օծուեցաւ Գեր. Առաջնորդ Հօր ձեռօք, եւ նուիրեցաւ ի փառս ճշմարտին Աստուծոյ, մշտնջենաւոր յիշատակ երկուց հարազատ եղբարցս անուան Յակոբայ եւ Յովհաննու:

Ազնիւ ժողովուրդ Հայոց, մեր ուխտն ու փափաքը կատարելով՝ կատարեցինք ազգային պարտաւորութիւն մը եւ փոխարէն վարձատրութիւն պիտի լինին մեզի մարդասիրական գործի մը պատճառած ներքին գոհունակութեան զգացումն եւ սոյն ազգային շէնքին մէջ պատսպարուելիք ազգին անկարող եւ անտէրունջ հիւանդաց աղօթքն ու օրհներբը: Ուստի կը մնայ մեզ՝ ազգին հին Հիւանդանոցը հիմնովին նորոգուած Ազգին դարձնել, մեր յատուկ շնորհակալիքը յայտնելով մեր Գեր. Ս. Հօր եւ Ս. Հարց, նոյնպէս բոլոր ազգային Պաշտօնէից եւ համայն Ազգայնոց որ իրենց քաջալերական ու համակիր զգացումներով դիւրացուցին մեզի այս հիմնարկութեան շինութիւնը, եւ մանաւանդ Ազգ. Վարչութեան, որ Հիւանդանոցի նոր Հոգաբարձութիւն եւ Գեր. Հայր Աւետիք Փիրղալէմեանն վերատեսուչ հաստատելով՝ իբրեւ պարտաւորիչ կանոն դրաւ մեր ազգատոհմէն միշտ երկերկու հոգի իբրեւ անդամակից ընդունիլ ամեն հոգաբարձութեան ընտրութեան ժամանակ: Այս որոշումն իբրեւ ազգային վստահութեան եւ երախտագիտութեան նշան ընդունելով՝ յատկապէս կը յայտնենք որ այս մեր կտակն գլխովին գործադրած պիտի լինին ազգն ու ազգային Վարչութիւններն եթէ միշտ սոյն հաստատութեան ներքին բարեկարգութեան եւ բարւոք մատակարարութեան ջանադիր գտնուին, եւ ներուի մեզ յատկապէս աղաչել Հոգաբարձութիւնն որ նոյնպէս իր ուշադրութիւնը

դարձընէ թագուն խորշերու մէջ գտնւող ազգային տնանկ ընտանիքներու, նոցա հիւանդաց ձրի բժիշկ, դեղ եւ կարեւոր պիտոյք յուղարկելով, որպէս զի այսպիսի թշուառներն իսկ անմիսիթար չմնան: Ազգն այս ամէն բարիքը կը վայելէ ընդ հովանաւորութեամբ Օսմանեան Պետութեան, որու Աւհապետն Սուլթան Համիտ՝ միշտ մարդասիրական զգացումներով լի՝ իր բոլոր հպատակաց ազգային հիմնարկութիւններն ու արտօնութիւնները պահպանելով՝ մեր առջեւ ազատ ասպարէզ կը բանայ մեր եկեղեցիներն, մեր վարժարաններն ու հիւանդանոցը զարգացընելու, ինչպէս նաեւ իր արժանաւոր ներկայացուցիչն, գաւառիս Ասեմափայլ Առասակալն Համտի Փաշան՝ որու արդարակորով կառավարութեան ժամանակ այս հիմնարկութիւնն յաջողութեամբ կանգնեցաւ:

Արդ՝ Սուրբ Հարք ու Քահանայք, Ազգ. Ժողովք ու Խորհուրդք եւ Հոգաբարձութիւն եւ համայն ժողովուրդ, այս հանդիսական ժամուս, նորաշէն Հիւանդանոցի նաւակատեաց առթիւ կը յայտարարեմ որ Չեզի պէս հանդիսական հայ մ'եմ այս տեղ, ազգային անհատ մը, որ լոկ պարտաւորութիւն մը կատարած եղաւ իր հարազատ եղբօր հետ սոյն շէնքը բարձրացընելով, որ Աստուծոյ պարգեւն է, եւ զոր կը նուիրենք սրտի խնդութեամբ Սիրելի Ազգիս Հայոց ի փառս ամենամեծ անուան Աստուծոյ եւ ի յիշատակ յաւիտենական:

Ուստի, Գերապատիւ Ս. Հայր, առէք, կ'աւանդենք Չեզի սոյն նորաշէն հաստատութեան բանալիներն եւ Չեզմով համօրէն Ազգիս, եւ ուրիշ փառասիրութիւն մը չունինք այլ միայն տեսնել հեռուէն սոյն հաստատութեան պայծառութիւնն ու հրճուիլ, լսել բուժեալ տառապելոց օրհներքն ու միսիթարուիլ, տեսնել ազգային տան ուրիշ կարեւոր պիտոյքը հոգալու հետամուտ բարերարներ եւ զԱստուած փառաբանել:

Այս է մեր իղձը, մեր ուխտն ու կտակը, որու գործադրութիւնը կը յանձնենք ամենայն վստահութեամբ մեր Սիրելի Ազգին եւ անոր յառաջադիւորութեան միշտ բաբեմադրութու կը մնանք

Եղբարք Յակոբ եւ Յովհաննէս Սպարթալեան
Զմիւռնիա, 14 Յունվար 1879:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

Ազգային կրթական եւ բարեգործական հիմնարկութիւնք եւ ընկերութիւնք:

Մեսրոպեան եւ Հռիփսիմեան կրթական կարեւոր հաստատութիւններէն զատ՝ Զմիւռնիոյ հայ հասարակութիւնն ունեցած է յանցելումն եւ ունի այժմ այլ եւ այլ հիմնարկութիւններ եւ ընկերական կազմակերպութիւններ, որոնք կրթական եւ բարեգործական սկզբանց վրայ հիմնեալ՝ ազգին կարօտը լեցընելու եւ ազգը յառաջացընելու եւ զարգացընելու ձեռնտու կ'ըլլան: Այս հաստատութեանց սկիզբը բրած են վարժարանք ուր կրթութեամբ օժտեալ եւ լուսաւորեալ պատանիք եւ օրիորդք՝ սկսած են զանազան նպատակաւ ընկերութիւններ հաստատել, որոնցմէ ոմանք գ ժբախտաբար շատ կարճ ժամանակ գոյութիւն ունեցած են: Ասոնցմէ կը յիշուին Սիւնեաց, Արագածունեաց, Հաշտենից, Աղքատասիրաց, Հայ Ընթերցատուն, Անձնուէր, Ահաճանեան, Հոգատար-Որբախնամ, Կրթասէր, Ուսումնասէր, Արեւելեան Աղումբ, Մեսրոպեան Գրասիրաց, Աղքատախնամ, Արուեստանոց, Գթասիրաց, Ներսէսեան Որբանոց անուամբ ընկերութիւններն եւ հիմնարկութիւնները: Ասոնց իւրաքանչիւրին սկզբան եւ նպատակին վրայ համառօտ գաղափար մը տալ պատշաճ համարած ենք:

1.

Սիւնեաց Ընկերութիւն (1841—1845, 1879—1880):

Ա. Անցեալ տարիներու մէջ նշանաւոր եղած է Սիւնեաց ընկերութիւնն¹, որ Զմիւռնիոյ վիճա-

¹ *Société de Sunie*, formée à Smyrne pour la propagation de l'instruction morale parmi la nation Arménienne. Smyrne 1844.

ինն կրթական հոգն իւր վրան առած՝ քանի մը տարի բաւական ծառայութիւն մատուցած է ազգին։ Մեսրոպեան վարժարանի ամենապայծառ ժամանակն՝ իւր ծոցէն ելլող խումբ մը աշակերտներ՝ իրենց վարժապետին՝ Անդրէասի յորդորներով քաջալերուած, ուսումնականութիւնն ազգայնոց մէջ տարածելու նպատակաւ ընկերութիւն մը կը հաստատեն Սիւնեաց անուամբ, 1841ին։ Այս ընկերութեան նպատակը կ'ըլլայ ի մասնաւորի Զմիւռնիոյ շրջակայ թեմերուն մէջ դպրոցներ բանալ։ Ընկերութեանս հիմնադիր անդամները քիչ ժամանակուան մէջ մեծ յաջողութիւն կը գտնեն, այնպէս որ երեւելի վաճառականք եւ նոյն իսկ օտար ազգէ ուսումնականք բաժանորդ կը դրուին, որով գոհացուցիչ դրամագլխի մը տէր ըլլալով՝ իրենց նպատակին համաձայն՝ կը յաջողին Այսրն, Պալընարը, Մանիսա եւ Մէնէմէն դպրոցներ բանալ։ Սակայն դժբախտաբար այս յաջողութիւնն երկայն չի տեւեր։ Ժամանակին առաջնորդը՝ Մատթէոս Եպիսկոպոս, ինչ ինչ կրօնական խնդիրներ յարուցանելով՝ արդէն վերջին ժամանակներն իրարու հետ գժտեալ անդամներու սրտին մէջ պաղուցութիւն մը կը ձգէ, մի եւ նոյն ժամանակ (1845) աւերիչ հրդեհը վրայ գալով, անբուժելի եւ վերջնական հարուած մը կու տայ ընկերութեանս եւ կործանումը յառաջ կը բերէ։

Բ. Տարիներ սահելէ յետոյ, երբ Պոլիս եւ գաւառները կրթական գործը զարգացընելու նպատակաւ ընկերութիւններ կը կազմուէին, Զմիւռնիոյ մէջ եւս սկսած էր՝ հասարակաց կրթութեան աջակից ըլլալու փափաք մը տարածուիլ։ Այսպիսի ժամանակ (1879)՝ քանի մը երեւելի անձինք, որոնց մէջ նշանաւոր են Գ. Յ. Բաբաղեան, Մ. Ալփիարեան, Բժ. Պ. Կոստանդեան, իրարու հետ միանալով եւ հասարակութեան հրաւեր կարդալով, գրեթէ երեսունի մօտ անդամակիցներու

աջակցութեամբ՝ ընկերութիւն մը կը կազմեն “Սիւնեաց ընկերութիւն” անուամբ։ Այսպէս երկրորդ անգամ վերակազմեալ ընկերութեան նպատակը կ'ըլլայ ազգին եւ խեղճ ազգայնոց բարոյական եւ նիւթական յառաջագիմութեան նպաստել, դրամական օգնութեամբ եւ մտաւորական զարգացման աջակցելով։ Բայց դժբախտաբար յիշատակելի արդիւնք մը չէ ունեցած եւ շատ կարճ ժամանակ տեւած է. այսպէս ըսենք՝ ծնանիլն ու մեռնիլը մէկ եղած է։

2.

Արագածունեաց Ընկերութիւն (1843–1846)։

Ընկերութիւնս նոյնպէս Մեսրոպեան Վարժարանի փայլուն ժամանակները կազմուած է. յառաջ կը բերենք հեղինակի մը՝ ընկերութեան նկատմամբ դրած տողերը։ “1843ին քանի մ'ուսումնասէր Զմիւռնիացիք Արագածունեաց ընկերութիւնն հաստատեցին եւ նոր տպարան մը բացին ազգին օգտակար գրքեր հասցընելու նպատակաւ։ Այս ընկերութեան երախայրիքն եղաւ “Հայրենասէր, օրագիր քաղաքական, բանասիրական եւ առեւտրական” անուն աշխարհաբար շաբաթաթերթն որ 1843 Մայիս 28ին Խաչատուր Յ. Մելիքսեւեղումեանցի խմբագրութեամբ սկսաւ հրատարակուիլ շաբաթն անգամ մը։ Վեց ամիս ետքն՝ նոյն տարւոյ Հոկտ. 15ին խափանուեցաւ, որչափ կ'երեւայ հակառակորդաց հնարիւքն։ 1844 Ապրիլ 10ին սկսաւ վերստին հրատարակուիլ, սակայն Զմիւռնիոյ 1845 Յունիս 21ի զարհուրելի հրդեհն Հայրենասիրի տպարանին ալ վնասեց...։ Քիչ մը ետքը նիւթական կարօտութեանց պատճառաւ ընկերութիւնն վերջանալով, Հայրենասէր ալ դադրեցաւ 1846 թուականին¹”։

¹ Պատմութիւն հայ լրագրութեան, Հ. Գրիգորիս Վ. Գալէմբեարեան։ Վիեննա 1893, էջ 79։

Նոյն վախճանն ունեցած է նաեւ Հաշտենից Մի--թիւն անուամբ յիշուած ընկերութիւնն, որ հմուտ եւ աշխոյժ երիտասարդներէ կազմեալ՝ քանի մը տարի “Միութիւն Հաշտենից” անուն թերթ մը հրատարակած է 1861—1862^{1/2}: Նիւթական պիտոյքն երկայն ապրիլ չէ թողուցած, ժամանակէն յառաջ կտրած է ընկերութեանս կապն եւ քայքայած բոլորովին:

3.

Աղքատասիրաց Ընկերութիւն (1861—1894):

Աղքատախնամ Ընկերութիւն (1896):

Ա. Զմիւռնիոյ ազգայնոց մէջ երեւան ելած բարեգործական եւ մարդասիրական ընկերութեանց մէջ առաջին տեղին կը բռնէ Աղքատասիրաց Ընկերութիւնն, որ երկայն տարիներու շրջան տեսած, մեծ ծառայութիւն մատուցած եւ բազմաթիւ թշուառներու օրհնութեանց արժանացած է. կրնանք ըսել թէ Զմիւռնացին չէ ունեցած ասկէ աւելի օգտակար եւ արդիւնաւոր ընկերութիւն մը: Ընկերութիւնս 1861 թուականին՝ ունեւոր եւ ազգեցիկ տասն անձանց նախաձեռնութեամբ կազմուած է, որոնց նպատակն եղած է կարօտեալներու, մանաւանդ թաքուն եւ ծածկեալ աղքատ-

ներու օգնութեան ձեռն կարկառել՝ հիւանդութեանց ժամանակ ձրի բժիշկ եւ դեղ մատակարարելով՝ մասնաւորաբար տաներէց քահանային յանձնարարութեամբ եւ խնդրանք:

Հիմնադիր անդամք յաջորդ տարին իրենց մէջ դաշնագիր մը կը կնքեն՝ այս գեղեցիկ մարդասիրական նպատակին գործադրութեան համար՝ ամենայն զոհողութիւն յանձն առնելով: Սոյն դաշնագիրն եղած է հետեւեալը՝:

«Ստորագրեալքս անդամք աղքատասիրաց ընկերութեան, բարեպաշտական նպատակով մը ուղեւով ազգերնուս մէջ հիւանդանոցէ դուրս գտնուած անկար հիւանդները ըստ կարի խնամել կը խոստանանք որ եւ իցէ պարագայի մէջ թէ ընկերութիւնը կարող ըլլայ սոյն նպատակին համար բաժանորդութիւն գտնել թէ ոչ՝ եղած ծախքը վճարել մեր քսակէն եթէ բաժանորդութիւնը չը բաւէ կամ բնաւ չը գտնուի:

«Ընկերութեանս գանձապետն է Պ. Պօղոս Պերկամալեանը. ընկերութեան ընելու ծախքը հետեւեալները պիտի ըլլան. Ա. Բժշկին տարեկան ծախք: Բ. Առնուած դեղերուն ծախքը: Գ. Հիւանդաց այլ եւ այլ պիտոյից համար եղած ծախքը, ըստ կարողութեան ընկերութեան: Դ. Մասնաւոր ծառայի մը տարեկան վարձքը:

«Ասոնցմէ դուրս եթէ պարագայ մի պատահի որոյ համար ընկերութիւնը յարմար տեսնէ ծախս ընել իւր նպատակին նկատմամբ ընկերութեան ամբողջ անդամոց հաւանութեամբը կ'որոշուի:»

«Սոյն դաշնագրին ուժը պիտի տեւէ մինչեւ 1863 Մայիս 1:

«Իզմիր 1 Մայիս 1862: Ս. Չելիկ, Պ. Պերկամալեան, Գ. Մ. յ. Եսայեան, Գ. Վէմեան,

1 Դաշնագրիս բնագիրն ընդունած ենք Ս. Չելիկէն: Իսկ ընկերութեանս նկատմամբ գրաւոր քանի մը տեղեկութիւն տուած է մեզ՝ Պ. Ա. Տիվրիկեան:

Գ. Մ. Եսայեան, Պ. Ս. Միրզա Վանանդեցի,
Ս. Թ. Չելիկեան, Պօղոս Կ. Տիլպերեան, Ս. Աւե-
տիքեան, Յակոբ Մարկոսեան:»

Գաշնագրէս ակն յայտնի կ'երեւայ թէ քա-
նիօն անձնուէր եռանդեամբ ընկերութեան ան-
դամները սկսած են գործի ձեռք զարնել, նոյն իսկ
ամէն ծախք իրենց քսակէն վճարելու պատրաս-
տականութեամբ եւ հաւանութեամբ: Իրենց այս
բարի եւ գովելի նպատակը՝ մարդասէր սրտերու
մէջ արձագանգ գտնելով՝ քիչ ժամանակուան մէջ
անդամներու թիւն երթալով բազմացած է. շա-
տերը բաժանորդագրութեամբ եւ նուէրներով մաս-
նակցած են ընկերութեանս, այնպէս որ հետզհետեւ
ասոնց թիւն ալ աճելով, բաւական պատկառելի
դրամագլխոյ տէր եղած է ընկերութիւնը, որով
իւր գոյութիւնը քանի մը տասնեակ տարիներու
համար ապահովուցած:

Ընկերութեանս հասոյթը կը գոյանար նախ
հիմնադիր եւ պատուոյ անդամոց դրամով. երկրորդ՝
բաժանորդագրութենէ եւ նուէրներէ հաւաքուած
դրամէ եւ երրորդ՝ ընկերութեան կողմանէ տրուած
պարահանդէսներէ եւ ուրիշ հանդէսներէ ժողուած
դրամով: Ընկերութեանս ունեցած գործունէութեան,
տուած հանդէսներուն եւ մատուցած ծա-
ռայութեան վրայ փոքր գաղափար մ'ունենալու
համար, կը յիշատակենք հոս ասոնցմէ մէկ քանին.
այսպէս՝ 1875ին ընկերութեան տեղեկագրին մէջ
կը տեսնենք թէ մէկ տարւան մէջ 253 հիւանդ-
կանոնաւորապէս դարմանած է. իսկ պատահական՝
ոտքի վրայ նայուածներուն թիւն եղած է 603:
Իւր տասն եւ հինգ տարւոյ շրջանին մէջ (1877
Յունուարի) պարահանդէս մը տալով, 110 ոսկի
ղուտ արդիւնք ունեցած է: Մինչդեռ 1882 Դեկտ.
ծաղկի հիւանդութիւնը կը ճարակէր Չմիւռնիոյ
մէջ, Աղքատասիրաց ընկերութիւնը իւր յատուկ
բժշկին ձեռք, Մեսրոպեան Արժարանի 46 աղ-

քառիկ աշակերտներն եւ Հռիփսիմեան Արժարանի
 55 կարօտ աշակերտութիւնները պատուաստել կու
 տայ: Ի նպաստ հիւանդանոցի՝ Հռիփսիմեան Ար-
 ժարանի սրահին մէջ տրուած պարահանդէսի հոգն
 (1885) Աղքատասիրաց ընկերութիւնն իւր վրան
 առնելով՝ 121 օսմ. ոսկի կը յանձնէ հիւանդա-
 նոցի: Այս մասնական դէպքերը մէկդի թողլով,
 բաւական է յիշել ընդհանուրին վկայութիւնը
 մեր պանդուխտ եղբայրները, խաներու անկիւնն
 հեծող թշուառներն եւ Մօրթաքեայի նկուղներու
 մէջ տառապող ընտանիքները դեռ օրհնութեամբ
 կը յիշեն այն օրերն՝ երբ Բօլիտ Յակոբ՝ ընկերու-
 թեան ժրաջան գործակալը՝ կ'երեւար բժշկին հետ՝
 հիւանդին սնարին մօտ՝ իբր երկնային նախախնա-
 մութենէ զրկուած հրեշտակ մը: Քանի՜ քանի մարդ-
 կային էակներ մահուան ճիրաններէն կորզուած են՝
 ի շնորհս այս ընկերութեան, եւ դեռ քանինէր,
 աւանդ, կենաց լոյսը պիտի վայելէին այսօր, եթէ
 ընկերութիւնս՝ հաւատարիմ իւր ազնիւ նշանա-
 բանին, շարունակէր մութ խաւերու մէջ սփռել
 մխիթարանք եւ երջանկութիւն: 1894 թուականին
 ընկերութեան անկումը շանթի տպաւորութիւն
 գործեց զգայուն սրտերու վրայ, յուսահատու-
 թեան պէս բան մը ծանրացաւ հոգիներու վրայ,
 կարծես գթութեան երկնային ոգին էր որ իւր
 թեւերը կ'ամփոփէր թշուառներու վրայէն եւ ար-
 տասուալից աչերով կը հեռանար առ յաւէտ: Սա-
 կայն պէտք է խոստովանիլ՝ ի պատիւ այն հիմնադիր
 անդամոց, որոնք տակաւին կենդանի են՝ բաց ի
 Անանդացիէ, թէ այդ անկումը յանկարծական
 չեղաւ. ընկերութիւնը դերագոյն ճիգեր ըրաւ իւր
 գոյութիւնը պահպանելու համար: Երկարատեւ
 խուլ եւ յամառ պայքար մը մղեց մեծատանց
 սառնասրտութեան դէմ, պահ մը իր վերջին ոյժերն
 ամփոփելով վերստին երեւցաւ ասպարէզի վրայ՝ իր
 յառաջուան փայլուն օրերը յիշեցընելով: Բայց

այդ երեւումը շատ կարճատեւ եղաւ, առկայծեալ ճրագի մը կը նմանէր, որ իւր յետին շողերն արձակելէ ետքը՝ կը մարէր ի սպառ:

Ընկերութիւնս ունէր իւր առանձին կանոններն, որոնց բովանդակութիւնն ինքնին կը ցուցընէ ընկերութեան գեղեցիկ կազմակերպութիւնը. այս կանոններն եղած են հետեւեալները:

“Կանոնագիր Աղքատասիրաց Ընկերութեան Զմիւռնիոյ:

Նպատակ ընկերութեանս:

1. Ընկերութիւնս բաժանորդական է, եւ իւր առաջին ու գլխաւոր նպատակն է Քաղաքիս աղքատ հիւանդները ձրիապէս խնամել, որք թշուառ են եւ կամ գործել ոչ կարեն, մուրանալ ամաչեն:

2. Եթէ իւր դրամական վիճակը ներէ՝ Ընկերութիւնս մտադիր է նաեւ յապագային ուրիշ բարեգործութեանց եւս ձեռնարկել:

3. Հիւանդ աղքատք երկու կարգի կը վերածին, նախ անոնք որ անկարող են իրենց բնակութենէն դուրս ելնել՝ որոց ընկերութեան բժիշկն ամէն օր այցելութիւն կ'ընէ, երկրորդ անոնք որք անձամբ ընկերութեանս գեղարանը կը դիմեն որոշեալ ժամուն, ուր պէտք եղած խնամքը կ'ընդունին:

4. Առաջին կարգի հիւանդք հայ են միայն. երկրորդ կարգին համար ամէն Ազգէ անխտիր կ'ընդունուին, բաւական է որ իրենց թշուառութիւնը վկայեալ լինի:

5. Ընկերութիւնս չէզոք է, եւ ուրիշ որեւէ իւր նպատակին չպատասխանող ազգային գործողութեանց չմասնակցիր պաշտօնապէս:

6. Ընկերութիւնս կը յարգէ միշտ ձայնից հաւասարութիւնն ու կարծեաց ազատութիւնը.

իւր միակ սկզբունքն է անաշառ եւ անկողմնակալ
ոգւով յարգել իրաւունքը, ճանաչել իւր պարտքն
եւ իւր նպատակին արդիւնաւորութեան ջանադիր
լինել անձանձիր:

7. Ընկերութիւնս որչափ որ կը տեւէ անկախ
է եւ ամենայն ազատութեամբ իւր հասոյթներն ու
գոյքը կը գործածէ ի պէտս աղքատ հիւանդաց,
բայց եթէ ոեւէ անակնկալ պատճառաւ մի լուծուի,
իւր բոլոր գոյից միակ տէրն է Քաղաքիս ազգային
Հիւանդանոցը:

Թիւ Անդամոց, Դիւան եւ Պաշտօնեայք ընկերութեանս:

8. Ընկերութիւնս առ նուազն երկոտասան
Անդամէ կը բաղկանայ, ի բաց առեալ քաղաքիս
ազգային երեւելի բժիշկները, որք ըստ ամենայնի
խորհրդական Անդամ են ըստ տնօրէնութեան եւ
ընտրութեան ժողովոյս:

9. Ի պահանջել հարկի ընկերութիւնս հա-
մահաճ հաւանութեամբ կարող է սոյն թիւն աւել-
ցընել յառաւել եւս արդիւնաւորութիւն իւր
նպատակին:

10. Եթէ Անդամ մի կամովին հրաժարի եւ
կամ իւր կանոնադանցութեամբ հրաժարեալ հա-
մարուի, անմիջապէս նոր Անդամոյ ընտրութիւն կը
լինի գաղտնի քուէարկութեամբ:

11. Ընկերութեանս դիւանը կը կազմեն Ատե-
նապետն ու Ատենադպիրը, Փոխատենապետն ու
Փոխատենադպիրը, նոյնպէս պաշտօնեայքն են Գան-
ձապետն եւ Տեսուչք Դեղարանին:

12. Դիւանի Անդամոց եւ Պաշտօնէից պաշ-
տօնավարութեան տեւողութիւնը տարի մի է. ի
լրանալ տարւոյն հրաժարեալ կը համարուին եւ
նորերու ընտրութիւն կը լինի գաղտնի քուէարկու-
թեամբ: Հրաժարեալք վերընտրելի են:

Պաշտօն Ատենապետի:

13. Ատենապետի պաշտօնն է որոշեալ ժամանակին անխափան Անդամներն ի ժողով հրաւիրել, ատեանը բանալ ու գոցել, ժողովոյն նախագահել, Ատենաբաններու կարգաւ խօսք տալ, հաստատեալ կանոնաց անթերի գործադրութեան եւ վիճաբանութեանց օրինաւորութեան հսկել:

14. Ատենապետը պատասխանատու է Դիւանին բարեկարգութեան:

Պաշտօն Ատենադպրի:

15. Ատենադպրի պաշտօնն է Ատենի մէջ Անդամոց խօսքերն ու վիճաբանութիւններն իւրաքանչիւրին անունովն ըստ կարգի համառօտիւ նշանակել, խնդրոց կարգի ցանկը պատրաստել եւ ժողովոյն ներկայացընել եւ ամէն որոշումն ու տնօրէնութիւն ճշտիւ արձանագրել:

16. Ատենադպիրը պատասխանատու է արձանագրութեանց ճշտութեանն ու օրինաւորութեան:

17. Արձանագրութեանց, նոյնպէս եւ բոլոր պաշտօնական գրութեանց Ատենապետն ու Ատենադպիրը կը ստորագրեն ի դիմաց ժողովոյն:

18. Ի բացակայութեան Ատենապետին՝ փոխատենապետն, եւ ի բացակայութեան Ատենադպրին՝ փոխատենադպիրն անոնց պաշտօնը կը վարեն:

Պաշտօն Գանձապետի:

19. Գանձապետի պաշտօնն է ընկերութեանս բոլոր դրամական գործողութեանց օրինաւորութեան հսկել, անոնց կանոնաւոր հաշիւը բռնել, առձեռն պատրաստ դրամոց եւ հետզհետէ հանգանակեալ բաժանորդագրութեանց աւանդապահն լինել:

20. Գանձապետը պատասխանատու է առձեռն պատրաստ դրամոց եւ գոյից ապահովութեանն եւ արդիւնաւորութեան:

Պաշտօն Տեսչաց:

21. Տեսչաց պաշտօնն է ստէպ այցելութեամբ Գեղարանի բարեկարգութեան հսկել, պակսած դեղերուն ցանկն առնուլ եւ ներկայացընել ժողովոյն, եւ ընկերութեանս բժշկին եւ Գեղարանի Գործակալաց վրայ իրենց տեղեկութիւնները հաղորդել ի նկատողութիւն:

22. Տեսուչք պատասխանատու են Գեղարանի բարեկարգութեան:

Պարտիք Անդամոց:

23. Անդամք պարտաւոր են Ատենապետին ազդարարութեամբ գումարելի ժողովոց ներկայ գտնուիլ:

24. Ներելի է Անդամոց բացակայ լինել միայն հիւանդութեամբ, ճանապարհորդութեամբ եւ կամ կարի բանաւոր պատճառաւ մի, բայց նախ կը պարտաւորին գրով ծանուցանել Ատենապետին իրենց բացակայութեան պատճառը:

25. Վերոնշանակեալ երեք պատճառներէ դուրս եթէ Անդամ մի երեք անգամ իրարու վրայ ժողովէ բացակայ գտնուի, Գիւանին ստորագրութեամբ ազդարարութեան գիր կ'ընդունի, եւ եթէ յաջորդ ժողովոյն ներկայ չգտնուի դարձեալ, հրաժարեալ կը համարուի:

26. Անդամք կը պարտաւորին զոհել ամէն անհատական թիւր կարծիք եւ ընկերութեանս մարդասիրական նպատակին առաւել արդիւնաւորութեան խնամ տանիլ ամենայն անձնուիրութեամբ:

27. Անդամք պարտաւոր են առանց բացառութեան համակերպիլ ըստ ամենայնի հաստատեալ կանոնաց եւ իրենց ստանձնեալ պաշտօնը կատարել խղճի մտօք:

28. Ըստ օրինի տուգանաց դատապարտեալ Անդամք պարտաւոր են անթերի հատուցանել:

Ներքին Դիւանական Կանոնք:

29. Ի բացակայութեան Անդամոց մեծագոյն մասին, կարելի է ընկերութեան նպատակին արդիւնաւորութեան նկատմամբ առաջարկութիւններ ընել ու խորհրդածել, բայց որոշում մի չտրուիր:

30. Երբ խնդիրն ստիպողական է, ներկայ Անդամոց հաճութեամբ, նոյնին ընդունելութեան կամ մերժման նկատմամբ անհրաժեշտ հարկ է Ատենապետէ ստորագրեալ գրով անմիջապէս բացակայ Անդամոց գոնէ մեծագոյն մասին կարծիքն իմանալ եւ ըստ այնմ գործադրել:

31. Առանց մեծագոյն մասին հաւանութեան որեւէ որոշումն անվաւեր է եւ անընդունելի:

32. Ատենայն բացուելէն յետոյ, նոյնպէս եւ լրանալէն առաջ ընկերութեան նպատակէն դուրս ունէ խնդրոյ վրայ խօսիլն խօտիւ արգիլեալ է:

33. Ամէն խնդիր պէտք է նախ արձանագրուի առաջարկողին անուամբ եւ ըստ կարգի ներկայացուի ժողովոյն ի նկատողութիւն:

34. Ներելի չէ խնդիր մը չլուծուած՝ ուրիշ խնդրով զբաղիլ, ի բաց առեալ կարի ստիպողականները, այն ալ Անդամոց մեծագոյն մասին հաւանութեամբ:

35. Խնդիր մը մեծագոյն մասին հաւանութեամբ ընդունուելէն ու գործադրութեան որոշումէն յետոյ, հակակարծիք Անդամք կը պարտաւորին զայն յարգել, բայց կրնան իրենց դժկամակութիւնը պատճառաբանութեամբ հանդերձ արձանագրել տալ:

36. Ատենապետէն խօսք չխնդրած ու չառած ներելի չէ խօսիլ Ատենի մէջ:

37. Խնդրառուք հարկ է որ իրենց որոշեալ խնդրէն չչեղին, պարզ ու չափաւոր խօսին եւ անձնականի դպչելէ զգուշանան, եւ սոյն պարտուց զանցառութեան միջոցին Ատենապետին ազդարարութիւնը սրտի մտօք յարգեն:

38. Արդիլեալ է խոտիւ Ատենաբանին խօսքն ընդմիջել անհամբերութեամբ եւ շփոթութիւն պատճառել :

39. Ընդերկար վիճաբանեալ խնդրոյ մի լուծումն ի պահանջել հարկի դադտնի քուէարկութեան կ'ենթարկուի Ատենապետին առաջարկութեամբ :

40. Երբ Ատենապետը կամ Ատենադպիրը խնդիր մ'ունենան ներկայացընել ժողովոյն, կամ ամբաստանութեան ենթարկուին մինչեւ ցվերջնական լուծումն՝ փոխանորդք կը վարեն իրենց պաշտօնը :

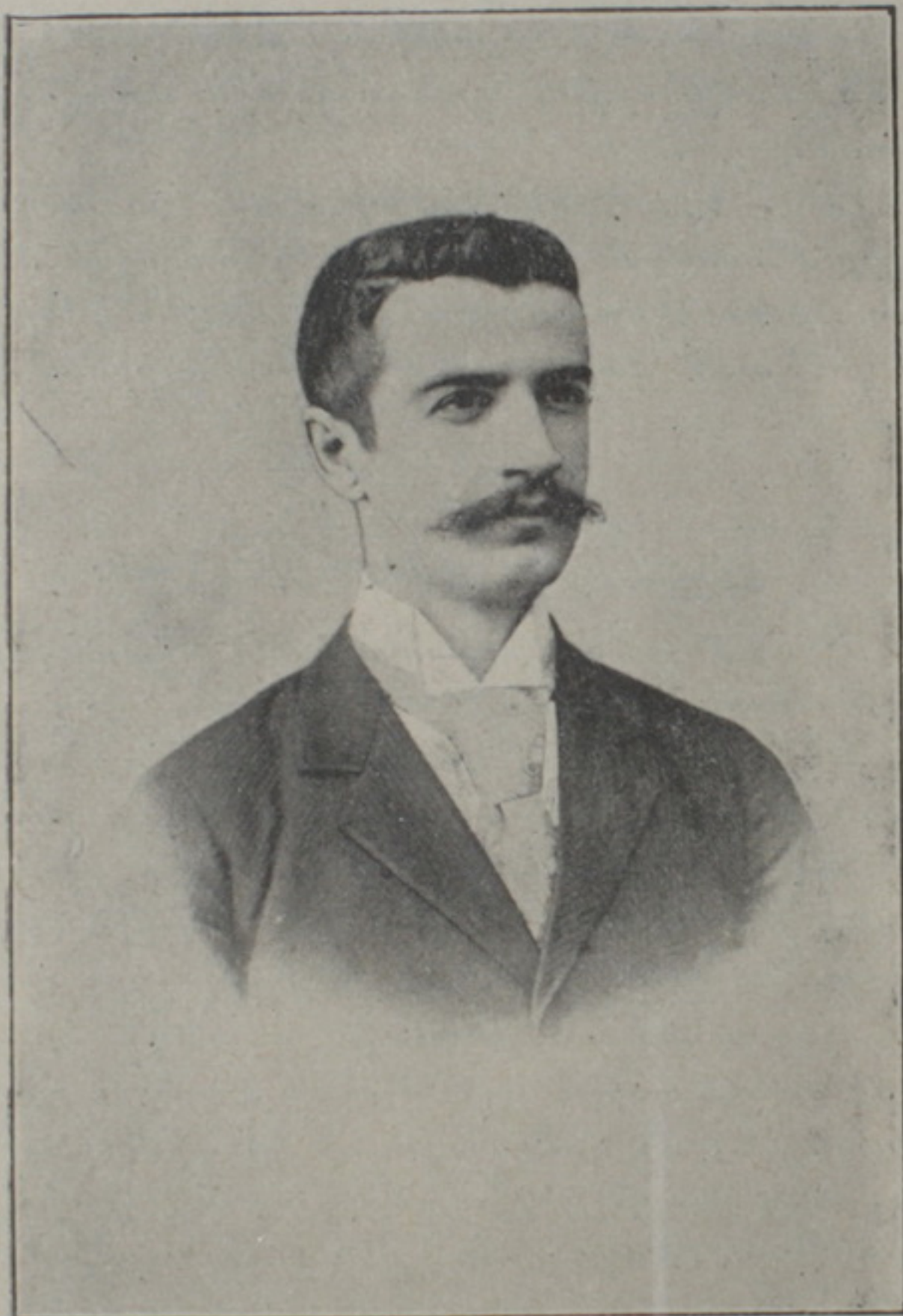
* * *

✓ Աղքատախնամ Ընկերութիւն 1896:

Բ. Մինչդեռ Աղքատասիրաց ընկերութիւնն անմոռանալի յիշատակներ թողուցած՝ կը դադրէր գործելէ՝ երկու տարի ետքը սոյնպիսի գթասիրական ընկերութիւն մը ասպարէզ ելած կը գործէր, այս էր Աղքատախնամ ընկերութիւնը: Ընկերութեանս հաստատման նպատակն նախկին Աղքատասիրացին շարունակութիւնն ըլլալ չէր: Բացառիկ պարագաներու բացառիկ ծնունդն էր այս. ներքին գաւառներէ գաղթական Հայերու հոսանքին առջեւ, որ գունդագունդ կը դիմէր Զմիւռնիա, տեղւոյս հայ երիտասարդաց մէջ փափաք մը կ'արթննայ, անօգնական չքաւոր պանդուխտներու գործ հայթայթել, ապրուստի միջոցներ ցոյց տալ, աշխատասիրութեան ոգին արծարծել, միով բանիւ մուրացկանութեան առաջն առնուլ եւ ասոր համար հարկ եղած նիւթական միջոցները դիւրացընել:

Սոյն ազնիւ խորհուրդն մի քանի ազնիւ երիտասարդաց մէջ յղացուած եւ ահա կը գործադրուի. իսկոյն ընկերութիւն մը կը կազմուի, որ նախկին Աղքատասիրաց ընկերութեան նպատակին հետ չշփոթելու համար՝ Աղքատախնամ անունը

190

Alfred G. G. G. G.

ժառանգութեան եւ կը սկսի գործել. ափ յափոյ հաւաքուած նուիրատուութիւններով անմիջապէս հարկ տալով միջոցներն ու դիւրութիւնները կ'ընծայուին լարօտելոց :

Յաջորդ տարւոյ (1897ի) տեղեկագիրն աչքի առաջ ունենալով՝ կ'իմանանք թէ ընկերութիւնն աւելի քան երկու հարիւր անձանց օգնած է այդ տարին, «Ընկերութեանս այս շրջանի տարեկան հասոյթն իբր նպատակ՝ ճանապարհի ծախքի, գործի համար դրամագլխի, անհրաժեշտ հարկի բերմամբ հացագնի, գաղթականաց սենեկի վարձքի եւ պանդուխտ հիւանդաց դեղագնի համար բաշխուած է՝ կարելի եղած ամէն խղճմտութիւն եւ անաչառութիւն ի գործ դրուելով » :

Ինչպէս կ'երեւի սոյն տեղեկագրէն Աղքատախնամը միայն բաւական չէ համարած գործ հայթայթել աղքատիկ պանդուխտներու, հապա նաեւ գոյութենէ դադրած Աղքատասիրացին ալ պաշտօնն ի գործ դրած է, մերթ խաներու անկիւնն հիւանդ պառկողներու՝ դեղօրայք, ուտեստ եւն տալով եւ քանիցս պանդուխտներն իրենց հայրենիքն ղրկելու գործին նիւթապէս աջակցելով :

Սոյն ընկերութեան 97—98 տարւոյ տեղեկագիրն որ պերճախօս վկայ մ'է իր փայլուն գործունէութեան, համակրութեամբ կը լեցընէ Զմիւռնիոյ հայ հասարակութեան բանիբուն եւ տոհմասէր անձնաւորութեանց սրտերն : Համակրութեան ցոյցեր մինչեւ իսկ արձագանգ կը գտնեն պաշտօնական շրջանակներու մէջ եւ ահա 1898ի Սեպտեմբերին Ազգ. վարչութեան Քաղաքական ժողովն գնահատելով ընկերութեան անդամոց անձնուէր գործունէութիւնն, ի նշան իւր բարձր վստահութեան եւ ի քաջալերութիւն այս ջանքերուն, Ազգային Առաջնորդարանի արկղէն 4600 ղրշի. գումար մը տարեկան կը յատկացընէ Աղքատախնամին, որպէս զի իւր նպատակն աւելի ընդար-

ձախօրէն կարենայ իրագործել եւ այսպէս Տնտեսական խորհուրդն ազատել աղքատներն խնամելու ծանր մտահոգութենէն. այս առթիւ Աղքատախնամն կը նկատէ իբր օժանդակ մարմին սոյն խորհրդոյն:

Համակրական այսպիսի նշաններէ քաջալերուած, երիտասարդք իրենց ոյժերն կը կրկնապատկեն եւ յանձն կ'առնուն նաեւ նախկին Աղքատասիրացին նպատակն եւս իրագործել, պահելով իրենց տրամադրութեան տակ մասնաւոր բժիշկ մը, ծածկեալ աղքատներուն՝ բժշկական խնամք, դեղօրայք եւ ի հարկին կարեւոր սնունդ եւ այլն մատակարարալով: Սոյն վերջին պարտականութիւնն ընկերութիւնս սկսաւ ի գործ դնել 1898ի Հոկտեմբեր ամսէն:

Ընկերութեանս նախկին գործունեայ Տնօրէն խորհրդոյ անդամներէն կը յիշուին Յովհաննէս Էլմասեան, Տիգրան Տօնիկեան, Մինաս Մինասեան, Ռուբէն Որբերեան, Արմենակ Ծերունեան: Իսկ այժմ, քանի մը ամսէ ի վեր ընկերութեանս գլուխն անցած կը գտնենք նոր Տնօրէն խորհուրդ մը՝ կազմեալ եռանդուն եւ աշխոյժ անդամներէ եւ որոնք են՝ Տիգրան Գասպարեան Ատենապետ, Յովհաննէս Ահարոնեան Ատենադպիր, Երուանդ Նիւրինեան Գանձապետ, Սիմօն Պարտիզպանեան, Յովհաննէս Ունճեան, Մարգար Միրզա:

Աղքատախնամ ընկերութիւնս այսպիսի Տնօրէն խորհուրդ մ'ունենալէն ետքը՝ կրնայ Ազգը քաջայոյս ըլլալ որ անդամոց յարատեւ ջանիւք եւ բարի կամեցողութեամբ՝ բազմաթիւ թշուառներ պիտի գտնեն մխիթարութիւն եւ սփոփանք իրենց դառն օրերուն մէջ. որոնցմով ընկերութիւնս պիտի գտնէ այն համբաւն եւ գովասանքներն, զորս նախկին Աղքատասիրաց ընկերութիւնն ստացած էր իր յարատեւ գործունէութեամբ եւ մատուցած ծառայութեամբ:

4.

Հայ Ընթերցատուն (1868):

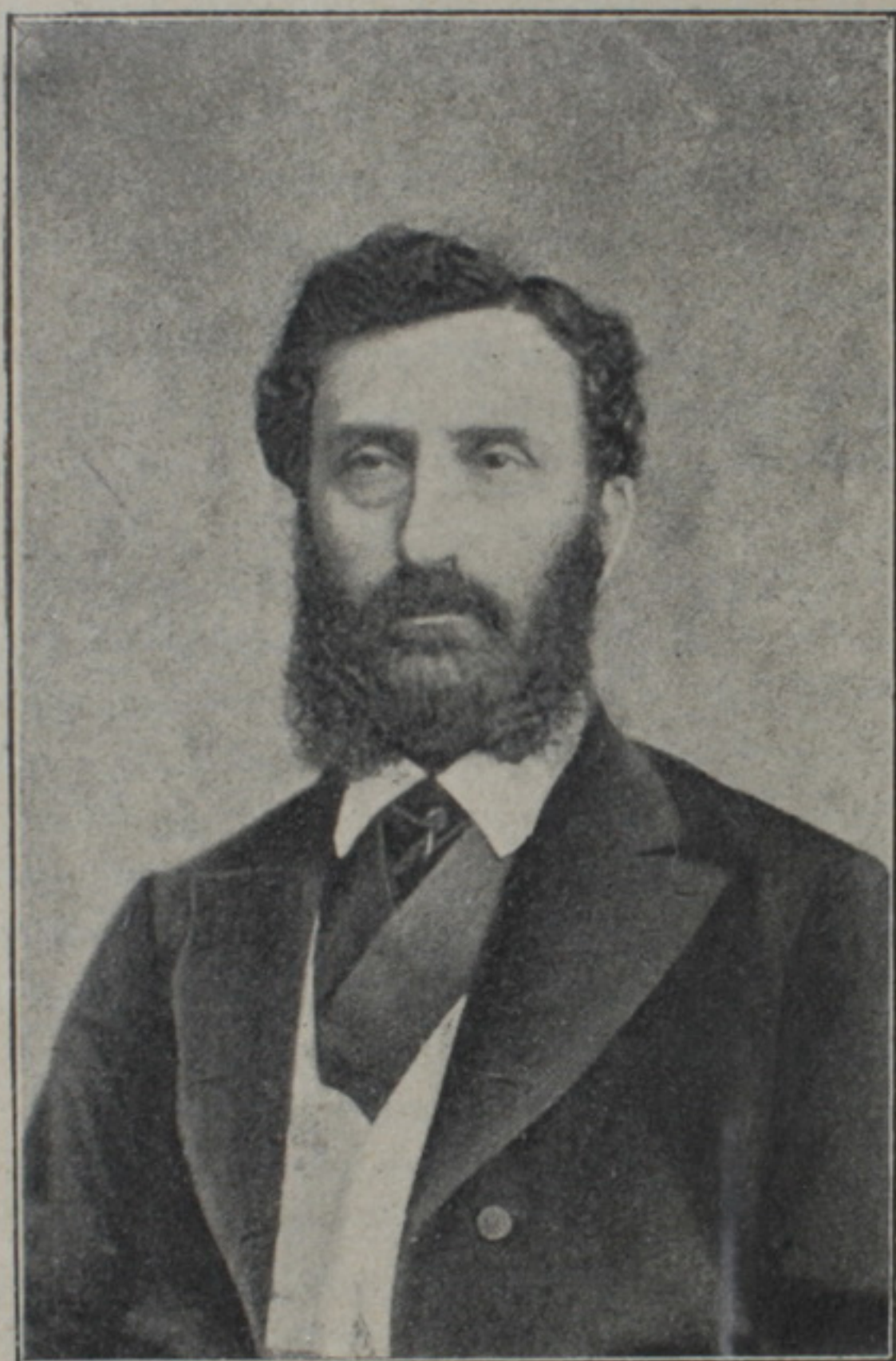
Ա. Իր տեսակին մէջ իբր հին Հաստատութիւն մը՝ նշանակելի է Զմիւռնիոյ Հայ Ընթերցատունը: Երեսուն արդիւնաւոր տարիներ բոլորած, քառորդ դարու յոբելեանը տեսած՝ այս կարեւոր Հաստատութիւնն իւր գոյութեան պատմութիւնն ունի այսպէս¹:

Ընթերցատունս իր գոյութիւնը կը պարտի 1868ի երիտասարդական կորովի այն ոյժերուն, որոնք ժամանակի պահանջմանց ժամ մ'առաջ գոհացում տալ նկրտած են: Այդ թուականներուն երբ Զմիւռնիա իբր գրական կեդրոն՝ անուն ու համբաւ ունէր, երբ երիտասարդութիւնն ընթերցասիրութեան եռանդով վառուած, օր օրին նոր գիրք եւ թերթ լափելու բաղձանքով լեցուած էր, ահա այն ատեն ընթերցատուն մը հիմնելու գաղափարը կը յղանան Գարեգին Յ. Բաբաղեան եւ Գալուստ Առստանդեան Հայ գիտնականներն, որ եւ ապա ընդարձակուելով՝ իրենց շուրջը կը բոլորին մեծանուն անձնաւորութիւններ ալ:

Ընթերցարանիս նպատակն այսպէս կը սահմանէ ժամանակին վարչութիւնը, ինչպէս կը գտնենք Արձանագրութեան Տումարին մէջ: «Հայ Ընթերցատունը՝ որուն նպատակն է ազգին մէջ ընթերցասիրութիւն եւ ուսմունք տարածել, զանազան օգտակար հանդէսներ, լրագիրներ, եւ գրքեր պիտի ունենայ իւր թանգարանին մէջ, ի ծառայութիւն Հասարակութեան:

«Սոյն Հաստատութեան կազմուիլը կը պարտաւորինք նախ Մեծ. Գարեգին Յ. Բաբաղեանի որ առաջին անգամ այս խորհուրդը յղացաւ, եւ

¹ Ընթերցատանս նկատմամբ գրաւոր ինչ ինչ տեղեկութիւններ հաղորդած է մեզ Պր. Տիրան Գասպարեան, ժամանակին ընթերցատան Ատենապետը:

G. J. P. P. P.

զայն ազգայիններու հաղորդելով, սկսաւ համոզել զանոնք եւ յորդորել, մասնակցելու այս կարեւոր հիմնարկութեան: Երկրորդ Մեծ. Գալուստ Կոստանդեանի, որ յիշեալ յարգելի անձին աջակցելով, ամէն ջանք ի գործ դրաւ սոյն հաստատութեան յառաջագիմութեան համար:

“Ի սկզբան՝ երբ տակաւին ընթերցատան հիմնադիր Անդամներուն թիւը 14—16 հոգիէ կը բաղկանար, ժողով մը կազմուեցեալ Ղոնճաեան եղբարց տունը եւ հոն ընթերցատան վերաբերեալ քանի մը կարեւոր եւ էական կէտերու վրայ խօսուելով, Գործադիր ժողով մը կազմելու որոշումը տրուեցաւ եւ անմիջապէս անդամոց ընտրութեամբը հաստատուեցաւ: Սակայն երբ ընթերցատան հիմնադիր Անդամոց թիւը հետզհետէ բազմանալով, ընթերցատունն աւելի մեծ կերպարանք մ'առաւ, այն ժամանակ 14—16 հոգւոյ ընտրութեամբը կազմուած Գործադիր ժողովոյ անդամներն, իրենց հրաժարականը տուին, որպէս զի աւելի ընդհանուր եւ կատարեալ կերպով ընտրութիւն մ'ըլլայ, բովանդակ շիմնադիր Անդամոց համաձայնութեամբ եւ հաւանութեամբ եւ այս տեղի ունեցաւ 1869 տարւոյ Նոյեմ. 18/30 գիշերը:”

Սոյն թուականին առ Գարեգին Յ. Բաբազեան գրուած նամակին պատճէնը կը դնենք ստորեւ՝ օրինակելով բնագրէն, յորում կը տեսնուին ժամանակին թափուած ճիգերն եւ գովելի ոգին¹:

1 Մեծարոյ Գարեգին Յ. Բաբազեան:

Հայ ընթերցատան հիմնադիր ժողովը կը փութայ իւր խորին շնորհակալութիւնը յայտնել ձեզ սոյն հաստատութեան համար ձեր կրած աշխատանքներուն եւ ի գործ դրած ժրութեանը համար: Շիտակը, անուրանալի է որ հայ ազգը ո՞րչափ պէտք ունէր այսպիսի հաստատութեան մը. հաստատութիւն մը՝ որուն սկզբունքը եւ նպատակը ինչպէս արդէն ծանօթ է ամենուն, ազգին մտային եւ բա-

Բ. Ընթերցատունս ունի իրեն յատուկ կանոնները՝ որ Հիմնադիր Անդամոց կողմանէ յօրինուած եւ բոլոր անդամակիցներու կողմանէ ընդունուած են: Այս կանոնները կը բաժնուին երեք կարգի, ընդհանուր, Ընթերցարանի, Մատենադարանի, եւ են հետեւեալները:

Ընդհանուր կանոնադրութիւնք:

Ա. Հայ ընթերցատան նպատակն է, Հայոց թաղին մէջ կեդրոն մը հաստատել ուր ազգայինք կարենան գտնել հայերէն եւ օտար լեզուաւ լրագիրներ եւ գրքեր եւ ընթերցանութեան պարապիլ:

Բոյական բարեւաւութեանը համար պիտի աշխատի, որմէ ընտիր արդիւնքներ ապահով եմք պիտի չ'պակսին:

Հիմնադիր ժողովը մեծ համակրութեամբ դիտեց երեքշաբթի գիշերուան ընդհանուր ժողովին մէջ ձեր ցուցուցած գովելի եռանդը, եւ յօգուտ հաստատութեան գեղեցիկ սկզբունքներ եւ կանոններ հաստատելու համար ըրած ճիգը. յիրաւի բաւական դժուար եւ փափուկ կէտ մըն էր ընթերցատան կանոնադրութիւնը հանդիսականներուն ազատ վիճաբանութեան ներքեւ ձգած ժամանակնիդ անոնց դիտողութիւններուն եւ կարծիքներուն տեսակը անմիջապէս ճշտօրէն զանազանելը, անոնցմէ ուղիղը պաշտպանելով եւ սխալը հերքելով, առանց մասնաւոր անհատի մը իսկ գժտութեան տեղի տալու որով գործը այսպէս գեղեցիկ վախճան մը ստացաւ. ասիկա խելացի միտքի, ուղիղ դատողութեան եւ համոզիչ լեզուի մը գործն էր զորոնք երեքն ալ ժողովը ձեր վրայ գտաւ:

Հիմնադիր ժողովը կրկին անգամ իւր շնորհակալութիւնը յայտնելով՝ կ'աղաչէ որ իւր սիրոյ եւ յարգանաց հաւաստիքը ընդունիք:

Իզմիր 3 Դեկտ. / 69:

Ի դիմաց Հիմնադիր անդամոց
Հայ Ընթերցատան Զմիւռնիոյ

Խոսրով Մարկոսեան, Տ. Կոստանդեան, Գ. Եսայեան,
Յ. Միրզա, Խ. Զաքեան, Մ. Մերկերեան, Սհկ. Աւետի-
քեան, Ադամ Ղոնճաեան:

Բ. Ամէն անոնք որ ընթերցատան կանոնադրութեան կը հպատակին կրնան անոր անդամ ըլլալ:

Գ. Անոնք, որոնք տարեկան երկու օսմանեան ոսկի կը վճարեն կը կոչուին հիմնադիր անդամք, եւ կ'ունենան ամէն իրաւասութիւն ընթերցատան վրայ. իսկ անոնք որ միայն մէկ օսմանեան ոսկի կը վճարեն տարեկան, իբրեւ բաժանորդ՝ պիտի յաճախեն ընթերցատունը: Անդամոց եւ բաժանորդացմէ գանձուած դրամն, ընթերցատան պիտոյքն հոգալու պիտի գործածուի:

Դ. Անդամակցութենէ կամայ կամ ակամայ հրաժարողն իւր բաժանորդագրութեան գումարը չի կրնար յետս պահանջել:

Ե. Երկու եղբարք զատ զատ բաժանորդագին պիտի վճարեն. երկուքէ աւելի եղող եղբարք նմանապէս երկու բաժանորդագին միայն պիտի վճարեն, որով միւս եղբայրներն ինչպէս նաեւ հայրերնին իրաւունք պիտի ունենան ընթերցատուն յաճախելու իբրեւ բաժանորդ:

Զ. Աղերական դասը, ազգային ուսուցիչք եւ լրագրապետք, ինչպէս նաեւ վերոյիշեալ դրամը վճարելու վիճակը չունեցող ազգայինք, ընթերցատունն ձրի յաճախելու արտօնութիւն պիտի ունենան, իբրեւ սոսկ բաժանորդ: Ասոնցմէ զատ Մեսրոպեան վարժարանին առաջին դասու աշակերտաց արտօնութիւն տրուած է միմիայն շաբաթ օրերը՝ կէսօրէն ետքը երեկոյեան ժամ 6, ազատ ընթերցատուն յաճախելու:

Է. Ընթերցատան հիմնադիր անդամք գաղտնի քուէարկութեամբ 10 — 12 գործադիր անդամք կ'ընտրեն, որոնց վրայ պիտի ըլլայ գործադրութեան ընդհանուր պատասխանատուութիւնը եւ ընթերցատան նկատմամբ ամէն որոշմունքները:

Ը. Գործադիր անդամք գաղտնի քուէարկութեամբ իրենց մէջ կ'ընտրեն ատենապետ մը,

փոխ - ատենապետ մը, ատենադպիր եւ փոխ-ատենադպիր մը, թանգարանապետ մը, զանձապետ մը եւ մէկ մատակարար, որոնք պատասխանատու են միայն իրենց պաշտօնին վերաբերեալ մասերուն մէջ:

Թ. Ընթերցատանս կանոնագրութիւնը հիմնադիր անդամոց մեծագոյն մասէն ընդունուած է ազատ վիճաբանութեամբ: Կանոնագրութիւնը վերաքննելի է ամէն տարեդարձի:

Կանոնագիր Ընթերցարանի:

Ա. Ընթերցատունս բաց է՝ ձմեռը ամէն օր կէսօրէն ետք ժամ 5 էն մինչեւ 10ը, եւ ամառը ժամ 6 էն մինչեւ $10\frac{1}{2}$. Իսկ կիրակի օրերը առաւօտեան ժամ $9\frac{1}{2}$ էն մինչեւ 12. կէսօրէն ետքը 1—10:

Բ. Ընթերցատան մուտքը աղքատ դասուն միայն ձրի է, իսկ կարող անձինք պարտին տարեկան բաժնեգին մը վճարել:

Գ. Ընթերցասրահին մէջ ամէն անհատ հաւասար է եւ պարտաւոր՝ քաղաքավարութիւնն ամէն կերպիւ յարգել:

Դ. Արգիլեալ է խմբակներ կազմել ընթերցատան մէջ, բարձրաձայն կարդալ՝ խօսիլ կամ գրել:

Ե. Ընթերցող մը իրաւունք չունի սրահէն որ եւ է թերթ մ'առնելու:

Զ. Բացարձակապէս արգիլեալ է թերթերու վրայ թշնամական ոգւով որ եւ է դիտողութիւն գրել:

Է. Սրահին մէջ արգիլեալ է ղերար նշաւակել:

Ը. Այս կանոններուն դէմ վարւողն երեք անգամ ազդարարութիւն կ'ընդունի, իսկ եթէ ուշ չդնէ ընթերցատուն յաճախելէ կ'արգիլուի:

Ժ. Որ եւ է գանգատի կամ դիտողութեան
համար դիմել առ Տնօրէն Խորհուրդն :

Զմիւռին 1 Յունուար 1893.

Տնօրէն Խորհուրդ Հայ Ընթերցատան :

Կանոնագիր Մատենադարանի :

Ա. Ամէն անհատ կարող է մատենադարանին
բաժանորդ գրուիլ ամսական 3 ղուրուշ՝ արծաթ
դրամ վճարելով :

Բ. Ով որ մասնաւորապէս մատենադարանի
բաժանորդ չէ իրաւունք չունի որ եւ է գիրք պա-
հանջելու :

Գ. Բաժանորդ մը այն ժամանակ կրնայ ուրիշ
գիրք մ'առնել երբ իր քովի ունեցածը վերա-
դարձնէ :

Դ. Եթէ բաժանորդ մը իւր քով ունեցած
գիրքը կորսնցընէ կամ պատռէ, պարտի այդ գրքէն
օրինակ մը տալ եւ կամ արժէքը վճարել :

Ե. Որ եւ է բաժանորդ եթէ առած գիրքը
պայմանօրին չը վերադարձնէ, պարտաւոր է անցած
օրերուն համար դրամ վճարել :

Զ. Իբր նուէր ընդունելի են այն գրքերն որք
ամբողջ են եւ որոնց պարունակութիւնք չեն հա-
կառակ կայսերական բարեխնամ Կառավարութեան
օրինաց եւ շահուց :

Է. Առանց կարեւոր պատճառի մատենադա-
րան մտնելը ընթերցողաց արգիլեալ է .

Զմիւռին, 1 Յունուար 1893.

Տնօրէն Խորհուրդ Հայ Ընթերցատան :

* * *

Գ. Ընթերցատունս ժամանակին աւելի փայ-
լուն եղած կը թուի քան հիմակ, քանի որ ազգին

գրական եւ նիւթական բարձր կարողութիւններէ բաղկացեալ վարչական մարմիններով օժտուած էր, որոնցմէ զուրկ է այժմ: Իւր յիշատակարաններուն մէջ կը հանդիպինք Մամուրեան, Չիլինկիրեան, Մսերեան, Աղաթոն, Սվազլեան, Եսայեան, Մարկոսօֆ եւ այլ շատ մ'անուններու, որոնք գուրգուրանօք այս հաստատութեան յառաջացուցման չեն զլացած իրենց ջանքերը: Ժամանակ մը Մամուրեան, Սրուանձտեանց, Իփէքճեան, Աղաթոն սահմանեալ օրեր գրական ակումբի կը վերածեն ընթերցատունն, ուր այլ եւ այլ ատենախօսութիւններ կ'արտասանեն խուռն բաղմութեան առջեւ: 1873 ին գործադիր խորհրդոյ անդամոց կողմանէ եղած ատենախօսութիւններէն կը յիշուին Մամուրեանի «Սահմանադրական դրութեան», վրայ խօսածը, Տոքթոր Աիրակոսեանի՝ «Ընդհանուր Սահմանադրութեան», վրայ, Ղեւոնդ վարդ. Փիրղալէմեանի «Ժամանակի», վրայ ըրած ատենախօսութիւնները: Երբ Խրիմեան Հայրիկ կ'անցնէր Զմիւռնիայէն (1875 Մայ. 20)՝ խուռն բաղմութեան առջեւ խօսած է «Հաստատութեանս նպատակը գովելով», ինչպէս նաեւ Գարեգին վարդ. Սրուանձտեանց խօսած է «Մեր նախնիք եւ մենք», նիւթին վրայ: Նշանաւոր է նաեւ Աիեննայի Մխիթարեան միաբաններէն Հ. Աղեմէս Ա. Սիպիլեանի բանախօսութիւնն ընթերցատանս մէջ (1876 Մարտ 15), որուն նիւթն եղած է «Աիլիկիա ըրած ուղեւորութեան հնագիտական արդիւնքը»:

Եղած է ժամանակ մը, յորում գիտնական օրիորդներ եւս ատենախօսած են ընթերցատանս մէջ, ինչպէս կը յիշուի օրիորդ Աէստի (1877 ին) կանանց բաղմութեան առջեւ «Դաստիարակութեան», վրայ խօսածը: Երբեմն նաեւ ընթերցատան սրահի անձկութեան պատճառաւ այսպիսի ատենախօսութիւններ կը կատարուէին Հռիփսիմեան վարժարանի սրահին մէջ. ինչպէս 1879 ին երկսեռ

վարժարանաց տեսուչ Համբարձում Իփէքճեան ատենախօսած է՝ իրեն նիւթ ընելով “Թէ ինչ պէտք է ըլլալ Չմիւռնիոյ վարժարանաց նպատակը եւ որոնք են այդ նպատակին հասնելու միջոցները”:

Հետաքրքրութեամբ եթէ աւելի յառաջ երթանք եւ գիտնալ ուզենք ընթերցատանս մէջ կատարուած բանախօսութիւնները, մատենադարանի արձանագրութեան գրքին մէջ յիշատակուած կը գտնենք՝ Մամուրեանի ժամանակ ժամանակ ըրած ատենախօսութեանց հետեւեալ նիւթերը. “Տնտեսական գիտութեանց վրայ”, “Թէ Հայ մանկտին օտար վարժարաններ յաճախելով, օգուտ թէ վնաս ունի ազգին”, “Չմիւռնիոյ Հայ հասարակութիւնը օտարաբնակ Հայ հասարակութեան նկատմամբ յառաջադէմ է թէ յետադէմ”, “Աշխատութեան վրայ” եւ այլն:

Դ. Ընթերցատան բարգաւաճ վիճակը կամաց կամաց կորսուած կ'երեւայ՝ հիմնադիր անդամոց հրաժարելովն. իրարու յաջորդող վարչութիւնք չեն կրցած պահել տալ այն նախնական բարձրութիւնն եւ անունն, զոր ունէր եւ պիտի աւելնար հետզհետէ: Ամէն վարչութիւն՝ որ կ'ընտրուէր, միշտ տրտունջներ արձակելով կը հրաժարէր, գլխաւորաբար շէնքի վարձքէն ահաբեկելով, որ ամէն տարեգլխին վհատեցուցիչ ճիւղի մը պէս կը տնկուէր վարչութեան անդամոց առջեւ, որոնք յուսահատ խուճապի կը դիմեն, թողլով իրենց աթոռներն ուրիշ նորեկներու: Այսպիսի տարիներ անցնելէն եւ խել մը վարչութիւններ փոխուելէն ետքը՝ կը հասնի 1891 տարին: Սոյն թուականին ընթերցատան գլուխն անցած վարչութիւնն ամենաերկար կեանք ունեցողն եղած է. որ եւ կը յաջողի միանգամայն ազգային գետնի վրայ, Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ, ժամարարի սենեակներուն կից շէնք մ'ունենալ 1896 թուականին, որով վարձատրութեան նեղութենէն ազատած

ընթերցատան գոյութիւնը կատարելապէս ապահովուած եղաւ¹ :

Նորակառոյց ընթերցատան շէնքը բաժնուած է կրկին սրահներու, մին մատենադարանի յատկացուած, ուր դիմացէ դիմաց կանգնուած դարաններուն մէջ շարուած են գրքեր. երկրորդ սրահ ալ ընթերցանութեան որոշուած է, որուն պատերը կը զարդարեն աշխարհացոյց տախտակներ, նշանաւոր անձնաւորութեանց մէկ քանիին՝ ինչպէս Ա. յտնեանի, Ա. դամեանի, Չուխաճեանի պատկերներն, եւ ուր կը տեսնուին սեղաններու վրայ դրուած օրաթերթեր, շաբաթաթերթեր եւ հանդէսներ :

Ընթերցատունս 1894 Փետ. 6ին կատարած է իւր քառորդ դարու յոբելեանը՝ բաւական փառաւոր շքով. ի գովեստ այսպիսի օգտակար հաստատութեան մը՝ խուռն բաղմութեան առջեւ ճառախօսած են Գեր. Ներսէս Ծ. Վ. Արսլանեան առաջնորդը, Մխիթարեան Հարք եւ Մամուրեան :

Ե. Ինչպէս յիշեցինք ընթերցատունն երկու մասի կը բաժնուի. ընթերցասրահ եւ մատենադարան : Ընթերցասրահի մէջ կը գտնուին գրեթէ ամէն թոյլ տուեալ հայ թերթեր, ինչպէս նաեւ գաղղիերէն, անգղիերէն եւ թուրքերէն օրագիրներ եւ հանդէսներ : Մատենադարանը 3,000 է աւելի գիրք ունի, որոնց մեծ մասը մատենախօսական եւ գրական է. բայց դժբախտաբար ընթերցողներու մեծ մասը վէպերով կը սնանի. վէպերն են որ գործածութեան մէջ կը պատուին, կը մաշին եւ նորոգուելու պէտք կ'ունենան. իսկ մատենախօսական-

¹ Սոյն տարւոյ վարչութեան անդամներն եղած են. Մարգար Միրզա, Տիրան Հ. Գասպարեան, Սուր Ե. Թօբաթլեան, Յովհաննէս Մ. Ունճեան, Աւետիս Կ. Ամիրսեան, Յարութիւն Գաղտաղլեան, Գրիգոր Ս. Պոյաճեան եւ Յովհաննէս Մ. Եսայեան :

ներէ շատերը գրեթէ իբր զարդ յսխորտաբար իրենց մաքուր գիրքին մէջ կը մնան. տեսնենք մինչեւ երբ: 1.000 կտորէ աւելի գաղղիներէն եւ 4—500ի չափ անգղիներէն գրքեր կան, որոնց մեծ մասը դասական մեծ հեղինակութիւններ են եւ որոնք նմանապէս իբր զարդ կը կենան:

Մատենադարանի գրեանց մեծ մասը նուիրատուութեանց արդիւնք են Վենետիկի ու Վիեննայի միաբանութիւններէն, Էջմիածնի կաթողիկոսներէն, Երուսաղեմայ վանքէն եւ ուրիշ գրասէր անձնաւորութիւններէ:

Ընթերցատանս նիւթապէս եւ բարոյապէս պաշտպան հանդիսացող բաղմաթիւ անձանց մէջ նշանաւոր տեղ կը բռնեն հանգուցեալ Յակոբ եւ Յովհաննէս Էփէնտիք Սպարթալեան, հանգուցեալ Վսեմ. Թագւոր փաշա Յակոբեան, որ իբր Զմիւռնացի՝ մինչեւ իւր մահն՝ քսանամեայ միջոցի մէջ՝ տարեկան հինգ—ութ ոսկի անընդհատ վճարած է, նոյնպէս իւր եղբայրն Մարգար աղա Յակոբեան որ բաւական թուով գաղղիներէն ընտիր գրքեր նուիրելէն զատ՝ երկար տարիներ 100 ֆրանք նպաստ կը ղըկէր: Գարծեալ մշտապէս օգնած են Տեառք Յովսէփ 2էլէպի Եուսուֆեան, Եսայեան եղբարք՝ Գէորգ եւ Ղուկաս Էփէնտիք, Մատթէոս Էփէնտի Պալեօղեան, Վարապետ Էֆ. Արապեան, եւ ուրիշ բաղմաթիւ անձեր, որոնց անուններն արձանագրուած են Ընթերցատան տումարին մէջ: Ասոնցմէ ոմանք, ինչպէս Բաբաղեան Յովհաննէս Էֆ. եւ իւր համեստափայլ ամուսինն՝ Տիկին Լիւսի, Տեառք Եսայեան եւ այլք Ընթերցատանս սկիզբէն սկսեալ՝ ցարդ դադրած չեն իրենց անձնական ծախիւք եւրոպական այլ եւ այլ ընտիր լրագիրներ նուիրել: Յիշատակաց արժանի է նաեւ Տիկին Տիրուհի Պետրոս Եուսուֆեանի անունն, որ հաճած է նուիրել Ընթերցատանս գաղղիներէն դասական բաղմահատոր եւ ծանրագին գրքեր:

5.

Անձնուէր Ընկերութիւն (1873—1882):

Արթուրիւն եւ ուսմունք ազգային շրջանա-
կին մէջ ընդհանուր ընելու, դպրոցէ զուրկ եւ
ուսման կարօտ անձինքներու օգնելու, չքաւոր ա-
շակերտաց դպրոցական պիտոյք մատակարարելու,
ի մի բան պանդուխտ եւ անուս ազգայնոց ուսում
ջամբելու նպատակաւ՝ քանի մը երիտասարդներ ի մի
գալով ընկերութիւն մը կը կազմեն Ուսումնասիրաց
անուամբ (1873): Առանձին տեղ մը վարձելով՝
իրենց վախճանին համաձայն կը սկսին դասախօսու-
թեանց, հայերէնէ զատ կը սորվեցընեն նաեւ
գաղղիերէն եւ տաճկերէն լեզուները՝ ձրիաբար:
Հաստատութեանս առաջին տարին՝ Գեր. Եղեսեան
եպիսկոպոս՝ ընկերութեանս դպրոցը ստէպ այցե-
լութեան գալով եւ անոր նպատակն ու ուղղու-
թիւնը դիտելով եւ անդամոց զոհողութիւնը գնա-
հատելով՝ կ'առաջարկէ եւ կը յորդորէ Անձնուէր
անունը յատկացընել ընկերութեան, որ աւելի կը
համապատասխանէ նպատակին եւ ուղղութեանը
քան թէ Ուսումնասիրաց անունը: Այսպէս ընկերու-
թիւնս կը փոխէ իւր անունն, իւր կենաց առաջին
տարւոյ վերջերն, եւ Անձնուէր անուամբ յառաջ
կը վարէ իւր գործքերը: Քանի մը տարի անցնելէն
ետքն՝ ընկերութեան Տնօրէն խորհուրդը կ'որոշէ
Ա. Պոլիս հաստատուած համանուն (Անձնուէր)
ընկերութեան հետ միացած գործել եւ անոր մէկ
ճիւղը կազմել: Աեդրոնին հետ կազմուած այս յա-
րաբերութիւնը շատ կարճ ժամանակ կը տեւէ: Նոր
Տնօրէն խորհուրդը Ա. Պոլսոյ նոյն ընկերութեան
հետ հաստատուած յարաբերութիւնները դադրե-
ցընելով՝ իբրեւ բոլորովին զատ ընկերութիւն մը,
Զմիւռնաբնակ անտէրունչ եւ աղքատ ազգայնոց
մտաւորական զարգացման կը դարձնէ իւր մտա-
դրութիւնը:

Թէպէտ եւ այս օրս չի յիշուիր Անձնուէր ընկերութեանս անունը, բայց սա ժամանակին բաւական ծառայութիւն մատուցած է տեղւոյս. բաւական թուով աշակերտներ յաճախած են ընկերութեանս դասարանն եւ իրենց սորվածին շնորհիւ քիչ շատ ապրուստնին ճարած: Եռամեայ 1877—1880 տեղեկագրութեան եւ հաշուեցոյցին մէջ կը գտնենք որ 8,935 դահ. ընթացիկ մուտք ունեցած է, 6,308 դահ. ընթացիկ ելք, եւ 188 աշակերտ: Ընկերութիւնս իւր տարեկան ծախքը կը հոգար անդամոց նիւթական եւ բարոյական օգնունութիւններէ զատ՝ նուիրատուներու եւ տարեկան բաժանորդներու դրամով. բացի ասոնցմէ ժամանակ ժամանակ վիճակահանութիւններ ըրած է եւ ներկայացումներ տուած, այնպիսի ներկայացումներ՝ որոնց մէջ ընկերութեան անդամները դերասանի դեր կատարած են, ի նպաստ ընկերութեան: Ընկերութեանս անդամոց տուած ներկայացումներէն զատ կը յիշուի՝ Պ. Ե. Մ. Չափրաստճեանի դերասանական խումբն՝ որ 1880 Յուլ. 14ին ներկայացում տուած է՝ ի նպաստ ընկերութեանս:

6.

✓ Վահանեան Ընկերութիւն (1874—1878): ✓

Վահանայ Գողթնացւոյ անունն իւր վրան կրող ընկերութիւնս՝ իսկոյն իւր կազմակերպութեան գեղեցիկ նպատակը մատնանիշ կ'ընէ: Քառորդ դար յառաջ (1874) Մեսրոպեան վարժարանի սաներէն քանի մը անձինք՝ երաժշտութեան ճաշակն առած եւ երգերու ներգործիչ վեհ զգացմանց՝ ու զօրութեանց քաջ տեղեակ, կը հաստատեն ընկերութիւն մը, Վահանայ Գողթնացւոյն հովանաւորութեան ներքեւ, նպատակ դնելով իրենց՝ երաժշտութեան ոգին արծարծել ազգին մէջ, նախ ձայնական երաժշտութենէ սկիզբն ընելով:

Ընկերութեանս խնդրանօք Փափազեան Վարդան՝ հմուտ երաժշտական արուեստի, յանձն կ'առնուէր թութեան այս կարեւոր ճիւղը մշակել վարժարանաց մէջ, ձայնաւոր տիրացուներ եւ աշակերտներ կը հաւաքուին եւ մեծ ոգեւորութեամբ երգիչներու խումբ կը կազմէն: Ընկերութիւնս իւր հաստատութեան առջի երկու երեք տարիներուն մէջ՝ իւր գործունէութեան ցոյցերն անպակաս ըրած է: Այլ եւ այլ տոհմային՝ կրօնական տօներու առթիւ, ինչպէս Ս. Մեսրոպայ, Ս. Վարդանանց եւն մեծ շքեղութիւն տուած է իւր երգերու կանոնաւորութեամբ. երբեմն նաեւ մասնաւոր հանդէսներ կատարած է վարժարանաց մէջ:

Գծբախտաբար այս եռանդը մշտատեւ եղած չէ. արդէն իւր առջի տարուան՝ միամեայ հաշուեցոյցը (135 օամ. ոսկի մուտք եւ 185 օամ. ոսկի ելք) երկայն ապագայ մը չէր խոստանար, եւ իրօք ազգային երաժշտութեան այս նոր թուականն հաղիւ երեք չորս տարի տեւած է եւ այնուհետեւ անունն անգամ մոռացութեան մէջ թաղուած: Յընթացս ժամանակաց՝ վարժարանս ունեցած է երգի ուսուցիչներ եւ քաջ տիրացուներ, ինչպէս այժմ Լ. Չիլինկիրեան՝ երգիչ մանկտւոյն գլուխն անցած կը սորվեցընէ քառաձայն Ս. Պատարագի երգեցողութիւնն, որ եւ յաջողութեամբ մէկ քանի անգամ երգեցին եկեղեցւոյ մէջ, բայց երաժշտութեան կողմնակից՝ մասնաւոր ընկերութիւն մը այնուհետեւ չէ կազմուած: Աերջին տարիներուս մէջ հայ երիտասարդաց երաժշտաց խումբ մը կազմելու ձայներ լսուեցան, սակայն այս ձայներն արձագանդ չունեցան եւ այս գովելի բաղձանքն իրականութեան չանցած՝ յօգս ցնդեցաւ:

7.

Հոգատար — Որբախնամ Ընկերութիւն.

Որբանոց Աղջկանց (1879—1891):

Ա. Ինչպէս անուէն ալ կ'երեւայ՝ սոյն կա-
րեւոր հաստատութեան վարչութիւնը կազմուած
է՝ երկու միացեալ ընկերութիւններէ, այսինքն
Հոգատար եւ Որբախնամ՝ կրթական եւ գթասի-
րական ընկերութիւններէ: Միացեալին վրայ չխօ-
սած ակնարկ մը նետենք նախ Հոգատարին վրայ եւ
համառօտիւ յիշենք թէ ինչ եղած է իւր անջատ
գոյութեան մէջ:

Տիկնանց սոյն ընկերութիւնը 18 տարուան
չափ առանձին կեանք մ'ունեցած է եւ հաստա-
տուած է Զմիւռնիոյ նախկին Առաջնորդ Գեր.
Մելքիսեդեկ Մուրատեանցի յորդորներովն եւ քա-
ջալերութեամբը: Հիմնադիրներն եղած են Չիլին-
կիրեան, Մարկոսեան, Աարպետեան, Սվազլեան,
Տիլպէրեան Տիկնայք եւ Օրիորդք: Ընկերութեան
բուն նպատակն էր՝ Հռիփսիմեան եւ Մեսրոպեան
վարժարանաց աղքատիկ սաներու զգեստ եւ գրա-
կան պիտոյք հոգալ եւ երկրորդաբար աղջկանց
ձեռագործի ճիւղին մշակութիւնը հոգածութեանց
առարկայ ընել: Ընկերութիւնս ազատ եւ անկախ
ուրիշ ընկերութիւններէ՝ 18 տարի անդադար գոր-
ծեց իւր նպատակին համաձայն: Իւր տարեկան
ծախքը հոգալու համար՝ բաժանորդագրութենէ
զատ՝ անուղղակի հասութից նորանոր աղբիւրներ
ալ գտած եւ իւր վախճանին հասած է, այս աղ-
բիւրներն եղած են պաղար, պարահանդէս, նուա-
գահանդէս, վիճակահանութիւն եւն:

Զմիւռնիոյ հասարակութեան սոյն ընկերու-
թեան նկատմամբ տածած համակրանքն ու վստա-
հութիւնը սա՛ պարագայէն աւելի յայտնի կ'երեւայ,
որ ընկերութիւնն իւր նպատակին համար կազմած
մէկ պաղարին առթիւ՝ 400 ոսկիէն աւելի արդիւնք

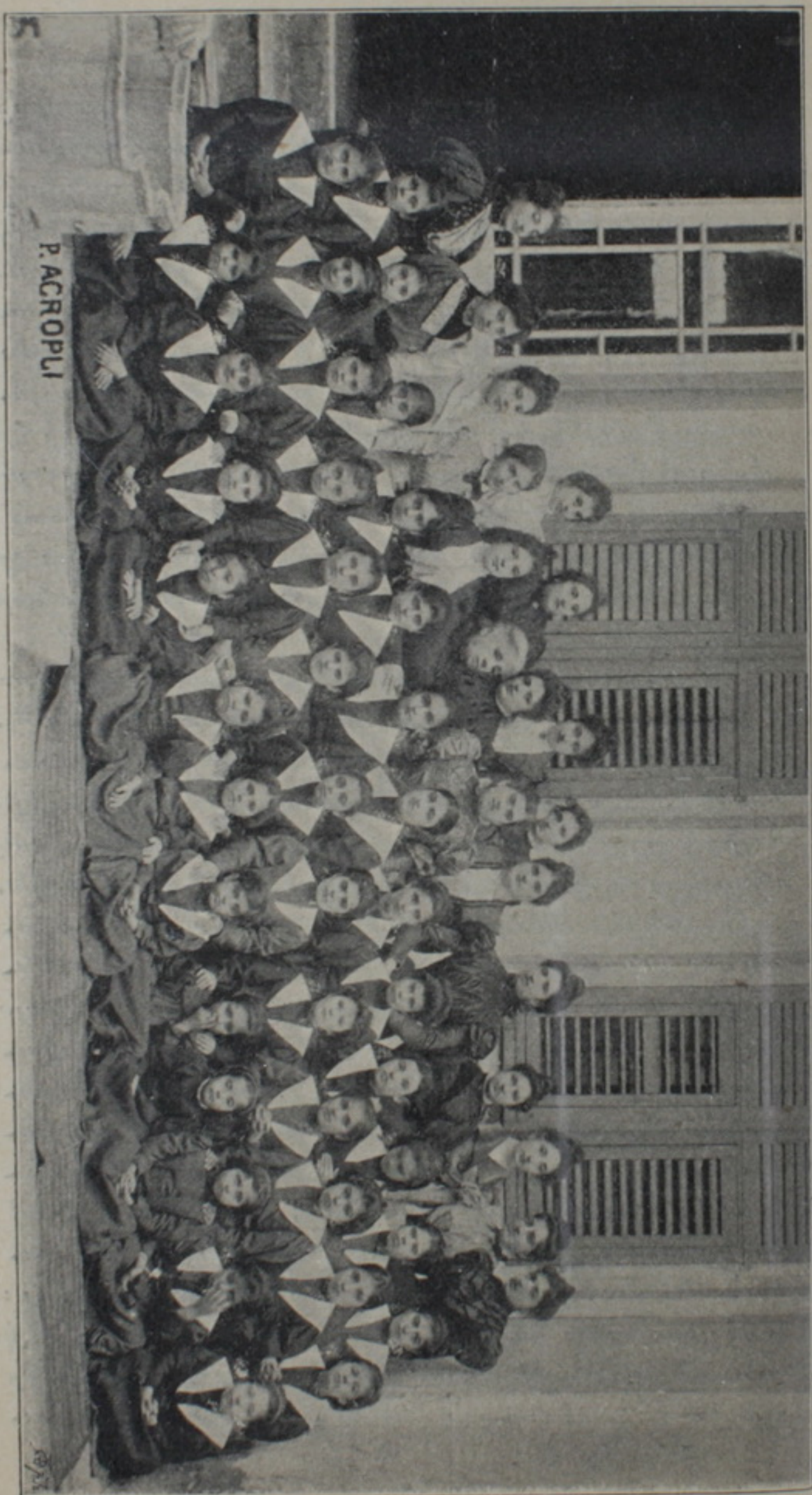
գոյացուցած է մէկ օրուան մէջ: Ասկէ բնական է եղրակացընել թէ Հոգատարի անդամներն այսպիսի առատ նպաստներէ քաջալերուած, հետզհետէ իրենց գուծունէութեան ասպարէզն ընդարձակած են: Ընկերութեան 1882 թուականին հրատարակած տեղեկագրին մէջ կը կարդանք որ չէ թէ միայն նիւթապէս այլ նաեւ բարոյապէս օգնած է վարժարանաց սաներուն, անուղղակի ուսմանց յարատեւութեան ձեռն կարկառելով. Ծննդեան եւ Զատկի տօներու առթիւ կանոնաւորապէս զգեստեղէն մատակարարած եւ տարուան շրջանին մէջ գրական պիտոյքը հոգացած է: Նոյն տարւոյ տեղեկագրին միացած հաշուեցոյցէն կ'իմանանք որ 18 ամսուան մէջ ունեցած է 903 արծաթ մէճիտ եւ 498 մէճիտ ծախսած է¹: Երկու երեք տարի ետքը տուած տեղեկագրութեան մէջ (1885—86) կը տեսնենք որ աղքատ աղջկանց զգեստ եւ գիրք տալէ զատ, վարժուհի մ'ալ հայթայթած է Հռիփսիմեան վարժարանին համար՝ անոր ամսականը տալով (երկամեայ մուտքն եղած է 2103 մէճիտ, ելքն 1149²): Ասոնցմէ զատ՝ տարեկան տեղեկագրութիւններէն կը հասկցուի որ երկու աղքատիկ օրիորդներ իբր վարժուհի պատրաստած է, որոնք մինչեւ ցայսօր յաջողութեամբ իրենց պաշտօնը կը կատարեն, մին Հռիփսիմեան վարժարանի եւ միւսն Որբանոցի մէջ: Իւր ծախքով շինել տրւած է Հռիփսիմեան նորակառոյց դպրոցի ամբողջ պատուհանի փեղկերը, ներկել տուած է գրասեղանները, յարդարած է պարտէզը, գնած է ամբողջ կահերն ու հայելիները: Իւր յորդորանքով՝ Թա-

¹ Նոյն տարւոյ Հոգատարի Ատենապետն էր Վարդուհի Գր. Զիլինկիրեան, իսկ Ատենադպիր՝ Մարիամ Մ. Մամուրեան:

² Ատենապետ՝ Վարդուհի Գ. Զիլինկիրեան, Ատենադպիր՝ Ագապի Պ. Մաղազաճեան:

գւոր էՖ. Սպարթալեան դպրոցին նուիրած է շքեղ գրադարան մը, Սահակ էՖ. Աւետիքեան ներկել տուած է ամբողջ շէնքն եւ Տիկին Հռիփսիմէ Աստանդեան նուիրած է սիրուն ջահեր: Այսպիսի գործունեայ կենաց ընթացքին մէջ, առաջնորդութեան երկպառակութեանց տխուր հետեւանքով՝ Հոգատարը խոհեմութիւն համարած է պահ մը տեղական ասպարէզէն քաշուիլ եւ իւր գործունէութիւնը նուիրել Պարաթաշի եւ Երզնկայի վարժարաններուն, որոնց նիւթապէս նպաստած է, մինչեւ որ պաշտօնական մարմինները շրջապատող կրից հոսանքը կ'անցնի եւ ընկերութիւնը նորէն գործի կը սկսի: Ահա այս միջոցին էր (1893, 1 Ապրիլ) որ վերջապէս կը միանար նորահաստատ Որբախնամ ընկերութեան հետ եւ միացեալ ընկերութիւնք Հոգատար — Որբախնամ անուամբ կը սկսէին նոր կենաց ընթացք մը:

Բ. Տարբեր պարագաներու տակ կազմուած է Որբախնամը. 1891 տարւոյ ձմրան օրերն, երբ Պ. Ա. Տիվըրիկեան՝ հայերէնի եւ գրականութեան ուսուցիչ, Հռիփսիմեան վարժարանի բարձրագոյն կարգի աշակերտներու կը բացատրէր ընկերական միասիրտ եւ միահոգի գործակցութեան բարիքներն, օրիորդներէն մին՝ Օր. Լուսի Տիլպէրեան՝ ոգեւորուած կը գոչէ «Ինչո՞ւ մենք եւս չունենանք ընկերութիւն մը մեր համեստ շրջանակին մէջ», այս ձայնն արձագանգ կը գտնէ ընկերակիցներուն փափուկ սրտին մէջ եւ ահա նոյն վայրկենին դպրոցական գրասեղաններու վրայ տասնի չափ դեռահաս օրիորդներ կը յղանան հաստատել ընկերութիւն մը Որբախնամ անուամբ, նպատակ դնելով իրենց՝ որբ աղջիկներ խնամել, նիւթապէս եւ բարոյապէս անոնց կրթութեան հոգը վրանին առնուլ: Ի սկզբան անդ իւրաքանչիւր անգամ ամիսը մէկ քառորդ մէծիտիէ պիտի վճարէր եւ ընկերութիւնը մինչեւ որ կարեւոր գումար մը չգոյացնէր՝ իւր նպա-

P. ACROPLI

ՀՈԳԱՏԱՐ-ՈՐԲԱՆՅԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ: ԱՆԳԱՄՈՒՅԻՔ ԵՒ ՈՐԲՈՒՅԻՔ:

տակն իրագործելու ձեռք պիտի չղարնէր: Աւելորդ է յիշել թէ ինչպէս ամէն նորակազմ հաստատութիւն, նոյնպէս այս նորածիլ ընկերութիւնը դեռ գործքի չսկսած, խուլ եւ յամառ հալածանքի ենթարկուեցաւ թէ՛ պաշտօնական եւ թէ՛ անպաշտօն անձանց կողմանէ եւ ուրիշ ընկերութիւններէ, որոնց խօսքերովը նորակազմ ընկերութեան անդամներէն քանիներ իսկոյն վհատած բաժնուած են մարմինէն, այնպէս որ եղած է ժամանակ, յորում հինգ անդամ միայն մնացած է ընկերութեան մէջ, որոնք իրենց սկզբան վրայ հաստատուն՝ ամէն ճիգ թափած են՝ իրենց առաջագրեալ բարին պատակին հասնելու:

Այսպէս երեք տարի առանձին մաքառելէ ետքը՝ 1893 Ապրիլ 1ին Հոգատար ընկերութիւնն արժան համարեցաւ աջակից գտնուիլ այս որբասիրական գործին յաջողութեան եւ միացաւ անոր հետ. այս միութիւնը նոր ոգի եւ շունչ տուաւ ընկերութեան եւ այնուհետեւ Հոգատար — Որբախնամ անուամբ սկսաւ ձեռնարկել: Միացեալ ընկերութիւնս ողորմելի դրամագլխով բացաւ աղջկանց Որբանոց մը: Իւր առաջին տարւոյ (1893 Ապր. 1—1894 Ապր.) տուած տեղեկագրութենէն կ'իմանանք որ նիւթական անձուկ վիճակին բերմամբ ի սկզբան անդ հարկ եւ խոհեմութիւն դատած է միայն ցերեկօթիկ վարժարան մը բանալ, հոգալով որբ աղջկանց գրական պիտոյքն, զգեստեղէն, ցերեկուան ճաշն եւ նախ 12 որբ աղջիկներ ընտրելով սկսած է իւր նպատակի գործադրութեան. նոյն տարւոյ վերջերն 12ն եղած է 14: Ահա այս կերպով միացեալ ընկերութիւնս կը մտնէ իւր կենաց դժուարին ընթացքին մէջ: Ժամանակին բերմամբ այսպիսի հաստատութեան մը կարեւորութիւնն եւ օգտակարութիւնն անուրանալի կը դառնայ. հասարակութիւնը մեծ համակրանք կը ցուցընէ, որմէ ընկերութիւնը քաջալերուած պարզ

Հանդէսով մը՝ 1894ին Դեկտ. 5ին Որբանոցը գիշերօթիկի կը վերածէ: Յաջորդ տարին որբերու թիւը կը հասնի 18ի, 1898ի սկիզբները 33ի, եւ այսօր 40ի մօտ ծնողազուրկ աղջիկներ պատասպարուած են մարդասիրական այս յարկին տակ: Այս որբերն են Զմիւռնիոյ շրջակայ քաղաքներէն եւ Կարին, Խարբերդ, Ալն, Էվէրէկ, Արաբկիր, Սղերդ, Տիգրանակերտ եւ Մարաշ քաղաքներէն բերուած որբեր:

Ընկերութիւնս կարճ ժամանակուան մէջ իւր նիւթականը բաւական շիտկած է. 1895—96 տըւած տեղեկագրութեան մէջ կը տեսնենք որ նախորդ շրջանին մէջ 66.267 ընթացիկ դահեկան մուտք ունեցած է եւ 30.000 ընթացիկ դահեկան ծախք: Իւր ծախուց մէջ առաջին տեղին կը բռնէ տան վարձքը, այնպէս որ եթէ բարերարի մը շնորհիւ ազատի տուն վարձու բռնելէ՝ երկայն եւ գեղեցիկ ապագայ մը կ'ունենայ¹:

Որբանոցս ունի երկու մնայուն վարժուհի. մին ցերեկեայ եւ միւսն գիշերօթիկ. ընկերութեան անդամներն, մինչեւ իսկ մեծահարուստ ընտանեաց պատկանող օրիորդներ կը խոնարհին իրենց թշուառ քոյրերուն նիւթական եւ բարոյական պէտքերն անձամբ հոգալ. դասերու մեծ մասը, ձեւագիտութիւն, ձեւագործ, դաղղիերէն, նկարչութիւն, աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն, բնական պատմութիւն, կրօնք եւ այլն անդամոց կողմանէ կը տրուին անձնուիրաբար:

¹ 1895 թուականին միացեալ ընկերութեանս գործունեայ անդամներէն կը յիշուին Օր. Ազնիւ Ալթունեան, որ ամէն կերպով դասատուութեան աշխատած է, Տէր Յարութիւն Քհ. Եղիվարդեան, Որբանոցի տեսչութեան պաշտօն կատարած, Աւետիս Տիվրիկեան, հայրական խնամք թափած, Օր. Մերսէտէս Զմիւռնակէսեան, Եւքարիս Սվազլեան, Մարթա Պերկամալեան, Մարիամ Սիվրիսարեան, Իսկուհի Թօբաթլեան որ եռանդեամբ աշխատած են:

Հաստատութիւնս ունի ներքին զանազան պաշտօնէութիւններ, ինչպէս մատակարարութիւն, հանդերձապետութիւն, հսկողութիւն, հիւանդապահութիւն, դիւանական եւ ուսումնական պիտոյից մատակարարութիւն, որոնք ամէն տարի փոխն ի փոխ կը կատարուին անդամուհեաց կողմանէ:

Ընկերութիւնս ունի Ընդհանուր Ժողով մը, Ատենապետով եւ Ատենադպրով. ասիկա ի պահանջել հարկին ժողովներ կը կազմէ՝ ըստ վաւերացեալ կանոնագրի՝ իր իրաւասութեան պատկանող խընդիրները լուծելու եւ կարգադրելու: Ընդհանուրներ կու տարին անգամ մ'իր (անդամոց) մէջէն կ'ընտրէ Գործադիր կոչուած ժողովն, որուն հսկողութեան կը յանձնուի Հաստատութիւնս: Գործադիրը շաբաթը անգամ մը, եւ ի հարկին աւելի, ժողովներ կը կազմէ ընդ նախագահութեամբ Տեսչին. ունի Ատենապետ մը, Ատենադպիր մը, Գանձապետ եւ Մատակարար, որոց պաշտօններն ու պարտականութիւնները մասնաւոր կանոնագրով մը դժուած են: Գործադիր անդամոց թիւն է 7—9, իւր դիւանը տարին անգամ մը կը փոխուի՝ մասնաւոր քուէարկութեամբ:

Ընկերութեան դրամական աղբիւրներն են՝ բաժանորդագրութիւնք, դրամական եւ ուտեստի վերաբերեալ նուէրներ, պարահանդէս, նուագահանդէս, տարեկան հանդէս եւ այլն: Տեղեկագրին մէջ, որ ամէն տարի կը տրուի հասարակութեան, յականէ յանուանէ կը նշանակուին նուէրներու քանակը, տեսակը, նուիրատու անձինք, բաժանորդք եւ անդամք, ծախուց տեսակներն եւ այլն: Որբանոցի տարեկան ծախքը կը հաշուի՝ նուիրուած ուտեստներու արժէքն ալ ի միասին առեալ, մօտ 450 օսմ. ոսկի:

Միացեալ ընկերութեանս բուն նպատակն է իւր պաշտպանութեան տակ գտնուող որբերուն տալ նախնական կրթութիւն մը, որ կը տեւէ 5

Գրքերի և Գ. Գ. Գրքերի

Հիմնադիր և Առեւտրային Հոգաւոր Ընկերութեան
(այժմ միացեալ Որբախնամի հետ):

տարի: Այս շրջանն աւարտողներուն մէջ եթէ գտնուին ուսուցչութեան ընդունակութիւն ունեցողներ, ընկերութիւնն ամէն միջոց ի գործ կը դնէ՝ զանոնք ուսուցչութեան պաշտօնին պատրաստելու. իսկ մնացեալք պարտաւոր են հետեւիլ իգական ձեռարուեստներու եւ գործնական տնտեսագիտութեան՝ մինչեւ 4 տարի, որմէ յետոյ շրջանաւարտք պարտաւոր են 2 տարի ձրի ծառայել Որբանոցին մէջ՝ ի փոխարէն իրենց վայելած խնամոց. ապա զանազան ընտանիքներու քով յարմար պաշտօններու կը յատկացուին:

Ընկերութիւնս ունի 43էն աւելի անդամուհի. 50ի չափ բաժանորդ եւ բաղմաթիւ նուիրատուներ, որոնք իրենց կարողութեան համաձայն՝ որ եւ իցէ նպաստով մը չեն մոռնար օգնել Որբանոցիս պատասպարեալ կարօտեալներուն:

Ընկերութեանս նախագահ եւ Տեսուչն է Աւետիս Տիվրիկեան, իսկ Գործադիր Ժողովոյ անդամուհիներն են Վարդուհի Զիլինկիրեան՝ ատենապետ, Իսկուհի Թօքաթլեան՝ ատենադպիր, Քրիստին Պ. Յակոբեան՝ գանձապետ, Զապէլ Ս. Սիմոնեան՝ մատակարար, Աղաւնի Գույումճեան, Մարի Սիմոնեան, Մարի Արապեան, Մարինա Պաղրըճեան, Լուսի Պարտիզպանեան: Ընդհանուր Ժողովոյ ատենապետն է Իսկուհի Աղազարեան, ատենադպիրն է Մերսէտէս Զմիւռնակէսեան:

8.

✓ Հոիփսիմեան Կրթասէր Ընկերութիւն (1881).

Մանկական Պարտէզ (1888):

Ա. Շքեղ դպրոցներ ունենալ եւ հրճուիլ աշակերտաց բաղմութեան վրայ՝ բաւական չէ, այլ նաեւ վարժարանաց կրթական եւ բարոյական վիճակը նախանձելի ընել՝ անհրաժեշտ է հասարակութեան յառաջագիմութեան եւ զարգացման

Համար. եւ զայս կրնան մի միայն ուսեալ եւ կրթեալ եւ բարոյականի տէր ուսուցիչներն եւ վարժուհիներն ընել: Այս կէտը լաւ ըմբռնած էին խումբ մը կրթեալ ազնիւ օրիորդներ, Հռիփսիմեան վարժարանի վաղեմի սանուհիք, որոնք իրենց փոքր քոյրերուն բարոյականն ու մտաւորականը բարձրացընելու անզուսպ փափաքով՝ կը կազմեն ընկերութիւն մը Հռիփսիմեան Արթասէր անուամբ 1881ին¹, որուն նպատակը կ'ըլլայ ազգային կրթական գործին աջակցիլ, ի մասնաւորի աղջկանց վարժարանի աշակերտներու կրթութեան ձեռնտու ըլլալ եւ վարժուհիներ պատրաստել²: Այս վսեմ եւ օգտակար նպատակին հասնելու համար՝ ընկերութեան անդամուհիներն իրենց նախագահ կ'ընտրեն զՄատթէոս Էֆ. Մամուրեան, որուն նախագահութեան ներքեւ կը բացուի ընկերութեան առաջին ժողովը 1881ին Փետր. 3ին: Այս ժողովոյն մէջ առաջին անգամ ընկերութեան դիւանը կ'ընտրուի, յետոյ խմբագրուած կանոնադրութիւնը քննութեան կ'ենթարկուի եւ ուղղուելով ձայնից բացարձակ առաւելութեամբ կ'ընդունուի: Այս կանոններն եղած են հետեւեալները:

Հիմնական կանոնագիր հռիփսիմեան կրթասէր ընկերութեան:

Ա. Այս ընկերութեան նպատակն է նախ, Հռիփսիմեան վարժարանի սանուհեաց կրթու-

¹ Ընկերութեանս վերաբերեալ արձանագրութիւններն եւ կարեւոր տեղեկութիւններն տուած է մեզի Կ. Ա. Պալապան:

² Ընկերութեանս առաջին հիմնադիր անդամներն եղած են Օր. Քէօլէեան Խոսրովուհի, Չաքրեան Սրբուհի, Հիւսէնեան Մարիամ, Քէշիշեան Աերօնիքա, Սվազեան Զապէլ, Էլմասեան Աիրգինէ, Հալէպլեան Տիրուհի, Գարագաշեան Սրբուհի եւ Շահումեան Սրբուհի:

թեան աջակցիլ. երկրորդ վարժութիւններ պատրաստել:

Բ. Ընկերութեան անդամակցութեան բաժինն է քառորդ մէծիւ:

Գ. Ամէն հայուհի ու հայ որ այս բաժինը վճարէ ընկերութեան անդամ է. ով որ կ'ուզէ կրնայ մէկ բաժինէն աւելի գրուիլ:

Դ. Ընկերութիւնս կ'ընդունի նաեւ երկու սեռէ նուիրատուներ:

Ե. Ընկերութիւնս ունի ընդհանուր ժողով մը եւ Տնօրէն խորհուրդ մը:

Զ. Ընդհանուր ժողովը կը կազմեն միայն ամէն բաժանորդ անդամութիւններ:

Է. Ընդհանուր ժողովոյ պաշտօնն է.

1. Ամէն տարուան սկիզբ Տնօրէն խորհրդոյ համարատուութիւնը լսել:

2. Երկու տարին անգամ մը Տնօրէն խորհրդոյ ընտրութեան ձեռնարկել եւ անոր տեղեկագիրն անխտիր ամէն անդամոց ու նուիրատուաց բաժնել:

3. Ընկերութեան ծախուց գումարը որոշել:

Ը. Տնօրէն խորհուրդը կը բաղկանայ ինն անդամէ եւ իր պաշտօնը կը տեւէ երկու տարի:

Թ. Տնօրէն խորհրդոյ անդամները վերընտրելի են:

Ժ. Տնօրէն խորհրդոյ պաշտօնն է.

1. Բաժնեգիւններն ու նուէրները ժողուել:

2. Ընկերութեան հասոյթները արդիւնաւորելու ջանալ:

3. Գաստիարակութեան կարող ընկերութիւններ ընտրել, Հռիփսիմեան վարժարանին մէջ ձրիաբար դաս տալու, Տեղութեան կարգադրութեան համեմատ:

4. Տարւոյն սկիզբը իր տեղեկագիրը ընդհանուր ժողովին ներկայացընել եւ անոր որոշումներն ի գործ դնել:

5. Վարժուհի լինելու փափաքող եւ ընդունակ աշակերտուհիներ որոշել եւ այդ պաշտօնին պատրաստել տալ նիւթական եւ ուսումնական պէտքերը հոգալով:

ԺԱ. Տնօրէն խորհուրդը վարժուհի պատրաստելու նպատակը իրապէս ի գործ դնելու կը սկսի՝ երբ ընկերութեան դրամագլուխը 200 մէճիտի հասնի:

ԺԲ. Ընկերութեան դրամագլխոյն $\frac{1}{5}$ մասը իբր պահեստի գումար շահու կը դրուի:

ԺԳ. Ընդհանուր ժողովն ու Տնօրէն խորհուրդը ունին իրենց յատուկ դիւանները:

ԺԴ. Ընդհանուր ժողովն օրինաւոր նիստ կը կազմէ երբ անդամուհիներուն $\frac{3}{4}$ ընդերկայ գտնուին:

ԺԵ. Մեծամասնութեան սկզբունքը կը յարգուի եւ ամէն ընտրութիւն գաղտնի քուէարկութեամբ կ'ըլլայ:

ԺԶ. Ընդհանուր ժողովն տարին անգամ մը կը գումարուի, եւ ի հարկին նիստերը կը շարունակուին:

ԺԷ. Բացառիկ նիստեր կրնան կազմուիլ երբ ընդհանուր ժողովին դիւանն, կամ Տնօրէն խորհուրդը եւ կամ 13 անգամ արժան դատին:

ԺԸ. Տնօրէն խորհուրդը իր շինած եւ ընդհանուր ժողովէն վաւերացած ներքին կանոնադրոց համեմատ կը վարէ իւր պաշտօնը:

ԺԹ. Սոյն հիմնական կանոնագիրը՝ առանց նպատակի փոփոխութեան՝ վերաքննելի է երկու տարուան միջոցի մէջ, եթէ ընդհանուր ժողովոյ $\frac{3}{4}$ մասը արժան դատէ:

* * *

Արթասէր ընկերութիւնը դեռ գործի ձեռնամուխ չեղած՝ Գեր. Առաջնորդ հօր գիր մը կ'ուղղէ եւ ընկերութեան կազմակերպութիւնը կը ծանուցանէ: Ի պատասխանի սոյն թղթոյն՝ Գեր. Առաջնորդ Հայրը կ'ուղղէ ընկերութեան քաջալե-

րական գրութիւն մը եւ իւր հայրական օրհնութիւնը: Սոյն երկու գրութեանց օրինակներն են հետեւեալները:

“Գերապատիւ Տ. Մեւքիսեդեկ Եպիսկոպոս Մուրատեանց. Սրբազան Հայր.

Ինչպէս արդէն յայտնի է Ձերդ Սրբազնութեան, ներկայ տարւոյս սկիզբը հայ օրիորդաց ընկերութիւն մը կազմուեցաւ Հռիփսիմեան Արթասէր անուամբ: Ընկերութիւնն արդէն իր Տնօրէն խորհուրդը ընտրած, կանոնադիրը շինած եւ գործի սկսած է: Սոյն կանոնադրոյն մէկ օրինակը յարգանքով Ձերդ Սրբութեան կը ներկայենք: Անոր մէջ պիտի տեսնէք ընկերութեանս նպատակը, որ համեստ ու օգտակար է: Ստուգիւ, թէեւ ընկերութիւնս դեռ նորակազմ ու անվարժ է, սակայն կը յուսայ որ իր բարենպատակ խորհուրդը օգտակար արդիւնք մը պիտի կարենայ արտադրել, եթէ քաջալերութիւն ու աջակցութիւն գտնէ ազնուախոհ ազգայնոց կողմէ, բայց ամենէ առաջ նոյն իսկ Ձեր բարձր հովանաւորութեան ու աջակցութեան կը կարօտի: Ձեր պաշտպանութեան ու աջակցութեան ապացոյցը տուիք արդէն փութալով Ձեր առատասիրտ նուէրը շնորհել, որոյ համար մեր խորին շնորհակալեքը յայտնելէ զատ, կը խնդրենք որ Ձեր նիւթական օգնութեան միացնէք նաեւ Ձեր բարոյական օգնութիւնն եւ Ձեր խորհուրդներով մեզ առաջնորդէք, որպէս զի մեր դոյզն ջանքերը կարենան արդիւնք մը յառաջ բերել յօգուտ ազգային կրթութեան:

Խորին ակնածութեամբ Ձեր աջն համբուրելով մնամք Ձեր օրհնութեան կարօտ

Ի դիմաց Հռիփս. Արթասէր ընկերութեան տնօրէն խորհրդոյ

1 Ապրիլ 1881 Չմիւռնիա:

Ատենապետ Խոսրովուհի Քէօլէեան,

Ատենադպիր Մարիամ Հիւսենեան:”

Վզնուափայլ Օրիորդ Խոսրովի Քէօլէ-
եան Ատենապետ տնօրէն խորհրդոյ Հռիփսիմեան
Արթասէրընկերութեան. Ազնուափայլ Ատենապետ:

Ընդունեցի Ձեր շնորհալի գիրը զոր ուղղած
էիք ամսոյս 1ին ի դիմաց Հռիփսիմեան Արթասէր
ընկերութեան եւ ընդ նմին մի օրինակ կանոնագիր,
որոյ համառօտագիծ պարզութեան մէջ լիովին
բացատրուած է ընկերութեանդ օգտակար նպա-
տակը, գործողութեան սահմանն ու պայմանը:

Զմիւռնիոյ վիճակին առաջնորդութեան
պաշտօնն ընդունելէս ի վեր, առաջին եւ ամենամեծ
բաղձանքս էր երկու դասարան բանալ, մին՝ Մես-
րոպեան եւ միւսն՝ Հռիփսիմեան վարժարանաց մէջ
եւ դաստիարակութեան պաշտօնի ընդունակ ու
փափաքող ուսումնաւարտ աշակերտներէն ու աշա-
կերտուհիներէն ուսուցիչ եւ վարժուհի պատրաս-
տել թէ քաղաքիս եւ թէ Գաւառիս տղայոց հա-
մար: Ար ցաւիմ ասել, որ այս իմ սուրբ ու հան-
րաշահ փափաքս, զանազան ազգային ու դպրոցական
դիպաց առթիւ անկատար մնաց:

Մեծ ուրախութեամբ կը տեսնեմ այսօր, որ
նորահաստատ ընկերութիւնդ ձեռնարկած է իրա-
գործել փափաքանացս մէկ մասը, որ է ուսուցչուհի
կամ վարժուհի պատրաստել. իցի՛ւ թէ քաղաքիս
երիտասարդք եւս Ձեր աղնիւ եւ բարի օրինակին
հետեւելով՝ ձեռնարկէին ընկերութիւն մը կազմել
եւ Մեսրոպեան ուսումնաւարտ եւ ընդունակ սա-
ներէն ուսուցիչներ պատրաստել:

Ես համոզուած եմ եւ կը խոստովանիմ որ,
մեր Հայոց ազգին ամենէն առաջ եւ ամենուրեք
երկու բան պէտք են վարժապետ եւ վարժուհի:
Ամէն հայաբնակ գաւառ պարտաւոր է մտածել այս
մասին եւ ամէն բան Պոլսոյ կեդրոնէն չսպասել:

Անպատում կերպիւ ուրախ եմ, որ Զմիւռ-
նիոյ հայ օրիորդաց Հռիփսիմեան նորակազմ ընկե-
րութիւնը, իրեն կէտ նպատակի ընտրած է ուսու-

W. H. L. W. P. - p. 100 - m. 12

[A large, stylized signature or flourish, possibly reading 'W. H. L. W. P. - p. 100 - m. 12']

ցանկելու ուսուցչուհի պատրաստել: Ընկերութեան
սոյն գործնական նպատակն ինքնին կը խօսի թէ՛
որչափ լաւ խորհած են գորին բարեսունն անդա-
մուհիք եւ թէ ի՞նչ սուրբ ասպարէզ ընտրած են
իրենց սիրտն ու միտքը ազգին նուիրելու համար:
Եւ միթէ կայ արդեօք քան զայս մեծ խորհուրդ
փրկարար, ուսուցանել անձնուիրաբար եւ ուսուց-
չուհիներ պատրաստել ընկերաբար հայ իգական
սեռի մտաւորական եւ բարոյական զարգացման
համար: Գիտէք արդէն որ երկու տարիէ ի վեր մի
հոգատար ընկերութիւն կայ քաղաքիս մէջ, որոյ
անդամոց մէջ ոչ միայն կան Չեր մայրերէն ըստ
մարմնոյ, այլ եւ բոլոր անդամք մայր կը համա-
րուին Չեզ բարոյապէս: Այս ընկերութիւնն
ճշմարիտ ողորմասիրական գործ մը կը կատարէ, իր
բաժանորդագրութեան եւ բարեպաշտից նուիրաց
շնորհիւ, ամէն տարի հազուստ պատրաստելու 40էն
աւելի աղքատ աշակերտուհեաց համար, եւ բաց
յայտմանէ մայրական ճշմարիտ խնամակալութեամբ
կը հսկէ ուսումնարանի եւ ուսանողուհեաց մա-
քրութեան եւ վարուց ու բարուց ուղղութեան վրայ:

Հոգատար ընկերութիւնն իբր մայր կը գոր-
ծէր ու կը գործէ, իսկ այժմ Արթասէր ընկերու-
թիւնդ կը սկսի գործել իբր քոյր՝ իւր քոյրերուն
համար, նպատակ ունենալով՝ ինչպէս յիշեցինք
Հռիփսիմեան սանուհեաց կրթութեան աջակցիլ,
ուսուցանելով Տեսչութենէն կարեւոր դատուած
ուսումները եւ վարժուհիներ պատրաստել: Ակնե-
րեւ կը տեսնուի որ ընկերութեանդ բարեսունն ան-
դամք... գործաւորներ կը հանդիսանան, իրենց
կենաց թարմ ու անբիծ շրջանին մէջ: Հարկ չեմ
տեսներ գովեստներ կարդալ այս մասին, բայց եւ
չեմ կարող հայրական խանդաղատանքս ծածկել
բարենպատակ ընկերութեանդ համար: Ես կը սի-
րեմ ուրախանալ, քան թէ գովեստներ կարդալ
եւ ուրախութիւնս իմ ամենամեծ գոհունակու-

Թեան ու գովութեան յայտարարն է: Գովեստներն բերանէն կ'արտասանուին, իսկ ուրախութիւնք սրտէն կը բղխեն: Ուստի եւ կը հաւատամ սիրելի դասերք իմ, որ դուք եւս հայրական խնդակցութեանս կը սպասէք՝ քան թէ գովաբանութեանս: Ուրախ եմ ես եւ շատ ուրախ ընկերութեանդ հաստատուելուն համար, քանզի այնպէս կը հաւատամ թէ՝ ամէն անհատ եւ ընկերութիւն, որ անձնուիրաբար կ'աշխատի հայոց աղջիկներու... կրթութեան համար, նա մեծ գործ կը գործէ, նա այն մեծ եւ փրկարար նշանաբանն կ'ընտրէ, զոր մեր Տէրն ու փրկիչ արտասանեց մի մեռած աղջիկ յարուցանելու համար, «Տալիթ ա կումի, աղջիկ, քեզ ասեմ ել կանգնէ: Քանզի ճշմարիտ դաստիարակութիւն եւ կրթութիւն ասելով ես ուրիշ բան չեմ հասկնար, եթէ ոչ թմրեալն զարթուցանել, մարմնական, չասեմ անասնական՝ կեանքի մէջ մեռեալ կամ տատանեալ սիրտը եւ միտքը յարուցանել, հոգեւոր կարողութեան թռիչներ տալ եւ յայն արժանաւորութիւն բարձրացնել, որուն համար ստեղծուած է մարդը: Հետեւապէս բարձր է ընկերութեանդ նպատակը եւ ես բոլոր սրտովս կը փափաքեմ, որ իւր բարձր նպատակը պսակուի ոչ միայն քաղաքիս, այլ եւ բովանդակ Գաւառիս հայ օրիորդաց կրթութեան նկատմամբ:

Ա' աղօթեմ որ ընկերութիւնդ հաստատ մնայ երկար տարիներ, քանզի երկար տարիներ պէտք են հայ դաստիկներու բարոյական եւ մտաւոր կրթութեան համար: Ար խոստանամ նաեւ կենդանութեանս բոլոր օրերուն մէջ եւ բոլոր կարողութեամբս, ուր որ լինիմ, օժանդակել ընկերութեանդ բարի նպատակին, քանզի ամենէն կարեւոր եւ ամենէն իրական նպատակը կը համարիմ ընկերութեանդ նպատակը... աղգի (մը) վերականգնողութեան համար:

Ընդունեցէք ուրեմն, Ազնիւ Օրիորդ, ուրախութեանս հետ նաեւ հայրական օրհնութիւնս եւ հաղորդեցէք զայն ընկերութեանդ բարեսուն անդամներուն, մեր հայրասէր եւ ուսումնասէր դստրիկներուն, որոց բարի ձեռնարկին յաջողութեան եւ յարատեւութեան մնամ ի բոլոր սրտէ

Ի 28 Ապրիլի 1881 ամի ի Զմիւռնիա:

Աղօթարար

Մեւքիսեդեկ Արքեպիսկոպոս Մուրատեանց:

* * *

Արթասէր ընկերութեանս իւր այս նախապատրաստողական գործերէն ետքն՝ առաջին հոգը կ'ըլլայ հասոյթի աղբիւրներ ստեղծել, ընկերութեան բուն նպատակն իրագործելու համար: Գալով Հռիփսիմեան սանուհեաց կրթութեան աջակցելու գործին, ընկերութիւնն իւր անդամուհիներէն կ'ընտրէ Օր. Ս. Գարագաշեան՝ գրավար-ժութեան դասատու, Օր. Սրբուհի եւ Հռիփսիմէ Չաքրեանները եւ Օր. Արուսեակ Սարաֆեանը՝ գծագրութեան դասատու, որոնք 1881 Մարտ 14ին իրենց պաշտօնին գլուխը կ'անցնին ձրիաբար: Արթասէր ընկերութեան անդամուհիք՝ այս աշխատութեանց մէջ, չեն գեղեւիր նաեւ ընթերցասրահ մը բանալ իրենց համար, ուր կը յաճախէին իրենց միտքը զարգացընելու համար¹:

Երկու ամբողջ տարիներ կը սահին, ընկերութիւնն ամէն ջանք եւ ճիգ կ'ընէ իւր նիւթականը հաստատ հիմանց վրայ դնելու, սակայն իւր նպատակին երկրորդ մասին գործադրութիւնը կը յա-

¹ Արթասիրաց ցուցուցած գովելի եռանդը պերճօրէն ստորագրած է Արեւելեան Մամուլ 1881 տարւոյ Մայիսի թուոյն մէջ:

պաղի: Սոյն երկու տարւան մէջ (1881—1882, Դեկտ. 31) միայն ընկերութեան անդամութիւններէն մէկ քանին ձրիաբար դասախօսութիւններ կը կատարեն Հռիփս. Արժարանի մէջ: 1882ի վերջերն արդէն 150.000 դահեկան գանձած էր հասարակութենէն. գումար մը՝ որ իւր նպատակին երկրորդ մասը գործադրելու համար՝ կանոնադրին տրամադրած էն շատ աւելի էր: Ինչո՞ւ ուրեմն կը դանդաղէր վարժութիւններ պատրաստելու նպատակն իրագործելու: Այս հարցման իբր պատասխան՝ ընկերութեան երկամեայ տեղեկագրին մէջ կը կարդանք հետեւեալը:

“Արժասիրաց Բ. նպատակի գործադրութիւնն, այն է վարժութիւններ պատրաստելու խնդիրը, բաւական նիւտեր գրաւեց եւ վերջնական սրոշման մը չի յանդեցաւ, հարկ եղած տեղերու հետ ունեցած բանակցութեանց անհամաձայնութեան պատճառաւ: Թէեւ ընկերութեան կանոնագիրը կը տրամադրէր եւ վարժութիւն պատրաստել տալու ժամանակը հասած էր, սակայն այլ եւ այլ դժուարութեանց հանգիպելով՝ սոյն խնդրոյն վերջնական որոշում մը չի կրցաւ տալ:”

Սոյն տողերուն մէջ յիշուած անհամաձայնութիւններն եւ դժուարութիւններն եղած են մի միայն՝ օրիորդաց վարժութիւն ըլլալ յանձն չառնուլն՝ այլ եւ այլ դժուարութիւններ յարուցանելով, ինչպէս ընկերութեան արձանագրութեանց մէջ յայտնի կը տեսնուի: Թէպէտ եւ չորս օրիորդ իրենց հաւանութիւնը ցուցուցած են առ այս վախճան, սակայն անոնք ալ քիչ մ'ետքը չէ թէ միայն իրենց խոստմանը դրժած, այլ նաեւ Արժասէրէն բոլորովին հեռացած են: Այսպէս այլ եւ այլ խոչընդոտներու հանգիպելով Արժասէր ընկերութեան նպատակի երկրորդ կէտը՝ անգործադրելի կը մնայ: Այս խոչընդոտներէն մին կը համարուի նաեւ Հոգատար ընկերութեան՝ Արժասէրի դէմ ունեցած

խուլ Հակառակութիւնն որ ուղեւով վերապահել իրեն ամէն ձեռներիցութիւն՝ կը ջանար միացընել Արթասէրն իրեն հետ, ըսելով թէ միութեամբ աւելի օգտակար կ'ըլլան կրթական գործին: Թէպէտ եւ եղած է ժամանակ, յորում Արթասէրի նախագահն իսկ բաղձանք ցուցուցած է միանալ Հոգատարի հետ, նպատակի գործադրութեան աւելի կարող գտնուելու համար, սակայն ընկերութիւնը բացարձակ մերժած է միութեան գաղափարը:

Բ. Գործերն այս վիճակի մէջն էին երբ Արթասէրի ժողովներէն միոյն մէջ նոր գաղափար մ'երեւան կու գայ՝ յարատեւութիւն ընկերութեան՝ նպատակի փոփոխութեամբ: Աւստի 1884 Օգոստոս 31ի նստին մէջ՝ նախագահը կ'առաջարկէ՝ որ իւրաքանչիւր անդամուհի իր նպատակը գրաւոր ներկայացընէ: Օրիորդներէն ոմանք պէսպէս առաջարկութիւններ կ'ընեն, որոնք Արթասէրի ոչ անուան եւ ոչ նիւթականին կը համապատասխանեն. ժողովը ձայնից առաւելութեամբ կ'ընդունի Օր. Աերոնիքա Քէշիշեանի Մանկական Պարտէզ մը բանալու գաղափարը:

Մանկական Պարտիզի մը գաղափարն ընդունելէ յետոյ ընկերութիւնը ծրագիր մը պատրաստած կ'ուղղէ առ նախագահն՝ քննութեան կամ վաւերացման. այս ծրագիրն եղած է հետեւեալն:

“Մեծապատիւ Մ. էֆ. Մամուրեան.

Նախագահ Հռիփսիմեան Արթասէր ընկերութեան Ընդհանուր ժողովոյ:

“Ընկերութեանս Ընդհանուր ժողովոյն մէջ Տնօրէն խորհուրդս արդէն իսկ որոշ նպատակին ցարդ անգործադրելի մնալուն պատճառաբանեալ տեղեկագիր մը ներկայեցով Ձեր Մեծապատուութեան, խնդրեց որ դիւրագործելի եւ մեր ձեռնհասութեան յարմար նպատակ մը որոշելու շնորհն ընէք: Դուք բարեհաճելով նկատողութեան առ-

նուլ մեր դիտողութիւններ եւ իրաւացի գտնելով
արդի նպատակին անգործադրելի մնալուն պատ-
ճառները, ընդհանուր ժողովոյ մէջ ձայնից մեծա-
մասնութեամբ իբր սկզբունք ընդունեցիք Մանկանց
Վարժոց մը հաստատելու առաջարկութիւնը եւ
պարտք դրիք մեր վրայ յիշեալ նպատակի գործա-
դրութեան համար ծրագիր մը ներկայացնել Չեզ:

“Խորհուրդս անդրդուելի կերպով համոզուած
է որ, որ եւ է ձեռնարկի մը մէջ հիմնապէս եւ
բարւոյք յառաջացման գլխաւոր եւ էական պայմանն
է շրջահայեցութեամբ մտածել եւ փոքրէն սկսելով
տակաւ առ տակաւ զարգացընել. նմանապէս
աներկբայ է որ Չեր հասուն եւ լուրջ խորհուրդ-
ներէն զուրկ չի պիտի մնայ իր մտադրած Մանկանց
Վարժոցի նպատակը գործադրելու համար: Ան-
ժխտելի ճշմարտութիւն մ'է որ անհատի մը
կրթութիւնը որքան մատաղ հասակէն սկսի, այն-
քան հիմնական եւ օգտակար կրնայ ըլլալ, նոյնպէս
կը տեսնուի որ ամեն յառաջագէտ ու լուսաւորեալ
ազգաց մէջ խիստ մեծ ուշադրութեան առարկայ է
դեռատի մանկանց կրթութիւնը. որոյ համար իրաւ-
ամբ ըսած է մեծանուն հայ մանկավարժ մը թէ՝
“մանուկներն են վարժարանին եւ ժողովրդեան
հիմունք, անոնց կրթութեան որչափ աւելի խնամք
տանինք, վարժարանը այնչափ կը բարեկարգի,
ժողովուրդը այնչափ կ'ազնուանայ եւ իր ապագան
այնչափ կ'ապահովի”: Ուստի մեր կազմելիք վար-
ժոցը ոչ միայն դաս մը արմատացած հին սովորու-
թեանց ու նախապաշարմանց առաջն առնելով՝
դարուս ոգւոյն ու պահանջմանց համեմատ կրթու-
թիւն ու դաստիարակութիւն պիտի տայ, այլ եւ
մանկիկը պատրաստած պիտի լինինք ազգ. վարժա-
րանաց աւելի դիւրութեամբ ընթացքը շարունա-
կելու եւ այս միջոցով վարժարանաց մէկ բեռը մեր
վրայ առած ըլլալով՝ կարեւոր ծառայութիւն մը
մատուցած կ'ըլլանք Ազգ. վարժարանաց:

“Մանկանց վարժոցն բոլորովին պատրաստ
ու աշակերտաց ընդունելութեան յարմար ընելու
համար, առ նուազն վեց ամիս նախապատրաստու-
թեանց զբաղիլ հարկ է մեզ, որոշելու համար
բոլոր այն առարկաներ որոնք անհրաժեշտ են եւ
որոց առաջինն է վարժոցին շէնքը: Սոյն ձեռնար-
կութեան կարեւորութիւնն ու օգտակարութիւնը
նկատելով՝ ընկերութեանս իրաւունքը եւ ազգին
պարտքը կը պահանջեն որ Ազգ. վարչութիւնը
ձեռնառու գտնուի մեզ եւ հարկ եղած աջակցու-
թիւնը չի խնայէ. փոխանակ տարին 20—30 լիրա
վարձք վճարելու, վարչութիւնը պէտք է մեր տրա-
մադրութեան տակ դնէ իր կալուածներէն մէկը
կամ այնպիսի տեղ, որուն վրայ երկու ընդարձակ
սրահ եւ պարտէզ մը հաստատելով, ընկերութիւնս
կարողանայ հոն ամփոփել քաղաքիս երկսեռ ման-
կտին: Եթէ տեղւոյ մը շինութեան ձեռնար-
կենք, ծախքը հանգանակութեամբ ձեռք պիտի
բերուի:

“Բ. Գործի ձեռնարկելէն յառաջ ընկերու-
թիւնս յանձնառու պիտի ըլլայ, ծնողաց դիմելով,
անոնց զաւակները իբր աշակերտ արձանագրել:

“Գ. Ընդունիլ 4—7 տարեկան մանուկներ,
երեք տարւան շրջանի համար, յետ որոյ յանձնել
Ազգ. վարժարանաց:

“Դ. Երկսեռ մանկանց թիւն ըլլայ 100—120:

“Ե. Վարժոցին իբր պաշտօնեայ՝ երկու վար-
ժուհի դասատու, մէկ կառավարչուհի՝ մանկիկները
կառավարելու եւ անոնց զանազան պիտոյից ծա-
ռայելու համար. մէկ դռնապան՝ վարժոցը մաքուր
պահելու եւ մանկանց երթեւեկութեան հսկելու
համար: (Երկու վարժուհիներուն 500ական ղու-
րուշէն՝ ամսական 1000 ղրշ. կառավարչուհւոյն՝ 400,
դռնապանին՝ 300, ընդամենը 1700 ղուրուշ պաշ-
տօնէից ամսական:) Ուսմանց ծրագիրը քաղաքիս
Ուսումն. խորհրդոյ քննութեան ենթարկել:

“Ա. տարւոյն համար, ծանօթութիւն գրոյ, թուանշանաց եւ հեգել մինչեւ չորս գրէ բաղկացեալ բառերը. բարոյական մանր եւ զուարճալի պատմութիւններ:

“Բ. տարւան համար, պարզ ընթերցում, թուաբանական գործողութիւններէն գումար եւ հանում, կրօնական պատմութիւնք, ազգ. պատմութիւն, ծանօթութիւն աշխարհագրութեան, զուարճալի պատմութիւններ:

“Գ. տարւան համար, շարունակութիւն ընթերցանութեան, թուաբանական չորս գործողութիւնք, կրօնք, աշխարհագրութիւն, իրաբանութիւն, ծանօթութիւնք զանազան ազգաց, հետաքրքրաշարժ եւ զուարճալի պատմութիւնք:

“Զբօսանք ամեն օր առ նուազն երկու ժամ. ստէպ գտնել ամենուն առջեւ ժրաջան ու աշխատասէրը եւ անոնց փոքր պատկերներ, խաղալիքներ եւ այլն պարգեւել:

“Արդ գալով ծախուց, ընկերութիւնս չորս պաշտօնէից ամիսը պիտի վճարէ 1700 զուրուշ. տարին կ'ընէ 20.400. դարձեալ 5000 զուրուշ նստարաններու. 4600 զուրուշ պատահական ծախքերու, ընդամենը տարեկան ծախք պիտի ունենանք 30.000 զուրուշ, որոյ փոխարէն պիտի ընդունինք երեք կարգի բաժնուած աշակերտներէն թոշակ՝ ծնողաց կարողութեան համեմատ. Ա. 1 մէճ. Բ. $\frac{3}{4}$ մէճ. Գ. $\frac{1}{2}$ մէճ.: Միջին հաշուով աշակերտաց թոշակներէն պիտի գոյանայ 20.000 զուրուշ, որով մեր հաստատութեան ելքը պիտի հաւասարի մուտքին: Ասկէ զատ ընկերութիւնը հասոյթ պիտի ունենայ բաժնեգիներէ, նուիրատուներէ, տարին մէկ, երկու ներկայացումներէ եւն:

“Մանկանց վարժօցի հաստատութենէն մէկ տարի յետոյ, եթէ ընկերութեանս դրամական վիճակը ներէ, մասնաւոր սենեակ մը վարձելով ընդունի չքաւոր ընտանեաց զաւակներէ 20—30ի

չափ մանկիկներ եւ ձրիաբար անոնց կրթութեան հոգ տանի :

“Խորհուրդս աներկբայ ըլլալով որ վարժոցի մը հաստատութիւնը անհրաժեշտ է, ազգային մանկտւոյն կրթութեան ու դաստիարակութեան նոր ասպարէզ մը կը բանայ, ուստի կը յուսայ որ կրթութեան եւ յառաջագիմութեան նախանձախնդիր ամեն ազգայինք, մանաւանդ ծնողք, պիտի փութան յօժարակամ իրենց նուէրներով քաջալերել սոյն օգտակար ձեռնարկութիւնը :

“Արդ Մեծ. Տէր, Խորհուրդս Ձեր բարոյական աջակցութեան վստահելով կը համարձակի ներկայ ծրագրի մասին Ձեր գիտողութիւնը խնդրել :

Զմիւռնիա 31 Դեկ. 1884. Ի գիմաց

Տնօրէն Խորհրդոյ Արթասէր Ընկերութեան

Ատենադպիր

Ատենապետ

Վերոնիքա Քէշիշեան Երանուհի Պ. Տիկաբեան :

Սոյն ծրագիրն կ'երեւայ թէ անգործադրելի մնացած է. արձանագրութեանց մէջ չի տեսնուիր անոր վաւերացումը, որով Արթասէրը կը հասնի մինչեւ 1888 թուականն՝ առանց յիշատակելի գործք մը թողլու իւր պատմութեան մէջ : Սոյն տարւոյ Փետր. 12ին Հոգատար Ընկերութեան կողմանէ միութեան առաջարկութիւն սը կ'ըլլայ սակայն Արթասէրի ընդ. ժողովը՝ երկու ընկերութեանց նպատակն իրարմէ բոլորովին տարբեր ըլլալն յիշեցընելով՝ կը մերժէ Հոգատարի առաջարկութիւնը :

Քանի մը ամիս յետոյ Սեպտ. 22ին (1888) Արթասէրն ուրիշ խնդրով մը զբաղած կը գտնենք : Գեր. Մեւքիսեդեկ Հայրը կ'առաջարկէ ընկերութեանս՝ թէ Ժընէվի համալսարանի մէջ ուսումնաւարտ օր. Մարգարիտ Պայազատեան յանձն կ'առնու 100 ֆր. ոսկւոյ փոխարէն Հռիփսիմեան վար-

ժարանի տեսչութիւնն ստանձնելու: Ընկերութիւնս նկատելով որ այս առաջարկն իւր նպատակին մասամբ իւրիք կը համաձայնի, կ'ընդունի եւ հեռագրաւ կը հրաւիրէ նոյն օրիորդն դալ Զմիւռնիա՝ իւր պաշտօնին գլուխն անցնելու: Սակայն օր. Պայազատեանի պաշտօնավարութիւնն երկար չի տեւեր, իրմէ անկախ պատճառներէ՝ վեց ամիս յետոյ կը ստիպուի մեկնիլ իւր հայրենիքն ի Աովկաս:

Նոյն տարւոյ մէջ Մ. Մամուրեան նախագահութեանէ կը հրաժարի, առարկելով թէ իւր ժամանակը չի ներեր այդ ծանր պաշտօնը կատարելու:

Գ. Այսպիսի խնդիրներու ժամանակ Աարապետ Ա. Պալապան Զմիւռնիա գտնուելով եւ Արթասէր ընկերութեան անդամութիւններուն հետ ծանօթանալով՝ նոր ծրագրով Մանկական Պարտիզի մը գաղափարը կը յայտնէ անոնց: Ուսումնասէր անդամութիւնք իրենց նպատակի գործադրութեան գեղեցիկ եւ յարմար առիթը տեսնելով՝ Ա. Պալապանի հետ բանակցութեան մէջ կը մտնեն եւ 1888 Մարտ 12էն մինչեւ Յունիս 22 մերթ ընդ մերթ նիստեր գումարելով, Պալապանի ներկայացուցած նոր ծրագիրը քննելով՝ կ'ընդունին, Մանկական Պարտիզի կարասեաց, դասական առարկայից, գործիններու, տան, պաշտօնէութեանց վրայ խորունկ խորհրդածութիւններ ընելէ ետքն, հուսկ ուրեմն կ'որոշեն բանալ Մանկապարտէզ մը: Թէպէտ եւ վարժութի մը գտնուելու համար իրենց Պոլիսըրած դիմումն ապարդիւն կը մնայ, ուր Ա. Պալապան անձամբ գացած էր առ այս վախճան, սակայն ընկերութիւնն այս անգամ իր որոշման վրայ հաստատուն՝ 1888 Օգոստ. 20ին Զմիւռնիոյ մէջ կը ցրուէ հետեւեալ յայտարարութիւնը.

“Արթասէր ընկերութիւնն, որոյ էական նպատակն է ձեռնտու գտնուիլ Ազգ. կրթութեան, պատիւ ունի յայտարարել Արգոյ հասարակութեան որ, որոշած է յառաջիկայ դպրոցական տարեշրջա-

նին սկիզբը՝ փոքր աղջկանց եւ տղոց համար Մանկապարտէզ մը բանալ, ազգային հիմնական դաստիարակութիւն եւ նոր մեթոտներու համաձայն նախնական կրթութիւն տալու համար:

“Ընկերութիւնս երկու շարժառիթ ունեցաւ այս կարեւոր որոշումը ընելու համար, նախ՝ դիտեց որ քաղաքիս փոքր մանկանց կրթութիւնը անգոհացուցիչ վիճակի մէջ կը գտնուի: Առ հասարակ ծնողք այնպէս կը կարծեն թէ մանկանց կրթութիւնը 7 տարեկանէն կ’սկսի, երբ Ազգ. վարժարանաց դռներն անոնց առջեւը կը բացուին, հետեւապէս 4 — 7 տարեկան մանկունք կը յանձնուին ստէպ այնպիսի անձերու, որոց ձեռք մանկան բարոյական ու մտաւոր ընդունակութիւնները զարգանալու տեղ կը կորնչին: Այժմ ընտանեկան խուցերն են սովորաբար մատաղ մանկանց ապաստանարանները, ուր մանկան կենսական ուժերը կը ջլատին անգործութեամբ կամ կը խամրին առտնին անյարմար ծառայութեամբ: Երկրորդ՝ ընկերութիւնս նկատեց որ դաս մը ծնողք գիտնալով որ մանկան դաստիարակութիւնը խիստ կանուխէն պարտի սկսիլ, կը դիմեն օտարին եւ իրենց զաւակները Հայոց թաղը բացուած մի քանի օտար վարժարաններ կ’ուղարկեն, ուր Հայ մանկտին ոչ միայն ամեն ազգային ու կրօնական զգացումներէ հեռի կ’օտարանայ, այլ եւ չ’ընդունիր այն կրթութիւնը, որ անհրաժեշտ է մտաւոր զարգացման:

“Ահա այս անպատեհութեանց ըստ կարի դարման տանելու, Հայ մանկտին օտար ու միատարբեր ազդեցութիւններէ ազատելու եւ միանգամայն Ազգ. վարժարանաց համար ընտիր աշակերտներ ու աշակերտուհիներ պատրաստելու համար, Արթիթասէր ընկերութիւնը Մանկապարտէզ մը բանալու որոշումն ըրած է եւ զայն պիտի գործադրէ յառաջիկայ Սեպտ. ամսոյ 12ին: Մանկական Պարտէզը պիտի բաղկանայ երեք դասարանէ, պիտի

ունենայ փորձառու եւ հմուտ վարժուհիներ, որ պիտի աւանդեն Գր. Մէթոտի բոլոր դասերը:

“Մանկական Պարտէզը պիտի ընդունուին 2—8 տարեկան երկսեռ մանկունք: Ամսական թուշակն է մէն մի աշակերտի եւ աշակերտուհւոյ համար անխտիր 1 արծաթ մէճիտ:

“Արթասէրն այս կրթարանը կը հիմնարկէ այն վստահութեամբ, որ կրթասէր ու զաւակասէր ծնողք պիտի փութան իրենց քաջալերութեամբ ձեռնառու դտնուիլ ընկերութեան, որ յատուկ խնամք պիտի տանի իր նպատակի անթերի գործադրութեան:

“Մանկապարտէզի բացումը պիտի կատարուի Սեպ. 12ին. Շիրին փողոց թիւ 44 տունը:

Զմիւռնիա 20 Օգոստոս 1888.

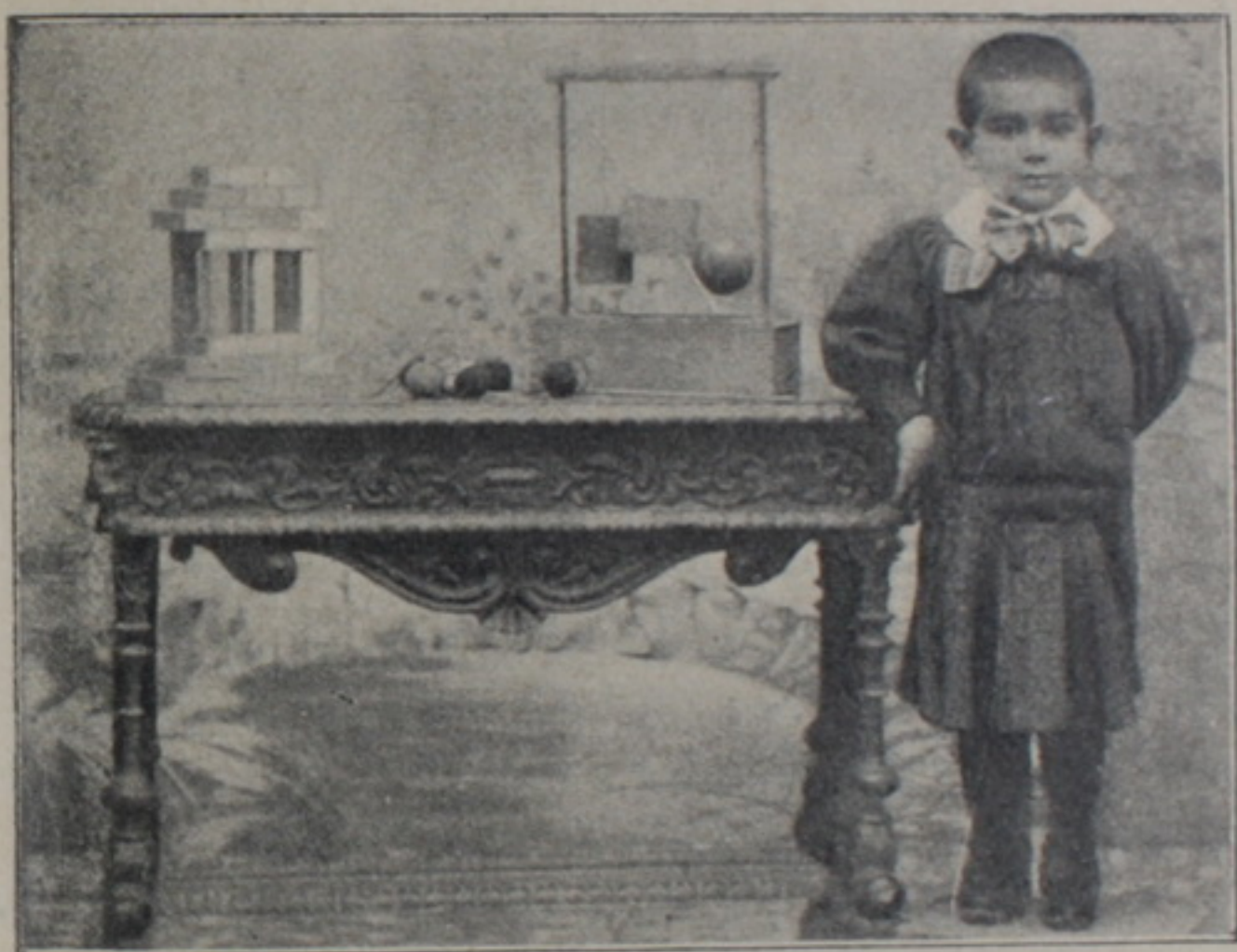
Արթասէր ընկերութիւն:

Սոյն յայտարարութեան վրայ Արթասէր ընկերութիւնը կը բանայ Մանկական Պարտէզը 1888 Սեպտ. 12ին, ի ներկայութեան բաղմաթիւ հանգիսականաց: Բացման օրն եօթն աշակերտ միայն կ'արձանագրուին մտից տետրին մէջ. թէպէտ վհատեցուցիչ էր սկզբնաւորութիւնն, եւ Արթասէրի բրած հաշուէն եւ ունեցած յոյսէն շատ հեռի, սակայն անդամուհիներն չեն վհատիր իրենց գործունէութեան մէջ. տարեկան շրջանին վերջը աշակերտաց թիւը կը հասնի 34ի: Երկրորդ շրջանին սկիզբը ընկերութեան առաջին գործքը կ'ըլլայ, ամսաթոշակներն աստիճանաւորել, ծնողաց կարողութեան համեմատ երեք կարգի վերածել. Ա. 1 մէճիտ, Բ. $\frac{3}{4}$ մէճիտ եւ Գ. $\frac{1}{2}$ մէճիտ: Այս կարգադրութեան վրայ աշակերտաց թիւը կը հասնի 80—90 եւ այնուհետեւ տարուէ տարի աւելնալով այսօր անոնց թիւը հասած է 175ի:

Արթասէրն իբր ազգային կրթութեան սատարող ընկերութիւն, իրեն սուրբ պարտք համա-

րած է նաեւ կրթել իր յարկին տակ 40—50 ձրիա-
վարժ աշակերտներ, որոնց տարին քանի մ'անգամ
կը բաշխէ ճերմակեղէն, կօշիկ, գլխարկ եւն: Այս
ձրիավարժներն աղքատ ընտանեաց զաւակներն են
կամ որբեր, մանաւանդ վերջին տարիներու մէջ
Զմիւռնիա դաղթող թշուառ ընտանեաց մանկիկ-
ներ, որոնք կը վայելեն ամէն խնամք այս օգտա-
կար հաստատութեան մէջ:

Մանկապարտիզի ծրագիրն է հետեւեալը.

ՄԱՆԿԱՊԱՐՏԷԶԻ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԷՆ ՄԻՆ:

“Ա. ԳԵՍԵՐԱՆ

(4—6 տարեկան տղաք)

1. Կրօն. — Կրօնական խօսակցութիւններ:
2. Երգ. — Պար. — Մարմնամարզական խաղեր: 3. Պարտիզադործութիւն. — Եղանակին համեմատ ծաղիկներ սերմանել ու խնամել: 4. Ա. Նուէր. — Գունաւոր գնդակներ. գնդախաղ: 5. Բ. Նուէր. — Գունդ. խորանարդ եւ գլան, զննութիւն ու բաղ-
դատութիւն: 6. Գ. Նուէր. — Ա. տուփ շինու-

թեան, խորանարդ 8 խորանարդ իկներու բաժնուած:
 7. Է. Նուէր. — Խճանկար. քառակուսիներ: 8.
 Ը. Նուէր. — Ծալք կենսական առարկայից քա-
 ռակուսի թղթով: 9. Ժ. Նուէր. — Թղթէ երիզ-
 ներով հիւսուածք: 10. ԺԴ. Նուէր. — Առձիգ
 փայտեր: 11. Թուղթ. — Շարան փոխն ընդ փոխ:
 12. ԺԺմունք. — շարք գեղեցիկ ձեւերու: 13.
 Ուլունք. — շարք թուաբանական եւ գեղադի-
 տական: 14. Պատմութիւն. — Մանր բարոյական
 պատմութիւններ:

Բ. ԳԼՍԱՐԱՆ

(4—6 տարեկան տղաք)

1. Արօն. — Արօնական խօսակցութիւններ.
 Մանր աշխարհաբար աղօթքներ: 2. Երգ. — Պար.
 — Մարմնամարզական խաղեր: 3. Պարտիզադոր-
 ծութիւն: 4. Գ. Նուէր. Բ. տուփ շինութեան.
 խորանարդը 8 աղիւսի բաժնուած: 5. Ե. Նուէր. —
 Գ. տուփ շինութեան. խորանարդը 27 խորանար-
 դ իկներու բաժնուած: 6. Է. Նուէր. — Խճանկար.
 Էռանկեանց տեսակները: 7. Ը. Նուէր. — Ծալք
 կենսական առարկայից ձեւերու: 8. Թ. Նուէր. —
 Կտրուածք. Կտրածը տետրակի մէջ փակցնել: 9.
 Ժ. Նուէր. — Թղթով ոստայնանկութիւն: 10.
 ԺԱ. Նուէր. — Չողիկներ (թիւ եւ հաշիւ): 11.
 ԺԲ. Նուէր. — Օղակներ (ուսումն կոտորակաց):
 12. ԺԳ. Նուէր. — Սիսեռով ու ձողիկներով
 շէնքեր: 13. ԺԴ. Նուէր. — Հիւսուածք: 14.
 ԺԶ. Նուէր. — Դերձանով նկարչութիւն. Կոր
 գծի ուսումն: 15. ԺԷ. Նուէր. — Գծագրութիւն
 գրավէմի վրայ: 16. ԺԸ. Նուէր. — Ծակուածք
 խաւաքարտի վրայ: 17. ԺԹ. Նուէր. — Կտրուածք
 խաւաքարտի վրայ: 18. Ի. Նուէր. — Կաւի գործ:
 19. Ուլունք: 20. ԺԺմունք կամ խխունջ: 21.
 Գիտական խօսակցութիւն. — Բնական պատմու-

Թիւն: 22. Պատմութիւն. — Մանր բարոյալից պատմութիւններ: 23. Հայերէն: — Խօսակցութիւն, գրել եւ կարդալ, առաջին կիսամեկին մէջ պատրաստութիւն գծերով ու շարժական տառերով, երկրորդին մէջ՝ կարդալ ու կարդացածը գրել: 24. Թուաբանութիւն. — 1—20 թուերով չորս գործողութիւն, մանր կոտորակներ:

Գ. ԴԱՍԱՐԱՆ

(6—8 տարեկան տղաք)

1. Արօն. — Բերանացի պատմութիւն պատկերներու վրայ, Քրիստոսի ծնունդէն մինչեւ Համբարձում. Բացատրութիւն տօներու: 2. Երգ. — Պար. — Մարմնամարզական խաղեր: 3. Պարտիզադործութիւն. — Փորձական բուսաբանութիւն: 4. Զ. Նուէր: — Դ. տուփ շինութեան եւ կրկնութիւն նախորդ շինութեան տուփերու: 5. Է. Նուէր. — Արկնութիւն բոլոր ձեւերու: 6. Ը. Նուէր. — Ծալք գեղեցիկ ձեւերու, կենսական առարկայից. Քառակուսի, քառանկիւն եւ եռանկիւն թղթիկներով: 7. Թ. Նուէր. — Ատրուածք, կտրածը փակցընել մասնաւոր տետրի մէջ: 8. Ժ. Նուէր. — Ոստայնանկութիւն թղթով: 9. ԺԱ. Նուէր. — Չողիկներ, փորձական թուաբանութիւն: 10. ԺԲ. Նուէր. — Օղակներ. կոտորակներու ուսում եւ շինութիւն գեղեցիկ ձեւերու: 11. ԺԳ. Նուէր. — Սիսեռի գործ. ձողիկներով, սիսեռով: 12. ԺԴ. Նուէր. — Հիւսումածք: 13. ԺԵ. Նուէր. — Թղթէ երիզներով գեղեցիկ հիւսումածքներու եւ ծաղիկներու շէնք: 14. ԺԶ. Նուէր. — Նկարչութիւն գունաւոր մատիտով կամ գրաներկով տետրակներու մէջ: 15. ԺԸ. Նուէր. — Ծակումածք գեղեցիկ օրինակներու կամ կիտանկար: 16. ԺԹ. Նուէր. — Խաւաքարտի գործ: 17. Ի. Նուէր. — Ալա, ազատ ստեղծագործութիւն: 18.

Գիտական խօսակցութիւն, շրջակայ բոյսերու, հանքերու, կենդանիներու եւ բնական երեւոյթներու վրայ խօսակցութիւն: 19. Պատմութիւն. — Զմիւռնիոյ պատմութիւնը, նշանաւոր մարդոց կեանքը, նշանաւոր մանուկներ: 20. Աշխարհագրութիւն. — Յատակագիծ դասարանի, դպրոցի, թաղի, Զմիւռնիոյ եւ Այսթընի նահանգի. ծով, ծոց, լիճ, գետ եւն: 21. Հայերէն. — Ընթերցում եւ ուղղագրութիւն, մանր պատմութեանց շարագրութիւն: 22. Թուաբանութիւն. — 1—100 թուերու վրայ չորս գործողութիւն մտաւոր եւ գրաւոր. մանր կոտորակներ: 23. Գեղագրութիւն. — Արտագրութիւն գեղեցիկ օրինակներու քառագիծ տետրակաց մէջ:»

Ահա այսպէս Արթասէր ընկերութիւնը կը սկսի 1881ին գեղեցիկ նպատակով մը. 1884ի վերջերը գաղափար մը կ'ունենայ Մանկանց վարժոց մը բանալու եւ հուսկ ուրեմն 1888ի դպրոցական տարւոյ սկիզբը՝ Կ. Վ. Պալապանի աջակցութեամբ կը բանայ Մանկական Պարտէզ մը, որ այսօր Զմիւռնիոյ կրթական հաստատութեանց ծաղիկն է: Այսօրս եթէ Արթասէր ընկերութիւնն ունի փափաք մը՝ այն է ունենալ սեփական շէնք մը Հայոց թաղին կեդրոնը եւ կրթել քաղքին ամբողջ հայ մանկտին: Այս նպատակին հասնելու համար դիմումներ ըրած է թէ՛ հոս եւ թէ՛ այլուր. իւր այս դիմումներուն արդեամբ պատասխանած են Ասեմաշուք Եսայեան եղբարք (Զմիւռնիոյ) որոնք իրենց մէկ ընդարձակ կալուածն ընկերութեան տրամագրութեան տակ դրած են, Ասեմաշուք՝ Նուպար փաշա որ 100 գաղ. ոսկի նուիրած է ընկերութեանս շէնքին համար: Զմոռնանք յիշել Բատաւիոյ պատուարժան ժողովն Յանձանձանաց Ազգային հաստատութեանց, որ երկու տարիէ ի վեր, տարեկան նպաստ մը որոշած է ընկերութեան:

Հռիփսիմեան Արթասէր ընկերութեան մեծ քաջալերութիւն տուած է Ա. Ա. Պալապան, որուն գործունէութեամբ, բացուած է Մանկապարտէզն եւ որուն Տեսչութեան ներքեւ այսօրս՝ Աղգային երկսեռ վարժարանաց համար աշակերտներ կը պատրաստուին: Անուրանալի է նաեւ Արթասէր ընկերութեան անդամուհիներուն եւ ուրիշ աղնիւ Տիկնանց մատուցած անձնուիրութիւնն, ի մէջ այլոց յիշատակելի է Տիկին Մարիամ Ա. Ալեմեանի անպատմելի եռանդն եւ անվհատ աշխատութիւնն ի նպաստ Մանկական Պարտէզի յառաջագիմութեան եւ բարգաւաճման, որուն անունը հաստատութեանս բարերարաց եւ աշխատաւորաց կարգին մէջ անջինջ դրոշմուած պիտի մնայ:

9.

Արեւելեան Ակումբ (1886):

Զմիւռնացիք եւրոպական քաղաքաց ընկերական առաւելութիւններէն ետ չմնալու համար՝ տարիներէ ի վեր հաստատած են ակումբներ, քլիւպներ, որոնց նպատակն է՝ անդամ եւ բաժանորդ գրուողներու՝ զբօսանաց միջոցներ հայթայթել, տեղական եւ ի մասնաւորի եւրոպական թերթերու ընթերցանութիւնը դիւրացընել: Այս ընկերութիւններն համազգային ըլլալով, ամէն ազգէ անհատներ կրնան ասոնց անդամ գրուիլ: Հայոցմէ, հարուստ դասակարգէն բաւական թուով անձինք ժամանակ մը Անգղիական քաղինօ անուանեալ ակմբին անդամակից եղած էին. սակայն 1886ին՝ օտարներէ ցուցուած անքաղաքավարական վարմունքէ՝ եւ ինչ ինչ պարագաներէ ստիպեալ՝ սկսան հեռանալ սոյն տեղէն, բայց որպէս զի ետ չմնան օտարներէն՝ խորհեցան հաստատել իրենց մէջ ուրոյն ակումբ մը: Ուստի կարող եւ ձեռնհաս ազգայնոց, ինչպէս Սպարթալեանի, Եսայեանի եւ

Պալեօղեանի միջնորդութեամբ կը կազմեն Արեւելեան Ակումբը: Նոյն տարւոյ Ապրիլ 2ին՝ 20էն աւելի անդամակիցք ի մի գալով՝ կը կազմեն առաջին դիւանը, որուն ատենապետը կ'ըլլայ Մ. Մարտիրոս Ալիիարեան. նոյն ժամանակ Լողոֆէթ էֆ. Պալեօղեան գեղեցիկ ատենաբանութեամբ կը բացատրէ Ակմբին նպատակն եւ վախճանը: Բնական է այսպիսի նշանաւոր անձանց օգնութեամբ, քիչ ժամանակուան մէջ Ակումբի պէտք եղած կարասիքը կը հոգացուի եւ կը վարձուի սրահ մը. եւ տարւան վերջերը անդամոց թիւը կը հասնի 50 — 80:

Ակումբն կ'ունենայ մասնաւոր կանոնադիր մը, խմբագրուած Մեծ. Լողոֆէթ էֆ. Պալեօղեանի եւ Գոկտոր Պ. Առստանդեանի ձեռօք, որուն գլխաւոր կէտերը կ'ըլլան հետեւեալները: Անդամակից գրուողն առ նուազն պիտի ըլլայ 21 տարեկան. անդամակցութիւնն երկու կարգի կը բաժնուի, առաջին կարգը պիտի վճարէ 8 օսմ. ոսկի տարեկան, երկրորդ կարգը 5 օսմ. ոսկի եւ իւրաքանչիւր անդամակից պիտի վճարէ մէկ անգամուան համար մուտք 2 օսմ. ոսկի: Ակումբը պիտի ունենայ 5 հոգիէ բաղկացեալ Տնօրէն խորհուրդ մը, որուն պաշտօնը պիտի ըլլայ Ակումբի վարչական եւ դրամական գործերը հոգալ, եւ 9 հոգիէ կազմեալ ընտրողական ժողով մը, որուն պաշտօնը պիտի ըլլայ առաջարկեալ անդամոց ընդունելութեան հանգամանքները քննելով ընդունիլ կամ մերժել:

Նոյն տարւոյ եւ առաջին անգամ Տնօրէն խորհրդոյ անդամ կ'ընտրուին Գրիգոր էֆ. Եսայեան, Խաչատուր էֆ. Վարպետեան, Լողոֆէթ էֆ. Պալեօղեան, Յարութիւն էֆ. Երամ եւ Պետրոս էֆ. Տիլպէրեան:

Արեւելեան Ակումբը Զմիւռնիոյ հայ հասարակութեան պատուաբեր կազմակերպութեանց մէջ առաջին տեղին կը բռնէ. այսօր իւր անդամոց թիւը կը հասնի 86 — 90ի մօտ. ունի առանձին կանոններ

եւ կարգադրութիւններ. այժմեան կանոնները նախնական մէկ երկու անշան կէտերու մէջ կը տարբերին: Ակումբին վրայ աւելի ընդարձակ գաղափար մ'ունենալու համար կը գնենք անոր կանոնագիրն:

Կանոնագիր Արեւելեան Ակմբոյ:

Կազմութիւն:

Յօդ. Ա. Արեւելեան Ակմբոյ Անդամները երկու կարգի կը բաժնուին, առաջին կարգի անդամները տարեկան 6 օսմ. ոսկի բաժանորդագին կը վճարեն եւ երկրորդ կարգի անդամները 4 ոսկի: Այս տարեկան բաժանորդագինէ զատ իւրաքանչիւր անդամ մէկ անդամի համար իբր մուտք 2 ոսկի կը վճարէ: Առաջին կարգի կը պատկանին այն ամէն անձինք որոնց նիւթական վիճակը անկախ է. իսկ երկրորդ կարգի կը պատկանին ամէն անոնք որք՝ որ եւ է կերպիւ ուրիշէ մը կախում ունին: Այս վերջին կարգի կը վերաբերին նաեւ ամէն տեսակ միջնորդութեամբ պարապողք:

Յօդ. Բ. Ակմբոյ տարեկան շրջանը կը սկսի Սեպտ. 1ին: Ամէն անդամ որ իր տարեկան բաժանորդագինը մինչեւ Հոկտ. 1 չէ վճարած, եւ այն ամէն նորընտիր անդամ որ իր ընտրութեան թուականէն մինչեւ մէկ ամիս իր բաժանորդագին եւ մուտք չէ վճարած հրաժարեալ կը համարուի: Այս պատճառաւ հրաժարեալ անդամք՝ պարզապէս իրենց գոյացեալ պարտքն վճարելով՝ վերստին անդամակցելու իրաւունք ունին:

Վարչութիւն:

Յօդ. Գ. Ակմբոյ Տնօրէն խորհուրդը ընդհանուր ժողովէ կ'ընտրուի եւ հինգ անդամներէ կը

բաղկանայ՝ որոնցմէ մին Բ. կարգի անդամաց շորս երեսփոխաններէ առաւելագոյն քուէ ստացողն է, որ իբր խորհրդակից անդամ Տնօրէն ժողովոյ կը մասնակցի: Տնօրէն խորհուրդը՝ ամէն տարի ամբողջովին կը նորոգուի եւ իր դիւանը ինքն իր մէջ կը կազմէ: Հրաժարեալ անդամք վերընտրելի են:

Յօդ. Դ. Տնօրէն խորհրդոյ պաշտօնն է Ակմբոյ ելեւմտից հսկել, ընդհանուր ժողով գումարել եւ սոյն ժողովոյ որոշումները գործադրել, ներքին կանոնադրութիւնները խմբագրել, ներքին պէտքերը հոգալ, ծառաները փոխել, լրագրաց բաժանորդագրել, խաղերու վրայ հսկել եւ այդ խաղերէ առնուելէք տրոց քանակութիւնը որոշել եւ կանոնադրով ճնախատեսեալ ամէն դիպուածոց մասին որոշում տալ: Տնօրէն խորհուրդը առ նուազն ամիսը երկու անգամ կանոնաւոր նիստ կ'ընէ եւ Գիւանն իրաւունք ունի ի հարկին արտաքոյ կարգի ժողով գումարելու:

Յօդ. Ե. Տնօրէն խորհրդոյ որոշումները քուէից բացարձակ առաւելութեամբ կը կատարուին եւ կանոնաւորապէս կ'արձանագրուին, քուէից հաւասարութեան պահուն Ա. Ատենապետը վճռող ձայն ունի: Աւելերական են այն ամէն նիստերը որոց առ նուազն երեք անգամ ներկայ գտնուին:

Յօդ. Զ. Տնօրէն խորհուրդը առանց Ընդհ. ժողովոյ դիմելու գրամական ո՛ր եւ է փոխառութիւն ընելու արտօնեալ չէ:

Յօդ. Է. Ակմբոյ ներքին տեսչութիւնը յանձնուած է Ատենապետի, Ատենադպրի եւ Գանձապետի, որոնք պարտաւոր են թէ անհատաբար եւ թէ հաւաքաբար՝ մասնաւորապէս հսկել Ակմբոյ ներքին բարեկարգութեան, անդամաց ամէն կերպով համեստ եւ վայելուչ ընթացքին: Իրաւունք ունին առժամանակեայ կերպով արտաքսելու այն ամէն անդամ որ կանոնաց հակառակ կը գործէ եւ

կամ որ եւ է կերպով ներքին բարեկարգութեան խանգարման առիթ կու տայ: Որ եւ իցէ բողոք կամ դանդատ այն երեք պաշտօնէից միոյն պէտք է ուղղուիլ:

Յօդ. Ը. Գանձապետը Ակմբոյս գանձին պահապանն է: Պարտաւոր է մասնաւորապէս ներքին տնտեսական գործողութեանց վրայ հսկել. երեք ամիսը մի անգամ Տնօրէն Խորհրդոյ եւ տարին մի անգամ ընդհ. ժողովոյ ներկայացնել Ակմբոյ ելեւմտական վիճակը եւ արտօնութիւն չունի առանց Տնօրէն Խորհրդոյ հաւանութեան 10 ոսկիէ աւելի ծախք ընելու:

Նոր Անդամոց Ընտրութիւն:

Յօդ. Թ. Նոր անդամոց ընտրութիւնը կը կատարուի Սեպտ. սկիզբէն մինչեւ Յունվարի վերջը: Օտարական մը չէ կարող անգամ ընտրուիլ առանց առ նուազն երեք ամիս քաղաքիս մէջ բնակելու:

Յօդ. Ժ. Նոր անդամոց ընտրութիւնը կը կատարուի ընդհ. ժողովոյ գաղտնի քուէարկութեամբ, որոց կը մասնակցին Ա. կարգի բոլոր անդամք եւ Բ. կարգի չորս երեսփոխանք: Քուէարկուաց ամբողջ թուոյն երեք քառորդ մասէն մէկ աւելի հաստատ քուէ ստացողը Ակմբոյ անգամ ընտրուած կը համարուի:

Յօդ. ԺԱ. Նոր անդամոց ընտրութիւնը հետեւեալ եղանակաւ կը կատարուի: Ընտրելի անձը՝ որ պարտի 20 տարին լրացուցած ըլլալ, Տնօրէն Խորհրդոյ դիւանին ուղղեալ նամակաւ մը կամ բերանացի իր խնդիրը կը ներկայացնէ: Տնօրէն Խորհուրդը առաջարկեալ անձին անունը 8 օր Ակմբոյ օրահին մէջ ի տես անդամոց դնելէ յետոյ գաղտնի քուէարկութիւնը կը կատարէ եւ արդիւնքը առաջարկելոյն կը հաղորդէ:

Յօդ. ԺԲ. Ակումբէս հրաժարեալ անգամ մը, եթէ երեք տարուան միջոցին մէջ վերստին

անդամակցիլ փափաքի, պարզապէս Տնօրէն Խորհրդոյ որոշմամբ կրնայ ընդունուիլ. բայց եթէ աւելի ժամանակ հրաժարեալ մնայ ընդհ. քուէարկութեան դիմելու պարտաւոր է: Սակայն ներկայ կանոնագրութեան ընդհ. ժողովէ վաւերացման թուականէն առաջ հրաժարեալ անդամք եթէ վերստին անդամակցիլ կամենան, անպատճառ ընդհ. քուէարկութենէ անցնիլ կը պարտաւորին:

Արտաքսումն Անդամոց:

Յօդ. ԺԳ. Հետեւեալ պատճառներն միայն կրնան անդամոց արտաքսման առիթ տալ. ա. Որեւէ դատարանէ մը անուանարկիչ պատժոյ մը դատապարտուիլ: Բ. Ակմբոյ մէջ բարի կենցաղավարութեան եւ համեմատութեան օրինաց խիստ եւ յանդուգն կերպիւ հակառակ դործել: Գ. Ակմբոյ մէջ գոյացեալ խաղի պարտքը երեք օրուան մէջ չը վճարել: Դ. Ակմբոյ պատւոյն եւ համբաւին մնասելու բնութիւն ունեցող ընթացից հետեւիլ: Այս ամեն պատճառները կրնան տեղի տալ առժամանակեայ եւ կամ վերջնական արտաքսման:

Յօդ. ԺԴ. Առժամանակեայ եւ վերջնական արտաքսման որոշումները Տնօրէն Խորհրդոյ կողմէ կը տրուին եւ կը գործադրուին: Վերջնական արտաքսման դատապարտուած անձն իրաւունք ունի մի անգամ ընդհ. քուէարկութեան ներկայանալու:

Օտարականաց առժամանակեայ Ընդունելութիւն:

Յօդ. ԺԵ. Կառավարական պաշտօնեայներէ մի միայն Կուսակալն եւ Տեֆթերտարն արտօնութիւն ունին ձրիաբար Ակումբս յաճախելու: Նոյնպէս իրաւունք ունին ձրիաբար յաճախելու որ եւ է տէրութեան մարտանաւուց պաշտօնեայք:

Յօդ. ԺԶ. Զինւորական բարձրագոյն պաշտօնեայն, դատարանաց եւ թաղապետութեանց

նախագահ, մաքսի եւ հեռագրատան տեսուչները, ընդհ. դատախազն եւ օգնականը, արտաքին յարաբերութեանց տեսուչն եւ ոստիկանապետն առանց ընտրութեան ներկայանալու, պարզապէս Ա. կարգի տուրք վճարելով Ակումբիս անդամակցելու իրաւունք ունին: Բայց անոնցմէ կանոնաւոր քուէարկութեամբ ընդունուածները միայն ժողովոյ եւ վարչութեան մասնակցելու իրաւունք ունին:

Յօդ. ԺԵ. Եթէ Ակումբս պարահանդէս տայ պիտի հրաւիրուին. ա. Անդամոց ընտանիքը եւ որդիքը որք 20 տարին լրացուցած են եւ ամեն անոնք որոնք իրենց հետ միեւնոյն յարկի ներքեւ կը բնակին. Բ. Մարտանաւուց պաշտօնակալք. Գ. Անդամոց կողմէ ներկայացեալ օտարականք, Դ. Քաղաքիս մէջ հաստատեալ այլ Ակմբոց Տնօրէն Խորհրդոց անդամք, փոխադարձութեան պայմանաւ. Ե. Մեռեալ անդամոց այրիները եւ աղջիկ զաւակները:

Յօդ. ԺԶ. Քաղաքիս մէջ առժամանակեայ կերպիւ բնակող օտարականները Ակումբիս որ եւ է անդամի մը ներկայացմամբ կրնան միամսեայ ձրի յաճախման տոմսակ ընդունիլ. յաջորդ ամսոյ համար մինչեւ վեցերորդ ամիսը ամսական մէկ ոսկի կանխիկ վճարելու պարտական են: Եթէ փափաքին աւելի երկար ժամանակ շարունակել ընտրութեան ներկայանալ կը պարտաւորին:

Յօդ. ԺԺ. Ակմբոյ սրահը որ եւ է բարեգործական ձեռնարկութեան համար, զոր օրինակ նուագահանդէսի, գրական եւ գիտական ատենախօսութեանց եւ այլն, կրնայ փոխադրուիլ երբ Տնօրէն Խորհուրդը յարմար դատէ:

Խաղք, Լրագիրք եւ Գրատուն:

Յօդ. Ի. Ակմբոյ մէջ թոյլատրեալ խաղերն հետեւեալներն են. Հուիսթ, իւր տեսակներով, Բրեթերանս, Բիքէթ, Պեղիկ, Բօքէր, Նաբօլէօն

եւ Միստիկրի եւ այլ այս տեսակ խաղեր : Էքարթէի խաղը մի միայն բարեկենդանի ժամանակ ներեալ է, որոյ ժամանակն ու տեւողութիւնը Տնօրէն Խորհուրդը կ'որոշէ :

Յօդ. ԻԱ. Վերոյիշեալ խաղերու համար դրուած ստակները ներելի չէ սեղանի վրայ ի տես դնել, ի բաց առեալ էքարթէի խաղը :

Յօդ. ԻԲ. Թուղթ եւ ամեն ուրիշ խաղեր ձրիաբար կը խաղացուին, ի բաց առեալ էքարթէի խաղն որոյ տուրքը Տնօրէն Խորհուրդը կ'որոշէ :

Յօդ. ԻԳ. Ակումբս պիտի ունենայ գրատուն մը որոյ համար իւրաքանչիւր տարի մինչեւ 20 ոսկի ծախսել յանձնարարեալ է Տնօրէն Խորհրդոյ :

Յօդ. ԻԴ. Ակումբս ունի նաեւ լրագիրներ, որոց թիւը եւ տեսակը որոշել Տնօրէն Խորհրդոյ կը պատկանի. եթէ անդամները օրագիրներէ եւ հանդէսներէ զատ, ուրիշ լրագիր մը փափաքին ունենալ առ նուազն 25 Անդամոց ստորագրութեամբ խնդրագրով մը պարտին Տնօրէն Խորհրդոյ դիմել :

Յօդ. ԻԵ. Ակմբոյ անդամներէն եւ ոչ մին իրաւունք ունի Ակումբի վերաբերեալ գիրք կամ լրագիր դուրս տանելու :

Յօդ. ԻԶ. Ակումբս բաց է առաւօտեան ժամը 9էն մինչեւ ժամը 1 կէս գիշերէն վերջ :

Ընդհանուր ժողով :

Յօդ. ԻԷ. Տնօրէն Խորհուրդը ամեն տարի Գեկտ. սկիզբէն մինչեւ 15ը, օր մը յընդհ. ժողով կը գումարէ բոլոր Ա. կարգի անդամները եւ Բ. կարգի անդամներէն առաջուց որոշեալ չորս երեսփոխաններ, ընդ Ատենապետութեամբ իր դիւանի անդամներէն միոյն, եւ սոյն ժողովոյ կը ներկայացնէ անցեալ տարւոյ հաշուեցուցակը եւ յառաջիկայ տարւոյ ենթադրական ելեւմտացոյցը,

որոնց վրայ ընդհ. ժողովը որոշում կու տայ: Յե-
տոյ ընդհ. ժողովը յառաջիկայ շրջանի համար
Տնօրէն Խորհուրդ կ'ընտրէ, պարահանդէսներու
թիւը եւ տեսակը կ'որոշէ, եւ յաջորդաբար օրա-
կարգի բոլոր խնդիրները լուծելէ ետքը, մասնաւոր
անդամոց կողմէ ներկայացեալ խնդիրները նկատու-
ղութեան կ'առնու:

Յօդ. ԻԸ. Դեկտ. 15էն մինչեւ 31 Տնօրէն
Խորհրդոյ դիւանը Բ. կարգի անդամները ի ժողով
կը գումարէ, որոնք իրենց մէջէն յառաջիկայ
շրջանի մէջ գումարելի ընդհ. ժողովոյ մասնակցե-
լու համար չորս երեսփոխան կ'ընտրեն եւ այս
չորս անդամներէ առաւելագոյն քուէ ստացողն
Տնօրէն Խորհրդոյ կ'անդամակցի:

Յօդ. ԻԹ. Ընդհ. ժողովը տարեկան կա-
նոնաւոր նիստէն ի զատ արտաքոյ կարգի նիստեր
ալ կ'ունենայ՝ երբ Տնօրէն Խորհուրդը պատշաճ
դատէ եւ կամ երբ Ա. կարգի անդամոց քառորդ
մասը միաձայնութեամբ խնդրեն: Արտաքոյ կարգի
գումարեալ ընդհ. ժողովները իրենց օրակարգէն
դուրս խնդիրներով զբաղելու իրաւունք չունին:
Տնօրէն Խորհուրդը ընդհ. ժողովոյ գումարման
որոշեալ թուականէն առ նուազն չորս օր առաջ
մասնաւոր նամակաւ բոլոր անդամները կը հրաւիրէ
եւ սոյն հրաւիրագրերը միանգամայն վիճաբանելի
խնդրոց ցանկը, այսինքն ժողովոյ օրակարգը պէտք
է պարունակեն:

Յօդ. Լ. Ընդհ. ժողովոյ նիստը օրինաւոր
ընելու համար քուէարկելու իրաւունք ունեցող
անդամոց գէթ մէկ երրորդը պէտք է ներկայ գըտ-
նուիլ: Եթէ առաջին գումարման մը մէջ անդամոց
սոյն թիւը չկարենայ ամբողջանալ, հետեւեալ
ութն օրուան միջոցին երկրորդ գումարում մը տեղի
կ'ունենայ, որոյ մասնակցողաց թիւը ինչ որ ալ
ըլլայ, որոշումները վաւերական եւ Ակմբոյ բոլոր
անդամոց համար պարտաւորիչ են:

Յօդ. ԼԱ. Ընդհանուր ժողովոյ որոշումները քուէից բացարձակ առաւելութեամբ կը կատարին: Քուէարկութեան ձեւը ձեռամբարձն է. բայց եթէ հինգ անգամ պահանջեն եւ կամ ձեռամբարձի արդիւնքը տարակուսելի ըլլայ յայնժամ գաղտնի քուէարկութիւն մը կը կատարուի:

Յօդ. ԼԲ. Ընդհանուր ժողովոյ տուած որոշումները մի եւ նոյն տարւոյ մէջ անփոփոխելի կը մնան:

Յօդ. ԼԳ. Քուէարկութեան իրաւունք ունեցող անդամոց երեք քառորդին միաձայն հաւանութեամբ է որ միայն Ակումբիս լուծումը կրնայ որոշուիլ եւ այս յօդուածը մի եւ նոյն պայմանով միայն կրնայ փոփոխուիլ:

Յօդ. ԼԴ. Եթէ երբեք Ակումբիս լուծումը որոշի, հետ գոյացեալ պարտուց վճարման, յաւելեալ դրամ ու կարասիք Ազգային հիւանդանոցին պիտի նուիրուին:

Ներկայ կանոնադրոյն տրամադրութիւնները ի բաց առեալ Յօդ. ԼԳ. քուէի իրաւունք ունեցող անդամոց $\frac{2}{3}$ րդ մասին ներկայութեամբ կազմեալ ընդհ. ժողովոյ մէջ միայն կրնան փոփոխիլ:

Յօդ. ԼԵ. Այն ամեն խնդիր, որ ներկայ կանոնադրութենէ դուրս մնացած է եւ կամ նախատեսեալ չէ, Տնօրէն Խորհրդոյ կողմէն կը կարգադրի:

10.

Ուսումնասէր ընկերութիւն (1887):

Ընկերութեանս նպատակը կարի գեղեցիկ, բարձր եւ գովելի է. կրթութեան գործին ձեռնտու գտնուիլ ուղելով՝ քանի մը ուսումնասէր անձինք ընկերութիւն մը կը կազմեն, որոնց նպատակը կ'ըլլայ՝ ըստ ներելոյ դրամական օգնութեան՝ ժամանակ ժամանակ Մեսրոպեան կամ Հռիփսիմեան վարժարանի աշակերտներէն մէկ երկուքը

ղըկել Եւրոպայի այս կամ այն վարժարանն, ուսմանք սորվելու, կրթուելու եւ ապա՝ ըստ կարգադրութեան եւ դաշանց ընկերութեան՝ քանի մը տարի Մեսրոպեան կամ Հռիփսիմեան վարժարանաց մէջ ուսուցչութեան պաշտօն վարելու:

Թէ քանի օգտակար է ընկերութիւնս Զմիւռնիոյ վարժարանաց համար՝ նպատակն ինքնին կը ցուցունէ: Ընկերութիւնս իւր նպատակի գործադրութեան համար՝ պէտք եղած դրամը հոգալու վախճանաւ, ունի բաժանորդներ. երբեմն երբեմն կու տայ նաեւ երեկոյթներ եւ հանդէսներ, որոնցմէ բաւական հասոյթ կ'ունենայ:

Ընկերութեանս գլխաւոր գործն եղած է՝ 1895 սեպ.ի Հռիփսիմեան վարժարանի սանուհիներէն Թագուհի Երկանեան եւ Վառվառէ Մկրտտիչեան օրիորդները ղըկել ի Մոնթէլիէ, վարժուհւոյ պաշտօնին պատրաստուելու համար: Նոյնպէս 1896 Փետ.ին Մեսրոպեան վարժարանի սաներէն մին, Պ. Թագւոր Միքայէլեան պատանին ղըկած է Թուրուզի վարժարանը՝ ուսուցչութեան պատրաստուելու համար:

Ընկերութեանս օգուտն այն ատեն միայն պիտի տեսնուի, երբ Եւրոպա կրթուած սոյն օրիորդաց եւ պատանւոյն գործունէութեան պտուղը վայելեն ազգային վարժարանները. այն ատեն ընկերութիւնս իւր ջանքերը պսակուած տեսնելով, յաջորդներ պատրաստելու եւ անոնց թիւը կրկնապատկելու պիտի աշխատի եռանդեամբ:

11.

Մեսրոպեան Գրասիրաց Ընկերութիւն (1891):

Ա. Ս. Մեսրոպեան վարժարանի բարձրագոյն կարգի աշակերտք, ի ժամանակի ընդունած ուսման եւ կրթութեան օգուտը քաջ ըմբռնած ըլլալով եւ տեսնելով թէ քանիներ զուրկ մնա-

ցած են մանկական տարիներու մէջ՝ դոնէ կարդալ եւ գրել սորվելէ, ընկերութիւն մը կը հաստատեն 1891 Ապր. 1ին, նպատակ դնելով իրենց կիրակի օրերն՝ որոշ ժամանակ մը՝ Մեսրոպեան Արժարանին մէջ՝ անուս հասակաւոր ազգայնոց դասեր տալ, կարդալ գրել եւ հաշիւ սորվեցընել: Ընկերութեան հիմնադիր անդամներն եղած են Պ. Թովմաս Պօյաճեան, Ա. Հան Աղաարոսեան, Սարգիս Յ. Գույումճեան, Հիրամ Յ. Գույումճեան, Պօղոս Զմիւռնակիսեան եւ Աղաարոս Պարոնեան¹:

Ընկերութեան անդամները գործի սկսելով՝ 1891—1893 տարւան գարունը՝ եռանդեամբ շարունակած են իրենց դասախօսութիւններն եւ ունեցած են բաւական թուով աշակերտ: Երբ 1893ին մաղձայոյզ հիւանդութիւնն Զմիւռնիոյ մէջ աջ ու ձախ սպառնալիքներ կ'ընէր, ընկերութեան անդամները յակամայս կը ստիպուին դադարեցընել դասախօսութիւններն եւ այնուհետեւ գրեթէ մէկ ու կէս տարի՝ չըսեմ քայքայեալ, այլ անգործ կը մնան:

Բ. Երկրորդ տարին Գ. Յ. Բաբաղեան՝ 1894ին Եւրոպոս ըրած ուղեւորութենէն դառնալէ ետքն՝ Եւրոպական կիրակնօրեայ դպրոցներու յիշատակով տողորուած՝ կը սկսի ինքն ալ մէկ երկու ընկերներու հետ, անուս ազգայնոց դասեր տալ՝ Մեսրոպեան Արժարանի մէջ: Շատերն արդէն յառաջագոյն օգուտ քաղած էին այսպիսի դասախօսութիւններէ, ուստի քիչ ժամանակուան մէջ 20—30ի չափ շափահաս անձինքներ կը ժողովին՝ Կիրակի օրերն դաս առնելու:

Քանի մը ամիս այսպէս անցնելէ ետքն՝ օր մը քննութեանց առթիւ, Բաբաղեան՝ դպրոցին մէջ

¹ Ընկերութեան նկատմամբ՝ գրաւոր տեղեկութիւններ հաղորդած էր մեզի Հայկ Յ. Շահինեան՝ ընկերութեան անդամներէն մին:

Մեսրոպեան Գրասիրաց ընկերութեան անդամներու մէկ երկուքին կը հանդիպի եւ կ'առաջարկէ անոնց որ միանան իրեն հետ: Բաբաղեանի այս առաջարկութիւնը Գրասիրաց ընկերութեան նպատակին համաձայն ըլլալով, անդամներն իսկոյն կ'ընդունին այս առաջարկն եւ միանալով Բաբաղեանի հետ, կը սկսին իրենց Վիրակնօրեայ դասախօսութիւնները՝ Մեսրոպեան Վարժարանի մէջ՝ ժամը 10½—12:

Նոյն տարւոյ մէջ անդամոց թիւն էր եօթը, 1895ի Հոկտեմբերի մէջ՝ չորս նոր անդամոց աւելնալովը կ'ըլլան 11 հոգի. ամէնքը մեծ եռանդեամբ կը կատարեն իրենց պարտքը: Աշակերտաց թիւն ալ երթալով կը բազմանար, շատերը կ'օգտուէին եւ արդիւնքը գոհացուցիչ էր: Ընկերութիւնս՝ աշակերտաց բազմանալը տեսնելով՝ անբաւական կը նկատէ մի միայն կիրակի օրերը դասալ, ուստի կ'որոշէ շաբթուան մէջ երկու անգամ եւս իրիկունները դասախօսել: Սոյն որոշումը գործադրելու համար կը դիմէ Վրթասէր ընկերութեան եւ կը խնդրէ որ Մանկապարտիզի սրահը՝ շաբթուան մէջ երկու իրիկուն իւր տրամադրութեան ներքեւ դրուի: Գրասիրաց այս առաջարկը հաճութեամբ կ'ընդունուի Վրթասիրաց կողմանէ, որով կիրակի օրերը միայն Մեսրոպեան Վարժարանի մէջ, իսկ շաբթուան մէջ երկու իրիկուն Մանկապարտիզի սրահը տեղի կ'ունենան դասախօսութիւնները: Ստորեւ կը գնենք տեղական թերթի մը՝ ընկերութեանս նկատմամբ հրատարակածն¹: Այս

1 «Քաղքիս մէջ քանի մը տարիէ ի վեր հաստատեալ Գրասիրաց ընկերութեան անդամք կիրակի օրերն անձնուիրութեամբ Մեսրոպեան Վարժարանի մէջ ձրի դասախօսութիւն կ'ընեն, շուկան արուեստով զբաղող անուս պատանիներու, անոնց գիրք, թուղթ, գրիչ ձրի մատակարարելով: Ընկերութեան գործադիր ժողովոյ անդամք են Պօղոս Զմիւռնակիսեան, Վարդան Փափաղեան,

կերպով դասերը կը շարունակուին մինչեւ 1896ի Հոկտեմբեր ամիսը:

Աշակերտաց թիւն հետզհետէ բազմացած էր, Մանկապարտիզի սրահն այլ եւս անյարմար եւ փոքր էր բազմութեան, ուստի երեկոյեան դասախօսութիւններն եւս՝ Մեսրոպեան Աարժարանին մէջ կատարելու համար՝ ընկերութիւնս կը դիմէ Ազգ. Ուսումնական խորհրդոյ եւ արտօնութիւն կը խնդրէ: Լսելի կ'ըլլայ այս խնդիրքը եւ 1897ի Յունուար ամսէն սկսեալ՝ բոլոր դասախօսութիւնները Մեսրոպեան Աարժարանի մէջ կը սկսին կատարուիլ: Այս առթիւ՝ դպրոցական կարգ մը աշակերտներ ալ կը սկսին յաճախել երեկոյեան դասախօսութեանց, որոնցմով ընդհանուր աշակերտաց թիւը կը հասնի 80ի:

Գ. Ազգային անհատներ, ինչպէս նաեւ երբեմն երբեմն օտարներ, իրենց այցելութեամբ՝ ընկերութեանս նպատակը քաջալերած են: Զմիւռնիոյ Անգղիական Եկեղեցւոյ երէցը Պատ. Պէլլօթ մէկ երկու անգամ ներկայ գտնուելով սոյն դասախօսութեանց եւ տեսնելով որ Գրասիրաց ընկերութեան նպատակը կը համապատասխանէ Եւրոպիոյ մէջ կազմուած «Երիտասարդաց Քրիստոնէական Միութիւն» (Union Chrétienne de jeunes gens) կոչուած ընկերութեան նպատակին, Գրասիրաց ընկերութեան կ'առաջարկէ որ եթէ կը փափաքին միանալ Եւրոպիոյ վերոյիշեալ ընկերութեան հետ, ինք պատրաստ է դիմել Լոնդոն, ուր կը գտնուի սոյն ընկերութեան մէկ ճիւղն եւ խնդրել որ իւր միջնորդութեամբ՝ Զմիւռնիոյ Գրասիրաց ընկերութիւնը միանայ ծրնելով գտնուած գլխաւոր կեն-

Սարգիս Յ. Քույումճեան, Հայկ Շահինեան, Յարութիւն Ահարոնեան: Երեքշաբթի եւ հինգշաբթի օրեր ալ սկսած են քանի մը շաբթի ի վեր մանկապարտեզի սրահին մէջ դաս տալ:» (Արեւելեան Մամուլ 1896, Մարտ 1):

դրոնին հետ եւ ըլլայ ճիւղ մը համադրային այս
ընկերութեան:

Գրասիրաց ընկերութիւնը 1897 Մայիս 25ին
ընդհանուր ժողովք գումարելով՝ Պ. Պէլլօթի
առաջարկութիւնն ընդունեցաւ. սա դիմեց իսկոյն
ուր որ անկէր եւ ստացաւ կենդրոնական մասնա-
ճիւղէն ընդունելութեան նամակ մը, ուղղեալ առ
Գրասիրաց ընկերութիւն: Նամակը կարդացուեցաւ
ընկերութեան ընդհանուր ժողովքին մէջ 1897
Օգոստ. 3ին, որուն կը նախագահէր Գեր. Ներսէս
Ծ. Վ. Արսլանեան: Այսու գրութեամբ ընկերու-
թիւնս կ'ըլլար եւ կ'անուանուէր 5383րդ ճիւղն
Եւրոպիոյ մէջ գտնուած "Երիտասարդաց Քրիս-
տոնէական Միութիւն", անուանեալ ընկերու-
թեան, եւ պահելով իւր նախկին անունը՝ կ'ունե-
նար երկրորդ տիտղոս մը:

Գ. Ինչպէս վերագոյն յիշեցինք ընկերու-
թիւնս կիրակի օրերն եւ շաբթուան մէջ երկու
իրիկուն միայն որոշած էր դասախօսութեանց.
1897ի վերջերը շաբթուան մէջ չորս անգամ դաս
տալ որոշեց իրիկունները, կիրակնօրեայ դասերն
ալ շարունակելով: Գասերու նիւթերն են հայե-
րէն, տաճկերէն, գաղղիերէն եւ անգղիերէն լեզու-
ները կարգաւ գրել եւ անոնց մէջ կրթութիւն եւ
թուաբանութիւն: Աշակերտներն իրենց կարողու-
թեան համաձայն, այլ եւ այլ կարգի բաժնուած
են, որոնց թիւն երբեմն աւելի, երբեմն պակաս՝
50ի կը հասնի: Իսկ այն դպրոցական աշակերտներն,
որոնք սկսած էին յաճախել միանգամայն երեկոյեան
դասախօսութեանց, որոշուեցաւ չընդունիլ՝ կրկին
պարտաւորութիւններով անոնց դպրոցական ուս-
մանց արգելք չըլլալու համար:

Այս աշակերտներն ամէնն ալ ձրի են, նաեւ
ձրիաբար կը արուի գիրք, թուղթ, գրիչ՝ անոնց,
որոնք չունին կարողութիւն վճարելու: Իւր հիմ-
նարկութեան օրէն սկսեալ մինչեւ ցայսօր գրեթէ

չորս հարիւրէն աւելի գիրք նուիրած է: Այսպիսի ծախքերու համար ընկերութիւնս տակաւին հասարակութեան դիմում չէ ըրած, այլ ինք իւր մէջ հոգացած է դրամն: Իւրաքանչիւր անդամ ամէն ամիս կը վճարէ քառորդ մէծիտիէ մը, ասկէ գոյացած դրամով կը հոգացուին գրքերը, տետրները, մանր ծախքերը, դռնապանին ամսշէքը եւ այլն: Իսկ գործերու կանոնաւոր կատարման համար՝ ընկերութիւնը ժողովքով կ'ընտրէ եօթը հոգի, որոնք կը կոչուին Տնօրէն անդամք. ասոնց պաշտօնն է հսկել ընկերութեան կարեւոր գործերուն վրայ, հաշիւները կարգի դնել եւն:

Ընկերութեան անդամներն ըստ իւրեանց կարողութեան, ոմն այս եւ ոմն այն դասը վրան առած՝ անձնուիրաբար կը դասախօսեն, զոհելով իրենց երեկոյեան հանգստի ժամերն՝ այս կրթական եւ եղբայրսիրական վախճանին: Ընկերութեանս անդամները հետզհետէ աւելնալով՝ այսօրս իրենց թիւը 25ն անցած է: Ընկերութիւնս ունի իւր յատուկ կանոնադրութիւնն, զոր աւելորդ չենք համարիր դնել յառաջ բերել:

Կանոնադիր

Մեսրոպեան Գրասիրաց Ընկերութեան

հաստատեալ 1891 1 Ապրիլ:

—
Նպատակ.

Յօդ. Ա. Երիտասարդաց Քրիստոնէական Միութեան նպատակն է՝ թէ ընկերութիւնը կազմող երիտասարդներու եւ թէ ընդհանրապէս բոլոր երիտասարդներու բարոյական եւ մտաւորական զարգացման, եւ ի հարկին մարդասիրական ձեռնարկներու մասնակցութիւնն:

Յօդ. Բ. Երիտասարդաց Քրիստոնէական Միութեան իբր գործօն անդամ ընտրելի են առ

նուազն 17 տարին լրացուցած քրիստոնեայ երիտասարդները :

Ընդհանուր ժողով.

Յօդ. Գ. Ընդհանուր ժողովի պարտականութիւնն է երիտասարդաց Քրիստոնէական Միութեան բարոյական նեցուկ մ'ըլլալ Հասարակութեան առջեւ, օրինակելի ընթացք մը ցոյց տալով :

Յօդ. Դ. Ժողովը հսկողութիւն ի գործ կը դնէ ընկերութեան վրայ. առ նուազն տարին երկու անգամ կը գումարուի թէ Տնօրէն խորհրդոյ գործառնութեանց տեղեկանալու եւ թէ անդամներ հրաժարեցնելու կամ նոր անդամներ ընդունելու համար, որոնք կ'ընտրուին ընդհ. ժողովոյ անդամներու քուէից առաւելութեամբ :

Յօդ. Ե. Ընդհ. ժողովը Տնօրէն խորհուրդ մը կ'ընտրէ երկու տարւան համար :

Յօդ. Զ. Ընդհ. ժողովը տարին անգամ մը կ'ընտրէ իւր դիւանը որ կը բաղկանայ Ատենապետէ, Փոխ-ատենապետէ, Ատենադպրէ եւ Փոխ-ատենադպրէ :

Յօդ. Է. Ընդհ. ժողովոյ դիւանը ընկերութեան տարեկան տեղեկագիրը վաւերացրնելով կ'ստորագրէ Տնօրէն խորհուրդի հետ :

Յօդ. Ը. Ընդհ. ժողովոյ մեծամասնութեամբ անդամակցութենէ կը մերժուին անոնք որ յաջորդաբար երեք նիստերէ կը բացակային առանց բանաւոր պատճառի. ինչպէս նաեւ անոնք որ՝ անհատական կեանքով կը հակասին ընկերութեան ընդգրկած նպատակին :

Յօդ. Թ. Ընդհ. ժողովը պարտի տարին անգամ մը հասարակութեան ներկայացրնել ընկերութեան գործառնութեանց տեղեկագիրը :

Յօդ. Ժ. Ընկերութեան անդամոց թիւը անսահման է :

Տնօրէն խորհուրդ.

Յօդ. ԺԱ. Տնօրէն խորհուրդը երկու տարին անգամ մը կ'ընտրուի ընդհ. ժողովոյ անդամնց քուէից առաւելութեամբ:

Յօդ. ԺԲ. Տնօրէն խորհուրդը եօթ անգամ ներէ կը բաղկանայ որոնց թիւը անփոփոխ է եւ որք իրենց մէջ կը բաժնեն Ատենապետի, Փոխատենապետի, Ատենադպրի եւ Գանձապետի պաշտօններն:

Յօդ. ԺԳ. Խորհուրդը պարտաւոր է առ նուազն 15 օրը անգամ մը գումարուիլ իւր ստանձնած գործին ընդհանուր շահերով զբաղելու համար:

Յօդ. ԺԴ. Խորհուրդը ամէն ամիս ժողովի կը կոչէ մասնաժողովներու Ատենապետները անոնց տեղեկագիրները լսելու եւ յաջորդ ամիսներու գործառնութեանց ծրագիրները պատրաստելու համար:

Յօդ. ԺԵ. Տնօրէն խորհուրդը պարտաւոր է, վեց ամիսը անգամ մը, ներկայացընել իւր գործառնութեանց տեղեկագիրը Ընդհ. ժողովոյ:

Անդամակցութիւն.

Յօդ. ԺԶ. Երիտասարդաց Քրիստ. Միութեան անդամներն զանազան դասակարգերու բաժնուած են, գործօն անդամ, պատւոյ եւ բաժանորդ անդամ:

Յօդ. ԺԷ. Գործօն անդամներն միայն քուէի իրաւունք ունին որոնցմէ կախում ունի ընկերութեան ընդհ. ուղղութիւնը:

Յօդ. ԺԸ. Պատւոյ անդամ կը կոչուին առնօնք որոնք նիւթապէս կամ բարոյապէս կը նպաստեն ընկերութեան:

Յօդ. ԺԹ. Բաժանորդ անդամները միւս անդամներու բոլոր իրաւունքը կը վայելեն. բայց

քուէի իրաւունք չունին եւ ընկերութեան վարչական ժողովներու չեն մասնակցիր:

Յօդ. Ի. Ընդհ. ժողովոյ անդամք պարտին վճարել, առ նուազն ամիսը մէկ քառորդ արծաթ մէծիտ, իսկ բաժանորդաց համար ամսականք ըստ կամս են:

Յաւելուածական կանոններ.

Յօդ. ԻԱ. Ընդհ. ժողովը իրաւունք չունի պահանջելու ընկերութեան լուծումը, բայց եւ այնպէս ընկերութիւնը առժամանակեայ կերպիւ լուծուած կը համարուի երբ ընդհ. ժողովոյ անդամոց թիւը հինգէն պակաս է. այս պարագայիս մէջ ընկերութեան գոյքն ու ստացուածքը կրնան դրաւուիլ Ազգ. վարչութենէն՝ որ ընկերութեան նպատակին համեմատ ուրիշ բարեգործական կամ կրթական պիտոյից կը յատկացընէ, եթէ հինգ տարուան ընթացքին մէջ միեւնոյն կանոնադրութեամբ եւ սկզբունքներով ընկերութիւն մը չկազմուի: Հակառակ պարագային՝ վերոյիշեալ գոյքերը կը յանձնուին նորակազմ ընկերութեան, Ազգ. վարչութեան կողմանէ:

Յօդ. ԻԲ. Կանոնադիրը երկու տարին անգամ մը վերաքննելի է¹:

Զմիւ նիա 9/21 Նոյեմ. 1898.

Նախագահ

Գ. Յ. Բաբաղեան

Մ. Պ. Թէքաթլեան

Յլբ. Միքայելեան

Ատենադպիր

Ատենապետ

Քրիստոնէական Միութեան (Գրասիրաց ըն-

¹ Կանոնադիրս օրինակած ենք բնագրէն:

կերութեան) սոյն կանոնագիրը Ազգ. կնքով կը վաւերացունենք.

Զմիւռնիա 5 Մայիս 1898.

Գիւան Ազգ. Քաղ. Ժողովոյ

Ատենադպիր

Ատենապետ

Զ. Թագթագեան

Կ. Արապեան

Տ. Կ.

12.

Արուեստանոց (1895).

Վարժարանները մանկտւոյն միտքը գիտութիւններով կը զարդարեն, տեսական եւ գործնական ծանօթութիւններով կը զարգացնեն՝ ստակշահելու արուեստը թողլով՝ շուկայի: Գպրոցաւարտ երիտասարդ մը վարժարանին սեմէն՝ հրապարակ ելած ժամանակ՝ կարող է իսկոյն գործի մը գլուխն անցնիլ, եթէ ունի պաշտպան մը, իսկ աղքատը կը մնայ անգործ կամ երկրորդ վարժոց մը մտնել կը ստիպուի, այսինքն արուեստաւորի մը քով՝ քանի մը տարի կենալով՝ արուեստ մը սորվելու հարկին տակ կ'իյնայ. շատ անգամ՝ ասալ չգտնելով՝ կը մնայ անգործ, կը մեծնայ խեղճ ու աղքատ: Աղքատիկ մանկտւոյն իւր մանուկ տիոց մէջ արուեստ մը սորվեցընելն անհրաժեշտ ըլլալն Զմիւռնացին ի վաղուց հետէ ըմբռնած էր, մանաւանդ վերջին տարիներս ազգային արուեստանոցի մը պէտքը այնչափ զգալի դարձած էր, որ ժողովրդեան ամէն դասակարգի՝ մանաւանդ աղքատ ընտանեաց բերնէն յաճախ կը լսուէր սա խօսքը թէ Արուեստանոց մ'անհրաժեշտ պէտք է Ազգին մէջ՝ աղքատ ընտանեաց ապագան բարւոքելու համար:

Ժողովրդեան այս գեղեցիկ բաղձանքն ու փափաքն իրագործելու համար՝ Ասրապետ էֆ. Արապեան շինել կու տայ իւր ծախիւք Արուեստանոց մը: Արուեստանոցս կը գտնուի Ս. Ստեփանոս եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ, Առաջնորդարանի եւ Մեսրոպեան վարժարանի մէջտեղն: Շէնքն է քարուկիր, միայարկ, երեք զատ զատ սրահներու բաժնուած եւ իւրաքանչիւր սրահ ունի իւր յատուկ դուռն, ներքինը ընդարձակ եւ լուսաւոր:

Սրահներուն մին յատկացուած է հիւանուածեան, երկրորդը՝ թիթեղագործութեան, եւ երրորդը՝ կօշկակարութեան: Արուեստանոցիս մէջ աղքատիկ ուսանողք՝ հմուտ վարպետներու առաջնորդութեան ներքեւ պիտի սորվէին ըստ իւրեանց կարողութեան՝ այս կամ այն արուեստը: Իրենց աշխատութեան արդեանց մէկ մասը յատկացուած էր վարպետներուն եւ մէկ մասը պիտի մնար Արուեստանոցի արկղին մէջ՝ յօգուտ շրջանաւարտ աշակերտաց:

Հաստատութեանս առաջին եւ երկրորդ տարիները ժողովուրդը մեծ համակրանք ցոյց տալ սկսաւ. այս երեք արուեստներու վերաբերեալ բանի մը պէտք ունեցած ժամանակ՝ հոս կը դիմէր եւ շինել կու տար: Սակայն Արուեստանոցն չունենալով մասնաւոր դրամագլուխ մը՝ չկրցաւ յարատեւութեամբ վարել իւր ընթացքն. անցեալ տարւոյ վերջերը արուեստանոցի առաջին երկու ճիւղերու վարպետները դադրեցուցին իրենց գործերն, երրորդն ալ դեդեմանց մէջ կը գտնուի:

Արուեստանոցս անհրաժեշտ պէտք ունի երկրորդ բարերարի մը, որ յատկացընէ որոշ դրամագլուխ մը, որուն տոկոսով վարպետներ հոգացուին եւ այս օգտակար հաստատութիւնը կանոնաւոր ընթացքի եւ յարատեւութեան մէջ դրուի:

Ար լսուի թէ Արուեստանոցիս շէնքին վրայ երկրորդ յարկ մ'եւս պիտի բարձրացուի եւ յատ-

կացուի որբերու բնակութեան, իսկ վարի յարկը պիտի մնայ միշտ Արուեստանոց, ուր որբերը պիտի սորվին զանազան արուեստներ: Ա. քանչեւի խորհուրդ, որուն իրագործութիւնը կը մաղթենք մենք ալ:

Արուեստանոցիս մէկ կարգի վրայ շինուած դռներուն՝ մէջտեղի դրան ճակատը հաստատուած է մարմարին քար մը հետեւեալ արձանագրութեամբ.

“Ազնուաշուք Վարապետ էֆէնտի Արապեան իւրով զուարթառատ ծախիւք նուիրեաց զայս արուեստանոց եւ զգործին յօգուտ եւ ի վարժ Ազգ. աղքատիկ մանկանց յամի Տեառն 1895 Սեպ. 24. Յառաջնորդութեան Տ. Ներսիսի Ծ. վարդապետի Արսլանեան:”

13.

Գթասիրաց Ընկերութիւն (1896—1898).

Ընկերութիւն մը որ հազիւ տարի մը կեանք ունեցած է, սակայն իւր այս կարճ կենաց ընթացքին մէջ իւր նպատակին համաձայն գործած եւ շատերու սիրտը մխիթարած է: Ընկերութիւնս կազմուած է 1896 Գեկտեմբերին: Հռիփսիմեան վարժարանի առաջին դասարանի բարձրագոյն կարգի սանուհիք իրենց աղքատ եւ թշուառ ընկերակիցներու վիճակը տեսնելով՝ ընկերսիրական վեհ զգացմամբ վառեալ, թշուառներուն վիճակը փոքր ինչ ամօքելու վախճանաւ ընկերութիւն մը կը կազմեն իրենց մէջ՝ Գթասիրաց անուամբ, ամսական քառորդ մէծիտիէ վճարմունք դնելով անդամակցողներու վրայ, նպատակ ունենալով՝ գոյացած արդիւնքով Զատիկի եւ եթէ կարելի ըլլայ Ծնունդի տօներու առթիւ՝ աղքատ աշակերտուհիներու զգեստ մը նուիրել:

Ընկերութիւնս թէպէտ եւ ի սկզբան անդ
դպրոցական շրջանի մէջ գտնուողներու կողմանէ
հիմնուած էր, բայց քիչ ժամանակուան մէջ՝ ար-
տաքուստ ալ անդամուհիներ աւելնալով՝ իրենց
թիւը մինչեւ 30ի հասած է:

Յաջորդ տարին (1897) Ծննդեան տօնին
առթիւ իրենց գործունէութիւնը կը ցուցնեն՝ 63
զոյգ գուլպայ կը նուիրեն աղքատ աշակերտուհի-
ներու: Նոյն տարւոյ (1897) Մարտի մէջ ընկերու-
թեանս դեռահաս օրիորդները նուագահանդէս մը
կը կազմակերպեն, որ մեծ յաջողութիւն կ'ունենայ.
հանդէսէն գոյացած արդիւնքով եւ ընկերութեան
բաժանորդագիւններով՝ նոյն տարւոյ Ս. Զատիկի
տօնին առթիւ 70—80ի չափ թշուառ աշակեր-
տուհեաց կը հոգան զգեստ, գլխարկ, կօշիկ եւն:
Տարւոյս սկիզբներն (1898) 90 աղքատ աղջիկնե-
րու կը նուիրեն նոյնպէս զգեստեղէն, գլխարկ,
գուլպայ եւն: Ընկերութիւնս մտադիր էր իւր գոր-
ծունէութեան շրջանակն ընդարձակել. սակայն
ազգային վարչութիւնը նկատելով որ նոյն նպա-
տակաւ կան ուրիշ ընկերութիւններ, խոհեմու-
թիւն համարեցաւ՝ պաշտպան չհանդիսանալ աղ-
նիւ օրիորդաց փափաքին. ընկերութիւնս ձեռն-
տուութիւն չգտնելով ստիպուեցաւ ցրուիլ, թող-
լով յիշատակ՝ տարուան մը մէջ ցուցուցած բա-
րիքները:

14.

Ներսէսեան Որբասիրաց ընկերութիւն (1897).

Վերջին եւ ժամանակին պահանջմանց հա-
մապատասխանող կազմակերպութիւն մ'է Ներսէս-
եան Որբասիրաց ընկերութիւնը: Տնտեսական
տագնապներէ յառաջ եկած թշուառութեանց՝
մասամբ իւրիք դարման տանելու եւ ազգին մէկ բե-
ռը թեթեւցընելու նպատակաւ՝ խումբ մը գթա-

սիրտ երիտասարդներ կը խորհին կազմել ընկերու-
թիւն մը եւ բանալ Որբանոց մը, ուր որբեր ժող-
վելով կարենան անոնց կրթութիւն տալ եւ անոնց
ապագան ապահովել¹։ Այս օգտակար գաղափարն
իրագործելու որոշում կու տան 1897 Մարտի 30ին
եւ իսկոյն ձեռք կը զարնեն գործելու։ Ի սկզբան
անդ բաւական դժուարութեանց հանդիպելէ եւ
ամէն արգելքներու յաղթելէ ետքը՝ կը յաջողին
բարեսիրտ ազգայիններէ բաւական գումար մը հաւ-
աքել, որով կարող կ'ըլլան նոյն տարւոյ Օգոս-
տոսի մէջ տուն մը վարձել եւ իբր Որբանոց ամէն
կարեւորները պատրաստել։ Յաջորդ ամիսը (Սեպտ.)
բերել կու տան 19 Տիգրանակերտցի որբ, որոնց
վրայ կ'աւելնան հետզհետէ ուրիշ կողմերէ բերուած
որբեր ալ եւ այսօրս 50ի չափ ծնողազուրկ տղաք-
ներ կը խնամուին սոյն մարդասիրական յարկին տակ։

Ընկերութեանս կազմակերպութեան վրայ
ճշգրիտ գաղափար մ'ունենալու համար՝ յառաջ կը
բերենք կանոնագիրն, զոր օրինակած ենք բնագրէն։

Կազմական կանոնագիր.

Ա. Ստորագրեալքս հայաբնակ գաւառներ-
րու մէջ արկածեալ մանչ որբերէն ըստ իւր կարո-
ղութեան մաս մը մասնաւոր յարկի տակ պատս-
պարելով՝ ատոնց բարոյական եւ նիւթական պէտ-
քերն հոգալու համար ընկերութիւն մը հաստա-
տած ենք, որու անունն է Ներսէսեան Որբասիրաց
ընկերութիւն։ Ա. մասէն յետոյ ամէն անգամ
բերուելիք որբերուն համար Ազգ. վարչութեան կա-

¹ Ընկերութեանս հիմնադիր անդամներն եղած են
ՊՊ. Աւետիս Տիվրիկեան, Հայրապետ Շահում, Արմենակ
Մինասեան, Թադւոր Մաղաքեան, Տիրան Գասպարեան,
Պետրոս Եաղճիկեան, Ռուբէն Որբերեան, Յովհաննէս Գ.
Բաբաղեան, Յովհաննէս Ս. Աւագեան, Յովհաննէս Մ. Շա-
հինեան, Յովհաննէս Տէրպետերեան եւ Ստեփան Սիմո-
նաքեան։

Մ. Թեքթաթեան Ա. Մինասեան Գ. Քէշիշեան Յ. Փափաղեան Յ. Տէրպէտեքեան
 Հ. Շահամեան Յ. Մեթոյեղեան Տ. Տօնիկեան Պ. Աբշարունի

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՈՐԲԱՆՈՅ ԳՈՐԾԱԴԻՐ ԺՈՂՈՂՈՅ ԱՆԴԱՄԷ ԵՒ ՈՐԲԵՐ (1896 ՄԱՅԻՍ):

ընդ որում զեկոյցը լինելով՝ նորա հրահանգաց համեմատ պիտի շարժի ընկերութիւնը եւ որքոց պահպանման եւ կրթութեան պարագայից մէջ միշտ սոցա իրենց բնավայրերը ապրելու եւ փափուկ կեանքի չվարժելու աւագ կարեւորութիւն ունեցող խնդիրը ի նկատի պիտի առնուի :

Բ. Ընկերութիւնս ունի երկու ժողով, մին ընդհանուր եւ միւսն գործադիր :

Գ. Ընդհանուր ժողովի դիւանն ունի Ատենապետ մը եւ Ատենադպիր մը, որք քուէից առաւելութեամբ կ'ընտրուին :

Դ. Գործ. ժողովի դիւանն ունի Ատենապետ մը եւ Ատենադպիր մը, Գանձապետ մը եւ Հաւաքիչ մը : Սոյն ժողովը կը բաղկանայ ինն անդամներէ, որք կ'ընտրուին նոյնպէս Ընդհ. ժողովի քուէարկութեամբ :

Ե. Հաստատելի Որբանոցն ուղղակի Գործ. ժողովի տնօրինութեան ներքեւ կը կառավարուի, այս իր գործողութեանց մասին ամեն տարեգլխին տեղեկագիր պիտի մատուցանէ Ընդհ. ժողովին :

Զ. Ընդհ. ժողովն՝ գործ. ժողովին ներկայացուցած տեղեկագիրն յետ քննութեան վաւերացընելէ յառաջ, կը ներկայացընէ Ազգ. քաղ. ժողովոյ նկատողութեան եւ վաւերացման եւ ապա զայն հրատարակութեան կ'տայ ի գիտութիւն հասարակութեան :

Է. Գործ. ժողովն պիտի գործէ ամեն տարի ընդհ. ժողովին կողմէ գծեալ պիւտճէի համաձայն : Գործ. ժողովն պիւտճէէն դուրս ըլլալէք ծախուց, իր դրամապահի կարգման, շէնքի փոխադրութեան, որբերու ընտրութեան ու ընդունելութեան եւ ի նպաստ ընկերութեան կազմակերպելի ո՛րեւէ հանդէսներու մասին՝ պարտի ընդհ. ժողովին հաւանութիւնն ունենալ :

Ը. Ընկերութիւնս իր նպատակի իրագործման համար, բացի իր անդամոց բաժնեգիներէն,

կարելի եղած ամեն օրինաւոր միջոցներ ի գործ պիտի դնէ, եկամտի նորանոր աղբիւրներ հայթայթելու համար:

Թ. Ընկերութիւնս իր նպատակի գործադրութեան համար կը գործակցի քաղաքիս մէջ արդէն նոյն եւ սակայն աղջիկ որբեր պահելու նպատակով կազմակերպեալ եւ նոյնպէս Ազգ. գաւ. վարչութեան քաղ. ժողովէն հաստատեալ Հոգ. — Որբախնամ Ընկերութեան: Արեւի է երկու Որբանոցներու շէնքերը յարակից ընել, խոհանոցները միացընել, մանչ որբերու հագուստի, ճերմակեղինաց եւն հոգը Հոգ. — Որբախնամ Ընկերութեան յանձնել՝ մասնակցելով համեմատական ծախուց ըստ Թ. յօդուածի:

Ժ. Երկուց Ընկերութեանց գործակցութեան պարագային մէջ տրուելիք նուագահանդէսի, թատրոնի, պարահանդէսի, վիճակահանութեան եւ պազարի հասոյթներն երկու Ընկերութեանց մէջ կիսովին կը բաժնուին համերաշխ գործակցութեամբ:

ԺԱ. Գործ. ժողովին շրջանն է երկու տարի, յետ որոյ ընդհ. ժողովն նոր ընտրութեամբ կը կազմէ իր գործ. խորհուրդն: Հին անդամք վերընտրելի են:

ԺԲ. Ընդհ. ժողովի գիւանին ալ տեւողութիւնն երկու տարի է:

ԺԳ. Երբ Ընկերութիւնս լուծուի, իւր բոլոր գոյք եւ դրամագլուխ եւ հաստատութիւն Ազգ. գաւ. վարչութեան քաղ. ժողովոյ իրաւասութեան կ'ենթարկուի:

Իզմիր 28 Մայիս 1897.

Ի դիմաց ընդհ. ժողովոյ

Ատենադպիր

Ատենապետ

Տ. Պ. Պարտիզպանեան

Մկ. Սարըեան

Ի դիմաց գործ . ժողովոյ

Ատենադպիր

Ատենապետ

Ռ . Որբերեան

Յ . Պ . Ընթապապեան

Ազգային վարչութեան քաղաքական ժողովս
Ներսէսեան Որբասիրաց ընկերութեան սոյն կանոն-
նագիրը օրինաւոր գտնելով կը վաւերացընէ .

4 Յունիս 1897 յԱզգ . Առաջնորդարան

Դիւան Ազգ . Քաղ . ժողովոյ

Ատենապետ՝ Յ . Ս . Իփլիքճեան

Տ . Կ .

Ատենադպիր՝ Մ . Ղազարոսեան :

Ներքին կանոնագիր .

—

Նպատակ Ընկերութեան .

Ա . Ընկերութեանս նպատակն պիտի լինի՝
մանչ որբեր մասնաւոր յարկի մը տակ ամփոփել
եւ ատոնց նիւթական եւ ուսումնական պիտոյքին
հոգ տանելով՝ իւրաքանչիւրին իր կոչման համեմատ
վիճակ մը պատրաստել :

Բ . Ընկերութիւնս իր նպատակին իրագործ-
ման համար՝ պիտի ունենայ Որբանոց մը , որ պիտի
ծառայէ իբր պատասպարան որբոց :

Գ . Որբերու արհեստագործութեան մասին
ընկերութիւնս կարեւորը պիտի տնօրինէ :

Դ . Ընկերութեանս մասնաւոր հոգածու-
թիւնն վայելող շրջանաւարտներու հետ մասնաւոր
պայմանագրութիւն պիտի կնքէ , որ հիմնուած
պիտի ըլլայ պարտուց եւ իրաւանց սկզբունքին վրայ :

Պայմանք անդամակցութեան .

Ա . Ընկերութիւնս երեք կերպ անդամա-
կցութիւն կ'ընդունի , ընդհանուր ժողովոյ անդա-

մակցութիւն, պարզ եւ նուիրատու անդամակցութիւն եւ պատուոյ անդամակցութիւն:

Բ. Ընդհանուր ժողովոյ անդամք թուով յիսուն կը լինին, որք ներկայ անդամոց երկու երրորդին քուէովը կ'ընտրուին եւ որք մի ամսական կամ տարեկան գումար մը կը նուիրեն ընկերութեան:

Գ. Ընկերութեանս նուիրատու եւ բաժանորդ անդամ կը նկատուին բոլոր անոնք, որք՝ առանց ցեղի, սեռի եւ կրօնի խտրութեան, տարեկան կամ ամսական եւ կամ միանուագ որեւէ գումար մը կը նուիրեն ընկերութեանս:

Դ. Պատուոյ անդամ կը լինին ամեն անոնք, որք կարեւոր գումար մը կը նուիրեն ընկերութեան եւ կամ մի շատ կարեւոր ծառայութիւն կը մատուցանեն, եւ կ'ընտրուին ընդհ. ժողովոյ մեծամասնութեամբ:

Ե. Ընկերութիւնս իր Որբանոցի նիւթական եւ բարոյական զարգացման համար, կարեւոր դատած հասոյթի աղբիւրներէն պիտի օգտուի ի պահանջել հարկին:

Զ. Ընկերութիւնս իւր յարմար դատած տեղերը մասնաճիւղեր կը հաստատէ:

Ընդհանուր ժողով.

Ա. Ընդհանուր ժողովոյ անդամք միայն կը մասնակցին վարչական գործոց, որք են միայն ընտրող եւ ընտրելի:

Բ. Ընդհանուր ժողովին պաշտօնն է. 1. երկու տարին անգամ մը գործ. ժողովոյ ընտրութեան ձեռնարկել: 2. իւրաքանչիւր եռամսէի գործ. ժողովոյ համարատուութիւնը ստանալ: 3. տարւոյն մէջ հարկ տեսնուած ատեն կարեւոր նիստեր կազմել եւ կարեւորութիւն ունեցող խնդիրներն կարգադրել:

Գ. Ընդհ. ժողովն դիւան ունի՝ Ատենապետ մը եւ Ատենադպիր մը, որք՝ գաղտնի քուէարկութեամբ միայն կ'ընտրուին՝ երկու տարի պաշտօնավարելու համար:

Դ. Ընդհ. ժողովին անդամներն Ատենապետին հրաւիրագրին համեմատ՝ որու կը կցուի եւ օրակարգն՝ պարտաւոր են նիստերու ներկայ գրտնուիլ: Առանց բանաւոր պատճառի՝ երեք անգամ նիստերէ բացակայ եղողն, հրաժարեալ կը նկատուի:

Ե. Բանաւոր պատճառով մը բացակայ եղող անգամ մը կրնայ նամակով մը իր կարծիքն յայտնել ատենապետին:

Զ. Ժողովէն բացակայ եղող անգամ մը իրաւունք չունի ժողովով կատարուած որոշումներու դէմ ոեւէ դիտողութիւն ընել:

Է. Ներելի չէ ժողովին ատեն օրակարգէն դուրս խնդիրներու վրայ խօսիլ կամ վիճել:

Ը. Ընդհ. ժողովոյ անդամոց մէկ երրորդին գրաւոր դիմումին վրայ, Ատենապետը ընդհ. ժողովը ի նիստ կը հրաւիրէ:

Թ. Ընդհ. ժողովոյ որոշմունք ձայնից առաւելութեամբ վաւերական են:

Ժ. Ժողովին նիստերն պէտք է արձանագրուին օրն օրին, եւ Ատենապետին պարտքն է հսկել ատոնց վրայ: Նախորդ նստի ատենագրութիւնք պարտին կարդացուելով դիւանի արձանագրութեան արժանանալ:

ԺԱ. Ընդհ. ժողովի նստին եկող ամեն անգամ պարտի ներկայութեան տեսրին մէջ ստորագրել:

ԺԲ. Երբ ընդհ. ժողովի ատենապետն բացակայ է նիստէն, մեծամասնութեամբ առժամեայ ատենապետ մը կ'ընտրուի, ժողովն չըյետաձգելու համար:

Գործադիր ժողով.

Ա. Գործադիր ժողովը պարտաւոր է իր կանոնաւոր նիստերը ընել շաբաթը մէկ անգամ եւ պէտք եղած ատեն՝ ընկերութեանս գործերը վարելու: Գործ. ժողովը կը բաղկանայ ինն անդամներէ:

Բ. Ժողովին մեծամասնութեամբ տրուած որոշմունք վաւերական են:

Գ. Ժողովոյ ատենապետին բացակայութեան, նոյն նստին համար առժամանակեայ ատենապետ մը կ'որոշուի:

Դ. Ժողովի ատենապետին պարտականութիւնն է՝ նիստեր գումարել եւ ժողովին կանոնաւոր ընթացքն եւ անոր որոշմանց գործադրութեան հսկել:

Ե. Ատենադպրին պարտքն է՝ ժողովի նիստերուն արձանագրութիւններն կատարել՝ յօդուած առ յօդուած առանձին տետրակի մէջ եւ յաջորդ նստին վաւերացումէն ետք՝ դիւանին ստորագրել տալ:

Զ. Գանձապետին պարտականութիւնն է՝ ընկերութեան դրամն պահպանել, պէտք եղած ծախքերն գործ. ժողովին որոշմամբ եւ արձանագրութեամբ ընել, բռնել ելից եւ մտից տետրակ մը որ կանոնաւոր պիտի ըլլայ եւ ըստ ամենայնի համապատասխան գործ. ժողովի արձանագրութեան եւ գանձուած դրամոց ընկալագիրներու կտորներուն: Եթէ ընդհ. ժողովն երեք ամիսը մի անգամ մատակարարութեան հաշիւները պահանջէ պարտաւոր է ցոյց տալ:

Է. Վերոյիշեալ տետրակն պիտի մնայ խորհրդարանի մէջ եւ ուղղակի գործ. ժողովին տրամագրութեան տակ:

Ը. Գործ. ժողովն իր գանձումներուն կանոնաւոր ուղղութիւն տալու համար, իր մէջէ մէկուն հաւաքիչի պաշտօն պիտի տայ:

Թ. Գրամական գործառնութեանց համար
գործ. ժողովին գրութիւններն պիտի ստորագրեն
Ատենապետ եւ Գանձապետ, իսկ դիւանի գրու-
թեանց համար Ատենապետ եւ Ատենագլխիւր:

Ժ. Գործ. ժողովն ամեն տարեշրջանին իր
հաշիւներն պիտի յանձնէ Ընդհ. ժողովին:

Վերաքննութիւն. Սոյն կանոնագրութիւնն
երկու տարին անգամ մը վերաքննելի է:

Իզմիր 23 Յունիս 1897:

Ի դիմաց Ընդհ. ժողովոյ

Ատենագլխիւր
Տ. Պ. Պարտիզպանեան

Ատենապետ
Մկ. Սարրեան

Ի դիմաց Գործ. ժողովոյ

Ատենագլխիւր
Ռ. Որբերեան

Ատենապետ
Յ. Պ. Ընթապապեան

Տ. Կ.

ԳԼՈՒԽ ԵՐԵՔՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

Տպարանք եւ այլ եւ այլ հրատարակութիւնք:

Ա. Զմիւռնացիք կրթական, բարեգործական
եւ դժասիրական ընկերութիւններէ զատ ունեցած
են գրական եւ ուսումնական հաստատութիւններ
եւ ձեռնարկներ: Զմիւռնիոյ հայերն երբեք ան-
տարբեր չեն գտնուած դիտութեան արձակած ճա-
ռագայթներուն. իրենց մէջ գտնուած են տաղան-
դաւոր անձինքներ, սահուն դրչի տէր եւ դիտու-
թեամբ օժտեալ անձնաւորութիւններ, որ գրական
աշխատութեամբ, տպարաններու միջնորդութեամբ
մեծ ծառայութիւն մատուցած են ազգին:

Բ. Անցեալ դարու կէսին Զմեւռնիոյ մէջ
հայ տպարանի մը գոյութիւնը կը գտնենք՝ այլ եւ

այլ հրատարակութեանց մէջ: Մարկոս անուն անձ մը 1759ին (Նալեան Յակոբայ պատրիարքութեան ժամանակ) մասնաւոր տպարան մը կը բանայ, ուր առաջին անգամ կը տպուի Մեկնութիւն ժամակարգութեան. նոյն տպարանին մէջ 1762 եւ 1782 տարիներն տպուած կը գտնենք առաջին անգամ Եզնկայ Ընդդէմ Աղանդոց ոսկեղինիկ մատեանն եւ Խորհրդատետր մը:

Գ. Գարուս մէջ աւելի բազմաթիւ են տպարաններն եւ հրատարակութիւնները: 1832—40ի միջոցները Ս. Մեսրոպեան վարժարանի տպարանը կը յիշուի. Պետրոս Եռսուֆ վարժարանին տպարան մը կը պարգեւէ, եւ նոյն ժամանակ դպրոցի մէջ ուսումնասէր աշակերտներ ի մի եղած, Անդրէաս վարժապետի վերատեսչութեամբ տպարանն օգտակարապէս կը գործածեն: Նոյն ժամանակները կը տպուին այլ եւ այլ գրեանք. Հեգերէն, Սաղմոս, Նարեկ, Քերական, Աորիւն: Հոն լոյս տեսան Տէր Յովհան Անանդեցւոյ Ոսկեդարը, Արկածք Արիտանովսի եւ Տրամաբանութիւն մը, առաջինը Գրիգոր Աստանդեանի ծախիւք եւ վերջին երկուքն ալ անկէ թարգմանուած. Աղալա՝ թարգմանութիւն Հայրապետ Սալալանեանի: X

Գ. Նոյն միջոցներն՝ ամերիկեան եւ անգղիացի բողոքական ընկերութիւնները՝ Մալթայէ Զմիւռնիա փոխադրելով իրենց տպարանը, հայկական տառերով բայց տաճիկերէն լեզուաւ կը հրատարակեն այլ եւ այլ աննշան տետրակներ: Սոյն տպարանին մէջ Ամերիկեան միսիօնարք հրատարակած են 1839ին Յունուար 1ին Շտեմարան պիտանի գիտելեաց ամսաթերթն իրենց կարծեաց համաձայն, որ 16 տարուան միջոցի մէջ երբեմն երբեմն դադրելով եւ վերստին հրատարակուելով, գրեթէ 7 տարի միայն հրատարակուած է եւ դադրած է 1854ին:

Ե. Շտեմարանի լոյս տեսած օրէն տարի մը

ետքը հրատարակուած կը գտնենք Արշալոյս Արարատեանը: Թերթիս նկատմամբ «Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան» հեղինակը կը գրէ հետեւեալները. «Ղուկաս Պալթաղարեան «ազգասէր բարեկամներէն բաւական քաջալերութիւն ընդունելով ըստ ամենայն մասին», ձեռք զարկաւ Զմիւռնիոյ սեպհական ազգային լրագրոյ: 1840 Օգոս. 10ին Ստեփանոս Պապօեանցի տպարանին մէջ սկսաւ հրատարակուիլ Արշալոյս Արարատեան անուամբ Օրագիր Քաղաքական, Բանասիրական եւ Առեւտրական: Ի սկզբան անդ Արշալոյս Արարատեան երկշաբաթաթերթ էր. 1840 Նոյ. 20էն սկսեալ շաբաթաթերթ եւ հետզհետէ զարգանալով՝ այնչափ յառաջ գնաց որ 1844 Մայիս 20ին ունեցաւ սեպհական տպարան՝ Տպարան Արշալոյս Արարատեան անուամբ, եւ հոն սկսաւ տպուիլ: Բայց 1845ի հրդեհը տպարանս ալ այրեց մոխիր դարձուց: Պալթաղարեան չյուսահատեցաւ եւ առանց ընդհատելու նոր տպարան բանալով՝ սկսաւ դարձեալ շարունակել, սակայն այնուհետեւ երկու շաբաթն անգամ մը եւ մնաց մինչեւ վերջը այնպէս: Պալթաղարեանի մահուանէ ետքը (Սարգիս Պալապանեան, Հայրապետ Սաւալանեան եւ Նշան Միրզա հետզհետէ ստանձնած են թերթին խմբագրութիւնը) յետոյ Յարութիւն Արվաճեան շարունակեց լրագիրը. բայց 1886ին հակառակորդաց կողմանէ կառավարութեան ձեռք դադրեցաւ Արշալոյս. յաջորդ տարին ինքն ալ մեռնելով, լրագիրն այլ եւս չկենդանացաւ: Արշալոյս Արարատեանի անունը Զմիւռնիոյ իրենց նախնի գրասիրութեան պատկառելի յիշատակ մը պիտի մնայ միշտ¹: »

Զ. Աւելի յարատեւ եւ արդիւնալից դործարան մ'եղած է Տէտէեան Եղբարց տպարանը

¹ Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան. Վիեննա 1893
էջ 47 :

1850ին Տիգրան Յարութիւն Տէտէեան տպարան մը բանալու գեղեցիկ գաղափարը կը յղանայ. իւր երկու եղբայրներն Աարապետ եւ Սարգիս՝ իրեն ձեռնտու օգնական գտնելով, տպարանի բացման համար տէրութենէ պահանջեալ հրամանը կը խնդրէ. յաջորդ տարին իւր անուամբ հրամանը կ'ընդունի, եւ Հայոց թաղին Րէշիտիէ անուանեալ մեծ փողոցին վրայ տպարանը կը բանայ: Տպարանի պէտք եղած գրերը բերել կու տայ Ալեքեանիկէ, Ալիենայէ եւ Պոլսէ (Միւհէնտիսեան գրեր). Բարիզ երթալով կը գնէ մամուլ մը եւ այլ եւ այլ գործիքներ, միանգամայն հոն զանազան գրերու մայրեր փորել տալով՝ վերջէն գրեր թափել կու տայ. տպագրական հրատարակութեանց սկիզբ կ'ըլլայ 1853ին: Քանի մը տարի ետքն իւր եղբարքը կը թողուն զինքն առանձին եւ իրենք վաճառականութեամբ կը զբաղին: Յարութիւն Տէտէեան անխոնջ աշխատութեամբ առանձինն յառաջ կը տանի տպարանը, իւր հսկողութեան ներքեւ կը տպուին դպրոցական գրքեր, վէպեր, պատմութիւններ եւ գրագէտներու ամէն տեսակ աշխատութիւնները. 1868ին մահը վրայ հասնելով կը կտրէ Յ. Տէտէեանի կենաց թելը, բայց չի կրնար ընդհատել տպարանը. իւր եղբայրն Ստեփան Տէտէեան վրան կ'առնու տպարանի հոգը եւ յառաջ կը տանի սոյն օգտակար հաստատութիւնը:

Սոյն տպարանէն՝ Յարութիւն Տէտէեանի խմբագրութեամբ 1853 Յուլիսին լոյս տեսաւ Արփի Արատեան անուամբ Օրագիր բանասիրական, ազգային, ուսումնական եւ տնտեսական թերթը, որուն մէջ մաս առ մաս հրատարակուած են նշանաւոր հեղինակներու թարգմանութիւնները, ինչպէս Մովսէս, Շէքսպիր, Հաղար ու մէկ գիշերներ եւն: Գծբախտաբար օրագիրս երկայն կեանք չէ ունեցած. 1856ին՝ իւր շրջանը չբոլորած օրագիրս արդէն դադրած էր հրատարակուելէ:

Տպարանիս մէջ լոյս տեսած են գրեթէ 80ի
չափ վէպեր, պատմութիւններ, իրենց հատորնե-
րով, 20ի չափ դպրոցական զանազան գրքեր եւ
10ի չափ կրօնական գրեանք:

Գր. Չիլիքյան

Հոս տպուած են Մատթէոս էֆ. Մամու-
րեանի թարգմանութիւններն՝ Ամուրիի մը երազ-
ները, Ամօրի, Անիծեալն, Աշխարհի շրջանն ու թ-
սուն օրուան մէջ, Գաղտնիք Բարիդու, Երեք հրա-
ցանակիրք, Իվանօէ, Խորհրդաւոր կղզի, Հաղար
ու մէկ գիշերներ, Վերթէր, Քսան տարի ետք,

Պրաժլօն Գերկոմս, Միքրօ Մեղաս, եւ Հայկական նամականի եւ Անգղիական նամականի երկասիրութիւնները:

Գրիգոր էֆ. Մսերեանի թարգմանութիւններն, Աղքատ երիտասարդի մը վէպը, Բարիզն յԱմերիկա, Լէօն Լէօնի, Հետվիճի երգումը, Ֆլավի՛ վէպ:

Տիգրան Յ. Տէտէեանի թարգմանութիւններն, Ագաճն եւ Ակամայ բժիշկ (կատակերգութիւնք Մուլիէրի), Անգեղա Գաճիոլի, Ժընըվիէվ, Լուքրէցիա Պօրճիա, Հաղար եւ մէկ գիշերներ, Մոնթէ Քրիսթոյ կոմս:

Գրիգոր էֆ. Չիլինկիրեանի թարգմանութիւնները, Դարուս մէկ զաւակի խոստովանանքը, Թշուառներ, Մաթիլտ, Մանօն Լէսգօ, Մարիօն Տըլօրմի խոստովանանքը, Ռափայէլ, Օրիորդ Լաքէնթիի, Պարօն տը Գամօր:

Գ. Պատկանեանի հեղինակութիւնները, Անուշաւան, Զաւան եւ Փառնակ, Մահ Պարէտի, Պարոյր կամ Առումն Նինուէի:

Մեսրոպ էֆ. Նուպարեանի թարգմանութիւնները, Դատասէրք, Նօդր-Տամ-Բարիզի:

Խորէն Եպիսկոպոս Մխիթարեանի աշխատասիրութիւնները, Արկաճք կատարինէի, Թեաւաւրոսի բարոյախօսութիւն, Իմացական փիլիսոփայութիւն, Նետահար Աղաւնի, Ուղեւորութիւն Վիրալի Սիրաքայ, Տիեզերական Պարտէզ:

Թագւոր Ճերմակեանի՝ Բօլ նաւապետը եւ Բօլինը: Սարգիս Տէր Գասպարեանի՝ Աիւլիվէրի ճամբորդութիւնը:

Նշան Միրզաեանի յօրինած Տօրան (վէպ):

Հ. Յ. Տէտէեանի թարգմանած՝ Գաղտնիք Բարիզու՝ թատերգութիւն, Հասկաքաղ աղջիկը, Նասրէտին Խօճա:

Օրիորդ Լիւսի Ս. Պալասանեանի թարգմանած Ագնէսը:

W. P. Emery in profile

Օր. Մարիամ Յ. Ճերմակեանի՝ Անթոնին:

Օր. Կոռնելիա Ս. Փափաղեանի՝ Լիոնի Սուր-
հանդակը:

Կ. Պ. Շէրիտճեանի թարգմանած՝ Այտան:

Խ. Ե. Պուրնսըղեանի թարգմանած՝ Արիւ-
նալի Մարքիզուհին:

Փիլիպպոս Վարդանեանի. թարգ. Գէորգ
Ուաշինկիթըն:

Յ. Սըվաճեանի գրած Գրախտահարան:

Ա. Կ. Տէտէեանի թարգմանած՝ Թարթիւֆ
(կատակերգութիւն Մոլիէրի), Հռոմէոս եւ Ճու-
լիէդ (ողբերգութիւն), Հռասէլաս Ճօնսընի:

Նոյն տպարանէն լոյս տեսած են Գարուն
Հայաստանի թերթը 1862ին, Տիգրան Յ. Գարա-
գաշեանի եւ Գր. Պ. Պարտիզպանեանի խմբագրու-
թեան ներքեւ, որ նոյն տարւոյ վերջերը դադրած
է: Յաւերժահարս հանդէսը 1862ին՝ Սարգիս Փա-
փաղեանի եւ Թ. Աւետիսի խմբագրութեամբ, որ
նոյնպէս տարի մը տեւած է: Ծաղիկ՝ 1862—67,
Մ. Չիլինկիրեանի խմբագրութեամբ: Միութիւն
(1861—62^{1/2}) եւ Գիմակ (1862) հանդէսները,
որոնք շատ կարճ ժամանակ կեանք ունեցած են:
Ասոնց դադրելէն քանի մը տարի ետքը հրատա-
րակուած է Սարգիս Միրզաեանի՝ Իրաւունք Քա-
ղաքական լրագիրն (1867—8), որ նմանապէս
երկայն չէ ապրած:

Հոս հրատարակուած են Մուսայք Ս. Մես-
րոպեան Վարժարանի անուանեալ երկու տետրներն
(Ա. 1865, Բ. 1866), որ կը բովանդակեն Մեսրոպ-
եան վարժարանի Ա. դասարանի աշակերտներու
գրաբար ոտանաւորներն. այս աշակերտներն էին՝
Սմբատ Կարապետ Ստեփանեան, Արամ, Սարգիս Կ.
Գաւիթեան, Յակոբ Մաղաքեան, Գարեգին Յովհ.
Գ. Ճէղայիրեան, Արմենակ Նիկողայոս Գասպարեան,
Վահան Եղիազար Կ. Եղիազարեան, Միհրդատ
Աւագ Կարապետեան, Երուանդ Թագւոր Ս. Պար-

տիղպանեան, Պարոյր Աարապետ Եղիվարդցիեան, Պ. Նշան Միրզա Վանանդեցի, Աարապետ Գ. Չիվիճեան:

Է. 1854 թուականին կը յիշուին Թուլթակի եւ Երկասէրի տպարանները: Մեսրոպեան վարժարանի աշակերտներն երկու խումբ եղած տպարան կը հաստատեն. առաջին խումբը Անդրէաս վարժապետի առաջնորդութեան տակ, Տ. Վրթանէսի անուամբ կը հրատարակէ Թուլթակ օրագիր բարոյական, բանասիրական եւ ուսումնական, իւր առանձին տպարանին մէջ. սակայն տարի մը ետքը՝ 1855ին կը դադրի: Երկրորդ խումբը իբր Թուլթակի մրցորդ, Նոյնպէս իւր առանձին տպարանին մէջ կը հրատարակէ Երկասէրը: Սոյն կրկին տպարանայ վրայ գաղափար մ'ունենալու համար, յառաջ կր բերենք Մեսրոպ Էֆ. Նուպարեանի տողերն, որ նոյն իսկ Երկասէրի հրատարակիչներուն խմբին մէջ գտնուած է, եւ գեղեցիկ կերպով կը ստորագրէ նոյն ժամանակուան դպրոցական աշակերտներու գործունէութիւնը: «Թուլթակի եւ Երկասէրի տպարաններ որ կ'ըսենք, որեւէ պատրանք պէտք չէ ազդեն ընթերցողներու մտքին մէջ: Դպրոցականներէ հիմնուած անշուք եւ ամենախեղճ հաստատութիւններ էին անոնք, որեւէ տան մը որեւէ նետուած մէկ սենեկի մէջ եւ հազիւ տպարանի մը երեւոյթը կ'ընծայէին այցելուի աչքին: Իսկ անոնց վերաբերեալ մամուլները: . . . Երեւակայեցէք վաճառատանց մէջ տեսնուած երկաթէ մամլակը նամակներու նմանահանութեան յատկացած, այն ալ պարզապէս տախտակէ: . . . Թուլթակի մամուլն ալ նոյնպէս տախտակ չէր միթէ: Հայրս՝ ուսումնասէր եւ միշտ կամակատար որեւէ խնդիրիս՝ Երկասէրի մամուլն ապսպրեց ուրեմն մեր տան ատաղձագործին . . . : Իսկ հարկ եղած դրերը հայթայթուեցան մեզ Յարութիւն Տէտէեանէ: Բաղմարդիւն տպարանապետը եւ ապագայ անուանի հրատարա-

կիչը Հայերու՝ Արփի Արարատեանի հրատարակման համար հանգուցեալ հօրս հանգանակած դրամական նպաստին փոխարէն կու տար մեզ Միւհէն-տիսեան կիսամաշ տառեր . . . , նոյնպէս ինք եղաւ Երկասէր կոկիկ անունը մեզ թելադրողը : Այսպէս ուրեմն դպրոցական պատանեակներ՝ . . . յանկարծ մէյ մէկ խմբագիրներ դարձած օրագրի յօդուած կը գրէինք կամ կը թարգմանէինք, եւ մեր պարապոյ օրերն ու ժամերն այդ գրուածները տպելու կը գործածէինք : Երկասէրի՝ ինչպէս նաեւ Թութակի տպագրութիւնն՝ մանուկ արհեստաւորներու ձեռքով եւ փայտեայ անշնորհ մամլակի միջոցաւ ի գործ դրուած՝ արդէն խեղճ ու տգեղ՝ ատեն ատեն անտանելի կերպով աղտոտ եւ գրեթէ անընթեռնելի հանգամանք կը ստանար . . . : Երկասէր ամսեայ հանդէսը՝ որուն բաժանորդագիրն ամենաշնչին էր (տարեկան 14 դրուշ) ունէր քանի մը տասնեակ բաժանորդներ . . .¹ :

Ը. Զմիւռնիոյ մէջ հաստատուած հայ տպարանաց մէջ ամէնէն կատարելագործեալը կրնայ համարուիլ Թաթիկեան Տպարանը, որ ի սկզբան անդ Վիմագրատուն անուամբ սկսած եւ ժամանակին հետ իւր քայլերը փոխած՝ յառաջացած է : Պօղոս Թաթիկեան՝ պատկերահան իւզաներկի եւ ջրաներկի՝ 1844ին ձեռք կը զարնէ՝ վիմագրական զանազան գործերով եւ պատկերներով զբաղիլ : Տասուիրեք տարի իւր ձեռաց արգասիքը Զմիւռնացւոյն նուիրելէ ետքը՝ 1857ին ճանապարհորդութեամբ Եւրոպա կ'անցնի, ուր նորանոր գաղափարներով տոգորուած՝ Զմիւռնիա դառնալէն ետքը՝ 1859ին առաջին անգամ Լուսանկարչատուն մը կը հաստատէ, իսկ վիմագրատունը կը թողու իւր եղբօր Պետրոս Թաթիկեանի :

¹ Մանկական Յիշատակներ, Մեսրոպ Նուպարեան . Արեւելեան Մամուլ 1894, Դեկտ. էջ 703 :

Պետրոս Թաթիկեան իւր եղբօր տեղը վիմա-
գրատան գլուխն անցնելէ քանի մը տարի վերջը,
ուրիշ գեղեցիկ գաղափար մը կը յղանայ, նոր
գործիքներ հոգալով, 1864ին հաստատութեան
մէջ տպագրութիւն ալ կ'աւելցընէ եւ տեսակ
տեսակ տառեր գնելով, Հայերէն, Յունարէն,
Գաղղիերէն, Անգղիերէն, Իտալերէն, Տաճկերէն
եւ եբրայեցերէն լեզուներով այլեւայլ թերթեր,
տետրներ, տեղեկագիրներ եւ դպրոցական գրքեր
կը տպէ: Ի մէջ այլոց, երբեմն հոս կը տպուէր La
Réforme անուն ֆրանսերէն թերթը, Ստեփան
էֆ. Ոսկանեանի խմբագրութեամբ (որ այժմ ունի
իւր առանձին տպարանը): Հոս լոյս տեսած է քանի
մը տարի انتباه (Ինթիպահ) անուն տաճկերէն լրա-
գիրը Գէորգ էֆ. Պուպլեանի խմբագրութեամբ եւ
ապա բոլորովին դադրած:

Հոս հրատարակուած են Revue de Smyrne,
Journal de Smyrne, The Report, Մէտարէթ
Նովէլիսարը (հրէերէն), ترقی (Թէրադդը) թեր-
թերը եւ Courrier de Smyrne որ ցարդ լոյս
կը տեսնէ տպարանիս մէջ: 1883ին Պետրոս
Թաթիկեանի մահուամբ քանի մը տարի ժա-
ռանգորդաց տնօրինութեամբ տպագրատան գործ-
քերը շարունակուելէ ետքը՝ 1889ին ամբողջ հաս-
տատութիւնը կ'անցնի Աարապետ Թաթիկեանի
վրայ, որ մինչեւ այս օր մեծ յաջողութեամբ կը
յարատեւէ տպել վերոյիշեալ լեզուներով՝ վիմա-
գրական եւ տպագրական ամէն տեսակ գործեր:

Տպարանս ունի ամէն լեզուէ տառերու հաւ-
աքածոյ մը, արագատիպ մամուլ եւ զանազան
գործիներ. իսկ վիմագրութեան մէջ ունեցած
մաքրութեամբ եւ գեղեցկութեամբ կը մրցի քա-
ղաքիս մէջ հաստատուած գաղղիական կամ յու-
նական տպագրատանց հետ:

Թ. Յարատեւ գործունէութիւն ունեցող
տպարանաց քով, կը գտնենք կարճատեւ կեանք

ունեցողներ ալ. այսպիսիներու կարգէն է Մսերեան Տպարանը: 1877ի միջոցները Գրիգոր Մսերեան տպարան մը կը բանայ եւ քանի մը տարի գործելէ վերջը՝ չկարենալով տոկալ մրցակիցներուն դէմ, կը ստիպուի դադրեցընել ցմիշտ: Տպարանիս երախայրիքն եղած է Մէտէօրա անուն ուսումնական թերթը (1880), որ վեց ամիսն անգամ մը կը հրատարակուէր՝ խմբագրութեամբ Գրիգոր էֆ. Մսերեանի եւ Մեսրոպ էֆ. Նուպարեանի: Թերթս՝ մեծագոյն մասամբ կը պարունակէ պատմական տեսութիւններ եւ իմաստասիրական գրուածներու թարգմանութիւններ: Տպարանիս մէջ տպուած է տարի մը ամբողջ (1878) «Արեւելեան Մամուլը»։ Ունի նաեւ աննշան տետրներ եւ տեղեկագիրներ՝ հրատարակուած իւր մամուլներով:

Ժ. Նորագոյն հաստատութիւն մըն է Մամուրեան տպարանը, սակայն գաղափարը շատ հին: Մատթէոս էֆ. Մամուրեան վաղուց տպարան մը եւ թերթ մը հիմնելու խորհուրդը յղացած էր. ինչպէս իւր հրատարակած թերթին — թուոյն մէջ «Նպատակ» վերնագրով նախաբանին մէջ բացատրած է. սակայն իւր այս խորհուրդը հազիւ 1871 Յունուար 1ին կը յաջողի իրագործել եւ նախ Արեւելեան Մամուլ անունամբ հանդէսը հրատարակելու ձեռք կը զարնէ՝ Տէտէեան եղբարց տպարանին մէջ, իսկ մամուլի կամ տպարանի հաստատութիւնն կը թողու ուրիշ նպատաւօր ժամանակի մը:

Պաշտօնական արտօնագիրն ոչ միայն տպարան մը հիմնել այլ եւ Ա. Մամուլն շաբաթը երկու անգամ հրատարակելու արտօնութիւն կը շնորհէր, սակայն պարագաներն ու խմբագրին զբաղմունքը շնորհեցին այդ արտօնութիւնն լիովին ի գործ դնել, հետեւապէս Ա. Մամուլ 1871—1894 իբր Միամեայ հանդէս հրատարակուած կը գտնենք. իսկ 1894էն սկսեալ մինչեւ ցայսօր ամիսն երկու ան-

գամ կը հրատարակուի, միշտ հաստի՛ն խմբագրու-
թեան ներքեւ եւ կը պարունակէ Ազգային, Գրական
եւ Քաղաքական տեսութիւններ եւ թարգմանու-
թիւններ:

Արեւելեան Մամուլ՝ ինչպէս յիշեցինք՝ Տէ-
տէեանի տպարանը լոյս տեսաւ եւ շարունակեց իւր
այս ընթացքը մինչեւ 1878: Աոյն թուականին՝
ղանաղան պատճառներով փոխադրուեցաւ Գրիգոր
Մսերեանի տպարանն եւ տարի մ'ամբողջ հոս հրա-
տարակուելէ վերջը՝ յաջորդ տարին 1879ին վերս-
տին Տէտէեանի տպարանը սկսաւ տպուիլ:

Հասած էր ժամանակը, Մատթէոս էֆ. Մա-
մուրեանի երկրորդ բաղձանքն ալ իրագործելու
ժամք զարկած էր: Տպարան մը բանալու համար՝
ոոյն գիտնական անձը՝ այլ եւ այլ ազնուամիտ ան-
ձինքներէ ձեռնտուութիւն գտնելով, 1883 Մայիս
1ին Մամուրեան անուամբ բացաւ տպարան մը, եւ
իւր առաջին գործքն եղաւ Արեւելեան Մամուլը
նորակազմ տպարանին մէջ հրատարակել: Այսպէս
Ա. Մամուլ 1883 Մայիս 1էն սկսեալ մինչեւ
ցայսօր կը տպուի Մամուրեանի տպարանը. իւր
հրատարակութեան 28ամեայ ընթացքին մէջ միայն
2 անգամ բարձրագոյն հրամանաւ՝ 3 եւ 6 ամիս
դադրած է:

Մամուրեան տպարանը չէ թէ միայն Ա. Մա-
մուլ, այլ զանազան դպրոցական գրքեր, տետրներ,
տեղեկագիրներ տպած է: Ասոնց մէջ կը յիշուին
հետեւեալները՝

Գարնան մի Ասուպ, վիպակ. գրեց օր. Մենիկ:

Առողջաբանութիւն աղջկանց, դասագիրք.
յօրինեց Մ. Մամուրեան:

Իրաբանութիւն, դասագիրք. յօրինեց Մ.
Մամուրեան:

Գիտելիք ու պարտիք տղոց, դասագիրք. յօ-
րինեց Մ. Մամուրեան:

Ընտիր աղջիկ մը, բարոյական վէպ. Թրգմ.
օր. Արապեան:

Մանկական պարտէզ. յօրինեց Կ. Պալապան:

Նոր Այբբենարան. յօրինեց Կ. Պալապան:

Բանալի հայ շարագրութեան. յօրինեց Մ.

Մամուրեան:

Հայոց պատմութիւն. յօրինեց Մ. Մամուրեան:

Ուսումն քրիստոնէական. գրեց Ա. Պ. Վարժապետեան:

Եռաձայն երգեցողութիւն Ս. Պատարագի.
յօրինեց Լ. Չիլինկիրեան:

Բերուղակ, վէպ. Թրգմ. Մ. Մամուրեան:

Կարապի երգ, վէպ. Թրգմ. Մ. Մամուրեան:

Տեղեկագրութիւն Հոգ-Որբախնամ ընկերութեան:

Տեղեկագրութիւն Աղքատախնամ ընկերութեան:

Տեղեկագրութիւն Հռիփսիմեան Վարժարանի վերաշինութեան յանձնաժողովոյ:

Կանոնագիր ու ծրագիր Ժառ. Վարժարանին
Կեսարիոյ:

Տեղեկագրութիւն Իզմիրի Քաղ. Ժողովոյ տարեկան: Ասոնցմէ զատ տպած է եւ կը տպէ տպարանս հայերէն, գաղղիերէն, տաճկերէն եւ յունարէն յայտարարութիւններ, ամէն տեսակ տոմսակներ եւ թղթեր:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐԵՔՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

Ազգային նուիրատուներ:

Օճիւռնացի Հայ Ժողովուրդն իւր կրօնական եւ ազգային կարեւոր հաստատութեանց միշտ բարերարութիւն ըրած է: Այսպիսի բարերար անձանց շնորհիւն է որ եկեղեցիները, հիւանդանոցը եւ

դպրոցները կանգնուած եւ կալուածոց տէր եղած են եւ որոնցմով ապահովուած է իրենց գոյութիւնը: Իւր գաղթականութեան սկիզբէն մինչեւ այսօր՝ ժամանակ ժամանակ ելած են բարերարներ, որոնք իրենց ստացուածոց մէկ մասը նուիրած են ազգային կարեւոր հիմնարկութեանց: Առաջնորդարանի Գիւանատան մէջ պահուած կը գտնենք ցանկ մը, որուն մէջ նշանակուած են 1850էն ասդին եղող նուիրատու անձանց անուններն. իսկ այս թուականէն յառաջ եղող բարերարաց անուններու ցանկ մը գտնելու մեր աշխատութիւնն ապարդիւն եղաւ. անտարակոյս 1845ին պատահած հրդեհը մոխիր դարձուցած է ուրիշ արձանագրութեանց հետ:

Յուշակ անուանց նուիրատու բարերաց ազգիս ի

Զմիւռնիս:

Մեծ. Խաչատուր Ազգերեան Բալուցի, նուիրատու քարուկիր տան, որ ի փողոցն Հալիլիէ: Եւ մթերանոցին որ ի Աիրիտ խան:

Նոյն անձն, որոյ արդեամբք, զկնի մահուանն, կառուցաւ Ազգային Առաջնորդարանն:

Ասեմաշուք Յակոբ եւ Յովհաննէս Սպարթալեան, կառուցողք նորաշէն Հիւանդանոցի Ս. Լուսաւորչեան ի 1879:

Բարեպաշտուհի Մարիամ Տիկին հոգեւոյս Անդրէաս Արթապետի, նուիրատու տան որ ի Մօտա փողոց թիւ 1:

Մեծ. Պաղտասար Մանկիեան, նուիրատու տան, որ ի Ֆէթհիէ փողոց:

Նոյն անձն, նուիրատու քարուկիր սենեկին, որ ի Տէրվիշ օղլու խան, յանուն ազգային դպրոցին ի Գարաթաշ:

Բարեպաշտուհի Յուստիանէ Տիկին Գր. Աղաբեան, նուիրատու տան որ ի Ֆէթհիէ փողոց:

Պ. Յակոբ Գր. Պալապանեան, նուիրատու տան որ ի ֆէթհիէ փողոց:

Պ. Ղազարոս Չէքիրկէեան, նուիրատու տան որ ի Մօտա փողոց:

Պ. Ալեքսան Էօրիւճի, նուիրատու տան որ ի փողոցի Արալըք:

Նոյն անձն նուիրատու տան որ ի փողոցն Նէվրէս:

Պ. Պօղոս Աքկէր, նուիրատու տան, որ ի Գարաթաշ, յանուն Ս. Լուսաւօրչեան Հիւանդանոցի:

Բարեպաշտուհի Հռիփսիմէ Տէր Գրիգորեան, նուիրատու տան որ ի Գարաթաշ, կէսն յանուն Հիւանդանոցի եւ կէսն Եկեղեցւոյն Գարաթաշի:

Մեծ. Գրիգոր Պերկամալեան, նուիրատու տան որ ի Նէվրէս փողոց:

Նոյն անձն, նուիրատու մթերանոցին որ ի մեծ Վեղիր խան:

Մեծ. Յովհաննէս Միսքճեան՝ Գաղատացի, նուիրատու մթերանոցին որ ի փողոց Սուլթանիէ, թիւ 141:

Նոյն անձն, նուիրատու քարուկիր կրպակին՝ որ ի Եօլ Պէզէսթէն, թիւ 22:

Նոյն անձն, նուիրատու մթերանոցին որ ի Մեծ Վեղիր խան, թիւ 25:

Մեծ. Մկրտիչ Ղօնճաեան, նուիրատու մթերանոցին, որ ի Մեծ Վեղիր խան, թիւ 2:

Բարեպաշտուհի Մարիամ Տիկին Յօհ. Աղաղարեան, նուիրատու յերկոտասան բաժնից միայն հինգուկէսին տան Թշրիֆիէ եւ Ճրճր փողոց:

Նոյն անձն, նուիրատու կէս խանութատեղւոյ, որ ի փողոցն Մահմուտիէ:

Բարեպաշտ. Մարգարիտ Տիկին Գաբրիէլեան, նուիրատու տան, որ ի փողոցն Եօքուշ պաշը:

Մեծ. Յովհաննէս Շողակաթեան, նուիրատու տան, որ ի Մէհթարէ փողոց:

Մեծ. Թօբիկ Սեղբոսեան, նուիրատու տան
եւ ներքեւի երկու խանութիցն, որ ի փողոցն
Մօրթաքի:

Ամենապատիւ Տ. Պօղոս Ս. Արքեպիսկոպոս
Թագթագեան, նուիրատու մթերանոցին, որ ի
փողոցն Եօլ Պէզէսթէն, գնեալ նորին կտակա-
դրամով:

Բարեպաշտուհի Շահաթէ Տիկին Պետրոս
Վէմեան, նուիրատու կէս տան որ ի փողոցն Մօտա:

Մեծ. մ. Աւետիս Էքիզեան, նուիրատու
տան, որ ի փողոցն Բուշէն:

Մեծ. Յովհաննէս Յովսէփեան, նուիրատու
մէկ երրորդ բաժնին սրճարանի, որ ի Բէշտիմալ-
ճըլար փողոց, թիւ 180:

Պ. Գալուստ Աարապետեան, նուիրատու
տան որ ի փողոցն Պէտիհափապաղէ:

Մեծ. Եղբարք Հօպճանեան՝ Աֆիոն - Գարա-
հիսարցի, նուիրատուք մէկ հինգերորդ բաժնի
մթերանոցին, որ ի Եմիշ շուկայ:

Վսեմաշուք Պետրոս Եուսուֆեանց, նուիրա-
տու 40.000 Փիորինի, որով գնեցան երկու տունք,
մին՝ յԱյի Եօթի փողոց, միւսն՝ ի Տէրվիշ փողոց:
Նաեւ շինեցան քարուկիր խանութքն՝ որ ի ներքոյ
Շահին խանի:

Բարեպաշտուհի Աիւլհանըմ Տիկին Մկրտիշ
Նուպարեանի, նուիրատու խանութին, որ ի Պալըք
Բազար կոչուած շուկայն:

Մեծ. Գէորգ Սուլթանեան, կառուցող սուրբ
Յարութիւն Մատրան, որ ի նոր Գերեզմանատան:

Մեծ. Աւագ մ. Աւագեան Ամճա, նուիրա-
տու հետեւեալ կալուածոց յանուն հիւանդանոցին:
Տուն մի ի փողոցն Մէլէս: Սրճարան մի ի փողոցն
Բէշտիէ: Խանութ մի ի նոյն փողոց: Ասուատեղի
մի ի նոյն փողոց: Եւ խանութ մի ի նոյն փողոց:
Խանութ մի ի շուկայն Քալէ - Արտը: Համայն Եօթն
կտոր կալուածք:

Կարեջան դերձակ հայ արհեստավորք, նուիրատուք քարուկիր սենեկին թիւ 57 ի Գրղար աղախան, լինել եկամուտք Ս. Եկեղեցւոյն Հայոց ի Գարաթաշ:

Բարեպաշտուհի Իսկուհի Տիկին Ե. Սպարթալեան, նուիրատու տան, որ ի Մէլէս փողոց, թիւ 7:

Վսեմաշուք Յովհաննէս Էֆ. Սպարթալեան, վերաշինող Ս. Մեսրոպեան Վարժարանի:

Մեծ. մ. Խաչատուր Ամճեան՝ դարբին, նուիրատու տան որ ի Բուշէն փողոց:

Բարեպաշտուհի Տուտու Տիկին Աւետիս Տամկաճեան, նուիրատու տան ի Սուզան փողոց:

Մեծ. Եղիա Շողակաթեան նուիրատու մի տան ի Գարաթաշ, Օսմանիէ փողոց:

Գ Լ ՈՒ Խ Հ Ն Գ Ե Տ Ա Ս Ա Ն Ե Ր ՈՐ Դ

Վաճառականութիւն եւ արուեստք:

Օ միւռնիոյ Հայոց մէջ ամէն դասակարգէ անձինք թէ յանցելումն գտնուած են եւ թէ ներկայիս կը գտնուին: Պակաս եղած չեն այնպիսի անձնավորութիւնք, որ տեղական կառավարութեան առջեւ՝ իրենց դիրքովը մեծ ազդեցութիւն ունեցած եւ օտարներէ մեծ պատիւ գտած են: Դարուս առաջին քառորդին մէջ կը յիշուին Պապօեան եւ Էքիզեան ընտանիքներն, որոնք իրենց ազդեցիկ ձայնով մեծ ծառայութիւն մատուցած են ազգին: Քանի մը տասնեակ տարիներ յառաջ Սպարթալեան Յակոբ եւ Յովհաննէս Էֆէնտիներն մեծ անուն ունէին ամէնուն առջեւ:

Ներկայիս քանիներ իրենց հմտութեամբ՝ կառավարութեան այլ եւ այլ պաշտօններու բարձրացած են, եւ որոնք հաւատարմութեամբ եւ յաջողութեամբ կը ծառայեն տէրութեան. քիչ

չեն այն անձինք որ հիւպատոսաց քով պատիւ գտած են իբր առաջին թարգման : Աւելի բաղմաթիւ են այնպիսիներն որոնք հանրագում հաստատութեանց եւ ընկերութեանց մէջ՝ իբր առաջին կամ երկրորդ կարգի պաշտօնեայ կը գործեն :

Այսպիսի պաշտօններէ եւ երկրորդական գործերէ զատ՝ Հայն գլխաւորաբար աւելի նշանաւոր եղած է իւր վաճառականութեամբ : Երկու դար յառաջ Հայոց՝ Հոլանդացւոց հետ ունեցած վաճառականութիւնը կը յիշէ Շարտէն գովութեամբ : Շատ հին է նաեւ Հայոց Պարսկաստանի հետ հաստատած առեւտրական յարաբերութիւնը : Դարուս սկիզբէն աւելի ընդարձակուած կը գտնենք այս վաճառականական յարաբերութիւնները : Թրիեստ եղած է հայ վաճառականներուն գլխաւոր մէկ վայրն, ուր բարեյիշատակ Պետրոս Եուսուֆեան՝ ազնուասիրտ մեծահոգի անձը՝ տարիներով կեցած եւ հոն գտնուած հայ վաճառականաց իբր պաշտպան եւ հայր հանդիսացած է : Թրիեստէ ետքը կու գայ Մանչեսթըր, ուր Զմիւռնացի Կարապետ Էքիզեան առաջին անգամ (1855—1860) անցած եւ հոն Պ. Պապօ վաճառատունը բացած է. ասոր հետեւած են Յովհաննէս Էֆ. Սպարթալեան եւ հետզհետէ ուրիշներ ալ : Եւրոպայէ դուրս՝ Հայերն ունին Հնդկաստանի, Եգիպտոսի, Գամասկոսի, Հալէպի եւ Ամերիկայի հետ վաճառականական յարաբերութիւններ :

Արուեստներն այնչափ ընդհանուր չեն տարածուած Հայոց մէջ. կը գտնուին աննշան թուով ժամագործ, օսկերիչ, դարբին, վերմակագործ, դերձակ, կօշկակար, ատաղձագործ եւ այլն, որոնցմէ ոմանք կարի նուազ են :

Վաճառականութեան սիրահար Զմիւռնացւոց մէջ կը գտնուին նաեւ բժիշկներ, դեղագործներ, փաստաբաններ, որոնք թէպէտ եւ չեն այնչափ բաղմաթիւ, սակայն ասոնցմէ ոմանք՝ իրենց մաս-

նագիտութեամբ մեծ անուն եւ համբաւ ունին
օտարաց առջեւ եւ պատիւ են ազգակցաց :

Կը դնենք հոս ցանկ մը անուանց, զոր Առաջ-
նորդարանի գրագիրներէն նշան Ս. Փանիկեան
խնամով քաղած է, յորում նշանակուած են ներ-
կայիս անուանի կալուածատէր անձանց, վաճառա-
կաններու, արուեստաւորներու անուններն — այն-
պիսիներու միայն, որ բաւական դրամագլխոյ տէր
են եւ կը գործեն իրենց հաշուին: Իսկ օտար վա-
ճառատանց եւ հաստատութեանց, ինչպէս նաեւ
Տէրութեան պաշտօններու մէջ գործողներն դուրս
թողուցած ենք: Աւելցուցած ենք նաեւ Բժիշկ,
Փաստաբան, հրապարակագիրներու եւ Քահանայից
անուններն :

Անոռանի կաշոռածատեր անձինք.

Եռսուֆեան Յովսէփ Չէլէպի, Գրիգոր
Գույումճեան, Եղբարք Սպարթալեան, Եղբարք
Աւետիքեան, Զարեհ Թագթագեան, Թովմաս
Թովմասեան, Կարապետ Արապեան, Կարապետ
Պալեօղեան, Կարապետ Սէրչէօեան, Ղուկաս Ե-
սայեան, Մատթէոս Պալեօղեան, Մանուկ Չաքը-
ճեան, Մովսէս Թեւեան, Յարութիւն Գույումճ-
եան, Յակոբ Աէմեան, Յարութիւն Ոսկանեան,
Յովհաննէս Բարսեղեան, Պետրոս Պազըրճեան,
Պօղոս Կոստանդեան :

Երրոսկական ձեռագործներու (մանիֆաթորայի)
առաջին կարգի վաճառականք.

Բաբաղեան-Անտոնեան ընկ., Եալարզճեան-
Օտապաշեան (Պոլսեցի), Եղբարք Աւետիքեան,
Եղբարք Գույումճեան, Եղբարք Թօփալեան, Եղ-
բարք Սուքիասեան, Եղբարք Սպարթալեան, Եսայ-
եան-Պերկամալեան, Թագւոր Սպարթալեան, Կա-
րապետ Արապեան, Կարապետ Յակոբեան, Համ-
բարձում Համբարձումեան, Յակոբ Տիլիզեան

(Կեսարացի), Նազարէթ Կիւրինեան (Կեսարացի), Պետրոս Պաղքըճեան, Սարգիս Սիվրիսարեան եւ ընկ., Ստեփան Իփլիքճեան, Տիգրան Իփլիքճեան:

Նոյնպիսի անթեղիանց երկրորդ կարգի
վաճառականք.

Գառնիկ Արդարձորուքեան, Եղբարք Տաժատեան, Եղբարք Օտապաշեան (Կեսարացի), Եղուարդ Գարազաշ (Պոլսեցի), Եղբարք Ալաշվերտեան (Կեսարացի), Հայկ Էլմասեան, Մաղաքեան-Իզմիրլեան, Մեսրոպ Փափաղեան, Միսաք Փանոսեան եւ ընկ. (Կեսարացի), Յակոբ Փափաղեան, Յակոբ Կիւմիւշեան, Սարգիս Արդարձորուքեան (Կեսարացի), Տիգրան Արդարձորուքեան, Տիգրան Գասպարեան (Կեսարացի), Սարգիս Սուքիասեան եւ ընկ., Օննիկ Եղիազարեան (Կեսարացի):

Նոյնպիսի ապրանքներոն երրորդ կարգի
վաճառականք.

Արթին Երամեան, Արթին Թոքաթլեան, Աւետիս Գասպարեան, Աւետիս Խաչատուրեան, Եղբարք Չաղքճեան, Թէքէեան եւ Սաղրեան, Խաչատուր Աւագեան, Միհրան Պօղոսեան, Յովհաննէս Շահինեան, Յովհաննէս Պապաեան, Յակոբ Կարապետեան, Յարութիւն Նէվշէհիրլեան, Սարգիս Գուլումճեան, Սիրաք Պօղոսեան:

Բաւնյակի, ցորենի, թոռգի, ջաւշի եւ ափիոնի
վաճառականք.

Արամ Համբարձումեան, Արմենակ Աքչէլեան, Աւետիս Քէօլէեան, Գասպար Եղվարդեան, Գէորդ Ճէլէպեան, Եղբարք Ծ. Էլմասեան, Եղբարք Գաւիթեան, Եղբարք Զաքեան, Եղբարք Եսայեան, Եղբարք Շիրինեան (Աֆիոն Գարահիսարցի), Եղբարք Արեւեան, Եղբարք Վարպետեան, Եղբարք

Սիմոնեան, Եղբարք Օհանեան, Լեւոն Մկրտիչեան
(Նախիջեւանցի), Լոդոֆէթ Պալեօղեան, Խաչա-
տուր Զաքեան, Կարապետ Արապեան, Կիւլպէնկ
Կիւրինեան, Կոստանդ Սուքիասեան, Մատթէոս
Պալեօղեան (Կեսարացի), Միհրան Զանպակճեան
(Կեսարացի), Միհրան Փափաղեան, Յակոբճան
Պալքճեան, Յակոբ Տիւսիղեան, Յարութիւն Բա-
թաբանեան (Կեսարացի), Յարութիւն Քէքլիկեան,
Պաղտասար Ճերմակեան, Ռուբէն Աղաշարեան:

Մանրամասնութիւնք.

Եղբարք Վարպետեան, Մկրտիչ Աղամճա-
նեան, Յակոբ Աղամճանեան, Յովսէփ Մաղաղա-
ճեան, Սարգիս Աւագեան:

Ոսկեթել ախթեղինաց վաճառականք (սրբմաճը).

Առաքել Բաբաղեան, Մովսէս Թեւեան,
Սարգիս Համբարձումեան, Սարգիս Պտրտիմեան,
Ստեփան Ճէլէպեան:

*Ժողովակար վարչամասկաց եւ շրջապատեցողներու
վաճառականք (եւագմաճը, տիրապէստձի).*

Արթին Մանուէլեան, Գէորգ Փանոսեան
(Կեսարացի), Եղբարք Գասպարեան՝ գործարանա-
տէր, Եղբարք Էլիկիւզէլեան, Թագլոր Ղաղարո-
սեան, Կարապետ Յակոբեան, Հայրապետ Բաբա-
ղեան, Մկրտիչ Մաղաթեան, Միհրդատ Ղաղարո-
սեան, Ներսէս Գասպարեան, Շիրինեան եւ ընկ.
(Կեսարացի), Սարգիս Ղաղարոսեան, Ս. Սիվրի-
սարեան եւ ընկ.՝ գործարանատէր, Օհան Բաբլա-
վաճեան՝ գործարանատէր, Օհանճան Գալստեան:

Դերձակամանք.

Աբրահամ Պերկամալեան, Գալուստ Բա-
բաղեան, Գառնիկ Սարաֆեան, Մանուկ Զաքը-
ճեան:

Նսպարաւաճառք .

Եղբարք Շէրիտճեան, Եղբարք Մաղաքեան,
Մելքոն Գասպարեան, Յակոբ Ունճեան :

Ոսկերիք .

Աղաթոն Կարիկեան, Արամ Թորգոմեան,
Աւետիս Մելիքեան, Գրիգոր Լոգմակէօղեան :
Թագւոր Մովսէսեան, Խաչատուր Կարիկեան, Կա-
րապետ Ագտարեան, Կարապետ Հալաճեան, Կիւլ-
պէսէր Գրիգորեան, Հայկ Արապօղլուեան, Մկրտիչ
Եսայեան, Մովսէս Ագտարեան, Յակոբ Մինա-
սեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, Յովհաննէս Ճէ-
ղայիրեան, Սարգիս Գաղէղեան, Սարգիս Ունճեան,
Վարդան Վարդանեան :

Վերսակագործք .

Գաբրիէլ Շահինեան, Եփրեմ Գասպարեան,
Հայկ Զանիկեան, Մկրտիչ Անանեան, Մկրտիչ
Սանտալճեան, Մինաս Տայի, Մուրատ Սարգիսեան,
Յակոբ Երամեան, Յովհաննէս Պէրիկեան, Պաղ-
տասար Ճերմակեան :

Ժաւագործք .

Արմենակ Գարազաշեան (վաճառական), Ար-
տաշէս Փալանճեան, Գարազաշեան եւ Զմիւռնա-
կէսեան (վաճառական), Գէորգ Հալէպլեան, Եսայի
Դաւիթեան, Թագւոր Տէմիրպաշեան, Յովհաննէս
Յակոբեան, Պօղոս Դաւիթեան, Սիմոն Սիմոնեան
(վաճառական) :

Դերձակք .

Արտաշէս Թարչինեան, Աւետիս Տէր Գէոր-
գեան, Գէորգ Քէշիշեան (եւ հանդերձավաճառ),
Կարապետ Փալանճեան, Հէքնա Քիպրիթճեան,
Յովհաննէս Անանեան, Պօղոս Աբրահամեան, Ստե-
փան Պարոնեան, Վարդան Միքայէլեան :

Սասիրիւք.

Արամայիս Մաթիկեան, Արտաշէս Անհոգեան, Գրիգոր Պետրոսեան, Մարտիրոս Եփրեմեան, Յովհաննէս Մարտիրոսեան, Պետրոս Նեֆլեան :

Երկաթագործք.

Արթին Մաճառեան, Խաչատուր Էօտէմիշլի, Մանուէլ Թագւորեան, Սարգիս Յովհաննէսեան, Ստեփան Աւետիսեան :

Կօշկակարք.

Ամճա Պօղոս Օհանեան, Գրիգոր Փալապըյըք, Գրիգոր Տէր Մկրտիչեան, Կարապետ Բարիզիէն, Կարապետ Մովսէսեան, Միսաք Էսէրեան, Յարութիւն Կոչկոչեան, Նշան Քէշիկէկեան (կաշեվաճառ) :

Ատաղձագործք.

Աղնիւ Անդրէասեան, Յարութիւն Հիւսիսեան, Յարութիւն Մալեան, Յակոբ Վարեճմէզեան, Ռուբէն Գըյըճեան, Սեդրակ Երկանեան, Աբէլ Համբարձումեան (ատաղձավաճառ) :

Դեղագործք.

Զարեհ Շնորհաւոր, Պետրոս Եաղուպեան, Ճիվան Գալթաքճեան (Կեսարացի), Յակոբ Ճամճեան (Կեսարացի) :

Բժիշկք.

Առաքել Ճէլէպեան (վիրաբոյժ), Պօղոս Կոստանդեան, Ռուբէն Ունճեան (Պոլսեցի), Տիգրան Սպարթալեան, Տիգրան Փիլիպպոսեան (Կեսարացի), օրիորդ Աննա Տէփանեան (Մանկաբարձ-բժիշկ) :

Փաստաքանք,

Գէորգ Պուպլի, Գրիգոր Չիլինկիրեան, Գասպար Թոքաթլեան, Մարտիրոս Եաղըճեան (Արաբկիրցի), Յարութիւն Ահարոնեան, Մարկոս Մամուրեան, Մագսուտ Պօղոսեան, Յարութիւն Պահարեան, Նազարէթ Հիլմի, Պետրոս Թէքաթլեան (Կեսարացի), Պօղոս Վարդեան (Ակնցի), Ստեփան Աքճալեան, Վահան Պարտիզպանեան, Տիգրան Գաղտաղլեան, Թագւոր Փիլիպպոսեան, Ռուբէն Պարտիզպանեան, Սարգիս Հահինեան:

Հրապարագիրք, Թոթակիցք լրագրաց,

Աւետիս Տիվրիկեան, Գրիգոր Չիլինկիրեան, Գրիգոր Յակոբեան, Գէորգ Խորասանճեան, Հրանդ Մամուրեան, Մատթէոս Մամուրեան, Միհրան Վարպետեան, Մեսրոպ Նուպարեան, Նշան Միրզա, Ռուբէն Որբերեան, Սարգիս Պալապանեան, Ստեփան Ոսկանեան, Տիրան Գասպարեան, օրիորդ Թագուհի Խանճեան:

Ս. Ստեփանոս Եկեղեցւոյ մնայուն քահանայք.

Աւագերէց՝ Տ. Յովհ. քհն. Մինասեան (Գլորիալաճցի), Տ. Գաւիթ քհն. Օհանեան, Տ. Յարութիւն քհն. Եղվարդեան, Տ. Խաչատուր քհն. Տ. Վարդանեան (Ախալքալակցի), Տ. Գառնիկ քհն. Գէորգ, Տ. Մկրտիչ քհն. Գրիգորեան, Տ. Մկրտիչ Ասլանեան, Տ. Գաբրիէլ Խաչատուրեան (Պրուսացի), Տ. Յակոբ քհն. Տ. Յակոբեան (Կեսարացի):

Գարսիսի Ս. Կարապետ Եկեղեցւոյ
մնայուն քահանան.

Տ. Աբր. քհն. Մանիկեան (Պանտրմացի):

Գորտեղեցի Ս. Աստուածածին Եկեղեցւոյ
մնայուն քահանան.

Տէր Յուսիկ քհն. Մանիկեան (Պանտրմացի):

Պոռթուգալացի Ս. Խոսէ Եկեղեցոյ աշցելոս
քահանայն.

Տէր Ղեւոնդ .քհ. Ծաղիկեան (Եղիպտացի):

ԳԼՈՒԽ ՎԵՇՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ

Ազգ. Գերեզմանատուն (1882):

Ս. Ստեփանոս եկեղեցին շրջապատող պարտէզին մէջ գտնուած գերեզմանատան վրայ խօսած ատեն՝ յիշած էինք՝ ազգ. նորագոյն գերեզմանատան տեղը: Սոյն տեղը կ'անուանուի Գան-Չէշմէ, Զմիւռնիոյ հարաւ-արեւելեան կողմը, Այտընի երկաթուղւոյ գծին առջեւ: Գերեզմանատունս հաստատուած է 1882ին եւ բացման հանդէսը կատարուած՝ նոյն տարւոյ Մարտ 29ին: Տեղն է ընդարձակ, շրջապատեալ քարաշէն որմով, մէկ կողմը կը գտնուի Լատինաց գերեզմանատունը, կռնակը բաւական ընդարձակ գետին մը իբր ազգ. կալուածք, որ կրնայ ժամանակին եւ ի հարկաւորութեան գերեզմանատանս մէջ առնուիլ եւ գործածուիլ:

Գերեզմանատանս մէջ կը գտնուի փոքրիկ մատուռ մը Ս. Յարութիւն անուամբ, որ կառուցուած է Գէորգ Մ. Սուլդանեանի ծախիւք: Մատրանս հիւսիսային որմին վրայ հաստատուած է մարմարիոն քար մը՝ հետեւեալ քանդակագրութեամբ.

Ողորմութեամբ Աստու
ծոյ կառուցեալ զայս մա
տուռն օծեալն յանուն սուրբ
Յարութեան Քրիստոսի նուի
րեցի ի վայելումն սիրելի ազ
գիս Հայոց, Յառաջնորդութեան
Տեառն Մելքիսեդեկի Ս. Աբբ
եպիսկոպոսի Մուրատեանց
ի Զմիւռնիայ 13 Մայիսի, 1884
Գէորգ Մ. Սուլդանեան.

Յիշատակարանիս առջեւ շինուած է սոյն
բարերարին շիրիմը, ուր ամփոփուած են իրեն եւ
իւր ընտանեաց մնացորդները.

Դամբարան
Սուլդանեան
ընտանեաց

Աստ հանգչի
Գէորգ Սուլդանեան
ծնեալ 1826 Հոկտեմբեր 26
վախճանեալ
1886 Ապրիլ 27 ի հասակի
60 ամաց:

Գերեզմանատունս գեղեցկօրէն բաժնուած է
հինգ կարգի. Ա. կարգի մէջ կը գտնուի 142 գե-
րեզմանատեղի. ամէն մէկուն գինն է տասն օսմ.
ոսկի՝ 4 կանգուն երկայնութեամբ եւ 4 կանգուն
լայնութեամբ:

Բ. կարգի մէջ կը գտնուի 113 գերեզմանա-
տեղի, իւրաքանչիւրին գինն վեց օսմ. ոսկի՝ 3×4
կանգ. տարածութեամբ:

Գ. կարգի մէջ կան 289 գերեզմանատեղի,
իւրաքանչիւրին գինն է երեք օսմ. ոսկի, տարա-
ծութիւնը նոյնպէս 3×4 կանգուն:

Դ. կարգի կան 56 գերեզմանատեղի, իւրա-
քանչիւրին գինն երկու օսմ. ոսկի, 3×3 կան-
գուն ընդարձակութեամբ:

Ե. կարգն է ձրիներու կարգն՝ աղքատ ննջե-
ցեալներու վերապահուած: Չրի թաղուաց ննջե-
ցեալներն մէկ մէկու վրայ կարելի է թաղել, եթէ
առաջինն՝ երկու երեք տարի յառաջ թաղուած է:

Աղքատ ննջեցելոց տեարք եթէ ուզեն իրենց ննջեցեալներուն վրայ միայն տապանաքար մը դնել, կը պարտաւորուին հատուցանել մէկ գաղղ. կամ մէկ օսմ. ոսկի. այս պարագային մէջ՝ թաղուած ննջեցելոյն վրայ ուրիշ մը չի թաղուիր, բայց շրջապատը վանդակով պատել չեն կարող տեարք:

Իսկ յիշեալ Ա—Գ կարգի գերեզմանատեարք կարող են իրենց գերեզմանատեղին երկաթեայ վանդակով գոցել կամ շրջապատ մը կանգնել, եւ իրաւունք ունին իրենց ամէն ննջեցեալները, նոյն իսկ ազգականները թաղել տալ:

Սոյն չորս կարգի գերեզմանատեարք պարտին ունենալ իրենց ձեռքը Ազգ. Տնօրէն Խորհրդէ վաւերացեալ պաշտօնական արտօնագիրն, որուն մէջ արձանագրուած է կարգը, թիւը, տարածութիւնն, արժէքը, տիրոջ անունն եւ ամէն պարագաները:

Գերեզմանատանս մէջ կան բաւական շքեղ շիրիմներ, դամբարաններ եւ մահարձաններ՝ մարմարիոն քարէ: Ծառերն, որոնք այսպիսի տեղւոյ մ'աւելի շքեղութիւն կու տան, այնչափ բազմաթիւ չեն եւ ոչ հինաւուրց, այլ մատաղատունկ եւ փոքր. սակայն եթէ խնամք տարուի, ժամանակը կը լեցընէ այս պակասն ալ եւ ապագային աւելի վայելուչ, թեպէտ եւ միշտ տխուր, բայց զարդարուն տեղ մը կը դառնայ:

Գերեզմանատանս մէջ գտնուած դամբարաններէն ամենաշքեղն է Յակոբ Թագաւոր Չելիկի շիրիմն, որուն նմանը չկայ եւ ոչ Լատինաց գերեզմանատան մէջ. կ'ըսուի թէ հազար ոսկւոյ գումար մը ծախսուած է սոյն շիրիմին համար: Ամբողջ դամբարանը կոփուած է սպիտակ մարմարիոն քարերով. միջավայրն կոթող մը՝ վրան հանգուցելոյն կիսարձանն, կոթողին երկու կողմն մարդաչափ հրեշտակներ, որոնցմէ մին ձեռքը բռնած է քանդակեալ գալարաձեւ թուղթ մը, որուն վրայ փորագրուած են հետեւեալ տողերը.

Սէր էդբայրահան
 Կանգնէ շայն դասբան
 Անշոյ վէճ է
 Բայց ասոր հ'ասէրէ
 Զգայուն տէրտի
 Օրհնած ասիրտի:

Վ Ե Ր Զ Ի Ն Ա Կ Ն Ա Ր Կ Զ Մ Ի Ի Ռ Ն Ի Ռ Յ Հ Ա Յ Ո Ց Վ Ր Ա Յ

Մինչեւ ցայս վայր պատմութեանը Զմիւռնիոյ Հայոց՝ անհատականներու կամ մասնական խումբերու յառաջադիմութեան ունեցած մէյ մէկ կոթողները կրնանք համարիլ: Սակայն այս ցոյցերու համեմատ, այսչափ ճգանց փոխարէն, արդեօք ընդհանուր ժողովուրդը պատուաբեր կերպով արդիւնք մը տուած է. ներկայիս ժողովրդեան բարոյական վիճակը գովելի է. արդեօք անցեալը փնտռողներ չկան: Հարցում մը, որուն պատասխանը այնչափ գոհացուցիչ եւ ուրախական չէ:

Վերագոյն տեսանք Հայոց այլ եւ այլ ժամանակներու մէջ ունեցած թիւը. մինչ Զմիւռնիոյ մէջ գտնուած ազգերն օրէ օր բազմանալու վրայ են, Հայն կը մնայ միշտ որոշ թուով մը. եւ եթէ ուրիշ քաղաքներէ նորանոր ընտանիքներ չդան չմիանան, Զմիւռնիոյ Հայերն նուազման ընթացքին մէջ կը գտնուին: Թուաբանական խորին եւ բարձր գիտութեան պէտք չկայ՝ համոզուելու այս ցաւալի իրողութեան. բաւական է ականարկ մը նետել տեղի ունեցած ամուսնութեանց վրայ. այժմ տարին 30—35 հարսանիք կ'ըլլայ (զարտուղութիւններ՝ կ'ենթադրենք), մինչդեռ ասկէ երեսուն քառասուն տարի յառաջ՝ եռապատիկն ու քառապատիկը կ'ըլլար: Եւ ինչո՞ւ այս տարբերու-

թիւնը, «վասն զի այն ատեն պարզութիւն, սակաւապետութիւն, չափաւորութիւն բարուց եւ վարուց մէջ կային, իսկ այժմ աւելորդն, անօգուտն, զարդարունն անհրաժեշտ պիտոյք դարձած են եւ շռայլութիւնն օրէնք մը, կ'ըսէ տեղացի հրապարակագիր մը:

Երկրորդ. Ազգն ունի այժմ աւելի շքեղակառոյց վարժարաններ եւ կրթական հաստատութիւններ քան յանցելումն. սակայն քանիներ անցեալը կը յիշեն, քանիներ երեսուն քառասուն տարի յառաջ տիրող դպրոցական կրթութիւնը կը փնտռեն: Եւ արդարեւ յանցելումն դպրոցական սեմոց վրայէն աւելի գիտնական, հմտաւոր եւ կրթեալ անձինքներ ելած կը գտնենք, քան վերջին տարիներս: Գլխաւորաբար երկու պատճառ վարժարանաց յառաջագիմութեան արգելք եղած են, նախ Հոգաբարձուաց կամ Աւսումնական խորհրդոյ քաջ հսկողութեան պակասութիւնն, կողմնակցութիւնները, Տեսուչներու ստէպ փոփոխութիւնն, որոշ ուսմանց ծրագրի մը գոյութիւն չունենալն եւ այլն վարժարանին վարկը կորսնցընել տուած են: Երկրորդ եւ ցաւալին այն է որ տեղական ազգայիններէն շատերը չունին նոյն վարժարանաց վրայ այն ճշմարիտ սէրն ու համակրութիւնն, որոնք իւրաքանչիւր վարժարանի յառաջագիմութեան գրաւականներն են: Շատերն իրենց աղջիկ կամ մանչ զաւակները կը ղըկեն օտարաց դպրոցներն, որով մանկտին օտար կրթութեան ներքեւ կը մնայ սոգէտ իւր ազգային սովորութեանց, եւ դպրոցէն ելլելէն ետքը կ'ըլլայ անտարբեր մէկն իւր ազգին նկատմամբ:

Երրորդ. Ընտանեկան սովորութիւնները բոլորովին խառնուած են օտարամոյծ սովորութեանց հետ. քիչ շատ բարեկեցիկ ընտանիքներ իրենց մանչերուն ու աղջիկներուն եւրոպական անուաններ կը դնեն: Հարուստ թէ աղքատ շատ մը տներու

մէջ յունարէնն հայերէնէ աւելի գործածական եղած է այսօրս: Յոյն ազգէ ծառայ կամ աղախին կ'առնուի եւ փոխանակ անոնց քիչ շատ քանի մը բառ հայերէն սորվեցընելու, իրենք կը սորվին ծառային լեզուն եւ կ'ըլլան ծառայ օտարի լեզուին: Տեղացւոց հայերէն լեզուն՝ կըթեալ դասակարգը դուրս հանելով՝ ընդհանրապէս տաճկերէն բառերով խառն է. կը դնենք ստորեւ ասոնց խօսակցութեան համառօտ օրինակ մը¹:

Այս վերջին ականարկն ականարկած ժամանակ՝ կը ստիպուինք ցաւօք սրտի ըսել, թէ Զմիւռնիոյ Հայոց մէջ մէկ կողմանէ ամուսնութեանց պակասիլն, միւս կողմանէ խառն ամուսնութեանց ստեպ տեղի ունենալն . . . եւ ի վեր քան զամենայն օտարամոլութիւնն Զմիւռնիոյ հայ տարրը քանի մը տասնեակ տարիներ ետքը բոլորովին պիտի փճացընեն: Քաջայոյս ենք սակայն որ հեռատես եւ ծանրագլուխ անձինքներ, խօսքով եւ գրով, ապա-

1 Համաս. Քա եավրում Աիւլիցա ինտոր ես:

Աիւլիցա. Աիրէդ բարի Համաս զատըն, հայես նէ հազկէկ կը խօսամ. մէկալ օրւան անձրեւը չէրչիֆէներուն արալըխըն ներս վազէր օտին քանափէն պիւս պիւթիւն թրջեր էր. չարչին ելած էի մախսուս զատկին հէմար ալաճա դնելու, տուն դառնալքէն խապէրսիզ քանափէին վիրէն են եկայ քիչ մը հանգչելու. ինչ հայիս նէմլախը զէհիրի պէս թախ ոսկրներս անցեր է, երկու օրէ վեր հալ չունիմ, երէկ երկու հեղ պայլմիշ եղայ. եավրում այս ինչ ծանտր բան է չօճօղները օրթան մնացեր, հայող չունին:

Համաս. Քա ատ ինչ լախըրտը, վայ դլխուս աղջիկդ Հռիփսիմէն ո՞ւր է. անոր խելքը հիմա պիւթիւն է, թող չօճօղները ան հայի. դուն հիչ տիւշիւնմիշ մ'ըլլար, քեզի պաշխայ իլաճ չկայ, բահաթ տեղդ նստէ, զէնճէֆիլի քէօքը զայնաթմըշ ընել տուր աղկէկ մը խմէ. ատոր դու վէթը պինդ պաշխայ բան է. տիւշիւնմիշ մ'ըլլար քէֆօրըլըղդ կ'անցնի. հիմա Իզմիր աղկէկ է, կ'ըսեն, կ'ելենք տէմենք ալ մէկ աղկէկ փարլաղ զատիկ մը կ'ընենք:

դայ սերունդին սրտին մէջ կը ցանեն բարի սերմեր, ուղիղ սկզբունքներ, որոնք են մի միայն դեղ եւ դարման ազդին բարոյական եւ նիւթական յառաջադիմութեան:

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

Կաթողիկեայ Հայք:

1.

Առաջին գաղթական Կաթողիկեայ Հայք: Իրենց քնիկ երկիրը, Միաքանող Եղբարք. Զմիւռնիա գաղթելնին, մատուոն եւ Ս. Կուսին արձանը, ունեցած վիճակնին. անհովիւ մնալը, տոհմային սովորութեանց դադարումը, մատրան նորոգուիլը, տապանաքարեր, Հ. Ալիշանի՝ Սիսականի մէջ Պարսկահայոց վրայ գրած տողերը:

Ա. Զմիւռնիոյ՝ Յոնիական Ծովուն անուանեալ աստեղ՝ բնակչաց մէկ մասն են Կաթողիկեայ Հայերը: Ասոնցմէ ոմանք թէպէտ եւ հոգեւորական իրաւասութեան տեսակէտով՝ այս օրւան օրս չեն պատկանիր Հայ-Կաթողիկէ հասարակութեան, որովհետեւ ժամանակին բերման համաձայն՝ քաղաքական զանազան պարագաներու ներքեւ՝ մոռցած են բոլորովին իրենց մայրենի ծէսն ու լեզուն եւ անցած են Լատին Եկեղեցւոյ իրաւասութեան, բայց քանի որ ասոնց ծագումն եւ սկզբնաւորութիւնն հայութիւնն է, թէպէտ եւ անցնին տարիներ, միշտ արեամբ ու ազգակցութեամբ կը վերաբերին Հայ-Կաթող. հասարակութեան, ուստի եւ մեր հետազօտութեանց մէկ մասը կը կացուցանեն եւ պատմական մեծ նշանակութիւն ունին մեզի համար: Զմիւռնիոյ Կաթողիկեայ Հայոց վրայ գոհացուցիչ գաղափար մ'ունենալու համար, երեք

Ժամանակի միջոց կամ երեք այլ եւ այլ գաղթականութեան ճիւղեր պէտք ենք զանազանել: Առաջին գաղթականներն եղած են Պարսկահայք. երկրորդը՝ Անկիւրացիք, եւ երրորդը՝ զանազան կողմերէ եկածները, ինչպէս՝ Վարնոյ, Սեբաստիոյ, Եւդոկիոյ, Տիգրանակերտի եւ այլն:

Առաջին գաղթականութեան ժամանակը կ'անցնի գրեթէ մէկ ու կէս դարն. երկրորդը դար մը բոլորելու շրջանին մէջ է. իսկ երրորդը՝ գլխաւորաբար դարուս կէսէն սկսեալ, մանաւանդ վերջին տարիներուս մէջ տեղի ունեցած դիպուածոց հետեւութիւնն եղած է:

Առաջին գաղթական Վաթողիկէայ Հայք՝ Այրարատայ գաւառէն, այս հեռաւոր երկիրը, Փոքր Ասիոյ վերջին ծայրն, եկած հաստատուած են: Այս գաղթականութիւնը տեղի ունեցած է Պարսից Նատիր Շահ թագաւորին օրովը (1687—1747): Ասոնց վրայ գոհացուցիչ գաղափար մը ստանալու համար, պէտք ենք դիտել նախ զիրենք իրենց բնիկ երկրին վրայ, թերթելով համառօտիւ պատմութեան էջերը:

Բ. Պատմութիւնը կը դնէ առջեւնիս՝ թէ ԺԴ. դարուն սկիզբները, Յովհաննէս ԻԲ. Քահանայապետը Դոմինիկեան կրօնաւորացի կարգէն՝ զԲարթողիմէոս Պոլոնիացին իբրեւ Մարաղա քաղքին եպիսկոպոս առաքելութեամբ Ատրպատական խաւրած էր (1318): Այս անձը քիչ ժամանակուան մէջ մեծ անուն հանեց Հայաստանի մէջ, եւ գլխաւորաբար իւր քարոզութեամբը բազմաթիւ աշակերտներ ունեցաւ: Իրեն հետեւողներուն մէջ նշանաւոր եղաւ Յովհաննէս Քոնեցին, որ կաթողիկէ վարդապետութիւնն ընդունելով՝ ուզեց նոյնն իր ազգին մէջ ալ տարածել: Ուստի այս վախճանիս համար քանի մը ընկերներով, Դոմինիկեանց կա-

ռաւարութեան տակ Միաբանող (Unitores) եղբարք ըսուած ընկերութիւնը հաստատեց :

Միաբանող եղբարց նպատակն էր զանազան գրքեր հայերէնի թարգմանելով կամ հայերէն գրելով՝ հայ ազգը լուսաւորել եւ քարոզութեամբ հաւատոյ ընդհանուր միութիւնը յառաջացընել : Եւ ստուգիւ քիչ ժամանակուան մէջ այս ընկերութիւնն այնչափ աճեցաւ որ հայաստանէն ու Արաստանէն զատ՝ Թաթարստան եւ Խրիմ եկեղեցիներ ու վանքեր շինեց եւ բազմաթիւ հետեւողներ ունեցաւ : Միաբանող եղբարց հետեւողներէն մասնաւորապէս նշանաւոր էին Պարսկաստանի Հայոց մէջ՝ Նախիջեւան եւ Զահուկ գաւառին եւ Նոր Զուղայի միացեալ Հայերը¹ :

Շահ-Աբբաս մեծին իշխանութեան տարիները (1577—1628) պատահած քաղաքական պատերազմներուն առթիւ, Այրարատայ գաւառին վրայ հասած փնասներէն եւ կորուստներէն զերծ չմնացին միացեալ Հայերը : Եւ մանաւանդ Թահ-մազգուլի Խանին² (1604) ձեռք կատարուած ապականութեանց եւ աւերմանց ժամանակ շատ տառապանք կրեցին : Տակաւին ցայսօր Զմիւռնիա գաղթող Պարսկահայոց մէջ՝ աւանդութեամբ անցած՝ սարսափմամբ կը յիշուի Թահմազգուլի անունը :

Այրարատայ գաւառին, Պարսկաստանի միացեալ Հայոց ամենապայծառ ժամանակն եղած է եօթնեւտասներորդ դարուն կէսերը : Գրեթէ մինչեւ 1700ի սկիզբները՝ քիչ շատ խաղաղութիւն եւ հանգստութիւն վայելէլէ ետեւ, Աղուաններուն Պարսկաստան ըրած արշաւանքը (1722), Պարսից

¹ Յետ կիսոյ ԺԴ դարուն՝ Արդապետութիւն Միաբանող կոչեցելոցն ընկալեալ եղեւ եւ աստ «Ի Կարբի (Արարատ գաւառ) եւ յամենայն սահմանս նորա» ըստ Մխիթարայ Ապարանեցւոյ . . . :

² Պատմ. Հայոց, Հ. Եփր. Չաքըճեան, Վիեննա 1851, էջ 425—428 :

Նատիր Շահ թագաւորին Հայոց հասուցած փնաս-
ները եւ չմիացեալ Հայոց՝ միացեալ Հայոց դէմ
յարուցած հալածանքները՝ ստիպեցին զիրենք թո-
ղուլ իրենց բնիկ երկիրն եւ այլեւայլ օտար տեղեր
ցրուիլ: Ահա այս գաղթականութեան մէկ ճիւղն
է նաեւ Զմիւռնիոյ Պարսկահայ անուանեալ Վա-
թողիկեայ հասարակութեան մէկ մասը:

Գ. Վաթողիկեայ Հայոց այս կերպով առաջին
անգամ Զմիւռնիա անցնիլն ամենայն հաւանակա-
նութեամբ կրնա՞նք ըսել՝ թէ 1730—1740ի մի-
ջոցները տեղի ունեցած է: Այս մեր ըսածին դրա-
կան ցոյց եւ վկայ կը հանդիսանան քանի մը
տապանաքարերու յիշատակարաններն, որոնցմէ
ամենահինը կը հասնի մինչեւ 1734, եւ զորս խնա-
մով ընդօրինակած ենք (տես էջ 311): Գերեզմա-
նաքարերու արձանագրութեանց կ'ընկերանայ նաեւ
աւանդութիւնը. Պարսկահայոց ծերագոյններուն
եթէ իրենց սկզբնաւորութեան եւ գաղթականու-
թեան վրայ հարց ու փորձ ընենք, իսկոյն միաբե-
րան կը պատասխանեն՝ թէ իրենց նախնիքը 1740էն
յառաջ Զմիւռնիա եկած հաստատուած են:

Թէ գաղթականութեան առաջին տարիներն
օտար երկրի մը վրայ ինչ ընթացք բռնեցին Պարս-
կահայք, եւ թէ ինչպէս տակաւ առ տակաւ մա-
րեցաւ իրենց մէջ նախնեաց ոգին եւ սովորութիւն-
ները, հետեւեալ տողերէն յայտնի պիտի տեսնենք,
զորս ալեւորներու տուած տեղեկութիւններէն ամ-
փոփած ենք:

Գ. Պարսկահայոց՝ իրենց հոգեւոր հովիւնե-
րուն Միաբանող Եղբարց՝ առաջնորդութեան ներ-
քեւ, սար ու ձոր, դաշտ ու գետ կտրելէ անցնելէ
եւ Զմիւռնիա հաստատուելէ ետեւ, առաջին եւ
գլխաւոր գործերնին եղած է՝ տեղ մը հոգալ՝
կրօնական պարտաւորութիւններն անխափան կա-
տարելու համար. ուստի առանձնականի մը տան՝
մէկ սրահը իբր տեղի եւ տաճար Աստուծոյ որոշե-

լով, հեռաւոր վայրերէ, հայրենի երկրէն իրենց հետը
բերած համակ արծաթեայ՝ Ս. Կուսին արձանը կը
կանգնեն սեղանի վրայ, եւ ամէն օր շուրջը ժող-
վուած՝ կը կատարեն իրենց հոգեւոր պարտաւորու-
թիւնները. կրօնական արարողութիւնները հայերէն
լեզուաւ, պատարագ, ժամերգութիւն, աղօթք,

ամէնն ալ հայերէն:
Քաւական ատեն այս-
պէս առանձնական
տան մէջ՝ այս գովելի
ընթացքը շարունա-
կելէ ետքը՝ կը յաջո-
ղին առանձին հրա-
մանագրով մը Գաբու-
շիններու Ս. Պողի-
կարպոս եկեղեցւոյն
կից՝ փոքրիկ մատուռ
մը կառուցանել: Պաշ-
տօնական կերպով՝ ա-
ռաջին անգամ զիրենք
կը գտնենք 1748
թուականին՝ մատուռ
մը շինելու խնդրագրին
առթիւ: Քանի մը
տարի ետքը կը կա-
ռուցանեն մատուռը,
որուն կամարակապ

ճակտին վրայ կը գրեն լատիներէն մէկ տող յիշա-
տակարան մը՝

Muneribus Persarum erecta.

Այս փոքր մատրան մէջ կը փոխադրեն իրենց ամե-
նայարգի եւ պատուական, հայրենի երկրին յիշա-
տակը՝ Ս. Կուսին արձանը, եւ այնուհետեւ հոն
կ'ըլլայ իրենց կրօնական արարողութեանց տեղը:
Յընթացս ժամանակաց, եւ մասնաւորապէս 1775ին

կատարուած նորոգութեանց առթիւ՝ մատուռս
ալ կ'առնուի ամբողջովին Ս. Պողիկարպոս եկեղե-
ցւոյն մէջ եւ իբրեւ թեւ մը դուրս ելած՝ կը ձեւա-
նայ սուրբ տեղւոյն. բայց միշտ իւր կամարակապ
ճակտին վրայ գրուած կը մնայ Muneribus Per-
sarum erecta յիշատակարանը: Եւ որովհետեւ
տեղւոյն գլխաւոր զարդը կ'ըլլայ Ս. Կուսին արձանն,
ուստի եւ Մատուռն ալ կը նուիրուի Աստուա-
ծածնի, եւ առանձինն անուամբ կ'անուանուի Մա-
տուռն սուրբ Վարդարանին (La Chapelle du Saint
Rosaire):

Այսպէս կաթողիկէայ Պարսկահայք՝ Միա-
բանող եղբարց հոգեւոր առաջնորդութեան ներ-
քեւ, գրեթէ 40 — 50 տարի անվրդով կեանք
կ'անցընեն ի Զմիւռնիա, պահելով միշտ իրենց
նախկին կրօնական սովորութիւններն եւ արարո-
ղութիւնները: Իրենց ննջեցեալներն ըստ սովորու-
թեան ժամանակին՝ նախ այժմեան Ս. Անտոնի
հիւանդանոցին՝ գտնուած տեղն, որ նոյն ժամա-
նակ գերեզմանատուն էր՝ կը թաղէին, եւ ապա
Ս. Պողիկարպոսի եկեղեցւոյն մէջ կամ դաւիթը,
որոնց շիրիմներուն վրայ կը քանդակեն հայերէն
գրերով արձանագրութիւններ, թողլով միանգա-

1 Այժմեան Ս. Անտոնի հիւանդանոցին պարտէզին
մէջ մնացած է հայերէն քանդակով մի միայն գերեզմանաքար
մը, որուն արձանագրութիւնն ալ բոլորովին անընթեռնելի
եղած է. մնացածները դործածուած են հիւանդանոցին շինու-
թեան: Գաղղիախօս Պարսկահայու մը գերեզմանոցիս նկատ-
մամբ ըսածը կը կարդանք այսպէս. „Toutes les personnes
d'un certain âge se souviendront, sans peine, de ce petit
champ du repos englobé, depuis une trentaine d'années,
dans l'emplacement occupé aujourd'hui par l'hôpital de
St. Antoine. Que de fois, dans ma jeunesse, ne suis-je pas
allé en famille et comme en dévotion, prier et déposer
des fleurs sur les tombeaux de nos parents décédés ...!“
(l'Impartial 1897, 17 Avril.)

մայն անմոռաց յիշատակ ապագայ տարիներու եւ սերնդոց :

Ե. Քաղաքական տեսակէտով այս փոքրիկ հասարակութեան վրայ ականարկ մը նետած ժամանակ՝ կը տեսնենք որ Պարսկահայք ի սկզբան անդ իրենց գաղթականութեան, Գոմինիկեան կրօնաւորաց միջոցաւ, Գաղղիոյ պաշտպանութեան ներքեւն ըլլալով, ամենայն փութով եւ դիւրութեամբ կը յաջողին կարգադրել խնդիրներն եւ բնաւ դժուարութեանց չեն բախիր, որով՝ օտար երկրի վրայ թեւ թիկունք գտնելով, քիչ ժամանակուան մէջ կ'ըլլան գործի տէր մարդիկ եւ մասնաւորապէս՝ նշանաւոր վաճառականներ կը հանդիսանան օտար հողի վրայ :

Մինչ այսպէս Պարսկահայք նահապետական սովորութեամբ, հոգեւորապէս եւ քաղաքականապէս նախանձելի օրեր կ'անցընեն եւ տարիներ կը բոլորեն, ահա նոյն երջանիկ տարիներուն կը յաջորդէ դժբախտաբար այնպիսի ժամանակ մը, յորում վերոյիշեալ գովելի եւ տոհմային ընթացքը դադարման կը դատապարտուի : Յակամայս կը հանդիպին այնպիսի պարագաներ եւ դիպուածներ, որոնց հետեւութեամբ Պարսկահայք սկսած են տակաւ մոռնալ իրենց վաղեմի սովորութիւնները եւ օտարաց ձեռքն ինկած են : Այս պատճառներուն առաջինն եւ գլխաւորն եղած է Միաբանող Եղբարց կարգին վերջանալը . ասոնց յաջորդ հայերէն գիտցող հովիւներ այլ եւս չմնալով, երիտասարդ ոյժերու պակասութեամբ, ծերերու առ Աստուած փոխուելով՝ Վաթողիկեայ Հայք կը մնան առանց առաջնորդի եւ հովուի, եւ կ'իյնան օտար խնամոց ներքեւ : Այս ցաւալի դէպքը տեղի ունեցած է 1700ին վերջերը :

Պարսկահայք այսպէս իրենց սիրելի հոգեւոր հայրերէն զրկուած՝ ժամանակ մը իրենց մէջէն ծերագոյններն աշխատած են վառ պահել տոհմային

վաղեմի սովորութիւնները. ուստի նորագոյն սերունդին գլուխն անցած՝ ամէն կիրակի առաւօտ իրենց սեպհական մատրան մէջ հաւաքուելով, ըստ նախկին սովորութեան՝ հայերէն լեզուաւ Ս. Կուսին ժամերգութիւնը կատարել եւ աղօթել ջանացած են. սակայն առանց հովուի հօտ մը վաղ կամ անագան կը ցրուի. թէպէտ եւ բաւական ժամանակ ծերերը յաջողած են այս ընթացքը յառաջ տանիլ, բայց հուսկ ուրեմն իրենց մէջէն ալ հայերէն գիտցողներ պակսելով, նոր սերունդը բոլորովին օտար լեզուաց մէջ կը թուած՝ անտեղեակ հայերէնի, բարձի թողի կ'ընէ ամէն տոհմային սովորութիւն, եւ այնուհետեւ Ս. Կուսին մատրան մէջ կը դադրին հայերէն լեզուաւ կատարուած օրհներգութիւններն եւ ալ չեն լսուիր¹ :

¹ Ահաւասիկ Պարսկահայու մը այս նկատմամբ ըրած խոստովանութիւնը: . . . Car beaucoup en adoptant des nationalités étrangères, ont transformé ou dénaturé leur nom et oublié celui de leur patrie d'origine.

— D'où vient tout cela ?

— Cela vient, sans doute, de la grande facilité ou disposition des nôtres à s'assimiler au lieu dans lequel ils se trouvent. D'abord, nous avons commencé par négliger l'étude de notre langue et oublier nos usages, que nous avons échangés contre les langues et les habitudes de la localité. Ne comprenant plus l'arménien, ne sachant même plus le lire, nous avons déserté peu à peu l'office qui nous réunissait, chaque dimanche, à 9 h, autour de N. D. du St. Rosaire . . . ; et notre Congrégation, notre société s'est dissoute d'elle-même. En réalité, de toutes ces choses, de toutes nos traditions, il ne nous reste plus qu'un point de ralliement commun: les deux statues et la chapelle . . . sur le fronton de laquelle on ne lit plus, comme autrefois: Muneribus Persarum erecta; car ce n'est qu'à une seule de nos bonnes et généreuses familles que nous devons sa magnifique reconstruction. Il y a 50 ans, nous y aurions tous contribué . . .

Զ. Միաբանող Եղբարց պակսելովը՝ թէպէտ եւ ժամանակ մը ալեւորներու առաջնորդութեան տակ Պարսկահայք կը կատարէին իրենց կրօնական պարտաւորութիւնն, բայց հոգեւորական՝ խորհրդական պաշտամունք կը մատակարարուէին Լատին Պաբուշին կրօնաւորաց ձեռօք: Իսկ երբ ալ հայերէն աղօթելն դադրեցաւ, այնուհետեւ Մատրան հայութեան յիշատակ մ'ըլլալն անգամ սկսաւ մոռացութեան մէջ իյնալ: Հայերէն տապանադրերու տեղ յաջորդեցին լատիններէն կամ իտալերէն արձանագրութիւններ: Մատրան ճակատը դրուած պատմական յիշատակարանը փնտռող չմնաց, որ ժամանակ ժամանակ եղած նորոգութեանց պատճառաւ բոլորովին եղծած ջնջուած էր: Վերջապէս 1896ին Ս. Պողիկարպոս եկեղեցւոյ՝ փոքր ինչ ընդարձակուած եւ նորոգուած ժամանակ, Մատուռս ալ նորոգուելով կամարակապ ճակտին վրայ դրուեցաւ Auxilium Christianorum (օգնական քրիստոնէից) բառերը: Ահա այս բառերը կը կարդացուին այս օրս՝ այն պատմական արձանագրութեան տեղ, զոր Պարսկահայք անցեալ դարու մէջ գրած էին Մատրանս ճակատը՝ ըսելով «Ծախիւք Պարսկահայոց կանգնեալ»:

Ան տակաւին ծերեր, կ'ապրին ալեւորներ, որոնք կարդացած են տարիներու յիշատակը մատնանիշ ընող, սակայն այս օրս ջնջեալ սոյն դրութիւնը. կ'ապրին Պարսկահայոց ցեղէն սպիտակահեր անձինք որոնք թէպէտ եւ այս օրս չեն գիտեր հայերէն բառ մը, բայց քաջ կը յիշեն եւ հաւատարմութեամբ կը պատմեն՝ թէ տարիներ յառաջ

¹ Ajoutons encore à ces faits d'une rigoureuse exactitude: que de vieillards, nos contemporains, se souvenant parfaitement d'avoir entendu réciter, devant la même chapelle, l'office de N.-D. de Rosaire en langue arménienne.

սոյն Մատրան մէջ զըռուցած են հայերէն լեզուաւ աղօթքներ եւ օրհնութիւններ, եւ կը խոստովանին թէ են Պարսկահայոց սերունդ: Բայց դժբախտաբար քանի մը տարիէն եւ ոչ իսկ տեսնող եւ յիշող մը պիտի մնայ վերոյիշեալ պատմական արձանագրութեան, եւ ոչ պատմող մը պիտի ըլլայ հայերէն լեզուաւ կատարուած օրհներգութեանց: Ժամանակն ալ պիտի մաշէ եւ ջնջէ եկեղեցւոյն յատակը՝ հոս հոն գտնուած հայերէն գրերով տապանաքարերու յիշատակարանները, եւ մի միայն պատմութեան էջերը պիտի ըլլան վկայ այս ամէն փոփոխութեանց: Ահա այսպէս կը կորսուի ազգի մը յիշատակը:

Գաղթական Պարսկահայոց գլխաւոր պակասութիւնն եղած է իրենց զաւակաց եւ ապագայ սերնդին մայրենի լեզուն չաւանդելն. օտար դպրոցներու եւ կրթութեան յանձնելով իրենց մանկունքը եւ անհոգ գտնուելով տոհմային սովորութիւնները յաջորդէ յաջորդ աւանդելու, տակաւ այս ցաւալի հետեւութեանց մէջ ինկած են: Ասոնք իբր 150 — 200 ընտանիքի մօտ կը համարուին, որոնք այժմ հայ տարրին համար բոլորովին կորսուած են եւ իրենց սերունդը Վատին հասարակութեան մէջ առաջնակարգ դիրք մը բռնած է: Այս օրւան օրս միայն իրենց եւրոպականացեալ մականունան ներքեւ կամ նրբացեալ հնչման մը տակ կրնանք գտնել զիրենք եւ մատնանիշ ընել իրենց հայ ծագումը:

Է. Ինչպէս վերագոյն յիշեցինք, Պարսկահայք իրենց ննջեցեալները կը թաղէին Ս. Պողիկարպոս եկեղեցւոյ մէջ կամ պարտէզը, որոնց շիրիմներուն վրայ կը քանդակէին հայերէն գրերով յիշատակարաններ: Այս տապանաքարերն այս օրս կը գտնենք եկեղեցւոյն յատակը հոս հոն գրուած կամ գաւիթը, ուրիշ գերեզմանաքարերու հետ, որոնցմէ ոմանք անցուդարձէն բոլորովին մաշած

անբնթեռնի եղած են, շատերն ալ շինութեանց
գործածուած. մնացածներն են հետեւեալները.

Ա Մ Յ

(Ա)յս է տապան Խօշկաշի
(Ն)եցի Գալուստի որդի
(Դ)աւիթին որ փոխեցաւ
թվին ՌէճէԴ. Դեկտեմբերի
ԻԱ.

Ա Մ Յ

Այս է տապան հանգստեան
Խօշկաշնեցի Նա (հապե)
տի որդի Աճատուրին որ
փոխեցաւ առ Աճ թվ(ին)
փրկչին ՌԶԽԱ Յոուիս

D. O. M.

Ա Մ Յ

Այս է տապանս
հանգիստեան
Խօշկաշինեցի
Ումիտի որդի
Ակոբ որ փոխեցաւ
ի Տէր թվին 1757
նովեմբերի 17ին

Ա Մ Յ

Այս է տապան հանգը
ստեան Խօշկաշինե
ցի Ազարի որդի Մանու
կի կողակից Անկուր
ցի Սարգիսի դուստր
ողորմած հոգի Կատ
արինային որ փոխեց
առ ի մահվանէ ի կեանս
թվին ՌԶԺԸ Յունրի ԺԵ

Ա Մ Յ

Այս է տապան հան
 գիստեան Ապարնեցի
 Մուրադի որդի Օվանէ
 սի կողակից Խօշկա
 շինեցի Մինասի դո
 ւստրն Անաստասի
 ն որ փոխեցաւ ի մահվա
 նէ ի կեանս 1761
 Հոգեմբերի 2

Ա Մ Յ

Այս է տապանս հանգստե(ա)ն
 Աբարնեցի Յօհաննէսի
 որդի մհի. Մաթոսին որ հանգեաւ
 թվին 1760 Օգոստոսի 15ին
 վերոյ գրեալ Մաթոսի որդի
 Անդրեասին հանգեալ թվին
 1763 Մարտի 15ին:
 Նաեւ որդին Պօղոսն հան
 գեալ թվին 1770 Մարտի 23ին.
 Այլեւ հանգեալ Յօհաննէսի
 դուստր Աննայ թվին 1772
 Մայիսի 28ին:
 Նայեւ հանգեալ Յօհաննէսի
 որդի Պօլիկարբոն թվին
 1782 Մայիսի 20ին:

Ա Մ Յ

Այս է տապան հանկի
 ստիան Խօշխաշինե
 ցի Մուրատի որդի մահ
 տեսի Սեփէստիանին
 որ փոխեցաւ մահվանէ
 ի կ(ե)անս 1771 Ապրիլի 10

CI † GIT
 THOMAS MURAT
 NÉ LE 15 NOVEMBRE 1790
 DÉCÉDÉ LE 26 AOUT 1862.

P S
 D O M
 Petro f. . . Stephani Tocatensi
 mercatori integerrimo
 ac christianis uirtutibus claro
 die XX decembris, MDCCXCV
 aetatis annorum LII
 morte justorum, e vivis erepto
 Elisabeth, uxor
 dilecto coniugi
 hoc amoris et mortis monumentum
 posuit.

Ա. Մ. Յ.

Այս է տապան հանգստեան
 Թօխաթցի Հստեփանի որդի
 քարեպաշտ ողորմած խոնարհ եւ
 հեզահոգի Պետրոսին որ էր ամաց
 յիսուն եւ երկրորդի որ փոխեցաւ ի մահվանէ կեսնս
 զայս գերեզման է յիշատակ իւր կենակից
 Եղիսաբեթին ի յիշատակ վասն սիրոյ եւ
 մահուան առն իւրոյ Դեկտեմբերի 20 1795.

Ci Gît
 Marie Pirgouly
 décédée le 8 Mars 1866
 à l'âge de 63 ans;
 Dieu fasse paix à son ame.

Sur les filles o tendre mère
 Daigne encore fixer les yeux;
 Tu fus leur soutien sur la terre,
 Protège les du haut des cieux.

Ci Git

Paul Pirgouly

décédé le 7 Février 1863

à l'âge de cinquante six ans.

Priez pour lui.

Ը. Պարսկահայոց վրայ պատմածնիս չգո-
 ցած՝ յառաջ կը բերենք հոս մեծահամբաւ Հ.
 Ալիշանի Սիսականէն այն տողերն, որ մինչեւ ցայս
 վայր ըսուածներուն ինչ ինչ մասանց հետ միանա-
 լով աւելի պայծառ գաղափար մը կու տան՝ առաջին
 գաղթական Աթողիկեայ Հայոց վրայ:

“Եւ ինքնագլուխ տիրապետութիւնք ի կող-
 մանս կողմանս ի կէս ԺԸ դարու, չար քան զառաջին
 ժամանակս ապականեցին եւ զգաւառն Նախճաւ-
 անի, եւ զգիւղորայս եւ զվանորայս Միաբանողացն.
 եւ ոչ միայն ընչից եւ շինից մնաս եւ աւեր հա-
 սուցին, այլ եւ կենաց եւ կրօնից. եւ զի ոչ ի մեր-
 ձաւորաց ազգայնոց եւ ոչ յօտարաց գոյր յոյս
 օգնութեան, ի վերահաս տագնապ ժամանակին,
 խորհեցան գլխաւորքն ապրեցուցանել նախ զոգիս,
 ապա եւ զկեանս եւ զինչս՝ որչափ ինչ մարթ էր, եւ
 բարեաւ-մնա ասել հայրենեաց իւրեանց, ուր զամս
 420 գրեաթէ անդուլ հալածանօք եւ հարստա-
 հարութեամբք՝ պահպանէին զաւանդ դաւանու-
 թեանն՝ զոր ընկալան յերանելոյն Բարդուղիմեայ
 եւ ի Յովհաննէ Քոնեցւոյ, եւ զանքակ միաբանու-
 թիւն ընդ Հռովմէական եկեղեցւոյ: Արիասիրտ եւ

զգօն գաւառահայր ժամանակիս՝ Հ. Թովմաս Իսա-
վերտենց որ բազում վաստակօքն սիրելի իւրայոցն
եւ պատկառելի էր օտարաց, եւ նոցին իսկ այլա-
դենից, (յորոց եւ զոմանս մկրտեալ, եւ ի նահա-
տակութիւն իսկ ընծայեալ էր զոմն ի գլխաւորացն,
բազում հնարագիտութեամբ եւ հաւատով), նախ
զմեծատունսն՝ ընչիւք նոցին հեռացոյց ի բաժին
Օսմանեանց, եւ ապա զեպիսկոպոսն Սալվինի, յե-
տոյ զամենայն կարող եւ առողջ անձինս: Իրազել
այսոցիկ եղեալ տիրողաց տեղւոյն՝ կալան եւ ի
բանտ արկին զնա եւ գատապարտեցին ի մահ. այլ
յաջողեաց նմա ոչ միայն զերծանել, այլ եւ զեր-
ծուցանել՝ բաց ի սակաւուց ոմանց՝ զամենայն մնա-
ցեալսն տկարս, զծերս եւ զմանկունս եւ զկանայս,
եւ եռամսեայ դժուարակիր եւ տառապանագին
ուղեւորութեամբ հատանել անցանել ընդ բովան-
դակ Մեծ եւ Փոքր Հայս, եւ հասուցանել ի ծագ
Փոքուն Ասիոյ, ի Չմիւռնիա քաղաք, ոգիս աւելի
քան զհազար. ընդ որս եկին եւ սակաւք ոմանք ի
Հարց մնացեալ վանորէիցն. այլք ոմանք ցրուեցան
յարեւմուտս, եւ ոմանք մնացին ի Հայս: Ի Չմիւռ-
նիա եկաց եւ յաջորդն Թովմայ գաւառահայր,
Իտալացին Եւսեբիոս Ֆրանցոզինի, որում յաջոր-
դեցին եւ երկուք ոմանք նշանակեալք ի ցուցակին.
Իսկ հուսկ յետին Բենետիկտոս Ումետ կամ Ումու-
տեան հայազգի ոչ գաւառահայր կոչմամբ յիշի,
այլ Սնդիկոս (Sindacus) գաւառին:

“Այլ յորում ամի եղեւ գաղթ սոցա, կամ
զիարդ եւ որով կարգաւ տեւեաց տակաւին ցամա
30 կամ աւելի եւ պակաս կրօն Միաբանողացն ի
Չմիւռնիա, եւ երբ եւ ո՞րպէս ի սպառ դադարեաց
վանական միաբանութիւնն, զայսոսիկ ոչ կարացի
ստուգել: Ի դիւանս Աւենետիոյ մինչեւ ցամա 1782
գտանին մուրհակք պահանջից եւ տրից առ այլ-
եւայլ Հարս կարգին, որք երբեմն զտոկոսիս եւ
երբեմն զդրամագլուխս իսկ խնդրեն եւ անցուցանեն

ի Զմիւռնիա. ական իսկ ունելով վերադառնալ եւ վերականգնել զԼքեալ դաստակերտսն ի հայրենիա իւրեանց :

“ Զառաջինն ի սկիզբն 1756 ամի (27 յանու) ժողովեալք ի միասին ի Զմիւռնիա ընդ Քրանցողինի դաւառահօր՝ Հարքն Յակինթ Աղաղար աթոռակալ, Աղարիա Ակուան ի Քռնոյ վանից, Հ. Թովմաս Իսավերտենց ի Խօշկաշինէ, հաւանութեամբ բացակայիցն Հ. Ալեքսի Կուլինար եւ Հ. Օգոստինոսի Բանի, ընտրեցին վերստին իւրեանց գործակալ զվանահայր Ս. Յովհան-Պօղոս Վանաց Գոմինիկեանց Վենետիոյ: Յետ երկուց ամաց 1758 Հ. Պետրոս-Յովհան Ղօրան զ3000 դուկատսն յանուն իւր եղեալս ի շահ՝ փոխադրելով յայլ շահասեղան՝ սահմանէր յետ մահուան իւրոյ անցուցանել ի պէտս Զահկոյ վանաց. նոյնպէս փոխադրէին եւ զ3000 դուկատս Շահապօնից վանաց, եւ յետ ամաց (1769) զ'1500 դուկատ գրամագլուխ Ապրակունեաց վանաց զեղեալն ի Հ. Գոմինիկոսէ: Վերջին գրուած զիրացս է թուղթ Հարցն յ18 յունիսի 1782 ամին, յորում չիք անուն դաւառահօր, այլ Հ. Բենետիկտոս Ումետ կոչի սնդիկոս, Հ. Պետրոս Մարտիրէ՝ աթոռակալ, եւ Հ. Գոմինիկոս d'Artiren ոչ վանս այլ վանատուն կոչեն զընակարան իւրեանց (Ospizio), եւ խնդրեն զի փոխանակ այլազգ գրամոց՝ Վենետիկեան ծեղին ոսկիս առաքեսցէ գործակալն:

“ Յառաջին ամս պանդխտութեան իւրեանց յափունս Յոնիականին՝ մինչ չեւ եւս էր հաւաքեալ անդր Հարցն ցրուելոց այսր անդր, այլ միայն ծերոց ոմանց տկարաց մնացեալ առ ժողովրդեանն, գրեցին սոքա աղերս առ Ս. Ժողովն (15 ապր. 1764), խնդրելով դարձուցանել առ նոսա զքաջ առաջնորդն իւրեանց Հ. Թովմաս Իսավերտենց, որ գնացեալ էր յԱնկոնա (1762), պատմելով սրտառուչ բանիւք եւ կարեւոր գիտե-

Լեօք զաղէտս իւրեանց եւ զողորմ վիճակ... «Ի
 ժամանակէն յերանելի Բարթողոմէոսի մինչեւ
 ցայժմ շնորհօքն Քրիստոսի պահեցաք զսուրբ
 հաւատն ուղափառ ի յերկրին Պարսից ի մէջ ան-
 հավատից. բայց վասն մեղաց մերոց բազմացան
 նեղիչք մեր, որ ոչ կարացաք տանել. վասն այսո-
 ըիկ թողաք զհայրենի յերկիրն մեր եւ բնակու-
 թիւնն մեր, եկաք աստ ի քաղաքն Իզմիռ, եւ մասն
 մի ի քաղաքն Թիրադիր (Թիւատիր), որ եմք
 թվօվ 700 անձինք...: Այժմ որք մնացաք մեք
 եւ առանց հոգեւոր մխիթարութեան, որպէս որ-
 դիքն Իսրայէլի ասէին... Առ գետս Բաբելացւոց
 սովեալ նստեաք. նոյնպէս մեք եղկելիքս հոգեւոր
 բանիւ սովեալ կամք... մեք ոչ լամք վասն պայ-
 ծառութեան աշխարհին մերում, եւ ոչ վասն
 յայդեստանաց եւ բուրաստանաց, ընչից եւ ապրա-
 նաց մերոց, զորս անդ թողաք. ոչ լամք վասն
 խանգարեալ եկեղեցեաց մերոց, նա եւ վասն պա-
 կասելոյն հօվուաց մերոց: Զի արդ ոչ է ամենեցուն
 յայտնի, որ ի ժամանակի յերանելի Բարթողոմէոսի
 որքան յերանելի պտղապայծառութեամբ առա-
 տանային ի յերկրի մերում, բազմացան սեղանք
 Աստուծոյ ըստ տեսլեան Սրբոյն Գրիգորի, հօտքն
 լուսակիզն, արօտին դալարի, հովիւքն արթունք,
 լսողք քաղցրալուրք... (Ապա վասն մեղաց իւրեանց
 ասեն) յաղթեցաւ ողորմութիւնն յարդարութե-
 նէն, եւ եբարց ի մեղուցելոցս հոգւով իրաւունքն
 եւ մարմնոյ խաղաղութիւնն... Թէպէտ մեղաք,
 այլ ոչ եմք յուսահատեալք յողորմութենէն Աս-
 տուծոյ... Աղաչեմք զի առաքիցէք մեզ խոստո-
 վանահայրս կամ քարոզիչս եւ ուսուցիչս օրինին
 Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, զի աստ ի մեր
 յազգէս գոյ երեք կարգավորք, երկուսն ծեր եւ
 տկար, որ ոչ ունին կարողութիւն հովուելոյ զմեզ.
 միւսն էլ հրամանաւ Պատրի Պրօվէնցիալին մէկ
 Իտալիան կարգավորի հետ գնալոց են ի գաւառն

Նախիջեւանոյ, առ ի այց առնել եւ հովուել անդ
մնացեալ ժողովուրդս, որք են թուով 60 կամ
70 անձինք. բայց մեք մնամք աստ որք եւ անմխի-
թար. թէպէտ գոյ աստ երկու Փառօք (Paroco,
թաղերէց), բայց սոցա մէջ ոչ գոյ մեր հայ լեզուս
գիտցող, զի ընտանիքն մեր կէսն այլ ուրիշ լեզու
ոչ գիտեն, բայց միայն լեզուս Հայոց. ո՞վ պիտի
սոքա խոստովանիլ: Ասան որոյ աղաչեմք... պար-
գեւէք մեզ մեր գաւառի նորրնծայքն որ յաժմուս
կան Իտալիայ, մանաւանդ մեր բազմայաշխատ եւ
քարոզիչ Պատրի Թօմաս Իսավերտենց, որ այժմուս
կայ ի քաղաքն Անքօնայ, որ երկու տարի եղել
հրամանով Հայր Զէնէռալին գնաց, զոր ոչ գի-
տեմք զպատճառն. միայն զայս գիտեմք որ մեր
ուղղափառ ժողովրդեանն մխիթարիչն եւ քարո-
զիչն նայ էր... Ապրգավորն մեր մեք անպիծ եւ
անարատ գետեմք, եւ կու վկայեմք որ այսքան ամ
Հայաստան կամ տեղս մեզ հովիվեաց, ամենայն
կողմանէ ոչ տեսաք արատ ինչ ի դմայ... Արկին
անգամ խընդրեմք որ մեզ անմխիթար չի թողնէք...
մնամք մեք հօտ առանց հովիվի, որպէս երկիր
անջրդի, որպէս կերակուր անաղի... մնամք միշտ ի
վերայ այսր վիմի հաստատ եւ անյաղթ մինչեւ ի
կատարած աշխարհի. ամէն. — Գրեցավ քաղաքին
Իզմիռ, 15 յովուրն ապրիլի 1764.

Օվանէս դի Գոմինիկոս

Օվանէս դի Մուրատ

Թովմաս դի Մանուկբե-
կէնց

(ԱԼ) Բերթոս դի Մինաս

Յովանէս դի մահտեսի
Պետրոս

Սիսկոս դի Գալուստ

Մկրտիչ դի Զաքարիայ

Ստեփան դի Մաթի

Բէնէթ դի Սավրիար

Ես Հանէս դի Միրզայ

Եղիա դի Հայրապետ

Գոմինիկոս դի Մաթոս

Պօղոս դի Գոմինիկոս

Անանիա դի Աղարիա

Օվանէս դի Յաղմուր

Փիոս դի Հեաղուպ

Աաււոյ դի Հերեջան

Պոմինիկոս դի Պետրոս

Մանուկ դի Աղարիա:»

“Յետ հնգից ամսոց (17 սեպտ.) յաւելուն, զի զաղերսագիրս այս տարան առ վիգարն (այսինքն առ փոխանորդ գաւառահօր իւրեանց) իւրեանց եւ ոչ կամեցաւ ստորագրել, ասելով. “Այս ձեր խնդիրքն ես կու հոգամ. այս եղեւ պատճառն որ թուղթս մնաց տեղս մինչեւ ցայժմ: Աերոյիշեալ երկու տկար կարգավորքն վախճանեցան, եւ միւս յիշեալն գնաց ի յերկիրն Պարսից. մէք մնացինք լալով աչօք եւ անմխիթար. մեզ այլ ուրիշ հոգացող ոչ գոյ. միայն դիմեմք առ հայրութիւն ձեր, որ մեզ անմխիթար չի թողնէք, մեր հոքսն քաշէք: Աերջ բանիս:”

“Հաւանօրէն մի յերկուց ծերոց Հարցն վախճանելոց՝ է Հ. Աղարիա Ակռան, որոյ ձեռնարկ գոյ ի մուրհակի խնդրոյ տոկոսեաց իւրեանց՝ յամի 1763, այլ յերկրորդումն (1764) ոչ եւս գտանի ընդ այլոցն. միւս թերեւս իցէ Հ. Պետրոս Յովհան Ղօրան: Իսկ բազմաշխատն այն եւ արդիւնաւոր Հ. Թովմաս Իսավերտենց, առաջնորդ գաղթականին եւ վերջապահ համօրէն Միաբանողաց կարգի, եթէ դարձաւ միւսանգամ յայցելութիւն հօտին հանելոյ յանդորր, ըստ խնդրոյ նոցա, ոչ գիտեմ. այլ այս յայտ է ինձ, զի էր նա յԱնկոնա եւ ի սկիզբն 1767 ամի (25) յանու. ուստի գրէր առ յաջորդն Մխիթարայ Աբբահօր (Ստեփանոս Մելքոնեան) տալ կրկին տպագրել 500 օրինակ ժամագրոց Ս. Աստուածածնի “վասն մերոյ Նախիջեւանու եւ Ճահուկոյ գաւառի ուղղափառ ֆրանկ ասացեալ ժողովրդոց”, զոր եւ ի յետագայ ամի տպագրեալ, գրէր ի յիշատակարանին. “Ես անպիտան եւ անարժան քահանայ եւ յետնեալ ծառայ փառաւորեալ Կուսին, Պատրէ Թովմաս Իսավերտենց Խօշկաշինեցի, ի կարգէ Քարողողաց Սրբոյ Հօրն Տօմինիկոսի եւ յազգէ Հայոց ի յերկրէն Հայաստանու, ի գաւառէն Նախիջեւանու եւ Ճահուկու, նա եւ թոռն նոյն վերոյիշեցեալ Խօջայ

Ազարիայի, որդի Բուռնիաթի, գտնուի թաղաքն յԱնքոնա, մինչ էի հասակաւ 64 տմաց լսէի եւ տեսանէի զՏերմեսոսնոյն իղձս բազմաց, նաեւ անպիտանս տենչայի եւ բազմայի մեծաւ փափաքանօր վերստին լուսած ումն սուրբ մատենիս: Արդ յաջորդութեամբ Տեառն... ի յամի կենարարին 1768... ի Վենետիկ նորատպեցաւ սուրբ մատենան, նոյն գաղափարաւ յորմէ տպեցաւ ի յամի «Տեառն 1706», ծախիւք հօր իւր Բուռնիաթի¹:

2.

Երկրորդ գաղթական Կաթողիկէայ հայք: Նախընթաց տարիներու մէջ ունեցած կրօնական վիճակնին, ժամանակ ժամանակ ունեցած հոգեւոր հովիւները, սոսնձականներ, Եւրոպայի նախնական մի սպասմէնը, Լիբանանու վանականները, Ստեփան վրդ. վեցմատեան, 1828—30 ունեցած դիւրքերնին, առաջին հոգաբարձութիւն, դպրոց եւ եկեղեցի շուրջնալսուին հետեւեալները:

Ա. Պարսկահայոց գէպ ի Զմիւռնիա գաղթելէն քանի մը տասնեակ տարիներ յետոյ, երկրորդ գաղութ մ'եւս եղած կը գանեցր: Այս երկրորդ գաղութը տեղի ունեցած է 1790ի վերջերը, Պաղատիայի կողմերէն: Բաւական թուով Կաթողիկէայ հայ Պաղատացի վաճառականներ, իրենց բախանս սյուր փորձելու համար՝ թողած են իրենց ծննդեան վայրը եւ անով տեղով գիմած են Զմիւռնիա: Հոս՝ հայուն ընդհանուր նկարագրին համաձայն՝ յաջողած են գործերնին կարգի գնել եւ բնակութիւննին հաստատել, սյլ եւս բնիկ երկիրնին չգառնալու համար:

Յընթացս ժամանակաց նոյն կողմերէն՝ ուրիշ նորանոր ընտանիքներ՝ իրենց հայրենակիցնե-

¹ Հ. Վեւանդ. Վ. Ալիշան, Սիսական, ՃԲ. Երնջակ: Յետին յիշատակք Միարանոցաց, երես 406—408:

բէն օրինակ առնելով եւ քաջալերուելով՝ կը թու-
զուն իրենց սեպհական տունն ու տեղն եւ կու գան
կը միասին իրենց հայրենակցաց հետ, որոնցմով այս
երկրորդ գաղթական Աթղ : Հայք կը բազմանան եւ
պատկառելի թիւ մը կը կազմեն : Այսպէս ժամա-
նակ ժամանակ Զմիւռնիա եկող եւ հաստատուող
Վաղատացիներուն թիւը կ'անցնի հարիւր ընտա-
նիքը, որոնցմէ ոմանք ալ Այսրն քաղաքն անցած
եւ հոն իրենց բախար յաջողցուցած են :

Այս երկրորդ գաղթական Աթղ : Հայք՝ ի
սկզբան անդ գրեթէ Պարսկահայոց հետ չունէին
այնչափ սերտ յարաբերութիւն : Վաղաքական տե-
սակէտով անոնց եւ ասոնց մէջ մեծ խարութիւն կար,
առաջինները կը վայելէին գաղղիական պաշտպա-
նութիւն, որմէ զուրկ էին վերջիններս : Ապաշտօնէ
կարգեալ մասնաւոր առաջնորդ կամ հովիւ չու-
նէին, այլ ժամանակին սովորութեան համեմատ
իրենց կրօնի խորհրդական պարտքելը կը կատարէին
չմիացեալ Հայոց քով : մկրտութիւն, պսակ, թա-
զում կը կատարէին հայ քահանայք՝ տերտէրները :

Տակաւին կ'ապրին այս օրս Վաղատացիներ,
որոնք կը վկայեն եւ կ'ըսեն թէ զիրենք չմիացեալ
հայ քահանայք մկրտած են եւ կը ցուցրնեն Ս.
Ստեփանոսի պարտեզին մէջ իրենց նախնեաց շի-
րիմները : Կսկ կրօնական ուրիշ որ եւ իցէ ջերմեռան-
գական գործ կը կատարէին Աստիւոց այս կամ
այն եկեղեցւոյն մէջ, որով առ տակաւ տակաւ
Պարսկահայոց հետ չփուելով՝ անոնց հետ ամուս-
նութեամբ խնամութիւն հաստատած են, եւ այս-
պէս յաջորդ տարիներուն մէջ իրարու հետ աւելի
միացած կը գտնենք :

Ի. Թէպէտ Վաղատացի Աթղ : Հայք չու-
նէին մասնաւոր առաջնորդ կամ հովիւ, բայց միշտ
անպակաս գտնուած են իրենց մէջ վարդապետներ,
կրօնաւորներ, որոնք մոտեմարած եւ խրախուսած
են զիրենք : Ասոնց մէջ նախ կը յիշուի Յովհաննէս

վրդ. Յարութիւնեան, որուն ուղղուած մէկ նամակը պահուած է Զմիւռնիոյ Աիեննական Մխիթարեանց վանատան դիւանատան մէջ, կը դնենք հոս նամակին ամբողջ բովանդակութիւնը. բանասիրաց ոմանց թերեւս հետաքրքրական ըլլայ:

“Գեր Հարգելի եւ Երջանիկ Սրբազան Հոգեւոր Հայր

Յովհաննէս վարդապետ յրթենեն

Ներկայ Թարեղումս ես տեղէս վերի կալման առ ստմալ վասն հարկայորութեանս որպէս ունիս տեղիակութիւն այս գիրս հրամանոց վասն Լիբանանու հինկերրդ սրբազան գրիգոր կաթողիկոսին եւ կրօնայորաց գործին տվի այսինքն թիմն փրկչին 1802 սեպտեմբեր 2ին ի լիառնէ անտի վերոյ յիշեալ սրբազանն ուր եւ կրօնայորաց առնելեաց կողմանէ որ ունէին ի հանգուցեալ ստեփանոս տի տէր ռֆայէլ բաբիկէն հրամանոց եւ նվաստիս վերոյ թիւ եւ թարեղ մին ֆարտ վէբլայ գրով վէքիլէին արրէլ որ տեղս վերոյ հանգուցելի դֆտարներն վարիսնոցէն պահանջեմք եւ քննեմք զի զոր ինչ ուրեանց առնելիքն ելանի տիրեմք ոպ ուրէնց կամքնայ կատարեմք մե՛ք եւս ընդունեցաք եւ պահանջեցինք վարիսներէն որք են եխբայրն հանգուցեալին ոհաննէս աղայ բաբիկէն եւ կինն նորայ շմոնի խաթուն նոքա եւս տվին քննեցաք (ըստ համեմատութեանն մեր երկուքին նոցա տված զապղին որ է թիվ զապղին 1805 Մայիս 23ին) եւ հաստատեցաք ի վերայ հանգուցեալին (բացի հալէպ հէվալէ եղած տասն հազար զրուշին որ վճարուն մեզանէ անքիդելիէ) տեղս միան եղաւ հիսուն հազար ինն հարուր երեսուն երեք զշ. հինկ փարայ սրբզան հինկերրդ գրիգոր կաթողիկոսինն եւս հայոց կրօնայորացն եղեւ մին հազար ինսուն վեց զշ. տասն երկու փարայ եւս հանգուցեալ յայր յովսէփինն եղեւ մին հարուր քսան հինկ զշ. տասն

եւ մէկ փարայ բօվանդակի գումարն եղեւ հիսուն
երկու հազար մին հարուր հիսուն չորս ղշ քսան եւ
ութն փարայ այս 52154 ²⁸/₄₀ ղշն ինձ Ոհաննէս
ածտրիս հասավ վերոյ վարսնոցէն օրդնիայովտ
էսպէս երեսուն երկու հազար մին հարուր հիսուն
չորս ղշ քսան եւ ութն փարայ տեղս գդայ մնացեալ
քսան հազար ղշին մին ֆարդ փօլիցայ առայ որ
ըստամպօլ ուրէնց օրդնի պրն անդրեաս մինասն
վճարի իմ օրդնի պրն գասպար անդոնէ որ դեռ եւս
վճարման լուրն չունեմք ուստի ավ եւ սբ աղօթիւն
ձեր ողամբ ես ստամպօլ գնալէս նոյն քսան հազար
ղշն ձեռ կբերեմ եւ տեղն կվաճարեմ սրբոյ ժողովուն
փոխանորթ յարգելի գերայ պայծառ Լատին եպիս-
կոպոսին որ կոչի ոհաննէս մկրտիճ ֆօնդօնեան
որպէս սրբազան գրիգոր կաթողիկոսի օրդնինէ որ
գրածէր ՚ի թվին 1804 նոյեմբեր 2ին գրօմն առ եր-
կուքիս եւ կառնեմ ի նմանէ ղապզ . մնացեալ ընդ
իս 32154 ²⁸/₄₀ ղշին որպէս խօսեցայ ընթ հետ
սրբազանիս որ գրես վերոյ յիշեալ սրբազան կա-
թողիկոսին որ եթէ ուրն հաջոյ իցէ նոյն գրամն
մնայ ընդիս ֆի տարէն հարուրին տաս եկայմտով
այսինքն շահօք ապայ եթէ չնդունի ուր ուրեք որ
կամի այսինքն ի հալէպ շամ կամ ըստամպօլ եւս
կամ բաղդատ միջնորդութեամբն եւ գրօվ սրբազ-
նիս չուն շախկապեալ ես ընդիս պարտիմ վճարել
առանց պատճառի այս գիրս վասն վերոյ յիշեալ
գրամն ընդիս լինելուն տվի սրբազան Ոհաննէս
վարդայպետիտ վասն միայմտութեան եւս սրբազա-
նէն ինչ լուր գոյ ստմպօլ ինձ ծանուցնես

եղեւ բաղդատ թիմն 1805 յուլիս մէկին

վկմ գվութ ծռրեն

խ. ծ յոհանէս ածտրւվ

Տ. Կ.

Գ. Դարուս առաջին քառորդէն սկսեալ, երկայն ժամանակ Լիբանանու (Չմառի) վանականներէն կը գտնենք Չմիւռնիա: Այս քաղաքն ի սկզբան անդ իբր Լիբանանու մէկ թեմն համարուած էր եւ նոյն տեղերու կաթողիկոսին իրաւասութեան ներքեւն ըլլալով, Աթղ. Հայոց հոգը կը հոգային վերոյիշեալ վանականները: Այսպէս Ստեփան Վ. Վեցմատեան՝ միաբան Լիբանանու վանաց՝ 1821—54 կ'անցընէ իւր կեանքը Չմիւռնիա: Իրմէ յառաջ կը յիշուին Հ. Յովսէփ Վարդ. (Թրիեստի Մխիթարեան վանքէն) որ քարոզութեամբ Չմիւռնիա խրկուած էր եւ երկրորդ Սերգիս Վարդ. (Ժողովուրդը զինքը կը յիշէ Տօն Սէրչիօ անուամբ), որոնց անուններէն զատ նշանաւոր գործ մը չի յիշուիր:

Չմիւռնիոյ վանատանս դիւանատան մէջ կը գտնուին քանի մը նամակներ՝ ուղղեալ առ Ստեփան Վարդ. Վեցմատեան, որոնք կը հաստատեն վերոգրեալ տողերը: Այս նամակաց առաջինն է հետեւեալը.

“Յարգելի Տէր.

“Յետ սիրոյ ողջունիս եւ երկնածիր Առաքելական օրհնութեանս գիտութիւն լիցի Հարազատութեան ձերմ. թէ ցայս օր դեռ ոչ ընկալաք զլուր անդորրութեամբ հասանելոյ առ ձեզ քահանայից մերոց, եւ ակն ունիմք ի տէր, թէ անդանդաղ գրեալ էք եւ ծանուցեալ մեզ զամենայն կարեւոր գիտելիս, եւ ի մօտոյ ընկալցուք յանդորրութիւն մտաց մերոց: Եւ արդ՝ յայտ առնեմք՝ թէ Սուրբ Ժովովն առ փութոյ խնամոց իւրոց ի վերայ աթոռոյս եւ դպրատան մերոյ շնորհ արարեալ պարգեւեաց դպրատան մերում զամենայն զգիրս Հանգուցեալ Յովհաննու Վ. ի Յարութիւնեան, եւ վասն այսր գրեալ է նաեւ Գեր. Լատին եպիսկոպոսի տեղւոյդ այգորիկ. ահաւադիկ զօրի-

նակ Սրբոյ Թողովոյն՝ որ առ մեզ եղաք ի մէջ
գրոյս, եւ գրեցաք գիր մի եւս նմին Լատին եպիս-
կոպոսի՝ որոյ զօրութեամբ ընկալիք ի նմանէ զա-
մենայն զվերոյգրեալ Լատիներէն եւ դալիաներէն
եւ զայլ գիրս՝ որք պատկանին նմին հանգուցեալ
վարդապետի եւ ի յաջողակ առթի առաքեսիք
առ մեզ ընդ ճանապարհ դամասկոսի:

Յամի Տեառն 1823 ի Սեպտեմբեր 28

Ի Լիբանան, ի վանս Փոխման Սրբոյ Կուսի

Գ. Վ. Պ. Կ.

Տ. Կ.

Սոյն նամակին թուականէն երկու տարի յե-
տոյ գրուած ուրիշ նամակ մ'ալ կը գտնենք, յո-
րում վերոյիշեալ գրքերուն հասած ըլլալը կը
ծանուցանէ, “ . . . բեռն գրոց հանգուցեալ
վարդապետին եհաս ի վանս եւ . . . 1825 Յուլիս
15. ի Լիբանան ի վանս Փոխման Սրբոյ Կուսին.
Գ. Վ. Պ. Կ. ”:

Կայ թուղթ մ'ալ անթուական, որուն տակ
կը գտնուին հետեւեալ անունները. Ն. Ծ. Տէր
Ստեփան Վեցմատնեան Լիբանանցի, Քրան վրդպ.
Ն. Ծ. Տէր Մեսրոպ, Ն. Ծ. Ստեփան վրդպ.
Համուրճեան:

Գ. Այսպէս թէպէտ եւ Գաղատացի Աթղ.
Հայերն ունեցած են միշտ քահանաներ, բայց
իրենց սեպհական եկեղեցի մը չունենալով, ինչ-
պէս վերագոյն յիշեցինք, կրօնի խորհրդական
պարտքերը կը կատարէին չմիացեալ հայոց քով.
այս յարաբերութիւնն եւ ընթացքը տեւած է
մինչեւ 1828 թուականը: Ընդհանուր կաթողիկէ
հասարակութեան դէմ՝ իրենց ազգակիցներէն
յարուցուած հալածանաց վշտերէն զերծ չմնաց նա-
եւ Զմիւռնիոյ Հայ-կաթողիկէայ նորակազմ փո-
քրիկ հասարակութիւնն, որուն հետեւութեամբ

վերջիններս սկսան խրաչիլ եւ հեռանալ առաջին-
ներէն եւ ձեռնառուութիւն գտնելով օտարներէն
եւ արդէն շփուած եւ խառնուած ըլլալով Պարս-
կահայոց հետ, մերձեցան եւ յարեցան Լատինաց:
Խեղճ Գաղատացիներն երկու սրոյ մէջ ինկան այ-
նուհետեւ. հայ քահանաները մէկ կողմանէ, Լա-
տին կղերը միւս կողմանէ կ'ուզէին կատարել ասոնց
կրօնի եւ հոգեւորական պարտքերը: Ան անձինք-
ներ որոնք կը յիշեն այս տխուր դէպքերը. իբրեւ
միջանկեալ տողեր յառաջ կը բերենք ասոնց պատ-
մածներէն դէպք մը: Նայիպ Գէորգ Գաղատացի
կը պատմէ, թէ երբ իւր հայրը կը հասնի կենաց
վերջի օրերուն եւ հիւանդագին կ'իյնայ անկողին,
վապուշին կրօնաւորք կը փութան եւ հիւանդին վեր-
ջին հոգեւորական մխիթարութիւնները կը մատա-
կարարեն: Հիւանդին վերջին ժամը կը զարնէ եւ կը
վախճանի. սոյն կրօնաւորք կու գան յուղարկաւո-
րութիւնը կատարելու. կը լսեն հայ քահանաներն
եւ իսկոյն իրենց ժամկոչով կը փութան հանգու-
ցելոյն տունը: Երկու կղեր իրարու հետ վէճի կը
սկսին, հուսկ ուրեմն Լատին կղերը տեղի կու տայ
եւ կը մեկնի. յուղարկաւորութիւնը կը կատարեն
հայ քահանաները:

Ե. Այսպիսի անորոշ եւ դժուարին տարի-
ներ սահելէն ետքը, երբ 1830ին ընդհանուր Աթղ.
Հայոց առանձին նուիրապետութիւն տրուեցաւ,
Զմիւռնիոյ Աթղ. Հայոց վիճակն եւս տակաւ
տակաւ կերպարանաւորուելու շրջանին մէջ մտաւ¹:

¹ ... Les arméniens catholiques, très nombreux dans notre ville (Smyrne), se trouvaient dans toute l'étendue de l'empire ottoman, sous la Juridiction des arméniens-grégoriens, tant spirituellement que civilement. Ceux-ci seuls avaient le droit de baptiser leurs eufants, de bénir leurs mariages et d'enterrer leurs morts. Le patriarche Grégorien les représentait aussi devant la Sublime Porte, jusqu'en 1830, époque à laquelle ils furent

Այս ժամանակէն սկսեալ կը գտնենք զիրենք ուրոյն
 Կթղ. Հայ Հոգաբարձուի մը խնամոց ներքեւ յան-
 ձնուած պաշտօնապէս եւ այս առաջին Հոգաբարձուն
 (Vice-Paroco) եղած է վերոյիշեալ Ստեփան վ.
 Վեցմատեան, որ բաւական երկայն տարիներ
 հոգւոց հոգը վրան առած՝ մկրտած, պսա-
 կած, թաղած եւ քարոզութեամբ գործունեայ
 կեանք մ'անցուցած է: Բայց Կթղ. Հայք առան-
 ձին եկեղեցի մը չունենալով՝ Վեցմատեան վար-
 դապետն այս կրօնական արարողութիւնները կը
 կատարէր Լատինաց եկեղեցիներուն մէջ, եւ վերին
 իրաւասութիւնը կախեալ էր քաղքին Լատին
 Արքեպիսկոպոսէն. անկէ կ'ընդունէր պսակի ազա-
 տութեան թղթերն եւ ուրիշ տրամադրութիւն-
 ները: Լատին Արքեպիսկոպոսէն իրեն տրուած
 հրամանագիրներէն կը դնենք հոս օրինակ մը.

A Lei Reverendo Vice-Paroco degli Ar-
 meni Cattolici diamo la facoltà di assistere
 al matrimonio che hanno da contrarre il Sig.
 Artin Magharoglu figlio dei Signori Carabet e
 Veronica di Ancira colla donzella Surpui Cu-
 mugian da Costantinopoli. Dispensiamo di più
 dalle denunzie, e che Sia fatto la Sera, nella
 Cappella del Collegio di Smirne.

Smirne 25 Gennajo 1839

+ A Mussabin Archiep. di Smirne

Josephus Alberti Lac.

Cancellarius.

Այսպիսի թղթեր՝ 1838 – 43 կը գտնուին
 Զմիւռնիոյ Մխիթարեան Հարց վանատան գիւա-

émancipés par un firman impérial qui les constituait en
 une communauté à part . . .

(Journal de Smyrne 1894 Octobre 12.)

նատան մէջ պահուած, որոնք ժամանակին կատարուած գործողութեանց մէջ մէկ վկաներն են:

Զ. Ըսուածներէն ինչպէս յայտնի կը տեսնուի Գաղատացի Աթղ. Հայերը Հոգաբարձուէ մը զատ, որուն պաշտօնն ալ շատ սահմանաւորեալ էր, դեռ չունէին ուրիշ որեւիցէ հիմնարկութիւն մը, ոչ եկեղեցի եւ ոչ դպրոց: Ասոնք ալ Պարսկահայոց նման իրենց զաւակաց կրթութեան հոգը յանձնած էին օտարներու. գաղղիական կամ ուրիշ դպրոցներ կը յաճախէին դեռահաս մանուկներն, որով արդէն իրենց ծնողքը տաճկախօս, հայերէն լեզուն լսելու կամ սորվելու եւ ոչ առիթ մը կ'ունենային: Այս ընթացքով ապագայ սերունդը գաղղիներէն կամ յունարէն լեզուն իրեն սեպհականելով, տակաւ ընտանեկան լեզուն ալ փոխուած է յունարէնի եւ գաղղիներէնի. այս օրս Գաղատացի գաղթական ալեւորները միայն քիչ շատ կը խօսին տաճկերէն: Չունենալ ազգային եկեղեցի եւ դպրոց՝ ազգը ջնջման մատնել ըսել է: Յառաջ կը բերենք հոս Ստեփան Ա. Աեցմատեանի ուղղուած ուրիշ մէկ նամակը, յորում կը տեսնենք թէ որչափ անհրաժեշտ համարուած էր նոյն ժամանակն իսկ ազգային եկեղեցւոյ մը կառուցումը:

“Առ Յարգոյամեծար Տէր Ստեփան Ա. Աեցմատեան ամենայն բարութեամբ ի Զմիւռնիա:

“Յարգոյամեծար Տէր

“Յետ սիրոյ ողջունիս գիտութիւն լիցի հարազատութեան սիրոյդ՝ զի յետ մեկնելոյ մեր ի յիզմիւռնոյ յաջողութեամբ հասաք ի բիւրիտոն, եւ անտի ի վանս: Եւ որովհետեւ Արքեպիսկոպոսն բերիոյ դեռ չէ հասեալ այսր, մնամք գալատեան, կամ պատասխանելոյ նորա, ի հասանել միոյ յերկուցն՝ լիցի սկիզբն ժողովոյն: — Եթէ զկողմանցս կամիք գիտել, փառք խնամոց տեառն՝ առ հասարակ ի

խաղաղութեան վայելեն, են ամենայն ինչ լերին
 ի նոյն կարգի. եթէ այդպէս կեցցեն, չէք ինչ
 նորագոյն, այլ ամենայն ինչ սոյն յառաջն. զայ
 այսպէս կնքեալ՝ Շնորհ ունիմ սիրոյդ որով ան-
 հանգիստ եղէք աւուրս ինչ ի պատճառ մեր, եւ ես
 միշտ պատրաստ եմ, հոգ տանիլ ամենայնի, ուր ի
 դիւրութիւն ձեր, եւ յուսամ ի տէր՝ թէ դուք եւս
 ոչ երբէք անփոյթ լինիք ծառայութեան պաշտա-
 մանդ, եւ որդիական սիրոյդ առ մեզ: — Հայցեմ
 ամենայն արթնութեամբ միտ դնել ազգիս, որ
 անդ, եւ որչափ ինչ հնար իցէ յօժարեցուցանել
 զմիտս դոցա առ ի կանգնել ի քաղաքիդ զեկեղեցի
 մի, քանզի դովին հնարիւք եւեթ կարծի՝ պա-
 հել անդ զազգ մեր յիւրում ծիսի: Ի լինել եւ ի
 յաջողել այսմ այսպէս՝ փոյթ կալ ջիր գրել ի վանս,
 զի թէ Պօլսեցիք չառնուն յանձն զկառավարու-
 թիւն ժողովրդեանդ, հաւանութեամբ սրբոյ ժո-
 ղովոյն Պատրիարքական Աթոռս կարող է հոգ
 տանիլ, եւ այդ ի պարծանս մեր եւ ձեր, եւ այս-
 չափ ինչ շատ առ այժմ. դարձեալ ծանիք՝ խըն-
 դրեցի ի Ա. Տէր Գրիգորէ զպատմութիւն ջուղոյե-
 ցւոց զորմէ խօսեցեալ էք ինձ, մինչ առ ձեզ էի,
 բայց նա ասէ թէ չէք իմ տեսեալ զայդպիսի
 գրո ած. ուստի խնդրեմ որոնել զայդ առ ձեզ, եւ
 կամ զայս ամենայն պարագայիցն գրել զայնմանէ,
 զի մարթացայց ի ձեռս բերել զսոյն, ողջ լերուք
 ի տէր:

“Ողջոյն օրհնութեամբ ամենայն աստուածա-
 սէր ժողովրդեանդ:

“Ի լիբ. ի վանս փոխման, 1843 յուլ 3:

Ն. Ծ.

Միքայէլ Արքեպիսկոպոս կեսարիոյ:”

Ազգային եկեղեցւոյ եւ դպրոցի պակասու-
 թեամբ, բնականաբար չէին կրնար Գաղատացիք

յառաջագիմական քայլեր առնել, որով ժամանակ
 ժամանակ իրենց մէջ երեւցած քահանայից գոր-
 ծունէութիւնը ապարդիւն կը մնար: Արդէն օտա-
 րամոյժ սովորութիւններ սկսած էին շատերուն
 սրտին մէջ տեղի գտնել. այսպիսի սովորութեանց
 մին եղած է, գերեզմանաքարերու վրայ հայերէն
 արձանագրութեանց տեղ՝ իտալերէն կամ լատի-
 ներէն յիշատակարաններ քանդակել տալ: Ս. Պո-
 ղիկարպոս Եկեղեցւոյ յատակը ծածկող Պարսկա-
 հայոց հայերէն գրով գերեզմանաքարերուն քով
 կը գտնուին՝ առաւելագոյն թուով՝ Գաղատացի
 հայոց գերեզմանաքարերն, որոնց վրայ եւ ոչ հայե-
 րէն գիր մը կայ: Ասոնցմէ մին բաւական կը համա-
 րինք հոս յառաջ բերել:

D O M

QUI GIARE

PIETRO APAK

NATO IN ANCIRA LI 2 SETTEMBRE 1749

EGLI NELLA SUA FRESCA ETA

STABILITOSI IN SMIRNE

VI ESERCITÒ LA MERCATURA ONORA-
 TAMENTE

PIO, CRISTIANO, PADRE AMOROSO

IN SENO DELLA SUA FAMIGLIA

RIPOSO GLI ULTIMI ANNI DI SUA VITA

MORTE LO TOLSE AI MESTISSIMI FIGLI

LI 14 DECEMBRE 1835

CHE PIETOSI, E DOLENTI

QUESTA LAPIDE POSERO

3.

Վիեննայի Մխիթարեան Հարց գալուստը, դարոց եւ մատուռ մը քանալնին, Հ. Բէրովքէ վ. Իսպէնեանի գրութիւնը, նոր ժողովրդապետութիւն, ժողովրդեան օտարասիրութեան պատճառները, ժողովրդապետութեան Լատին իրաւասութենէ բոլորովին ազատ ըլլալն, ժողովրդեան թիւը, քաղաքական վիճակ 1830—1898.

Մխիթարեանց վարժարանի վարիչները:

Ա. Գաղատացի Աթղ. Հայոց գաղթականութենէն քանի մը տասնեակ տարիներ ետքը՝ Վիեննայի Մխիթարեան Միաբաններէն Հ. Ստեփան վ. Շիւքիւրեան եւ Հ. Անդրէաս վարդապետ քարոզութեամբ Տիգրանակերտ երթալու նպատակաւ երբ Զմիւռնիայէն կ'անցնէին, տեղւոյն Աթղ. Հայերը զասոնք տեսնելով եւ սիրելով, քաղքին Լատին եպիսկոպոսին՝ Գեր. Անտոն Մուսապինիի՝ դիմեցին եւ խնդրեցին որ նոյն վանքէն իրենց համար քահանայ բերել տայ: Գեր. Մուսապինի ժողովրդեան խնդիրքը իմացուց ժամանակին Աբբա-հօր՝ Գեր. Արիստակէսի Աղարեան, որ ժողովրդեան բանաւոր աղաչանաց հաւանելով՝ առաջին անգամ զՀ. Մատթէոս վ. Սաղաթիէլեան ղրկեց Զմիւռնիա (1840), քիչ մը յետոյ իբրեւ ընկերակից զՀ. Տիմոթէոս վ. Լիմոնճեան եւ ապա զՀ. Միքայէլ վ. Վեցմատեան:

Մխիթարեան Հարք երբ եկան Զմիւռնիա, ի սկզբան անդ Լաղարիստ կրօնաւորներէն ընդունելութիւն եւ ասպնջականութիւն գտնելով՝ ասոնց վանքը բնակեցան: Իսկ կրօնական պաշտամունքը կը կատարէին Գաբուշիններու կամ Փրանկիսկեանց եկեղեցին: Այսպէս քանի մը տարի անցնելէն ետքը՝ Մայր վանաց ձեռնադրութեամբ՝ տուն մը գնեցին՝ նոր Փողոց անուանեալ վայրը (իրենց այժմեան տեղը) 1845ին: Յընթացս ժամանակաց այս տունը մեծցուցին, յարակից տեղերէն մաս առ

մաս գնելով եւ աւելցընելով, որով այս օրս բաւական ընդարձակ գետնի տէր եղած են:

Ասոնց Զմիւռնիա գալէն եւ հաստատուելէն ետքը՝ Ստեփան վարդապետ դեռ կը շարունակէր իւր պաշտօնը, բայց քանի մը տարիէն՝ ծերութեան եւ տկարութեան պատճառաւ սկսաւ կամաց կամաց թողուլ ամէն բան, որով ժողովրդեան հոգւոց հոգը մնաց առ ժամանակ մը Ղատին կղերին ձեռքը, անոնք կը կատարէին թաղում, մկրտութիւն, պսակ: Ստեփան վարդապետի մահունէն վերջը (1855)՝ նոյն տարւոյ Մխիթարեանց մեծաւորը Հ. Միքայէլ Վ. Վեցմատեան, զանազան պատճառներու համար չուզեց յանձն առնուլ Հոգաբարձութեան պաշտօնը. այս պատճառներուն գլխաւորն էր հետեւեալը. ինք կը պահանջէր որ ժողովրդեան դիւանը, կնունքի, պսակի եւն արձանագրութեանց ցանկը ըլլայ եւ գտնուի Մխիթարեանց վանատունը. իւր այս բանաւոր խնդրոյն անլսելի մնալուն համար՝ ինքն ալ հրաժարած էր Հոգաբարձութեան պաշտօնէն:

Թէպէտ եւ այնուհետեւ Մխիթարեան Հարբերբեմն երբեմն ժողովրդեան պսակը կը կատարէին եւ մկրտութեան խորհուրդը կը մատակարարէին, բայց գրեթէ չափով եւ կշռով սահմանաւորեալ էին իրենց այսպիսի գործերը: Երբ ժողովրդեան մէջէն ոմանք կ'ուզէին պսակուիլ կամ մկրտել տալ իրենց զաւակունքը ազգային ծիսով եւ արարողութեամբ, Մխիթարեանք նախ Ղատին եպիսկոպոսէն առանձին հրաման կ'առնուին եւ ապա կը կատարէին ժողովրդեան բաղձանքը, Գաբուշինաց կամ Փրանկիսկեանց եկեղեցւոյն մէջ, իսկ թաղումը կը կատարէր Ղատին կղերը: Այս խառնաշփոթ ընթացքը տեւած է մինչեւ 1883:

Բ. Գլխաւորաբար Մխիթարեանց գործն էր ի սկզբան անդ՝ ժողովրդեան խոստովանութիւնը լսել եւ զանոնք մխիթարել ու քաջալերել. բաց

աստի իրենց Զմիւռնիա հաստատուելէն քանի մը տարի ետքը՝ վանատան մէջ դպրոց մը բանալով՝ սկսած են տղոց կրթութեան ալ պարապիլ։ Սակայն մինչեւ ցայն վայր չունէին իրենց սեպհական մատուռը, ուր ժողովուրդը յաճախելով՝ կարենար ազգային ծիսի ներքեւ մեծնալ եւ յառաջ երթալ։ Հ. Արսէն վ. Այտընեան եւ Հ. Քերովբէ վ. Իսպէնեան (1854 Օգոստոս 29) Փափաղեան Անտոնի ձեռնադրութեամբ՝ վանատան գետնայարկին մէկ սրահը մատրան կը փոխեն, ուր ի սկզբան անդ սոյն բարերարը կու գար իւր հոգեւորական պարտքերը կատարելու, քիչ մը յետոյ վարժարանին աշակերտներն ալ սկսան յաճախել եւ ապա դրացի տիկիներն ու մերձաւորները, հուսկ ուրեմն նոյն տարւոյ վերջերը վերոյիշեալ Հարց խնդրանօք, Գերապայծառ Մուսապինի հրաման կու տայ որ մատուռը հրապարակական ըլլայ եւ ամէնուն՝ բաց։ Ահա այսպէս Աթղ. Հայք կ'ունենան մատուռ մը, որ կ'ըլլայ սկզբնաւորութիւն ուրիշ այլեւայլ կարեւոր խնդիրները լուծելու եւ ցրուած հասարակութիւնը ժողովելու։

Գ. Թէ ինչ վիճակի մէջ կը գտնուէին այս տարիները թէ՛ Պարսկահայք եւ թէ՛ Գաղատացիք, լաւ կը տեսնուի Հ. Քերովբէ վ. Իսպէնեանի մէկ գրութենէն, որ պահուած է Զմիւռնիոյ Աթղ. Հայոց առաջնորդարանի գիւանատան մէջ։ Յառաջ բերենք հանգուցեալ Հօր ըսածները։

“Կաթուղիկէ Հայք Զմիւռնիա. 28 Սեպտեմբեր 1848.

“Գլխաւոր երկու ազգք են կաթուղիկէ Հայոց քաղաքիս։ Աէսքն Գաղատացիք եւ կէսք Պարսկահայք։ ԶՊարսկահայոց պատմեն եթէ հարքն նոցա՝ խօսէին հայերէն եւ ընթեռնուին, յառաջ քան զամս իբրեւ 10. բայց այժմիկ՝ յետ բաժանելոյ կաթուղիկէ Հայոց՝ ի Հայոց միւսոյ կողմանն՝ զամենայն ինչ զՀայոց ուրանան եւ առաւել քան

Է. Գաղատացիք եւ Պարսկահայք կանայք՝
ամուսնացեալք ընդ օտարս։»

Գ. Ահա այսպիսի ժողովրդեան յառաջա-
դիմութեան պիտի աշխատէր Մխիթարեան Միա-
բանութիւնը։ Մատուռ մը բանալ բաւական չէր,
արարողութեանց կատարումն իւր մէջն ըլլալ կը
պահանջէր մատուռն իսկ։ Տարիներու հետ աւել-
ցած էր Գաղատացւոց թիւը, մանաւանդ ուրիշ
այլ եւ այլ քաղաքներէ՝ նորանոր ընտանիքներու
Զմիւռնիա գաղթելովը պատկառելի թիւ մը կազ-
մուած էր։ Ասոնք՝ ի մասնաւորի վերջին գաղթա-
կանները տեսնելով որ ազգային մատուռ մ'ունե-
նալէն ետքը, դեռ հոգեւորապէս չատին կղերին
ձեռքն են, զանազան ձեռնարկութիւններէ վերջը,
Հռոմ Հաւատոյ Տարածման դիմեցին աղերսագրով
մը եւ խնդրեցին իրենց համար յատուկ հայ ժո-
ղովրդապետութիւն մը։ Լսելի եղաւ իրենց խնդիրը.
Գերերջանիկ Ազարեան Պատրիարքի եւ Պոլսոյ
Քահանայապետական Նուիրակին՝ Անութէլիի
միջամտութեամբ՝ Զմիւռնիոյ Լատին արքեպեսկո-
պոսն Գերապ. Անդրէաս Թիմոնի զիջաւ ժողովրդ-
դեան սոյն իրաւացի խնդրանաց, եւ հուսկ ուրեմն
1883 Սեպտ. 11ին տրուեցաւ Աթղ. Հայոց առան-
ձին ժողովրդապետութիւն մը։ Նոյն տարին Հ.
Սահակ Ա. Թոռնեան Պոլիս երթալու համար՝
Թրիեստէն Զմիւռնիա եկած ըլլալով՝ ոմանց միջա-
մտութեամբ մնաց Զմիւռնիա եւ անուանուեցաւ
առաջին ժողովրդապետ Աթղ. Հայոց։ Ինչպէս վե-
րագոյն ըսուածներէն յայտնի կը տեսնուի՝ մինչեւ
այս թուական Աթղ. Հայոց վիճակն անորոշ ըն-
թացք մ'ունէր. անկատար խնամոց եւ օտար ձե-
ռաց ներքեւ մոռցած էր գրեթէ նախնեաց կրօնա-
կան արարողութիւնները. շատերը մկրտուած,
պսակուած էին Լատինաց քով, մասամբ իւիք ա-
նոնց յարած։ Ուստի ժողովրդեան այս ընթացքին
ալ վերջ մը տալ եւ զիրենք նոր ժողովրդապետու-

L. Gustaf Carlsson
 H. Q. Westman

Թեանս մէջ հրաւիրել անհրաժեշտ էր: Ամենա-
դժուարին, սակայն ամենակարեւոր խնդիր մ'էր
այս, ասոր համար Վ. Պոլսէն Գերեր. Աղարեան
Կաթողիկոսի կողմանէ՝ Հօլաս Յովհաննէս եւ Աշ-
ճեան վարդապետները Չմիւռնիա գալով՝ տեղւոյն
Լատին եպիսկոպոսարանին Գիւանադպրին՝ Տօն
Մարքոյ Վարթալիթի եւ Ս. Պողիկարպոս (Գաբու-
շին) եւ Ս. Մարիամ (Փրանկիսկեան) եկեղեցեաց
Ժողովրդապետներուն առջեւ Հայ ծագումն ունե-
ցող բովանդակ ժողովուրդը մի առ մի կանչելով,
որ ժողովրդապետութեան անդամ ըլլալին իւրա-
քանչիւրին հարցընելով, անուններն արձանա-
գրեցին եւ այսպէս որոշեցին նոր ժողովրդապետու-
թեանս ծուխը: Այս որոշման ժամանակ՝ այնչափ
Հայ ծագումն ունեցող բազմաթիւ ընտանիքներէն՝
հազիւ 30 ընտանիք գրուեցաւ Վթղ. Հայ ժողովր-
դապետութեան մէջ. մնացածները Լատին ժողո-
վրդապետութեանց ցանկին մէջ անցան:

Ե. Ահա այսպէս Չմիւռնիոյ Վթղ. Հայերը
պատմութեան մէջ տխուր էջեր թողլու առիթնե-
րու մէջ կ'իյնան. կրկին պատճառներ քաջալերած
են զիրենք այս ընթացքը բռնելու. նախ ատեն մը
վայելելով Լատինաց հոգն ու խնամքը, մանաւ-
անդ այլ եւ այլ ծանր ժամանակներու եւ պարա-
զաներու մէջ, անոնցմէ պաշտպանութիւն գտնե-
լով, այլ եւս անոնցմէ բաժնուիլ չեն ուզած: Լա-
տին կղերին յորդորներն ալ քաջալերած են զիրենք
անոնց հետ անքակ մնալու: Երկրորդ, ոչ նուազ
նպաստած են նաեւ Թագթագեան Պօղոս Առաջ-
նորդի խորհուրդներն՝ ազգայնութեան ոգին կոր-
սընցընելու. ալեւորք կը պատմեն, թէ Թագթա-
գեան 1872է յառաջ շատերու խորհուրդ տուած
ըլլայ Լատինաց հետ միանալու. անտարակոյս այն
դիտմամբ որ Չմիւռնիոյ մէջ չմնան ու չգտնուին
Վթղ. Հայեր. թէ ունէր ուրիշ վախճան մը, այն
մեղի անծանօթ է: Երրորդ պատճառ մը թերեւս

Համարուին Լիբանանու կրօնաւորներն . քանի որ
 ի սկզբան անդ իրենց ձեռքն էր ժողովուրդն , ինչո՞ւ
 փոյթ չեն տարած զանոնք կորստեան վտանգէն
 ազատ պահելու : Անտարակոյս այս հարցման իբր
 պատասխան յառաջ պիտի բերեն նոյն կրօնի ան-
 դամները վերագոյն յիշած Աեսարիոյ Միքայէլ
 արքեպիսկոպոսին նամակին տողերն եւ ուրիշ
 թղթեր , զորս պիտի ունենան իրենց վանատան
 դիւանատան մէջ պահուած , Ստեփան Աարդ . Աեց-
 մատեանէ գրուած , եւ արդարացընել՝ ժամանակին
 իրենց ցուցուցած ջանքը՝ աղգին յառաջագիմու-
 թեան համար , եւ իրենց ունեցած արգելքն , որով
 ապարդիւն եղած է իրենց ցուցուցած գործունէու-
 թիւնը : Չորրորդ պատճառ մ'ալ թերեւս ծանրա-
 նայ Միսիթարեան Հարց վրայ , իբր այն թէ անհոգ
 գտնուած են՝ տոհմային ոգին վառ պահելու ժողո-
 վըրդեան սրտին մէջ : Այս ենթադրութեան իբր
 պատասխան կրնանք ըսել թէ երբ Միսիթարեանք
 Զմիւռնիա հաստատուեցան , նախ ժամանակը շատ
 ուշ էր , եւ երկրորդ ի սկզբան անդ չէին կրնար
 ազատօրէն գործել , որովհետեւ իրենց գոյութիւնն
 անգամ՝ կախում ունէր Լատին իշխանութենէն ,
 եւ իրենց գործունէութեան ասպարէզը կարի սահ-
 մանաւորեալ էր : Այս քառապատիկ պատճառները
 թէպէտ եւ ունենան իրենց կողմը ջատագովական
 պատասխաններ , եւ մին արդարանայ եւ միւսը դա-
 տապարտուի , բայց ամէնն ալ պիտի յիշուին պատ-
 մութեան մէջ . միոյն արդարացուցածն ուրիշ մը
 պիտի դատապարտէ , մէկին դատապարտածն՝ եր-
 կրորդ մը պիտի ջատագովէ եւ արդարացընէ :
 Թողլով այս կէտը , դառնանք մեր պատմութեան
 ընթացքին :

Զ. Երբ Աթղ . Հայք ունեցան իրենց առան-
 ձին ժողովրդապետութիւնն եւ որոշուեցան այս
 նոր ժողովրդապետութեան ծուխերն , այնուհետեւ
 Միսիթարեանց Մատուռն ալ եղաւ ժողովրդապե-

տական Մատուռ Աթղ. Հայոց. հոս սկսաւ ըլլալ պաշտօնապէս մկրտութիւն, պսակ, թաղում, քարոզութիւն եւն. 30 ընտանիքն՝ ուրիշ նորերու գալովն բազմացաւ, այնպէս որ 1890ին՝ 70 ընտանիքը կ'անցնէր: Սակայն տակաւին այս նոր ժողովրդապետութիւնն անկատար էր. վերին իրաւասութիւնը լատին եպիսկոպոսին ձեռքն էր. ժողովրդապետական խնդիրներու մէջ հոն պէտք էր դիմել, ամուսնական ազատութեան հրամանագիրներն անկէ պիտի խնդրուէին, որ մասնաւոր թղթով ժողովրդապետին հրաման կու տար՝ այս կամ այն անձը պսակելու:

Ժողովուրդը գոհ չէր այս ընթացքէն. երկրորդ բաղձանք մ'ունէր. բոլորովին օտարէն ազատիլ, Պոլսոյ Պատրիարքութեան իրաւասութեան ներքեւ անցնիլ կ'ուզէր. այս վախճանիս հասնելու նպատակաւ 1883էն սկսեալ մինչեւ 1894 շատ անգամ խնդրագրով իւր բաղձանքը յայտնեց՝ որում անկ էր: Աւերջապէս՝ յարատեւութիւնը պսակեց ժողովրդեան սոյն բաղձանքն ալ, 1894ին լիովին կատարուեցաւ իրենց ուզածը: Սոյն թուականին Զմիւռնիոյ Աթղ. Հայոց ժողովրդապետութիւնն եւ ժողովուրդը լատին իրաւասութենէն բոլորովին անկախ եւ ազատ հրատարակուելով՝ միացաւ Պոլսոյ Աթղ. Հայոց վերին հոգեւոր իշխանութեան հետ:

Է. Արեւելասէր Աւուոն ԺԳ. Քահանայապետին՝ 1894 Դեկտեմբեր 30ին հրատարակած «Յաղագս Պահպանութեան եւ Պաշտպանութեան Եկեղեցական Կարգաւորութեան Արեւելեաց» Առաքելական թուղթն եւ ի մասնաւորի այս թղթին եօթներորդ յօդուածը զգալի յառաջադիմութեան պատճառ եւ մեծ քաջալերութիւն տուաւ Աթղ. Հայոց¹: Անցեալ տարիներու մէջ՝ լատին ծիսին յարող ընտանիքներէն ոմանք՝ վերադար-

¹ Տես նաեւ Journal de Smyrne 1894, Octobre 12.

ձան իրենց նախկին ծիսին եւ գրուեցան Հայ Աթոռիկեայ Ժողովրդապետութեան ցանկին մէջ: Սոյն թղթին հրատարակման թուականէն սկսեալ մինչեւ ցայսօրս գրեթէ 25—30 ընտանիք բռնեցին այս ընթացքը, ջնջուելով լատին ժողովրդապետութեանց ցանկերէն՝ միացան իրենց ազգակցաց հետ:

Այս օրս՝ ի բաց թողնով հայ տարրին համար կորսուած Պարսկահայերն եւ Գաղատացի ընտանիքները՝ վերջին տարիներու մէջ բնակութիւննին տեղս փոխադրող ընտանիքներն ալ ի միասին առեալ՝ Զմիւռնիոյ Աթոռ. Հայոց թիւը կ'անցնի 150 ընտանիքը. մեծամասնութիւնը կը կազմեն Գաղատացիներն եւ ապա Աարնեցի, Եւդոկիացի, Սեբաստացի, Աեսարացի, Տիգրանակերտցի եւ Ա. Պոլսեցի ընտանիքները:

Ասոնց մէջ կը գտնուին ամէն կարգի եւ աստիճանի անձինքներ. կան բժիշկ, դեղագործներ, փաստաբաններ, վաճառական եւ արուեստաւորներ, ոմանք ալ ուրիշ վաճառատանց եւ հաստատութեանց մէջ իբր առաջին կամ երկրորդ կարգի պաշտօնեայ կը գործեն հաւատարմութեամբ:

Կը դնենք հոս 1883էն սկսեալ՝ Մխիթարեան Հարց Ժողովրդապետութեան օրէն, մինչեւ ներկայ տարւոյս (1898) վերջերը տեղի ունեցած մկրտութեանց, պսակի եւ թաղման թուերն, զորս արձանագրութեանց մատեաններէն քաղած ենք: Ննջեցեալները կէս առ կէս պանդուխտ գործաւորներ են, Մշեցի, Սեբաստացի եւ այլն, որոնք երկաթուղւոյ գծին վրայ հիւանդացած, քաղաքս եկած եւ կնքած են իրենց կեանքը:

	Մկրտու- թիւնք	Պսակք	Թաղում
1883	2	1	1
1884	4	1	7
1885	4	5	10
1886	4	5	1

	Մկրտու- թիւնք	Պատկ.ք	Թաղում
1887	9	3	7
1888	7	2	10
1889	9	7	10
1890	1	1	6
1891	6	1	5
1892	9	6	5
1893	9	4	14
1894	5	3	7
1895	14	4	13
1896	7	5	9
1897	13	5	15
1898	14	6	8

Ը. Զմիւռնիոյ երկրորդ եւ ասոնց հետ միացած երրորդ գաղթական Աթղ. Հայոց հոգեւորական ընթացքը նկատելէ վերջն՝ ակնարկ մ'ալ պէտք ենք նետել իւր վրայ քաղաքական տեսակէտով: Հալածանաց տարիները (1828—30) սահելէն եւ մոռացութեան կարգը անցնելէն ետքը՝ Զմիւռնիոյ Աթղ. Հայոց քաղաքական իրաւունքները պաշտպանելու համար՝ Ա. Պոլսէն Սէլվիան Յովհաննէս (Եպիսկոպոս Վարնոյ) տեղս ղրկուեցաւ իբր Առաջնորդ.¹ Սա ի սկզբան անդ մեծ ընդունելութիւն գտաւ ժողովուրդէն, չքեղութեամբ կ'երթար Տէրութեան պալատն եւ կը կատարէր իւր պաշտօնն ամենայն գործունէութեամբ, սակայն դժբախտաբար չկրցաւ երկայն յարատեւել իւր պաշտօնին մէջ: Ըստ նախկին սովորութեանց՝ խիստ վարմունքովը, հպատակաց սիրտը պաղեցուց իրմէ, որոնք սկսան հեռու կենալ իրմէ եւ չհնազանդիլ իրեն: Սէլվիան ժողովրդեան այս ընթացքը նշմարելով՝ հրաժարեցաւ պաշտօնէն եւ դարձաւ Ա. Պոլիս (1833): Այնուհետեւ Աթղ. Հայոց քաղաքական իրաւունքները կը պաշտպանէին ժողովրդեան մէջէն երեւելի անձինքներ: Այսպէս յաջորդաբար վարե-

¹ Journal de Smyrne 1894, Octobre 12.

ցին սոյն պաշտօնը Յովհաննէս Աղա Փափազեան, Գրիգոր Աղա Պալեան, Հօճա Գասպար, Գրիգոր Աղա Պիւլպիւլճեան եւ Ռափայէլ Աղա Պալեան: Վերջնոյս ժամանակները Գասպար Գուրպան, որուն պաշտօնն էր զինուորական տուրքը հաւաքել, անհոգութիւն ընելով եւ չկարենալով ժողովել պահանջեալ գումարը, իրերը կարի դժուարցան, այնպէս որ Պալեանէ ետքն ազգին նշանաւորներէն ոչ ոք ուզեց յանձն առնուլ այս պաշտօնը, ուստի ազգին կնիքները բերելով յանձնեցին Մխիթարեանց (1862): Այս թուականէն սկսեալ կը գտնենք զՄխիթարեանս իբր պաշտպան քաղաքական իրաւանց ժողովրդեան, բայց ոչ պաշտօնապէս: ¹

Մխիթարեան հարք ազգին կնիքները ձեռք ձգելէ վերջը փոխանակ այս կնիքները գործածելու, վանականութեան աւելի ազդեցութիւն մը տալու նպատակաւ, սկսան վանքին կնիքները գործածել: Քանի մը տարի այսպէս անցնելէն ետքն երբ 1876ին զինուորական տրոց մնացորդները (պօփէյէ) շնորհուեցան, Հ. Նիկողայոս Ա. Աւգերեան տեսնելով որ այս ընթացքով ազգը չի յառաջանար, ուրիշ միջոցներու ձեռք զարկաւ. ազգին երեւելիները ի մի գումարելով առանձին անդամներու ընտրութեամբ ժողովք մը կազմեց եւ վերստին ազգային կնիքները սկսան գործածել քաղաքական գործառնութեանց մէջ: Սակայն Աւգերեանի այս ձեռնարկութիւնը՝ հակառակորդաց կողմէ յարուցուած արգելքներու եւ դժուարութեանց բախելով՝ ստիպուեցաւ ինքն ալ հրապարակաւ գործելէ ետ կենալ. բայց ազգին համար ծածկաբար աշխատելէ չդադրեցաւ: Քիչ մը վերջը Աւգերեան՝ Հ. Վրթանէս Ա. Եագութճեանի եւ Հ. Եւգինէոս Ա. Համբարեանի հետ խորհուրդ ընելով, ժողովրդեան վրայ իբր գլուխ եւ առաջնորդ ընտրեցին զՀ. Ղու-

¹ «Ճերիտէի Շարդէյէ», 1897 Դեկտ. 10. Թիւ 3778:

կաս Վ. Տէրտէրեան եւ իրենց այս ընտրութիւնը
բովանդակ հասարակութեան կողմանէ գրուած
աղերսագրով մը ծանուցին Վ. Պոլիս, Գերեր.
Աղարեան Աթոռիկոսի: Աղարեան գիմելով Բարձ-

ԳԵՐԵ. Հ. ՂՈՒԿԱՍ Ժ. Վ. ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ:

րագոյն Գուռը՝ Զմիւռնիոյ Աթղ. Հայոց վիճակը
ներկայացուց ուր որ անկն էր եւ հուսկ ուրեմն յաջո-
ղեցաւ ընդունիլ՝ բովանդակ Այտընի Աուսակալու-
թեան մէջցրուած Աթղ. Հայոց վրայ ազգապետ մը
կարգելու կայսերական հրամանն: Այսպէս առաջին

անդամ (1882) արքունի հրովարտակով (Ֆէրմանով) պաշտօնապէս ազգապետ եւ իբր փոխ-Մուրախսաս անուանուեցաւ Հ. Ղուկաս Ծ. Վ. Տէրտէրեան:

Տէրտէրեանի այս պաշտօնը կարի ծանր էր. նոր գործունէութեամբ նոր զարկ մը պիտի տար հասարակութեան. իբրեւ ճանչցուած մարմին մը պիտի կազմէր ժողովուրդն եւ անոր քաղաքական իրաւանց պաշտպան պիտի հանդիսանար: Թէպէտ եւ զանազան ընդդիմութիւններ եւ հակառակութիւններ ելան իւր առջեւը, մանաւանդ լատին հասարակութեան կողմանէ, բայց ինքն ամէն նիւթական եւ բարոյական դժուարութեանց դէմ՝ դրեթէ մաքառելով, անխոնջ աշխատութեամբ հասարակութեան իրաւունքները պաշտպանելու ետեւէ եղաւ: Տէրտէրեան տասնութերկու տարի անընդհատ կատարեց փոխ-մուրախսասի պաշտօնը, մինչեւ այնպիսի ժամանակ մը՝ յորում կրկին զարկ եւ մղում պէտք էր տալ հասարակութեան յառաջագիմութեան: Յոգնած էր ինքն ալ գործելէ, ուստի հրաժարեցաւ իւր այս պաշտօնէն եւ 1894ին¹, յանձնեց ազգային կնիքները, Մուրախսասութեան պաշտօնով յաջորդող Գերյ. Հ. Նիկողայոս Ծ. Վ. Աւգերեանի: Մինչեւ այս թուական Վթղ. Հայոց քաղաքական վարչութիւնն ալ անկատար էր. հասարակութիւնը ներկայացրնողն էր փոխ-մուրախսաս մը եւ այս անուամբ կրնար միջամտել միայն քաղաքական կամ աշխարհական գործոց մէջ, իսկ հոգեւորական գործերը լատին եպիսկոպոսութեան՝ իշխանութեան եւ իրաւասութեան տակն եղող ժողովրդապետին յանձնուած էր, ինչպէս տեսանք վերագոյն: Բայց երբ 1894

¹ «Ճերիտէի Շարգիյէ» 1894. Հոկտ. 2, Գ. Մեծածորեցւոյ գրութիւնն: Նոյնպէս անդ՝ 1895, Սեպտ. 22, Թիւ 3106:

Սեպտ. 11ին Կայսերական Բարձր Պէրաթով,
Զմիւռնիա Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան իշխանու-
թեան հետ միացաւ, Հռոմայ Լեւոն ԺԳ. Քահա-
նայապետին յայտնի եւ բացօրոշ կամաց համաձայն,

ԳԵՐՅ. Հ. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ Ժ. Վ. ԱՌԳԵՐԵԱՆ

Ա. Առաջնորդ Կթղ. Հայոց վիճակին Զմիւռնիոյ:

Հոգեւոր կամ եկեղեցական գործերն լատին եպիս-
կոպոսութեան իրաւասութենէն առնուելով, միա-
ցուեցան նոյնպէս Կ. Պոլսոյ Հոգեւոր իշխանութեան
հետ: Այնուհետեւ աշխարհական եւ միանգամայն

եկեղեցական գործոց ներկայացուցիչ մը պէտք էր Զմիւռնիոյ Աթղ. Հայոց վրայ: Ուստի փոխ-Մուրախխասութիւնն՝ Մուրախխասութեան փոխուելով, կատարեալ Առաջնորդի պաշտօնին Ապստրական հրամանագիրը յանձնուեցաւ Գերյ. Հ. Նիկողայոս Ծ. Վ. Աւգերեանի:

Աւգերեան արդէն տեղական գործոց լաւ տեղեակ էր, եւ 1859ին սկսեալ ստէպ առիթ ունեցած էր գործելու ազգին համար: Իսկ երբ պաշտօնապէս Ազգապետ կարգուեցաւ, նոր զօրութեամբ եւ եռանդեամբ սկսաւ գործել՝ յօգուտ հասարակութեան: Իւր գործունէութեամբ, յանցելումն՝ լատին ծիսին անցած Գաղատացի ընտանիքներ յիշեցին իրենց նախնեաց եկեղեցին եւ վերագարծան հայ ծիսին, ինչպէս վերագոյն յիշեցինք:

Զմիւռնիոյ Աթղ. Հայոց թէ հոգեւորական եւ թէ քաղաքական յառաջադիմութեան համար, անմոռանալի ջանքեր թափած է Գեր. Ստեփանոս Պետրոս Ժ. Աղարեան Պատրիարքը: Իւր աշխատութեանց շնորհիւ՝ հասարակութեանս բաղձանքներն իրագործուած են, քաջայոյս ենք որ նոյն գործունէութեան պտուղներն դեռ պիտի վայելէ Զմիւռնիոյ Աթղ. հայ հասարակութիւնը:

Թ. Ինչպէս վերագոյն յիշեցինք (էջ 331) Մխիթարեան Հարք Զմիւռնիոյ մէջ 1845ին սեպհական բնակութեան վայր մը գնելէն եւ իբր վանատուն՝ տեղւոյն ներածին չափ՝ ամէն բան կարգի դնելէ ետքը, վանատան մէկ սենեակը վարժարանի կը վերածեն, եւ յաջորդ տարին՝ 1846ին սկիզբ կ'ընեն տղոց կրթութեան հոգ տանիլ: Յընթացս ժամանակաց վանատունն ընդարձակուելով, վարժարանն ալ կ'ընդարձակուի եւ կարգաւորեալ դիրք ու կանոնաւոր ընթացք մը կ'առնու: Ի սկզբան անդ վարժարանը կ'ընդունէր միայն Արտաքին աշակերտներ. քանի մը տարի յետոյ՝ տեղ-

ւոյն ընդարձակուելովը՝ Գիշերօթիկի կը վերածուի, եւ այսպէս յառաջ կ'երթայ մինչեւ 1863: Սոյն թուականին Միաբանութեան անձանց սակաւութեան պատճառաւ վարժարանն իւր ընթացքը շարունակելէ առ ժամս կը դադրի: Երկու տարիէն՝ 1865ին վերստին կը բացուի եւ իբր Գիշերօթիկ եւ Արտաքին վարժարան իւր նախկին դրութեամբ կը սկսի իւր ընթացքն, եւ մեծ անուն կը հանէ: Այսպէս քսանուերկու տարի անընդհատ յառաջ երթալէ ետքը՝ 1887ին նիւթական ներդրութեանց պատճառաւ կը ստիպուի գոցել իւր դռները: Երկու տարի գոց մնալէ վերջը՝ 1890ին դարձեալ կը բացուի. բայց այս անգամ միայն Արտաքին եւ Ախտաթոշակ աշակերտներ ընդունելով կը սկսի իւր ընթացքը, եւ կը շարունակէ մինչեւ ցայսօր: Այսպէս վարժարանս իւր բացման օրէն սկսեալ մինչեւ ցայսօր չորս տարի միայն գոց մնացած, եւ քառասունութը ամբողջ տարիներ իւր ծառայութիւնը մատուցած է:

Ժ. Վարժարանիս վարչութիւնը Վիեննայի Մխիթարեան Հարց ձեռքն է, որոնք արտաքին մասնագէտ եւ վկայեալ ուսուցչաց առընթերակացութեամբ աշխատած են եւ կ'աշխատին յօգուտ Ազգին: Իբր վարիչ վարժարանիս՝ իւր հիմնարկութեան օրէն սկսեալ մինչեւ ներկայ տարւոյս մէջ, կը յիշուին Վ. Հ. Քերովլէ Վ. Իսպէնեան, որ սկիզբ ընելով՝ 1854ին կը յանձնէ Վ. Հ. Արսէն Վ. Այտնեանի: Այտնեան կը վարէ սոյն պաշտօնը մինչեւ 1860, որմէ ետքն իբր վարիչ կը գտնենք զՀ. Մեսրոպ Վ. Ծաղիկեան: Ծաղիկեանի պաշտօնավարութիւնը կը տեւէ մինչեւ 1863, եւ յետոյ երկու տարի վարժարանը գոց կը մնայ: Հ. Նիկողայոս Վ. Աւգերեան նոր դարագլուխ մը կը բանայ վարժարանին, 1865 մինչեւ 1883՝ աննշան ժամանակամիջոցներ դուրս հանելով՝ տասնութը տարի սոյն պաշտօնը կատարելէ վերջը՝ կը մեկնի

Վ. Հ. ԱՐՄԷՆ Վ. ԱՅՏՆԵԱՆ:
Այժմեան Գերապ. Աբրահայր Միաբանութեան:

Պոլիս՝ նոյն պաշտօնով։ Աւագերեանի կը յաջորդէ
Վ. Հ. Աստուածատուր Վ. Աւագեան որ մինչեւ
1887 իբր վարիչ գործելէ ետքը կը մեկնի Վիեննա։
Աւագեանի մեկնելէն ետքն երկու տարի վարժա-

Վ. Հ. ԱԹԱՆԱՍ Վ. ՍԷՓԷՐՇԵԱՆ։

րանս փակ կը մնայ, եւ 1890 վերստին բացուելով՝
վարիչ կը կարգուի Հ. Ամբրոսիոս Վ. Քիւփէ-
լեան։ Քիւփէլեանի կը յաջորդէ՝ 1892ին Հ.
Անտոն Վ. Թիրոյեան, որ երեք տարի՝ իւր շրջանը
ամբողջացրնելով՝ կը յանձնէ Հ. Աթանաս Վ.

Սէֆէրշեանի: Սէֆէրշեան 1895էն սկսեալ մինչեւ ցայսօրս կը կրէ վարչի անունն, եւ իւր կրօնակից եղբարց հետ կ'աշխատի վարժարանի յառաջագիւծութեան:

Վարժարանս ի սկզբանէ հետէ կը վայելէ Աւստրիոյ կայսրութեան բարձր հովանաւորութիւնն, որմէ կ'ընդունի նաեւ մասնաւոր նպաստ մ'իւր բարգաւաճման համար:

Անցեալ տարիներու մէջ երբ գաղղիական կամ օտար դպրոցներն այնչափ բազմաթիւ եւ կատարեալ չէին, վարժարանս բաւական նշանաւոր դիրք մ'ունէր թէ օտարաց եւ թէ ազգայնոց առջեւ, թոշակաւոր աշակերտաց թիւն 80—100ի կը հասնէր: Վերջին տարիներս քաղաքիս մէջ դպրոցներու բազմանալովն՝ աշակերտաց թիւն նուազած է, ըստ այսմ 1890էն ի վեր՝ վարժարանիս աշակերտաց թիւն 60—70էն անդին չէ անցած: Վարժարանս յաճախող աշակերտներն են՝ հայ, յոյն եւ լատին, որոնցմէ կազմուած թուոյն մեծագոյն մասը կը բռնեն հայերը:

Վարժարանիս ուսման կանոնաւոր եւ կատարեալ ընթացքն է վեց տարի, մասնական երկրորդական դպրոցներու՝ այժմու դաստիարակութեան ամենանոր յառաջագրոյն (programme) համեմատ: Այժմ երկամեայ պատրաստողական ընթացք մը տակաւին փոքրահասակ մանկանց համար, որոնք անկարող են ամբողջական ընթացքն օգտակարապէս կատարել:

Վարժարանի ուսման լեզուն բարձրագոյն դասարաններու մէջ գաղղիերէն է: Գերմաներէն լեզուն ալ պարտաւորիչ է ամէն աշակերտաց համար:

Վարժարանին ամբողջական յառաջագիւծն է հետեւեալն.

Կրօնական եւ բարոյական ուսումն.

Պատմութիւն եւ Աշխարհագրութիւն.

Ուսողական, բնագիտական, բնական եւ առ-
եւտրական գիտութիւններ .

Հայերէն, Գաղղիերէն լեզու եւ մատենա-
գրութիւն, Գերմաներէն, Անգղիերէն, Տաճկերէն,
Յունարէն, Գեղագրութիւն, Գծագրութիւն,
Երաժշտութիւն եւ Մարմնամարզութիւն:

Գ Լ ՈՒՄ ՈՒԹԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

Զմիւռնիոյ շրջակայ գիւղօրէից Հայերն:

1.

Պուռնապատ:

Չմիւռնիոյ արեւելեան կողմը բարձրացած
եւ դէպ ի հիւսիս տարածուող լեռանց շղթային
ստորոտը՝ դաշտագետնի մը վրայ շինուած է Պուռ-
նապատ գիւղը: Պասմախանէի կայարանէն դէպ ի
Մանիսա մեկնող երկաթուղին մասնաւոր գիծ
մ'ունի որ մինչեւ գիւղիս առջեւն երկնցած է .
կառախումբը կտրելով խաչաձեւ Այտընի երկաթ-
ուղւոյ գիծը եւ Հալքա պունարի կամուրջներուն
վրայ, ինչպէս նաեւ Մէրսինլիի (Mersinli) գիւղին
կայարանը՝ մէկ երկու վայրկեան դադար առնելէ
ետքը կը հասնի Պուռնապատի կայարանը, գրեթէ
20 վայրկեանի մէջ եւ ունի $7\frac{1}{2}$ հազարամետր հե-
ռաւորութիւն: Լայն եւ ուղիղ խճուղի մ'եւս շի-
նուած է քաղաքէն դէպ ի գիւղս ձիաքարշ կառ-
քերու երթեւեկութեան համար:

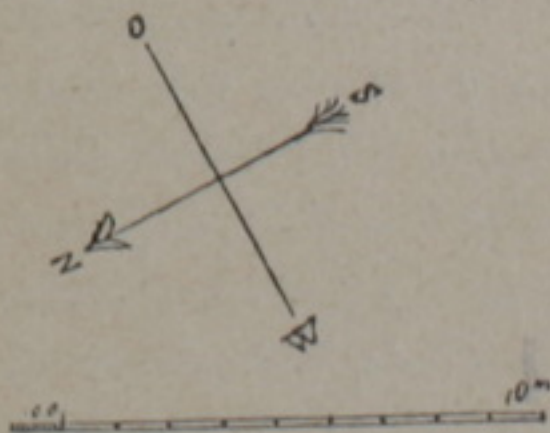
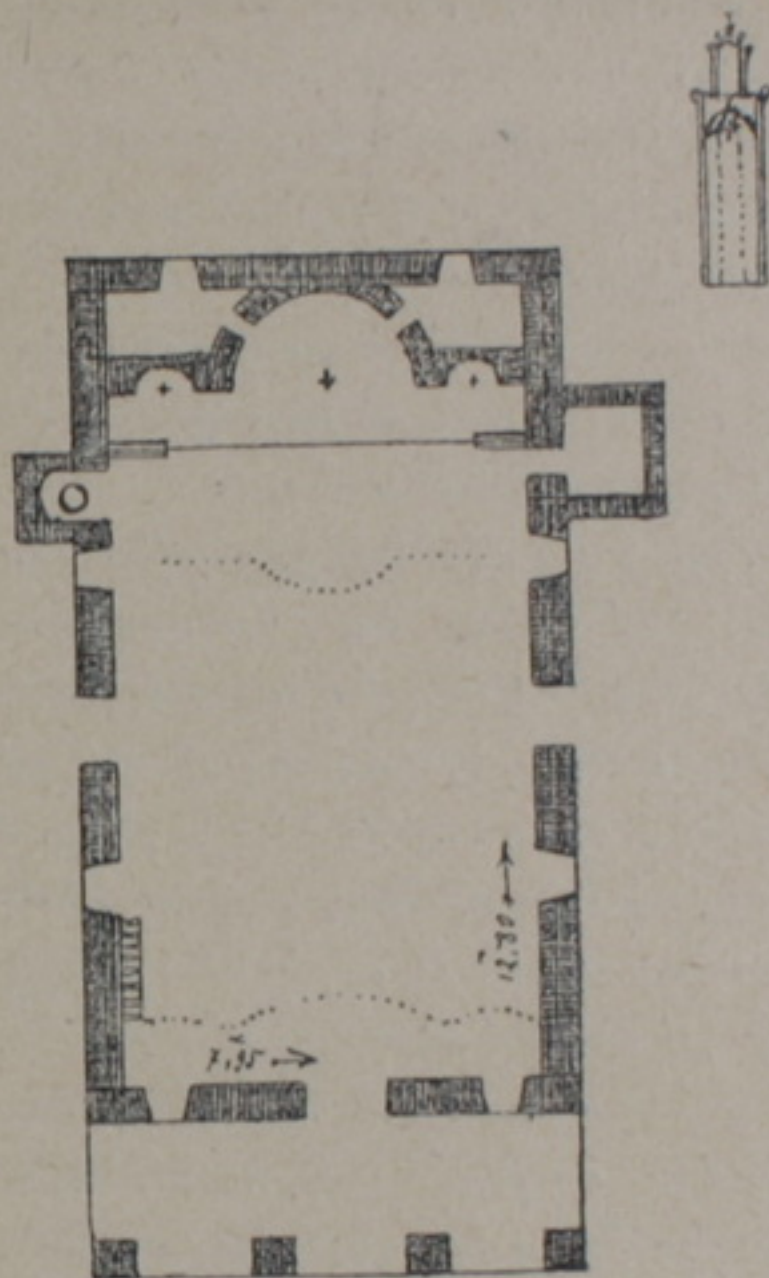
Զմիւռնիոյ գիւղերուն մէջ առաջին տեղին
կը բռնէ Պուռնապատ: Եւրոպական պարտէզներու
ձեւովն ու ճաշակովը զարդարուած գեղեցիկ պար-
տէզներն են իւր սիրուն զարդերն, որոնք անուշա-
հոտ ծաղկէփունջեր առատօրէն կը մատակարարեն

Զմիւռնացւոյն: Անգղիական գաղթականութեան
հարուստ դասակարգին սիրելի վայրը կը նկատուի
հոս: Պարտէզներու կամարակապ լայն եւ բարձր
դռները՝ գիւղին մասնաւոր տեսք մը կու տան:
Լայն եւ ընդարձակ ծառուղիներն եւ ջրոյ յատուկ
ճամբաները կը ցուցունեն որ ժամանակին մեծ
յարգ ունէր տեղս եւ բաւական ճիգ թափուած է
ղայն գեղեցկացընելու համար:

Գիւղիս մէջ Յոյնք ունին մեծ ու փոքր երկու
եկեղեցի, Լատինք նոյնպէս երկու եկեղեցի եւ
մատուռ մը, Հայք եկեղեցի մը, կան նաեւ երկու
մզկիթ:

Ա. Պուռնապատի Հայոց թիւը շատ նուազ
է համեմատութեամբ ուրիշ աղգերու. հաղիւ
15 տուն կը ցուցուի, որոնց վրայ երբեմն ամառը
մէկ քանի ընտանիք եւս կ'աւելնան: Գլրոց չու-
նին. ունեւորներու զաւակունքը առաւօտները կ'իջ-
նան քաղքին վարժարաններն եւ երեկոյին կը
դառնան, իսկ աղքատին տղաքը կը յաճախեն
Յունաց գլրոցը: Հայոց եկեղեցին կը գտնուի
գիւղին հիւսիսային կողմը, գրեթէ անջատեալ
գիւղէն, վտակ մը՝ որ ձմեռն գետակի մը հոսանքը
կ'ունենայ եւ ամառը կը ցամքի, կ'անցնի ճիշդ
եկեղեցւոյ կռնակէն, երկու կամուրջ՝ մին կամա-
րաւոր քարաշէն՝ միւսը փայտածիգ կը տեսնուին
եկեղեցւոյ պարտէզին կից, որոնցմէ մին՝ փայտա-
շէնը՝ պարտէզին հետ կապուած է, վրայէն անցնողն
ուղիղ պարտէզը կը մտնէ: Գիրքն եւ տեղը ամրոցի
մը կերպարանք կու տայ, զանգակատան աշտարակը
միայն մատնանիշ կ'ընէ տեղւոյն եկեղեցի ըլլալն:
Եկեղեցիս եթէ գիւղին անցուդարձի ենթակայ
եղող տեղւոյ մը վրայ շինուած ըլլար, շատ աւելի
յարգ եւ պատիւ պիտի ունենար. գոնէ օտարական
այցելուները տեսնելով եկեղեցիս, զայն ստացող-
ներու անունը յիշելու առիթ կ'ունենային: Եկե-
ղեցւոյս շինութեան ժամանակ ոմանք, որոնց մէջ

կը յիշուի Եռասուֆեան ընտանիքը, նախադաս
Համարած են գիւղին բանուկ մէկ տեղւոյն վրայ
կառուցանել զայն. Եռասուֆեանք նուիրել ուղած

ՍՈՒՐԲ ԽԱՂ:

են նաեւ իրենց սեփական մէկ երկիրն առ այս վախ-
ճան, սակայն ոմանք՝ Եսայեան, Ղօնճաեան եւն
ընտանիքներն այժմեան վայրն ընտրած եւ ի կա-
տար Հանած են իրենց բաղձանքը:

Բ. Եկեղեցիս՝ նուիրեալ Երեւման Խաչի՝ շինուած է 1863ին քարաշէն 70 հարիւրամետր հաստ պատերով, առաջակողմը չորեքանկիւն չորս սիւն կը տեսնուի, որոնք ժամանակ մը դէպ ի վեր կը բռնէին դուրս ցցուած կանանց վերնատունը, բայց 1880ին տեղի ունեցած երկրաշարժէն ետքը վերնատան այս մասը վար առնուած է եւ այժմ սոյն չորս սիւները գաւթին հովանաւոր ծածկը կանգուն բռնելու պաշտօնը կը կատարեն: Եկեղեցւոյ աւագ դրան ճակատը մարմարեայ քարի վրայ կը կարդանք հետեւեալը:

“Սուրբ Խաչ Եկեղեցիս շինեցաւ արդեամբ ժղվրդեան Զմիւռնոյ եւ Պռնովայու ի վերայ տեղւոյն մահտեսի Սարգիս աղայի Խօնճայեանց եւ օծաւ ձեռամբ Պօղոսի սրբազան արքեպիսկոպոսի առաջնորդին Զմիւռնոյ ի 1863 Սեպտեմբեր 14:”

Աւագ դրանս դիմացը, չորս սիւներու միջավայրը հաստատուած է ուրիշ մարմարիոն քար մը հետեւեալ յիշատակարանով:

“Եկեղեցիս սուրբ Խաչի փնասեալ մեծապէս յերկրաշարժէն որ ի 17 Յուլիսի 1880 նորոգեցաւ հաստատապէս եւ դրուագեցաւ ոսկով արդեամբք եւ ծախիւք երկուց հարազատաց մահտեսի Յակոբ աղայի եւ մահտեսի Ստեփան աղայի Եսայեան, ի յիշատակ հոգւոյ եղբօր իւրեանց Գէորգայ ի Տէր հանգուցելոյ: Պուրնապատ 27 Սեպտեմբեր 1880: Աիրապեան Պօղոս Էֆէնտի աշխատութեամբ:”

Գ. Եկեղեցւոյ ներքինը թէպէտ պարզ, բայց շատ սիրուն է, կամարակապ ձեղունը հաստատուած միայն որմերուն վրայ եւ բոլորակաձեւ՝ ութանկիւն զարդերով ամբողջ զարդարուած. իսկ աւագ խորանին կամարն ոսկէզօծ աստղաձեւ զարդերով գեղեցկացուած: Եկեղեցւոյ յատակը քառանկիւն մեծկակ մարմարիոն քարերով ծածկուած է: Աւագ խորանի պատկերը կը ներկայացընէ զՍուրբ Աստուածածին, ասոր աջ ու ձախ կողմերը

գտնուած փոքրիկ խորաններն ունին՝ մին (ձախ) Սիրտ Յիսուսի եւ միւսն (Գլխագիր) Ս. Յովհաննու պատկերները։ Խորաններուս կռնակը կը գտնուին երկու փոքրիկ աւանդատուն, ինչպէս նաեւ դասին աջ կողմը կը տեսնուի աւանդատուն մը. այս աւանդատան դիմացն, որ է ըսել դասին ձախ կողմը՝ դէպ ի պարտէզ դուրս շինուած է կամարաւոր մկրտարանը։ Մկրտարանս իւր մարմարակուռ աւազանովն եւ մարմարաշէն սպիտակ ճակատով եւ սիւակներով տաճարին շքեղութիւն կու տայ։ Մկրտարանիս ճակատը քանդակուած է։

“Ի յիշատակ Եղբայրք Եսայեանց 1863 Սեպտեմբեր 14:”

Դ. Եկեղեցւոյ կողմնակի պատերուն վրայ կախուած կը տեսնուին ուրիշ պատկերներ ալ, որոնցմէ երկուքին եղբրաց վրայ գրուած յիշատակարաններն՝ եկեղեցւոյս շինութեան թուականէն շատ յառաջ են. կ'երեւայ թէ ուրիշ եկեղեցիներու նուիրուած եւ ապա յընթացս ժամանակաց հոս փոխադրուած են։ Այս պատկերաց յիշատակարաններն են հետեւեալները։

“Յիշատակ ընծայեցաւ էքիղեան ի մահտեսի Յօհաննիսէ վասն իւր եւ վասն ննջեցելոցն։ 1819:”
[Քրիստոսի ի Յովհաննէ մկրտուելուն պատկերն։]

“Ոմն քրիստոսասէր ի տանիս աշխատաւորէ ընծայեցաւ պատկէրս զայս ի սուրբ Լուսաւորչին եկեղեցւոյ զմիւռնոյ յամի տեառին 1847 վ. 4:”
[Քրիստոսի խաչելութեան պատկեր մը։]

Ասոնցմէ զատ չունի եկեղեցիս ուրիշ յիշատակելի արձանագրութիւն. միայն զանգակատան վարի կողմը հաստատուած է սպիտակ մարմարիոն քար մը հետեւեալ քանդակագրութեամբ։

“Վանդնեցաւ զանգակատունս ծախիւք երկուց բարեպաշտ եղբարց մահտեսի Յակոբ աղայի եւ մահտեսի Ստեփան աղայի Եսայեան Պուրնապատ 27 Սեպտեմբեր 1880:”

Եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ՝ առաջակողմը կը գտնուին երկու իրարմէ բաժնուած միայարկ շէնքեր եւս, որոնցմէ մին յատկացուած է քահանային, միւսն ժամկոչի կամ պահապանի: Սակայն մնայուն քահանայ չունի գիւղս, կիրակի օրերն եւ ի հարկին Զմիւռնիայէն կու գայ քահանայ մը եւ եկեղեցական պաշտամունքը կատարելէ ետքը կը դառնայ Զմիւռնիա. իսկ պահապանը կը մնայ միշտ, որուն յանձնուած է եկեղեցւոյ պահպանութիւնն եւ ամենայն ինչ:

Գիւղիս մէջ հաստատուած են նաեւ երկու երեք տուն Վաթողիկէայ Հայք, որոնց հոգեւոր հոգը Մխիթարեան Հարց վրայ է:

2.

Գորտէլիօ:

Գորտէլիօ՝ գիւղն՝ Զմիւռնիոյ հիւսիսային կողմը եւ քաղաքին ճիշդ դիմացը կ'իյնայ: Առաջակողմը կը տարածուի ծովախորշը, կռնակը մերկ ու չոր ապառաժուտ լեռներ, որոնց ստորոտը բաւական ընդարձակութեան մէջ՝ կը տեսնուին միայն այգիներու եւ պտղատու ծառերու կանանչութիւնը. գիւղիս կռնակէն կ'անցնի նաեւ Մանիսա գացող երկաթուղւոյ գիծը: Աէս բոլորակաձեւ ծովախորշին վրայ շարուած գիւղերուն մէջ առաջինը կը համարուի Գորտէլիօ՝ իւր ընդարձակութեամբը, մանաւանդ վերջին երկու երեք տարւան միջոցին մէջ կառուցուած բազմաթիւ տներն ու կրպակները՝ կատարեալ գիւղաքաղաքի մը կերպարանք տուին տեղւոյն: Երեք չորս տարի յառաջ որթալուիճի պատճառաւ անտես եւ անհոգ թողուած այգիներու տեղերն՝ այսօրս փառաւոր շէնքեր բարձրացած են:

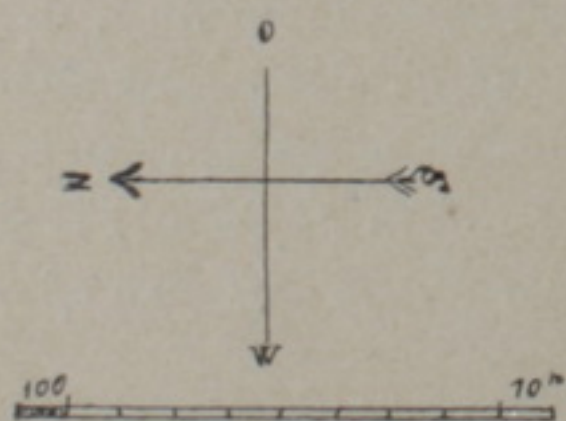
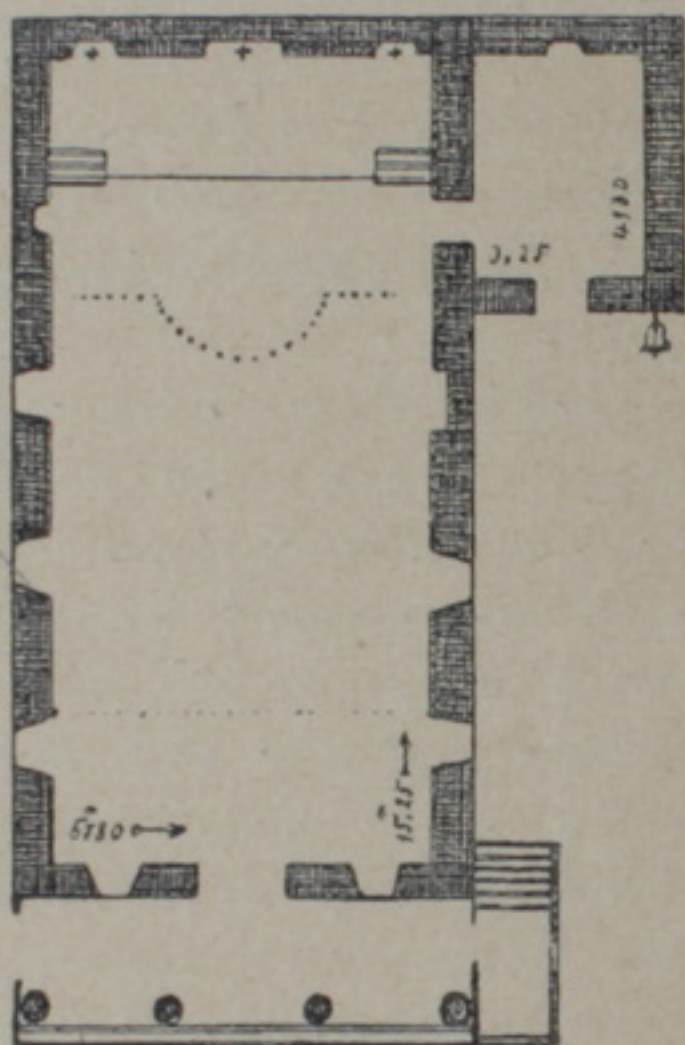
1 Գորտէլիօ (Cordelio) տեղացիք կ'ըսեն նաեւ Գարշիպա:

Գիւղին առաջակողմը՝ ծանծաղ խորտուբորտ ծովեզերքը 1895ին լեցուելով՝ բաւական երկայն եւ ընդարձակ ծովեզերեայ հրապարակ մը ձեւացած է, որ բոլորովին կենդանութեան նոր տեսք մը տուած է տեղւոյն։ Հոս է ժողովրդեան շունչ առնելու վայրը, հոս կը ժողովի խառնիճաղանձը՝ երեկոյեան ծովային սիւքը ծծելու. եւ ուր ծովուն ալեաց խոխոջանքը՝ հոս հոն լսուած երաժշտական գործիներու ձայնին հետ միացած՝ ամբօխին օրւան կիզիչ արեգական տակ թափած քրտիքները մոռցրնել կու տայ։

Երթեւեկութեան դիւրութիւնները մեծապէս նպաստած են գիւղիս յառաջագիմութեան. ծովէն եւ ցամաքէն հաղորդակցութեան մէջ է քաղքին հետ. փոքրիկ շոգենաւերը քաղքին նաւահանգստէն գիւղիս նաւամատոյցը կը հասնին՝ գրեթէ քառորդ ժամու մէջ. իսկ ցամաքէն Մանիսա գացող գծին վրայէն՝ շոգեշարժ կառախումբը Պասմախանէի կայարանէն մեկնելով եւ խորշին վրայ կէս բոլորակ շրջան մ'ընելով, կը կտրէ խաչաձեւ Այտընի գիծը եւ Հալքա պունարի (H. Bounar), Սալահանէի (Abattoir), Պայրագլի (Baïrakli), Այիա-Թրիատա (Triadha), Փէթրոթա (Petrota) եւ Ալայ-Պէյ գիւղականերուն առջեւ կենալէ ետքը՝ կու գայ կը հասնի գիւղիս կայարանը՝ երեք քառորդ ժամու մէջ։ Գիւղս 11 հազարամետր հեռաւորութիւն ունի Ջմիւռնիոյ կայարանէն։

Ա. Գորտէլիոյ Հայք բաւական բաղմաթիւ են եւ յառաջագէմ դիւք մ'ունին. մանաւանդ վերջին տարիներուս մէջ՝ կրթութեան բաղձանքը, մարդասիրական ընկերութիւններ կազմելու եռանդը մեծ զարկ տուած են՝ գոնէ բարոյապէս յառաջագէմ նկրտելու։ Ունին եկեղեցի մը, երկսեռ վարժարան մը, զատ թաղական խորհուրդ, մնայուն քահանայ, սեպհական գերեզմանոց եւ այլն։

Նաւամատոյցն ելլելով եւ ծովեզերքին վրայ
դէպ ի աջ շեղելով՝ քանի մը քայլ առնելէ
ետքն՝ առաջին կողմնակի փողոցին մէջ, երկու երեք
դուռ վարն, պարտէզի մը դրան վրայ բարձրացած

Ս. ԱՍՏՈՒԱԺԱԺԻՆ:

կը տեսնուի խաչ մը, որ տեղւոյն ինչպիսի վայր
ըլլալն ինքնին կը պատմէ: Հոս է Հայոց եկեղեցին
եւ ասոր շուրջը կը գտնուի ընդհանրապէս գիւղին
Հայոց տներուն մեծագոյն մասը: Գիւղիս Հայոց

Թիւը գրեթէ 140—150 տուն կը համարուի. էրիկ մարդկանց շատերուն գործը քաղաքն է, որոնք առաւօտեան կ'իջնան Զմիւռնիա եւ երեկոյին կը դառնան իրենց տները. կան նաեւ աննշան թուով անձինքներ ալ, որոնց զբաղումը գիւղին մէջն է:

Բ. Եկեղեցին երկու կողմն ունի փոքրիկ պարտէզ մը, հիւսիսային կողմը նորակառոյց երկսեռ վարժարանը, մանկտուոյն համար զբօսանաց վայրով մը՝ անջատուած եկեղեցւոյ շէնքէն: Եկեղեցիս նուիրեալ Աստուածամօր՝ չունի հարուստ զարդարանքներ. գիւղական պարզութիւնն է իւր միակ զարդը: Առաջակողմը՝ գաւթին վրայ՝ չորս ձուլածոյ երկաթեայ կաղիխողովակներ կանգնուած են իբր սիւն, որոնց վրայ հաստատուած է կանանց վերնատան՝ պարտէզ ցցուած մասը: Աերնատունս վերջին տարիներս շինուած է, որով եկեղեցին բաւական մեծցած եւ լուսաւորուած է: Ունի կրկին յիշատակարան, երկու մարմարին քար, մին (Ա) աւագ դրան ճակատը զետեղուած, միւսը (Բ) վերնատան պատին վրայ հաստատուած, որոնց վրայ քանդակուած են հետեւեալները:

(Ա). “Եկեղեցիս յանուն սրբոյ Աստուածամօր կառուցաւ արդեամբք բարեսէր ազգայնոց Զմիւռնիոյ եւ Քորտելիոյ յառաջնորդութեան Ս. Պօղոս արքեպիսկոպոսի Զմիւռնիոյ, Քորտելիօ 1 Օգոստոս 1871:”

(Բ). “Սուրբ տաճարիս արեւմտեան մասն հանդերձ վերնատամբ յօրինեցաւ արդեամբք եկեղեցւոյս ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Մկրտչի Խրիմեան Աեհ. կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Ի Պատրիարքութեան Կ. Պոլսոյ Մ. Մատթէոս Սրբաւան արքեպիսկոպոս Իզմիրլեանի, յառաջնորդութեան Գեր. Ներսէս Ծ. Ա. Ասլանեանի 1 Մայիս 1895, Քորտելիօ:”

Գ. Եկեղեցւոյ ներքինը շատ պարզ է. որմերուն վրայ նստած կամարակապ ձեղունը զարդ չունի. միջավայրը կը տեսնուի միայն մատենաձեւ զարդ մը, վրան Քրիստոսի Տեառն մերոյ սա խօսքը գրուած, «Այս է պատուէր իմ, զի սիրեցիք զմիմեանս, որպէս եւ ես զձեզ սիրեցի»։ Մէկ կարգի վրայ ունի երեք խորան, երեքին պատկերներն ալ Աստուածածին՝ Յիսուս մանուկը գիւղը։ Գասին աջ կողմը կը տեսնուի աւանդատան դուռն. եկեղեցւոյ յատակն ամբողջ փայտով ծածկուած է։ Պատկերաց վրայ կամ այլուր չկայ յիշատակելի արձանագրութիւն մը։ Եկեղեցիս Աստուածածնայ տօնին կ'ըլլայ կատարեալ ուխտատեղի մը, Զմիւռնիայէն եւ մերձակայ գիւղերէն՝ ժողովուրդը բաղմութեամբ կը դիմէ հոս, եկեղեցւոյ տօնը շքեղութեամբ կատարելու համար։

Գ. Ինչպէս յիշեցինք, եկեղեցւոյս քով կը գտնուի Հայոց երկսեռ վարժարանը. տարի մը յառաջ նոյն տեղը կը տեսնուէին միայն շէնքի մը հիմունքն եւ ոչ այլ ինչ։ Գորտէլիոյ Հայերը կանոնաւոր դպրոց չունէին, անցեալ տարւոյ սկիզբներն այցելութեան մ'առթիւ՝ տեսայ որ մանուկներն եկեղեցւոյ վերնատունը ժողոված կը սորվէին իրեն դասերը. իսկ այսօր ուրոյն շէնքի մը, կանոնաւոր վարժարանի մը մէջ հաւաքուած կը պարապին ուսմանց։ Վարժարանիս ճակատը հաստատուած մարմարիոն քարը կը ցուցնէ մեզի այն կրթասէր անձանց անուններն, որոնք դպրոցիս կառուցման նպաստելով, բարեգործութեան գեղեցիկ օրինակ մը թողուցած են յաջորդաց։ Շէնքին վայրը նուիրած է Իփլիքճեան ընտանիքը (Միհրան էֆ. Իփլիքճեան), իսկ շէնքը կառուցանել տուած է Աւետիքեան ընտանիքը (500 օսմ. ոսկի նուիրելով)։ Ահա վարժարանին ճակատը դրուած յիշատակարանին պատճէնը.

ՍԱՀԱԿԵԱՆ — ՎԱՐԳՈՒՀԵԱՆ
 ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԿՍԵՌ ՎԱՐԺԱՐԱՆՍ ԿԱՌԱՅՑ
 ԱԻԵՏԻՍ Ս. ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ
 Ի ՅԻՓԱՏԱԿ ԻՒՐ ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ԺՆՈ
 ՂԱՅ ԲԱՐԵՀԱՄԲԱԻ ՍԱՀԱԿ ԱԻԵ
 ՏԻՔԵԱՆԻ ԵՒ ՎԱՐԳՈՒՀԻ ՍՈՒԼԹԱՆ Ս.
 ԱԻԵՏԻՔԵԱՆԻ ԺՆԵԱԼ ՅԱԿՈՐԵԱՆ 1897 ՕԳՈՍՏՈՍ 1.

Վարժարանիս շէնքն է քարաշէն, երկու
 յարկով իւրաքանչիւր յարկ ունի սրահ մը եւ եր-
 կու դասարան: Վարի յարկը մանչերու, իսկ
 վերինն աղջկանց յատկացուած է: Աշակերտաց
 ընդհանուրին թիւը 80ը կ'անցնի. մեծ յոյս կայ որ
 այս թիւն երթալով պիտի աւելնայ, որովհետեւ
 այն ընտանիքներն, որոնք դպրոցի պակասութեան
 համար ստիպուած էին իրենց զաւակունքը Զմիւռ-
 նիա ղրկել, այսուհետեւ պէտք պիտի չունենան
 քաղքին դպրոցներուն, միայն թէ նորաշէն վար-
 ժարանս պահէ միշտ կանոնաւոր ընթացք մը, որոշ
 ծրագրի եւ աշալուրջ հսկողութեան ներքեւ շա-
 րունակէ իւր կեանքը:

Ե. Ասկէ քանի մը տարի յառաջ գիւղիս
 Հայերը ստիպուած էին իրենց ննջեցեալներուն
 մարմինը Զմիւռնիա իջեցընել եւ մեծ գերեզմա-
 նոցը թաղել, սակայն այսօրս՝ շնորհիւ Պալէօղեան
 Կարապետ էֆ.ի ունին իրենց սեպհական գերեզ-
 մանոցը: Գերեզմանոցս կը գտնուի Ալայ-Պէյ ա-
 նուանեալ գիւղակին կռնակը, ապառաժուտ լերանց
 առջեւ եւ եկեղեցիէն հետիոտն կէս ժամ հեռաւո-
 րութեամբ: Գերեզմանոցս շրջապատեալ է քարա-
 շէն որմերով, առաջակողմն երկաթեայ վանդա-
 կաձեւ դուռ մը հաստատուած է, որ միշտ փակ կը
 մնայ եւ ի հարկին միայն կը բացուի: Գրանս ճա-
 կատը հաստատուած է մարմարիոն քար մը հե-
 տեւեալ արձանադրութեամբ:

“Գերեզմանատունս գնեալ եւ պարսպապատեալ ծախիւք Ասեմ, Կարապետ էֆ. Պալեօղեանի ի յիշատակ սիրելի ծնողացն Մարտիրոսի եւ Եղիսափեթի նուիրեցաւ յազգայնոց Գօրտէլիոյ յամի Տեառն 1891 Յունվար 1,”:

Գօրտէլիոյի մէջ բնակութիւն հաստատած են նաեւ 10 տուն Կաթողիկէայ Հայք, որոնք կը պատկանին Սխիթարեան Հարց Ժողովրդապետութեան:

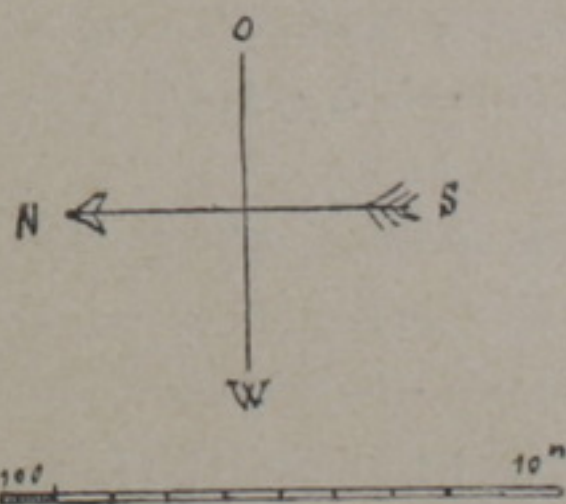
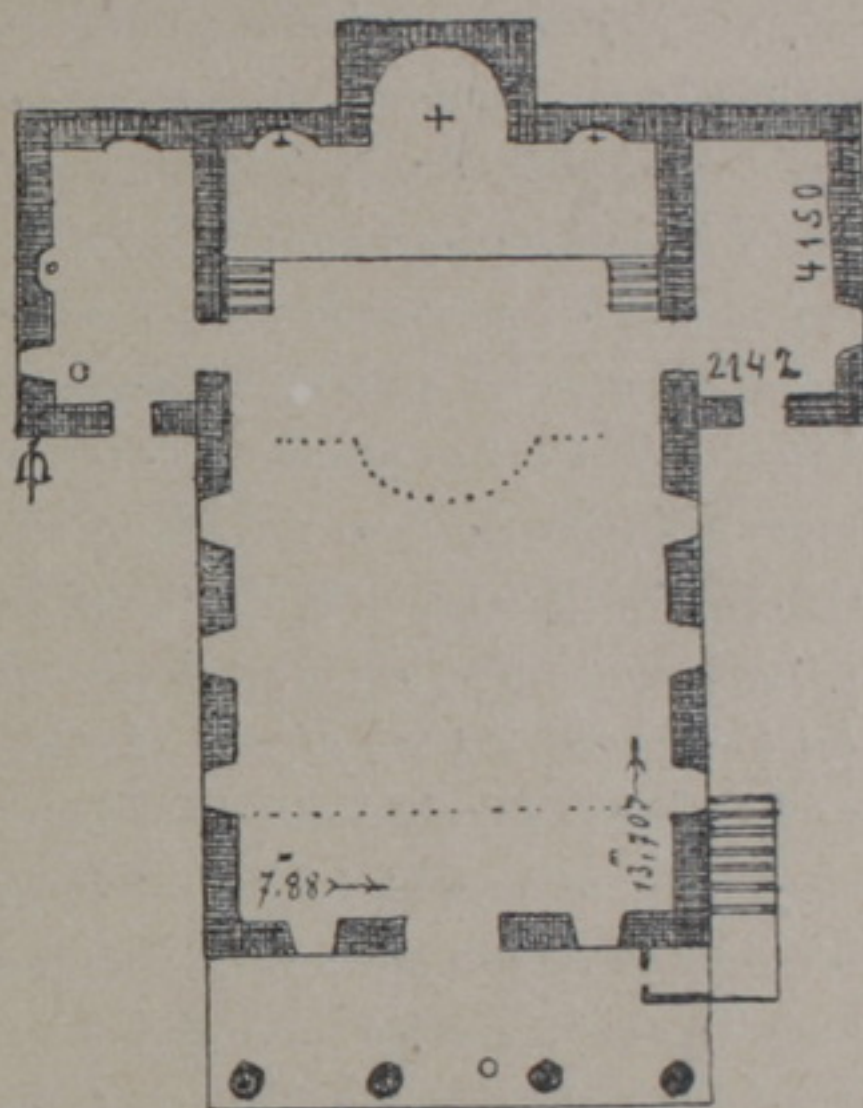
3.

Գարաթաշ.

Գարաթաշ անունն իսկ մատնանիշ կ'ընէ թէ ինչպիսի վայր մը շինուած է գիւղս, ապառաժուտ տեղ մը: Զմիւռնիոյ հարաւ-արեւմտեան կողմը տարածուած լեռնակներուն վրան եւ ստորոտը՝ ծովափին առջեւը կարգաւ շինուած են տներ ու տնակներ, որոնք տեղւոյն դրից համաձայն այլ եւ այլ անուններով զանազան գիւղերու բաժնուած են: Այս գիւղերուն մէջ քաղքին ամենամերձաւորն է Գարաթաշը, գրեթէ քաղքէն հետիոտն քառորդ ժամու հեռաւորութիւն ունի. իսկ նաւահանգստէն փոքրիկ շոգենաւերն 10 վայրկեանի մէջ կը հասնին գիւղիս նաւամատոյցը. ցամաքի վրայէն Աէօղ-Թէփէ գացող Թրամվէյն ալ կ'անցնի գիւղիս առջեւէն, որոնցմով երթեւեկութիւնը մեծապէս դիւրինցած է: Չոր ու քարուտ լեռանց հողին վրայ շինուած տները գեղեցիկ տեսք մը կ'ընծայեն, միայն անարուեստ խորտուբորտ աստիճաններէն վեր ելլելը, շէնքերու յարգը քիչ մը կը նուազեցընէ: Գիւղիս բնակչաց մեծագոյն մասը հայ եւ հրեայ են:

Ա. Գարաթաշի Հայք ունին իրենց սեպհական եկեղեցին, երկսեռ վարժարանն, ուրոյն մանկանց վարժոց մը, զատ թաղական խորհուրդ եւ

մնայուն քահանայ մը: Նաւամատոյցէն ելլելով
քանի մը քայլ դէպ ի արեւմուտք առնելէն ետքն՝
մեր առջեւը կ'ելլէ աստիճան մը, որուն վրայէն վեր
ելած ժամանակ կէս ճամբուն վրայ կը տեսնենք

ՊԱՅԺԱՌԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ:

Եկեղեցի մը, դիմացն ալ վարժարանի շէնքը: Ե-
կեղեցիս շինուած է ապառաժներու վրայ, տեղն ու
դիրքը վեհութիւն կու տան տաճարիս. իսկ ար-
տաքուստ պարզութիւն մը կը տիրէ ամբողջ շէնքին
վրայ: Առաջակողմը չորս փայտաշէն սիւներ (ծեփով

պատեալ) կանգնուած են, որոնք վերնատան դուրս ելած մասը վեր կը բռնեն: Ետեւն աջ ու ձախ՝ երկու թեւերու նման դուրս ելած կը տեսնուին աւանդատանց մասերն, որոնք խաչաձեւ կերպարանք կու տան եկեղեցւոյ շէնքին: Եկեղեցիս արտաքուստ չունի բնաւ արձանագրութիւն, միայն վերնատան ճակատը գրուած է 1863, որ իւր շինութեան թուականն է: Ի ներքուստ նմանապէս գիւղական եկեղեցեաց պարզութիւնն կը տեսնուի. ունի երեք խորան՝ մէկ կարգի վրայ, աւագ խորանը՝ դէպ ի պարտէզ դուրս ելած՝ կիսաբոլորակ վայրի մը մէջ շինուած է եւ նուիրեալ է Քրիստոսի Պայծառակերպութեան. աջ ու ձախ գտնուած խորաններուն մին նուիրուած է Ս. Պողիկարպոսի եւ միւսն Ս. Նիկողայոսի. աւագ խորանի ճակատը գրուած կը կարդանք «Խնդրեցէք եւ տացի ձեզ»: Եկեղեցւոյ կամարաձեւ փայտաշէն ձեղունը ծեփով ծածկուած է եւ պարզ ներկով ներկուած, իսկ յատակը փայտով գոցուած: Դասին վրայ կը տեսնուին երկու դուռ, որոնք աւանդատունները կը հանեն: Չախակողմեան աւանդատան մէջ ղետեղուած է մկրտարանն, որուն մարմարակուռ աւաղանին առջեւը քանդակուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Պոլիս Բերա Տուապտէրցի Հօճա օղլու Յարութիւն որդի սափրիչ Յակոբին յիշատակ է այս սբ. յաւազանս Խղմիրի գուղն Քարաթաշ ամենաբերկիչ սուրբ եկեղեցւոյ յամի տեառն 1872 Յուլիս 10»:

Բ. Այս քանդակեալ գրութենէն զատ եկեղեցիս չունի ուրիշ կարեւոր արձանագրութիւն մը. եկեղեցւոյ որմերուն վրայ կախուած քանի մը պատկերներ ալ կան, որոնցմէ երկուքին յիշատակարանն միայն օրինակել բաւական կը համարինք:

«Ընծայ է պատկերս Աեսաթիյա ի գեղջէն Յեվքարացի Գալուստեան Օհանի որդի ներկագործ Ծատուր իւր ձեռօք նըկարեաց զայս պատ-

կերս Խայատաշի սուրբ Կարապետ եկեղեցւոյն եւ իւր ծնողացն եւ համայն ննջեցելոցն հոգոյն. 1868 Յունիսի 20, (Պատկեր Խաչելութեան.):

“Թողաթցի դերձակ Կարապետի որդի Պօղոս 16 Յունիս 1873, (Պատկեր Մկրտութեան Քրիստոսի.):

Եկեղեցիս նուիրեալ է Պայծառակերպութեան Քրիստոսի, եւ Վարդապետի օրն հոս դիմող բազմութեան առջեւ կը կատարուի իւր տարեկան տօնը: Ունի երկրորդ անուն մ'ալ՝ Ս. Կարապետ (գլխադիր), որուն պատկերը դասին առջեւը կանգնուած, արծաթեայ զանազան նուէրներով զարդարուած, իբր ուխտատեղի Ս. Կարապետի մեծ յարգ ունի ժողովրդեան մէջ:

Եկեղեցւոյ շուրջը պատող պարտէզին մէկ մասը՝ յանցելումն իբր գերեզմանատուն կը գործածուէր. մինչեւ 1889 թուական գերեզմանաքար կը տեսնուի. իսկ այժմ քաղքին մեծ գերեզմանոցը կը թաղուին Գարաթաշի Հայոց ննջեցեալները: Պարտէզիս մէջ գտնուած գերեզմանաքարերն ալ այնչափ հին թուական մը չունին, 1860էն ասդին են շիրիմներու թուականներն:

Գ. Եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը շինուած է երկսեռ վարժարանը, հասարակաց փողոցով մը միայն բաժնուած եկեղեցւոյ պարտէզէն: Վարժարանիս դիրքն ու տեսքը շատ գեղեցիկ է, արդէն նաւամատոյցէն՝ լերան վրայ շինուած տներուն ակնարկ մը նետած ատեն՝ վարժարանիս շէնքը նախ մեր մտադրութիւնը կը գրաւէ՝ իւր բարձրադիր տեսքովն: Վարժարանիս դրան ճակատը հաստատուած է հետեւեալ յիշատակարանը.

“Վարժարանս այս Վարդանեան ի հիմանց կառուցաւ արդեամբք Զմիւռնիոյ եւ Գարաթաշի բարեսէր ազգայնոց եւ ի մասնաւորի ծախիւք հարազատացն Կարապետ էֆէնտի եւ Մատթէոս էֆէնտի Պալեօղեանց ի դահակալութեան օգոստոս-

փառ Սուլթան Համիտ Բ. Ապսեր օսմանեան պե-
տութեան. Յամի Տեառն 1890 եւ ի թուին Հայոց
4382 Մայիս 1. Գարաթաշ:»

Արժարանիս շէնքը գետնայարկէ եւ եր-
կրորդ դասիկոնէ կը բաղկանայ. երկրորդ յարկը կը
գործածուի իբր գպրոց. ունի դիմացէ դիմաց չորս
խուց, միջավայրը սրահ մը: Խուցերու երկուքն
յատկացուած են մանչերու, երկուքն աղջկանց:
Աշակերտաց թիւն միշտ նոյն չէ, երբեմն աւելի՝
երբեմն պակաս, 100—110ի կը հասնի, անցեալ
տարի մանչերու թիւն էր 64, իսկ աղջկանց 47.
այս տարի առաջիններուն թիւն է 40, վերջիննե-
րունը 65: Ունին երկու ուսուցիչ եւ երկու վար-
ժուհի, բայց ասոնց թիւն ալ երբեմն աւելի եւ
երբեմն պակաս կ'ըլլայ:

Արժարանէս զատ ունին Գարաթաշի Հայք
առանձին Մանկապարտէզ մը երկսեռ տղայոց հա-
մար, որոնք զատ շէնքի մը մէջ նախնական կրթու-
թիւն կ'ընդունին, ասոնց թիւն ալ կը հասնի
60—70:

Գարաթաշի գիւղին Հայոց թիւը 250 տնէն
աւելի կը համարուի, մերձակայ գիւղերու Հայերն
ալ առնելով, ինչպէս Սալահանէի, Քարանթինայի,
ուր չկայ եկեղեցի եւ գպրոց, ամբողջին թիւը կը
հասնի 320 տուն:

Գիւղիս երիկ մարդոց մեծագոյն մասին
գործը կը գտնուի քաղքին մէջ, որոնք երթեւ-
եկութեան միջոցներու առատութեան համար
բնաւ դժուարութիւն չեն քաշեր՝ ժամանակին ի-
րենց գործին գլուխն անցնելու եւ նոյնպէս ժա-
մանակին իրենց ընտանեաց քովը գտնուելու:

4.

Աէօղ—Թէփէ.

Աէօղ—Թէփէ անուանեալ գիւղս Զմիւռնիոյ
հարաւ-արեւմտեան կողմը տարածուող լեռնաբլու-

րականերուն վրայ եւ ստորոտը ծովուն առջեւը շինուած է: Գիւղիս միջավայրը բարձրացող եւ միադագաթ լեռնակէն առեալ՝ տեղս անուանուած է Կէօղ - Թէփէ: Առաջակողմը տարածուած է ծովախորշը, իսկ կռնակը բարձրացած են բլրակներ՝ բարձր ու ցած, որոնց վրայ աճող ձիթենւոյ անտառակներու եւ այգիներու կանանչութիւնը սիրուն տեսք մը կու տան տեղւոյն: Հետիոտն մէկ ժամէն աւելի հեռաւորութիւն ունի քաղքէն. սակայն ցամաքի վրայէն երկձի կառքերն եւ թրամվէյներն, ինչպէս նաեւ ծովու վրայէն փոքրիկ շոգենաւերն՝ այս հեռաւորութիւնը կը կարճեն եւ երթեւեկութիւնը մեծապէս կը դիւրացնեն: Գիւղիս բնակիչներուն մեծագոյն մասը Յոյն է, որոնց ունեցած բարձրագիւր եկեղեցին, իւր կրկին աշտարակովն, գմբէթովն ու տեսքովը կը տիրէ շէնքերուն վրայ եւ ծովուն վրայ գտնուողին մտադրութիւնը կը ձգէ իրեն:

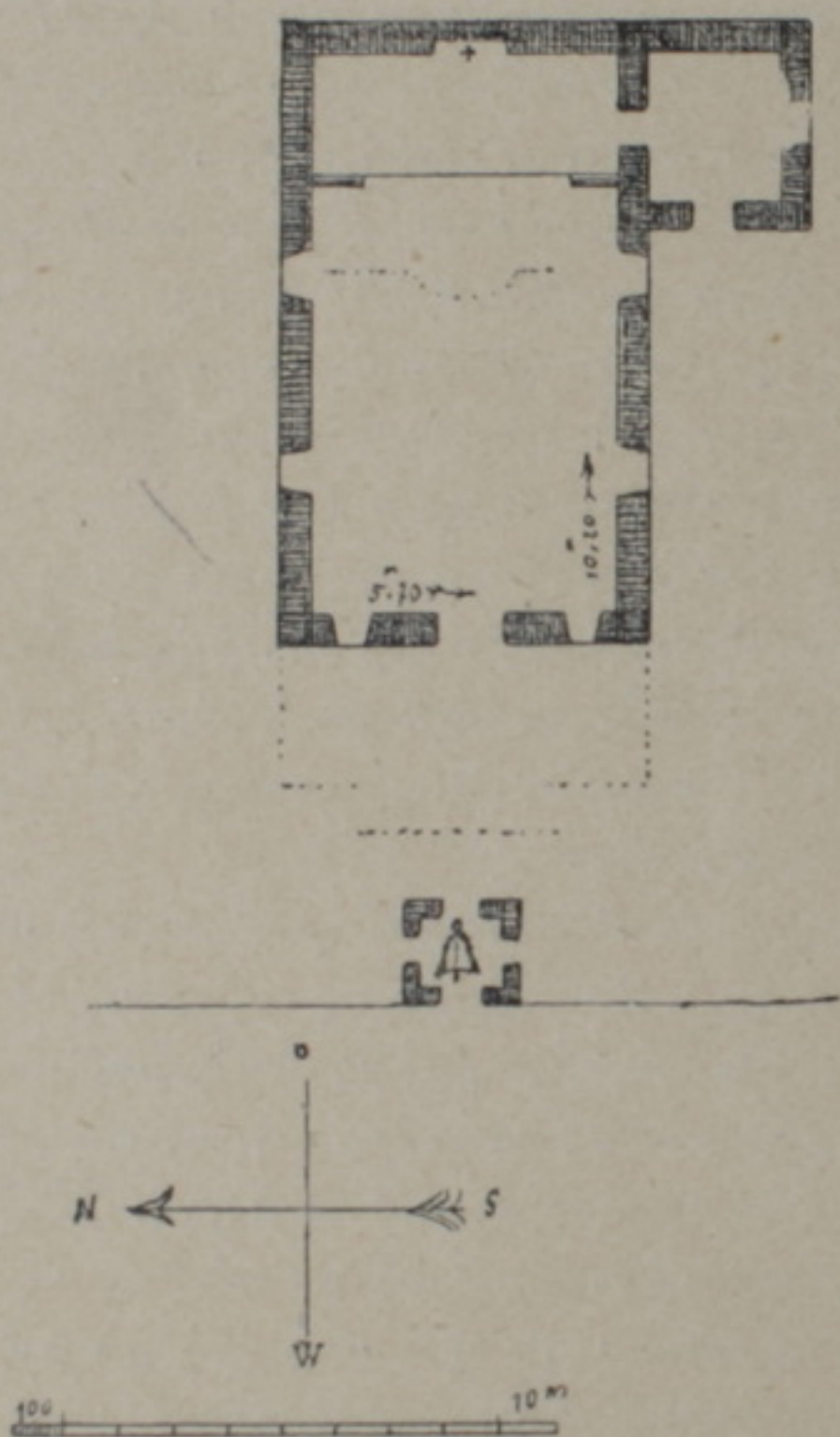
Հայք՝ ի մասնաւորի հարուստ դասակարգէն մաս մը, գիւղս ամառնային օդափոխութեան վայր ընտրած են եւ ունին իրենց սեպհական երկիրները, տներն ու պարտէզները: Սակայն թուերնին շատ նուազ է, ամառ ժամանակ իբր 25—30 ընտանիք կը հաշուին, իսկ ձմեռն մէկ քանի ընտանիք միայն կը մնան: Ունին փոքրիկ քարաշէն մատուռ մը, շրջապատեալ պարտէզով մը, կառուցուած 1870ին¹ եւ նուիրեալ Ս. Երրորդութեան: Պարտէզին դրան վրայ, եկեղեցւոյ առաջակողմը, շինուած է զանգակատան ցած աշտարակն, որ իւր ձեւովն եւ զանգակովն՝ տեղւոյն սրբավայր ըլլալուն միակ նշանն է:

Պարտէզին դրան ճակատը, որ կը ձեւացընէ

¹ Եկեղեցւոյս շինութեան թուականն գտած ենք «Տեղեկագիր Ազգային վարչութեան Զմիւռնիոյ» անուն տետրին մէջ: Տպ. Մամուրեան. 1887:

միանգամայն քառանկիւն զանգակատան մէկ կամարն՝ գրուած է հետեւեալը.

“1886. Յիշատակ Կարապետ Մ. Թէքպը-
երքեան Յունիս 1”:

Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆ:

Աշտարակիս շինութեան յիշատակարանն է այս. եկեղեցին չունի առանձին արձանագրութիւն մը, ոչ արտաքին երեսն եւ ոչ ներսը. միայն որմերէն կախուած իւղաներկ պատկերներու մէկ երկուքն ունին յիշատակարաններ, որոնցմէ միոյն թուականը կը ցուցընէ թէ ուրիշ տեղէ փոխադրուած է հոս:

“Բանին կենաց բարցող եղեր սուրբ Կոյս վասն մեր բարեխօս լեր. յիշատակ ետ Աֆիօն Ղարահիսարցի մահտեսի Յակոբեան հանգուցեալ Օհանի որդի չիլինկիր մահտեսի Յակոբն. վասն ամենայն հոգւոցն իւր ննջեցելոց: 1858 Մայիս 15,,: (Աստուածածին՝ Յիսուս Մանուկը գիրկը):

“Յիշատակ է Կէօղ - Թէփէյու սրբոյ երբորգութեան եկեղեցւոյ Յ. Ամիրաեան 1870,,: ”

Ամառնային գիւղագնացութեան վայր մ'ըլլալով, տակաւին մնայուն հոգեւոր պաշտօնեայ մը չէ որոշուած տեղւոյն համար: Տէրունական օրերն եւ ի հարկին՝ Զմիւռնիայէն քահանայ մը կու գայ եւ եկեղեցական պաշտամունքը կատարելէ եւ ժողովրդեան հոգեւորական պիտոյքը հոգալէ ետքը կը դառնայ իւր տեղը: Իսկ մատուռը կը մնայ պահապանի մը հսկողութեան ներքեւ, որ կը բնակի պարտէզին մէկ անկիւնը շինուած տան մէջ: Մատուռէս զատ չկայ յիշատակելի բան մը, ո՛չ դպրոց, ո՛չ գերեզմանոց:

Ա Ջ Գ Ը Յ Ի Ն Մ Ը Տ Ե Ն Ը Գ Ը Բ Ը Ն

- Ա. Գալեկմքեաքեաւնն Հ. Գրիգորիս վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհաստանոց ղաթապատանազրոյն .
1. Պիշոֆ, Լեհաստանոց հին իրաւունքը: 2. Գրիգորի
իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Փր. 1.25
- Բ. Մեհեկմքեաւնն Հ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն
ազնուական զարմին Տիւղեանց: 1890: 8° Երես
50 (պատկերազարդ): Փր. 1.—
- Գ. Տաշեաւն Հ. Յակոբքոս, Ազաթանգեղոս առ
Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն
Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝
ԺԱ+159: Փր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տաւի Արեւելեան Հայքի Պոլսո-
վինա: Թրգմ. Հ. Գ. վ. Գալեմքեարեան: 1891:
8° Երես՝ 79: Փր. —.85
- Ե. Տաշեաւն Հ. Յակոբքոս վ., Ուսումնասիրութիւնք
Ստոյն-Կալիստենեայ վարուց Աղեքսանդրի:
1892: 8° Երես՝ Դ+272: Փր. 3.—
- Զ. Աշպէր Տըվշե եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի
Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. վ. Տաշեան: 1892: 8°
Երես՝ 82: Փր. 1.—
- Է. Մառնիկ., Ամառնային ուղեւորութիւնից դէպ ի
Հայս: Թրգմ. Ռոփրիոս Անոփեան: 1892: 8°
Երես՝ 89: Փր. 1.25
- Ը. Գաբրիէլ Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացւոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. վ. Տաշեան: 1893:
8° Երես՝ Ժ+51: Փր. 1.—
- Թ. Գալեկմքեաքեաւնն Հ. Գրիգորիս վ., Պատմութիւն
հայ լրագրութեան: Հտ. Ա. 1794—1860:
1893: 8° Երես՝ 232 (Լուսանկարով): Փր. 2.50
- Ժ. Կոնիքիք Փր. Կ., Էննութիւնք գրոց Դաւթի Ան-
յաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Յ. վ. Տաշեան: 1893:
8° Երես՝ Է+92: Փր. 1.25

- ԺԱ. Գո՛ւր՝նիկեա՛ն Հ. Գրիգոր Վ., Հայք յԵդիսաքե-
թուպոլիս Դրանսիլուանիոյ 1680—1779: 1893: 8°
Երես՝ Ժ + 533 (1 գնկատիպ.): Փր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեա՛ն Գր., Զենոք Գլակ, համեմատական
ոլսոմնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Փր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մո՛ւսիսեա՛ն Փարսադա՛ն, Հայ գիւղա-
կան տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէգիկճեան: 1894:
8° Երես՝ 103 (6 տախտակ՝ 55 պատկ.): Փր. 2.—
- ԺԴ. Գարիկե՛ր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ. Հտ. Բ. կամ Եաւելուած: Թրգմ. Հ. Բ.
Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ + 43: Փր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեա՛ն Հ. Բ. Վ., Ոլսոմնասիրութիւնք հայերէն
փոխառեալ բառից: Ա. Հ. Հիւպշման, Սեմական
փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէլ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ. Հ. Հիւպշման, Հայկական Եատուկ անուանք:
1894: 8° Երես՝ 9 + 145: Փր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեա՛ն Հ. Եակոբ՝քոս Վ., Մատենագրական
մանր ոլսոմնասիրութիւնք: Հտ. Ա. Ա—Զ: 1895:
3° Երես՝ ԺԲ + 294: Փր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեա՛ն Հ. Եակոբ՝քոս Վ., Հայկական աշխատ-
սիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամփո-
փուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթու-
թեամբք: 1895: 8° Երես՝ 202: Փր. 2.50
- ԺԸ. Տիգրեա՛ն Կ., Սեւ ծովու ոռոսական եգերքը:
1895: 8° Երես՝ 192: Փր. 2.—
- ԺԹ. Գո՛ւր՝նիկեա՛ն Հ. Գրիգոր Վ., Դրանսիլուանիոյ
Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա
Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: 8°
Երես՝ Թ + 352: Փր. 3.60
- Ի. Տաշեա՛ն Հ. Եակոբ՝քոս Վ., Վարդապետու-
թիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մա-
տեանը, Թուղթ Եակոբայ առ Կողրատոս եւ Կանոնք
Թադդէի: 1896: 8° Երես՝ Թ + 442: Փր. 6.—
- ԻԱ. Տոմաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց
սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հե-
տազօտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տե-
ղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկ-
ճեան: 1896: 8° Երես՝ Է + 62: Փր. 1.—

- ԻԲ. Կառնիկեռ Ա., Արգարու զրոյցը Մովսէս Խորենացւոյ Պատմութեան մէջ. Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ. Մէնէվիշեան: 1897. 8° էջ ԺԶ+107: Փր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք նախնեաց ոամկօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ քաղուածներ, Մասն Ա. Ռամկօրէն մատենագրութիւնք: Տետր Ա: 1897, 8° էջ Ը+272: Փր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնք նախնեաց ոամկօրէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8° էջ Ա—Ը+273—522: Փր. 3.—
- ԻԵ. Գեղցեռ Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. Վ. Գալէմբեարեան: Յաւելուածք Թարգմանչին՝ 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897, 8° էջ Ը+130: Փր. 1.50
- ԻԶ. Մեմեկիշեան Հ. Գառնիկեռ Վ., Գիրք (կամ յօդուած) գրելու արուեստը: Նորուս հեղինակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարգալու արուեստը: 1898: 8° էջ Է+123: Փր. 1.25
- ԻԷ. Խաչաթեան Գ. Ռ., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնք: 1898: 8°, 56 էջ: Փր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչութեան արուեստին: (10 զնկատիպ պատկերով): 1898: 8° ԺԱ+202 էջ: Փր. 2.50
- ԻԹ. Դադեանեան Յ., Փաւստոս Բիւզանդացի եւ իւր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու աղբիւրների ուսումնասիրութիւն: 1898, 8° 175 էջ: Փր. 2.50
- Լ. Մսերեան Լ., Հայերէն քարքառախօսութիւն: Թրգմ. ի ռուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան: 1899, 8° Երես՝ Զ+26: Փր. —.50
- ԼԱ. Բօսեան Հ. Յ., Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջա կայս: Հատոր Ա. Զմիւռնիա եւ Հայք: 1899: 8° Երես՝ ԺԲ+369: Փր. 5.—

